Orta Asya'dan Osmanlıya

TÜRK SANATINDA İKONOGRAFİK MOTİFLER

EMEL ESİN

KABALCI

EMEL ESİN

ORTA ASYA'DAN OSMANLIYA
TÜRK SANATINDA İKONOGRAFİK MOTİFLER

KABALCI YAYINEVİ: 211
Emel Esin Toplu Eserleri: 2

Dr. Emel Esin, 1911'de İstanbul'da doğdu. Babası Ahmet Ferit Tek, II. Meşrutiyet yıllarının İttihat ve Terakki Partisi mebusu, Cumhuriyet döneminin ise bakan ve hariciyecilerindendi. Annesi Müfide Ferit Tek, Fecr-i Âti döneminin kadın yazarlarındandı. Yüksek öğrenimini Paris'te Ecole des Sciences Politiques'in tarih bölümünde yaptı; Paris ve Viyana güzel sanatlar akademisinde mimari, resim, mozaik, vitray ve gravür öğrenimi gördü. *Türk İkonografisinde Ejder* başlıklı teziyle, Paris Üniversitesi'nde sanat tarihi doktoru unvanını kazandı. Necati Lugal'den Arapça ve Farsça, Zeki Velidi Togan'dan Orta Asya tarihi, Harbert Jansky'den ortaçağ Türkçe metinleri dersleri aldı. Çok sayıda lisan bilen ve bu sayede hem Batı hem de Doğu kaynaklarını inceleyebilen Esin, Türk sanatı, arkeolojisi, tarihi konularında çok sayıda makale yazmıştır. Eserleri, yurtiçinde olduğu kadar yurtdışında da araştırmacıların başvurduğu önemli kaynaklar arasındadır.

Emel Esin
Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler

Birinci Baskı: Şubat 2004

Yayıma Hazırlayan: Ergun Kocabıyık
Kapak Düzeni: Serdar Bal

Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaası
Litros Yolu Fatih Sanayi Sitesi, No. 12/197-203
Topkapı, İstanbul
Tel: (0212) 567 80 03

KABALCI YAYINEVI
Himaye-i Etfal Sokak 8-B Cağaloğlu 34410 İSTANBUL
Tel: (0212) 526 85 86 Faks: (0212) 513 63 05
WWW.kabalci.com.tr
yayinevi@kabalci.com.tr

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Cataloging-in-Publication Data (CIP)
Esin, Emel (1911-1987)
Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler
1. Sanat Tarihi 2. Arkeoloji 3. İkonografi 4. Orta Asya
ISBN 975-8240-97-8

EMEL ESİN

Orta Asya'dan Osmanlıya TÜRK SANATINDA İKONOGRAFİK MOTİFLER

KABALCI YAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

AARP	*Art and Archaeology Research Papers*, Londra.
AIUON	*Annali dell' Istituto Univers. Orientale di Napoli.*
AM	*Asia Major.*
AOASH	*Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapeşte.
APAW	*Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin.
BMFEA	*Bulletin of the Museum of Far-Eastern Antiquities*, Stockholm.
CAJ	*Central Asiatic Journal.*
CT	*Cultura Turcica*, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
EDTF	*Ergebnisse der deutschen Turfan Froschung*, Leipzig, 1972.
İA	*İslam Ansiklopedisi*
JA	*Journal Asiatique*, Paris.
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society.*
KB	Yusuf Has Hacib, *Kutadgu-Bilig*, R. Arat baskısı, İstanbul, 1947.
KO	*Kunst des Orients.*
KSIIMK	*Kratkie soobşçeniya Instituta material' noy kulturii*, Moskova-Leningrad.
MAS	*Mongolskiy arxeologiçeskiy sbornik*, Moskova.
MIA	*Materialı i issledovaniya po arxeologii SSR*, Moskova.
MRTB	*Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko.*
PIAC	Permanent International Altaistic Conference.
SA	*Sovetskaya Arxeologiya.*
SAD	*Selçuklu Araştırmaları Dergisi.*
SE	*Sovetskaya Etnografiya.*
SPAW	*Sitzungberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin.
ST	*Studia Turcica.*
STY	*Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul.
TK	*Türk Kültürü*
TKA	*Türk Kültürü Araştırmaları.*
TKEK	*Türk Kültürü El-Kitabı.*
UAJ	*Ural-Altaische Jahrbücher*, Hamburg.
VANK	*Vestnik Akademii Nauk Kazak SSR*, Alma-ata.

YAYIMA HAZIRLAYANIN NOTU

Emel Esin Toplu Eserleri dizimizin bu cildinde, yazarın Türk sanatında simgesel yanlarıyla öne çıkan bazı ikonografik motifleri ele alıp çözümlediği birbiriyle bağlantılı kimi yazılarını bir araya getirdik. Bu ciltte yer alan yazıların bir kısmı Türkçe bir kısmı ise İngilizce kaleme alınmıştır. Karşılaştığımız ilk sorun da bu noktada belirdi: Yazarın Türkçe metinleri ile İngilizceden çeviriler sonucu ortaya çıkan metinler arasında ciddi bir dil farkı göze çarpıyordu. Emel Esin'in Türkçesini iki sebeple sadeleştirmek durumundaydık: hem metinlerini yeni kuşaklara okutmak hem de çevri metinlerle Türkçe metinler arasındaki uçurumu gidermek; fakat sadeleştirmeyi yaparken de aşırıya kaçıp, Emel Esin'e aykırı bir metnin ortaya çıkmamasına özen gösterdik.

Öte yandan yazarın, makalelerdeki gerek kaynak gerekse resimlere yaptığı göndermelerde kullandığı sistemi tamamen değiştirdik. Yazar, resimler için genellikle levha sistemini kullanmıştı. Bunun, o dönemin basım teknikleri açısından daha pratik bir yöntem olduğuna kuşku yok. Ancak bu biçimde görsel açıdan pek hoş olmayan bir düzen ortaya çıktığı kadar göndermelerin takibi de zordu; resmi bulduktan sonra onunla ilgili açıklamayı ayrı bir listeden bulup okumanız gerekiyordu. Başlangıçta resimleri metnin içine koymayı düşündüysek de sayfaları kaplayan geniş dipnot alanları bunu olanaksız kıldı. Resimlerin tümünü ilk geçtikleri sıraya göre R rumuzuyla numaralandırıp metnin sonundaki ayrı bir bölümde bir araya getirdik ve resimlerle ilgili açıklamaları da hemen yanına yerleştirdik. Ayrıca resimlerin pek çoğunun görsel kalitesi kötü durumdaydı; bulabildiğimiz en iyi baskılardan seçtiğimiz görsel malzemeleri elden geçirip yeniden düzenledik.

Makalelerin birçoğunda kaynakça hazırlanmamıştı; dipnotlarda verilen bilgilere dayanarak her makalenin kaynakçasını hazırladık ve ilgili metnin sonuna yerleştirdik.

Bu cilde aldığımız ilk iki makale kozmik dağ Ötüken Yış'la ilgili simgeciliği ele alıyor. Bu açıdan dizinin ilk kitabı olan *Türk Kozmolojisine Giriş*'i devam ettiren bir temayla başlamış olduk. Aynı şekilde güneş, ay ve gök cisimlerinin kozmolojik an-

lamlarının ele alındığı iki ayrı makaleyle kozmoloji teması sürdürüldü. Bu ciltte ejderha motifini konu alan iki makale var ve birbirlerini tamamlayıcı nitelikteler. Bunların ardından gelen "Kuşcı," "Tuğrıl ve Karakuş" ile "Tuğrıl ve Sungur," isimli makaleler, yazarın farklı tarihlerde farklı vesilelerle yazdığı ortak temalı yazılar; birbirlerini tekrar eden paragraflara sahip olsalar da birbirlerinin eksiğini tamamlıyorlar ve üçü birlikte, Türk sanatında avcı kuşların ikonografisi konusunda yazılmış geniş kapsamlı bir kaynak niteliği taşıyorlar.

Birbirini neredeyse bire bir tekrar eden Türkçe ve yabancı dildeki makalelerinden içerikçe daha gelişmiş olanını seçip diğerini cilde almadık. Örneğin "The Cosmic Mountain, the Tree and the Auspicious Bestiary in Türkish Iconography," (*Art and Archaeological Research Papers*, 1976) isimli makale hemen hemen tümüyle, "Ötüken Yış"ın İngilizcesi; bu yüzden bu cilde alınmadı. Bu tür makaleleri, toplu eserlerin yayımı tamamlandıktan sonra Emel-Esin-Tek Vakfı'nın ve/veya Kabalcı Yayınevinin Web sitesinde yayımlamayı düşünüyoruz.

Cildin sonunda Prof. Dr. Aykut Kazancıgil'in hazırladığı "Emel Esin Kaynakçası", yazarın eserlerinin eksiksiz bir listesini içeriyor.

Bu baskıda kullanılan kısaltmalar şöyledir:

a.g.y.	adı geçen yapıt
a.y.	aynı yerde
bkz.	bakınız
c.	cilt
yn.	yayıma hazırlayanın notu
fas.	fasikül
H.	Hicri
vr.	varak
y.	yaklaşık
{}	yayıma hazırlayanın parantezi

ALTUN YIŞ (ALTIN DAĞ)

TÜRK KÜLTÜRÜNDE VE KÖK TÜRK DEVRİ SANATINDA MADEN UNSURUYLA BAĞLANTILI DAĞ*

Unsurlarla ilgili bir boya ilişkin kavramlar (Türkçede *oğuş*, *uğuş*, *kut* ya da *töz*)[1] ve madenlerle ilgi konular, genellikle de altın dağ, VI. yüzyıldan itibaren Türkler arasında açıkça görülür ve muhtemelen Çin ve Budist kozmolojisinin sonraki etkileriyle, Doğu Asya halklarının ortak uzak geçmişlerinin yadigârıdır. Eberhard,[2] kadim Kuzey göçebelerinin[3] kutsal dağları hakkında Çin kayıtlarıyla Hint Budist altın dağı

---

* "Altun Yis (The Golden Mountain): The Mountain with Metallic Elemental Appurtenance in Turkish Culture and Art of the Kök-Türk Perieod," *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları* içinde, Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin (ed.), 1980, c. 4, s. 33-47. Türkçeye Müfit Günay tarafından çevrilmiştir –yn.

1 *Oğuş* hakkında bkz. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, s. 379. *Uguş* hakkında bkz. P. Zieme, *Manichâische Türkische Texte*, Berlin 1975, satır 431-40. *Kut, töz* hakkında bkz. W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte VIII," yazma 4, satır 4, yazma 18, satır 3-5; *a.g.y.*, yazma 17, satır 3, 17; yazma 30, satır 12. Kişinin doğum tarihine bağlı olarak aynı zamanda unsurlarla ilgili bir bağlantı kazanılır (bkz. G. R Rachmati ve W. Eberhard, "Türkische Turfan-Texte VII," *EDTF*, Leipzig 1972, yazma 18).

2 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," *TP*, c. XXXVII'ye ek, Leyden 1942, s. 235, 245, 248, 265-66. Yazar zirvesinde göllerin ve gölcüklerin bulunduğu suyla bağlantılı dağlar üzerinde de duruyor ve Hun-Türk "göksel dağlarından" bahsediyor bkz. *a.g.y.*, s. 172-75. Bu konuya ilişkin İslami kaynaklar üzerine bkz. E. Esin, "Ötüken-yış," *N. Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, s. 163 {bkz. bu kitapta s. 39}. Ayrıca bkz. E. Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, bölüm IV/2.

3 Bkz. dipnot 34.

Meru-Hemadri ile bağlantılı olan Batı K'un Lun Dağı'na ilişkin Çin efsaneleri arasındaki benzerliklere dikkat çekmiştir.

Çin kozmolojisinin çoğu kuralının VI.-X. yüzyıl Türkleri arasında da geçerli olduğu anlaşıldığından, Türkçe kanıtların yokluğunda ortaya çıkacak soruları, paralel Çin gelenekleriyle açıklamaya çalışacağız. Dağların biçiminin onların unsurlarla bağlantısını ortaya koyduğuna inanan Çinliler, maden cevheri barındıran dağlara kısmen yuvarlak bir biçim atfetmişlerdir.[4] Bu tür geleneksel dağ biçimleri, aynı ölçüde eski göçebe ve Türk sanatında da görülür (R1, R5, R6).

I. Dağ Simgeciliği

Bu makalede sadece madeni dağlar incelenecek olsa da, dağ konusunu ve simgeciliğini Çince *kua*, ve Türkçe *ırk* denilen kozmik ideogramlar çerçevesinde kısaca hatırlayalım. Çince Ken (52)[5] *kua*'sının muadili olan Tağ *ırk*'ında (dağ: ☶)[6] görülen ve geleneksel olarak kuzey yönündeki (kuzeybatı, ya da kuzeydoğu) dağ işareti, muhtemelen Türkçe *tağdın* (kuzey, dağ tarafı) kelimesinin kuzey anlamını gösterir. Bununla birlikte, Türkçe Tağ *ırk*'ının ikinci parçası bütün yazmalarda kayıp olduğundan, yüksek dağlardan da bahsedilen Çince muadilleri olan Ken (52) ve Ch'ien (15) *kua*'larına[7] bakıyoruz. *Kua* 15'in ·yorumcuları yüksek dağda, emsallerinden daha yüksek olan ancak olanaklarının zenginliğini mütevazı bir ölçülülükle gizleyen bir ulu hükümdar tasviri görür. Dağa benzeyen hükümdar, yüce bir dağ gibi yer ve gök arasındaki iletişimi sağlayarak yerin ve göğün lütuflarını elinde tutuyordu. Bu muhtemelen, önemli dağların göğün direkleri, bazılarının (K'un Lun ve T'ai Şan)[8] göğün

---

4 J. J. M. de Groot, *The Religious System of China*, Taipei 1964, c. III, s. 956.

5 Ken hakkında bkz. Bkz. J. J. M. de Groot, *The Religious System of China*, c. III, s. 96-61. P. L. F. Philastre, *Le Yi-king*, Paris 1975, § 912, 915, 918, 920, 927 (baş aşağı görülüyor). C. F. Baynes, *The I-Ching*, R. Wilhelm çevirisinin Ingilizce versiyonu, Londra 1960, I 214-17, 291, 299; III, 301.

6 ☶ *Birök bu tağ atlğ ırk kelser savın inçe tir. Tağ yirinte tağ önti, sengir boltı. Toprağ üze toprağ öndi, idiz boltı. Yarmanayın tiser sen, yaskağ turur. Aşayin tiser sen, idiz turur.* W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte I," 246-47, satır 43-7. Krş. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 35/34-36, s. 286.

7 Ch'ien için bkz. P. L. F. Philastre, *Le Yi-king*, § 287-302; *I-Ching*, I, 66-70; II, 99-104)

8 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 256.

kapısı olduğu[9] inancını ima ediyordu. Çince *kua* 57'nin serbest bir yorumu olan Türkçe *İnç kelmek* adlı *ırk*, sonraları Çince uyarlamadaki (*kidin tağtın bulungda tengri kapığı açıltı*)[10] gibi kuzeybatı yönünde yer alan gök kapısına işaret eder.

Türkçe Tağ *ırk*'ının biçimce kopya ettiği Çince Ken *kua*'sı,[11] dağların sabitliğini de vurguluyor ve kapı kavramını içeriyordu. Ancak, Ken'de dağla temsil edilen sabit engel, şafakla ve baharla doğudan başlayan ve günbatımı ve sonbaharla batıda sona eren dünyevi yaşam döngüsünün sonuydu. Bu yüzden Ken'de dağ, ölümün ve ölüm ötesine açılan kapının simgesiydi.

II. Maden ve Özellikle Altın Simgeciliği

I-Ching'in yorumcuları, astrolojik falcılık pusulasında madenin çağrışımlarıyla ilgili olarak, maden ve yeşim dahil değerli taşları öncelikle gökyüzüyle bağlantılandırırlar.[12] Dahası altın ve yeşim ölümsüzlük bahşeder.[13] Çin'de olduğu gibi Türkler de değerli taşların ve madenlerin gökyüzünde olduğunu hayal etmişlerdir:[14] Kaşgarî, göğün, firuze (*çaş*) ve ak yeşimtaşından (*örüng kaş*) oluşmuş olarak tanımlandığı ve gök kubbenin çevresinde döndüğü düşünülen Kutupyıldızı'na "Altın (ya da Demir) Kazık" (Altun/Temür Kazguk) denildiği bir şiirden bahseder. IX.-XI. yüzyıllara ait bir Uygur metnine göre, *kut* sahibi kağana ait olan unsurlarla bağlantılı boy, öncelikle altındı (*altun uğuş*). Bu sav, Hakani hanedanının yaşça büyük prenseslerine *altun terim* (*terim* [tanrım], *tengrim*'in bir ulamasıdır)[15] diye hitap edilmesine dikkat

---

[9] Önemli dağların göğün direkleri olarak görülmesi hakkında bkz. a.y.

[10] W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte I," s. 251, satır 143-44. Krş. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 35/98 s. 296.

[11] Tağ *ırk*'ı hakkında bkz. dipnot 6. Yaşam döngüsü doğuda Chen *kua*'sıyla başlıyor ve Ken (Tağ) ile bitiyordu bkz. *I-Ching*, s. 288-89; J. J. M. de Groot, *a.g.y.*, s. 963-64.

[12] *I-Ching*, I, 295; J. J. M. de Groot, *a.g.y.*, III, 964.

[13] C. A. S. Williams, *Encyclopaedia of Chinese Symbolism and Art Motifs*, "Elixir of Life" maddesi.

[14] Bu konuda Çin'deki düşünce hakkında bkz. *I-Ching*, I, 295. Türkler arasındaki düşünce hakkında bkz. G. Clauson, *An Ethymological Dictionary of Prethirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, "kazguk" maddesi; Mahmud Kaşgarî, *Dîvan-ü Lugâti't-Türk*, tıpkı basım, Ankara 1941, varak 166.

[15] *Altun uğuş* hakkında bkz. P. Zieme, *Manichäische Türkische Texte*, Berlin 1975, satır 431-40.

çektiğinde, Kaşgarî'de de kısmen yankı bulmuştur.

Ana yönlerle maden unsurunun geleneksel bağlantısının birçok nedenden kaynaklanan değişikliler gösterdiği anlaşılıyor. Kozmik trigramlar bakımından iki farklı astrolojik falcılık pusulasının varlığından söz edilebilir bunlardan birisi göğü güneye yerleştirirken, diğeri kuzeybatıya yerleştirir ve buna bağlı olarak bazı değişiklikler içerirler.[16] Daha sonraki Çin düzenlemesinin Türkçe *ırk*'ları benimsediği anlaşılmaktadır. Demircilik sanatı özellikle su ve ateş gibi diğer unsurları da devreye soktu. Madenlerin renkleri gibi bunlar da değişiklikler gösterdi. Bununla birlikte genel olarak Türkçede *ak* denilen (yalnızca beyaz değil, beyaz benekli anlamına da gelir) parlak ve beyaz renkte olduğu söylenen madenlerin[17] ak renkle birlikte batıyla da ilişkili olduğu kabul edildi.[18] Genel olarak Venüs (Erklig: Türkçe "güçlü") gezegeniyle bağlantılandırılan beyaz renk, maden unsuru ve batı, Çin-Türk astrolojisinde bir savaşçı olarak (*Şih-chi*'de, T'ai-pe, Büyük Beyaz ve Venüs; savaşçıların, silahların ve zırhların efendisi ve ölüm cezasının buyurucusu olarak tanımlamıştır) görüldü.[19] Türkçe Budist metinlerdeki Erklig nitelendirmesi, Hint yeraltı ve ölüm tanrısı Yama için de kullanıldı. Bu nedenle maden olarak altın, unsur özelliği açısından, özellikle, Türkçede Altun Yultuz (Altın Yıldız) denilen Venüs'le bağlantılıydı ve aynı ölçüde batı yönüyle ilgili çağrışımları vardı.[20] Demir, siyah renginden dolayı bazen kuzeyle bağlantılandırılırken, eskiden kazan ve kılıçların yapıldığı ve Çin'de "kızıl" diye nitelenen bakır gibi diğer madenler ise güneyle ilişkiliydi ve ateşle, güneşin coşkusuyla ve unsur özelliği açısından Türkçede Oot Yultuz (Ateş Yıldızı) denilen parlak Merih'le (Mars) yan yana getirilmişlerdir. Göksel menziller (*işik*: Türkçe "eşik") listesi içinde, maden unsuru ile Merih ve Erklig Kan'ın birbirine kavuşumu,

---

Altun terim hakkında bkz. Mahmud Kaşgarî, *Dîvan-ü Lugâti't-Türk*, varak 199. *Kutadgu Bilig*'te hakana *ilig altunı* diye hitap edilir (dizé 3139, 3152, 3160, 4957).

16 J. J. M. de Groot, *a.g.y.*, c. III, s. 963; *I-Ching*, I, 284-89.

17 W. Eberhard, *Sternkunde und Weltbild im alten China*, Taipei 1970, 48-9 (Reihe Metall).

18 *Ak* için bkz. Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, varak 53; batı kadranı simgeciliği (*Ongdun Ak Bars*) hakkında bkz. O. Pritsak, "Qara, Studie zur Türkischen Rechtsymbolik," *Z. V. Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55, s. 249.

19 T'ai-pe hakkında bkz. E. Chavannes, *Les mémoires historiques de Se-ma-Ts'ien*, Paris 1967, c. III, s. 371. Erklig hakkında bkz. L. Bazin, *Les Calendriers turcs anciens et médiévaux*, Lille 1974, s. 717. Erklig (Yama) hakkında bkz. G. Clauson, *a.g.y.*, "erklig" maddesi.

20 G. R. Rachmati veW. Eberhard, "Türkische Turfan-Texte VII," *EDTF*, Leipzig 1972, yazma 1, satır 45, 80.

kuzeybatıda, geleneksel gök kapısında, altıncı ve yedinci menzillere yerleştirilmiştir ve *ak* (beyaz ya da beyaz benekli) renkle nitelendirilmiştir.[21]

Genel olarak batıyla ve madenle birlikte anılan hayvan biçimli simgeler,[22] ejderleri, kuşları, tek boynuzlu atları ve batının simgesi olan kaplanı, ak *bars*'ı[23] (Türkçede beyaz ya da beyaz benekli pars) kapsayan farklı biçimlerde ortaya çıktılar. Türkçede *kelen-keyik* (*k'i-lin* geyik) denilen tek boynuzlu atın[24] kehanetle ilgili karakteri çevreye göre değişiklik gösterdi. Türk kozmik kriptografisindeki "süslemek," *ırk*'ında, *kelen-keyik* boynuzu, orduyla bağlantılı olarak kavgacı bir ruhu temsil etti.[25] Altın Ana da denilen[26] "kaplan yüzlü" batı tanrıçası Hsi-wang-mu'nun[27] batının simgeleriyle (kaplan, altın) birlikte anılan dağı gibi, kutlu dağlarda yaşayan tek boynuzlu at ve onun doğal ilkörneği geyik, hanedanın açık talihinin ve ölümsüzlüğünün uğurlu bir işareti oldu.[28] Hsi-wang-mu'nun dağ sarayında ve Taoculuğun kutsal dağlarında Taocu ölümsüzlere ve erdemli hükümdarlara şeftali (ve narla) birlikte altın ve yeşimtaşı iksiri yoluyla uzun ömür ve sonsuz yaşam verilmişti.[29] Geyikler, Türkçe ismi *sıgun otı*[30] (geyik ya da teke otu) olan adamotuna

---

21 Kızıl madenler hakkında bkz. M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1959, s. 492. Demir hakkında bkz. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 235. Güney çeyrek dairesi simgeciliği hakkında bkz. O. Pritsak, *a.g.y.*, s. 249. Oot Yultuz hakkında bkz. G. R. Rachmati ve W. Eberhard, "Türkische Turfan-Texte VII," *EDTF*, yazma 1, satır 6, 77. Kuzeybatı *işik*'i hakkında bkz. *a.g.y.*, yazma 13, satır 28-31". Çin muadili için bkz. W. Eberhard, *Sternkunde und Weltbild im alten China*, s. 391.

22 Kaplan hakkında bkz. W. Eberhard, *Sternkunde und Weltbild im alten China*, Taipei 1970, 48-9 (Reihe Metall); W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 259-61.

23 Bkz. dipnot 10, 11.

24 Tek boynuzlu atla ilgili olarak bkz. W. Eberhard, *Sternkunde und Weltbild im alten China*, s. 48-9 (Reihe Metall).

25 W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte 1," s. 246. Krş. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 35_{33}, s. 286.

26 Bkz. Werner, E. T. C., *A Dictionary of Chinese Mythology*, ABD 1961, "Hsi-wang-mu".

27 Bkz. dipnot 26.

28 Bkz. M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1959, s. 115, 141. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 88-9, 91, 223, 259-61; C. A. S. Williams, *a.g.y.*, "Deer," "Hsin-wang-mu," "God of longevity," "Peach," "Pomegranate" maddeleri.

29 C. A. S. Williams, *a.g.y.*, "Peach," "Pomegranate" maddeleri.

30 Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, varak 206.

benzeyen ginseng otu[31] (*panax quinquifolia*) yiyerek uzun ömür kazanmışlardır.

III. Altın Dağ

Hsi-wang-mu'ya verilen Altın Ana[32] adı ve batıya yerleştirilmesi, bu tanrıçanın yaşadığı düşünülen kutlu dağın altınla bağlantısını gösterir. Hsi-wang-mu'nun dağı, yukarıda belirtildiği gibi, tam anlamıyla kesin olmasa da K'un Lun'la[33] özdeşleştirildi ve bu nedenle batıdan Çin'e gelen kültürel etkilerin yolu üzerinde kaldı. Şeftali bahçesi T'ao-lin'in bulunduğu ve efsanevi alacalı hayvanların (kuş, pars, ejder, at) yaşadığı demir ve yeşimtaşı dağı K'ua-fu'da ritüel at yarışları yapan Kuzey Çin'in at yetiştiricisi kadim göçebelerine ilişkin efsaneler aynı zamanda K'un Lun mitleriyle de bağlantılı olmalıdır.[34]

J. Werner ve A. N. Bernştam,[35] Taocu dağ efsanelerinin ışığında, İç Asyalı göçebelerin sanat eserlerini, (her ikisinin de Türklerin ataları saydığı) Hsiung-nuların batıya doğru göçleriyle ilgili gördükleri Kargalık tacıyla bağlantılı olarak yorumlama girişiminde bulunmuşlardır. Mücevher kabartmalı altın tacın ikonografisinde, Taocu (ve kadim göçebe) efsanelerindeki olağanüstü hayvanlarla ilgili hikâyelerin ve dağların varlığını fark etmişlerdir (R2). Dağlar burada kanatlı atların kaidesi olarak görülmektedir.

İçinde, tam olarak kesin olmamakla birlikte Türkçeyle ilişkili olduğu düşünülen[36] ve runik biçimli Kök Türk yazısına benzer harflerle yazılmış bir yazıtın yer al-

---

31 C. A. S. Williams, *a.g.y.*, "Deer," "Elixir of life" maddeleri.

32 Bkz. dipnot 26.

33 Bkz. dipnot 2 ve 28.

34 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 235. M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne*, s. 365.

35 J. Werner, "Beitraege zur Archaeologie des Attila Reiches," *APAW*, Neue Folge, Heft 38/B, Münih 1956, s. 77 ve Levha 55; A. N. Bernştam, "Zolotoya diademe iz Šamanskogo pogrebeniya na r. Kargalinke," *Krat. Soobšč. Instituta Material' noy kulturii*, V, Moskova 1940, birçok yerde.

36 Bkz. O. Süleymanov, "Yetisudin kone jazilari," *Kazak Edebiyeti*, Alma-Ata 1970; K. Rolle,

dığı, Saka dönemi Orta Asya Esik[37] mezarında yeni bulunan altın levhalarda da kanatlı bir kaplan ve dağların görüldüğü benzer motifler vardır (R3). Dağlar ağaç unsuruna atfen uzatılmış biçimde belirtilmiştir.[38]

Kadim kuzeyli göçebelere ilişkin efsaneler, ormanlı dağ ve alacalı hayvanlara ilişkin hikâyeler 502'de Kansu'daki Ala Şan Dağı'na aktarılmıştır.[39] Ala Şan adı –ki burada Türkçe olan *ala* kelimesi alacalı anlamında kullanılmıştır– dağın ağaçlı olma özelliğini ve burada kendi *han*'larının idaresi altında Türkçe konuşan bir kabilenin yetiştirdiği atların donunu gösterir.

Yerleşim yerleri olan P'ing-liang, Taocuların kutsal bir dağını andırdığından, 439'dan[40] önce Kansu'da yaşayan Kök Türk hanedan boyu, dağ efsanelerinin yalnızca göçebelere özgü versiyonlarına değil, Taocu çeşitlerine de aşinaydı.[41] Ne olursa olsun, bazı Kök Türkler Taoculuğa bağlı ya da onunla temas halindeydi.[42] Taocu gelenekte ölümsüzlük mantarıyla geyiği ilişkilendiren ve yukarda değinilen ginsengin (daha doğrusu, adamotu) Türkçe ismi muhtemelen Taocu izlerin başka bir kanıtını daha oluşturur.[43]

Çince Ch'ien (15) *kua*'sındaki yüce dağın hakanlığın kehanet merkezi oluşu, ifadesini Çin'de, Çin kaynaklarına göre, yer ve gök tarafından kutsanan evrensel hükümdarın mihrabı olarak görülen Tienşan Dağı'nın bir yüzünde bulmuştur.[44] Ch'ien

---

"Neue Ausgrabungen sakischer Grabanlangen," II. Teil (Kazakistan), *Prähictorische Zeitschrift* 47, Berlin 1972, s. 77.

37 Bkz. dipnot 36, 38.

38 K. A. Akışev, "Kurgan Issık," *Vglub' vekov*, Alma-Ata 1974, Levha 8.

39 Bkz. P. Pelliot, *Notes to Marco-Polo*, Paris 1959, "Calicain" dizin maddesi.

40 Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden 1968, s. 40.

41 Chavannes, E., *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux et notes additionnelles*, s. 207 (dipnot).

42 Bkz. Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, s. 40 (P'ing-liang) 320-21, 367, 462. Taocuların P'ing Liang'daki kutsal dağı hakkında bkz. Chavannes, E., *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux et notes additionnelles*, s. 207 (dipnot).

43 Bkz. dipnot 30.

44 E. Chavannes, *Les mémoires historiques de Se-ma-Ts'ien*, Paris 1967, c. III, s. 121 (not 1). Ayrıca bkz. ayru yazar, *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux et notes additionnelles*, s. 213.

(15) *kua*'sının Türkler arasındaki bu özelliği, simgesini, yer ve göğün çifte *kut*'uyla kutlanmış olduğu düşünülen Türk kağanlarının *yış*[45] (ormanlı dağ) denilen dağ ikametgâhlarında bulmuştur.[46] En önemli Türk hükümdarının, yeryüzünün merkezinde yükseldiğine ve etrafında güneş ve ayın döndüğüne ve tepesinde tanrıların kralı İndra'nın oturduğuna inanılan ve muhtemelen Budistlerin altın dağı Meru-Hemadri'yle bağlantı olan altın bir dağda[47] yaşadığına dair bir rivayetten bahsedilmiştir. Meru-Hemadri ve Altay'a verilen Türkçe Altun Yış (Ormanlı Altın Dağ) ismi arasındaki kaynaşma ay ve güneşle birlikte ve tepesinde bir köşkle Meru Dağı'nı gösteren Bezeklik Külliyesine ait bir Uygur resminde[48] görülebilir (R4). Meru'nun yanınla Türkçe "*Ol temürci*" ("Bu demirci") yazısıyla birlikte görülen iki figür, Kök Türk hanedan boyunun demircilik yaptıkları Altun Yış'ta ikamet ettikleri V.-VI. yüzyılları akla getiriyor.[49] 568'de[50] Batı Türk kağanlarının ikametgahı olan Ak Tağ'a verilen "altın dağ" adı kesin bir coğrafi belirlemeden çok genel olarak bir hanedan dağ-ikametgahını belirtiyor olabilir. Kaşgarî'nin aktardığı bir atasözü, hükümdar ile dağ kavramları arasındaki ilişkiyi gösterir:

Yir basrukı tağ, bodun basrukı beg[51]

Dağ yere dayanır, bey boya dayanır

VII. yüzyıldan iki Türk kağanına[52] ait dağ şeklinde yapılmış mezarlar hakkında Çinlilerin naklettikleri, kutlu dağ-ikametgahlarının hükümdarın ruhunun ikametgahına ve gök kapısına dönüştüğü sonucuna götürüyor. Ken *kua*'sının ve onun biçim-

---

45 Bkz. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, "yış" dizin maddesi; G. Clauson, *a.g.y.* Ötüken, Bingyul ve Türk hükümdarlarının diğer dağ ikametgahları hakkında bkz. E. Esin, "Ötüken-yış," s. 155-58 {bkz. bu kitapta s. 32-34}.

46 Bkz. N. Orkun, *a.g.y.*, I, 64 (Kül Tegin II D 35/II Doğu 35: *Üze tengri, ıduk yer sub kagan kutı toplamadı erinç.*)

47 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux et notes additionnelles*, s. 248.

48 A. Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstaetten in chinesisch Turkestan*, Berlin 1912, Resim 619.

49 Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 5.

50 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux et notes additionnelles*, s. 235-36.

51 Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, [1, 466] varak 235.

52 Liu Mau-Tsai, *a.g.y*, s. 155, ve dipnot 798 (643'te, Süi-yuan'daki Po-tao Dağı biçimindeki Ssemo Kağan'ın mezarı), 256 (655'te, Pamir Dağı biçimindeki A-şi-na Şe-ör Tu-pu Kağan'ın mezarı).

sel muadili Türkçe Tağ *ırk*'ının anlamı burada öne çıkıyor. T'ai Şan örneğinde (Eberhard'ın terminolojisinde yer alan) "Totenberg"ler bu dağda ikamet etmişlerdir.[53] Hsien-pi'nin belli kabileleri ve sonraları Çinlilerin Wu-huan dedikleri Türkçe konuşan Tabgaçların Kızıl Dağ'la (Ch'i Şan)[54] bağlantılı benzer inançları vardı. Wu-huanlar, ölünün ruhunun cenaze töreninde kurban edilen atlar ve köpekle birlikte Kızıl Dağ'a çıktığına inanıyorlardı. Clauson, Wu-huanları Türkçe konuşan Tabgaçlardan sayan kayıtlara dikkat çekip onların Oğuzların erken dönem Doğu kolu olduklarını ileri sürmüştür.[55] Bazin, Wu-huan'ı ilahi ya da soylu anlamına gelen Türkçe Ugan[56] olarak yorumladı. Clauson'a göre, erken dönem Oğuz boylarından olan Wu-huanların inanışlarına benzeyen inanışların, X. yüzyılda Batı Oğuzları arasında da yaygın olması dikkat çekicidir. İbn Fadlan,[57] Oğuz boylarının, kurban edilen atların[58] ve koçların ve öldürülen düşmanların (*balbal*),[59] ölen kahramana öbür dünyada hizmet edeceğine inandıklarını kaydeder. Ölenin ruhunu cennete götürenin kurban edilen at olduğuna inanılmıştır. Atı kurban etmekte gecikilirse, ruh rüyalara girerek cennet yolunda refakatçilerine yetişememekten yakmacaktır.

J. R. Hamilton ve E. Tryjarski[60] tarafından okunan Hutuk Ula taş anıtı üzerindeki kitabe, Kök Türklerin cenaze törenleri sırasında (muhtemelen vurarak) geyik de kurban ettiklerini gösterme eğilimindedir. L. Bazin, Altun Köl'deki (Yenisey-Abakan bölgesi) yazısı runik biçimli ikinci mezar kitabesini kutsal bir altın dağın çağrışımı olarak yorumladı.[61] S. G. Klyaştornıy bu süre içinde Altun Köl'deki birinci

---

[53] W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 260-61. E. Chavannes, *Le T'ai-chan*, s. 313, 320-22.

[54] W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 261. Ayrıca bkz. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 48.

[55] G. Clauson, "*Turk, Mongol, Tungus*," *Asia Major*, yeni seri, VIII/1, 1960, s. 117.

[56] L. Bazin, "Les Parlers des T'opa-Wei," *TP* XXXIX (118), s. 118.

[57] Z. V. Togan, *Ibn Fadlans Reisebericht*, Leipzig 1939, s. 27.

[58] Bkz. K. Dieterich, *Byzantinische Quellen zur Länder und Völkerkunde*, c. II, s. 24: Meander, Silzibul'un atlarının, *doxia*'sı (yoğ: cenaze töreni) sırasında dört Hunla birlikte Silzibul'un peşinden "gönderildiklerini" nakleder.

[59] G. Clauson, *a.g.y.*

[60] J. R. Hamilton ve E. Tryjarski, "L'inscription runiforme de Khutuk-ula," *Journal Asiatique*, CCLXIII/1,2, Paris 1975, s. 178-80. Ayrıca bkz. E. Esin, "Sacrificial Themes in the Art of the Uralic and Altaic Peoples," *Proceedings of the XIXth PIAC*, Helsinki 1977.

[61] L. Bazin, "Eine Inschrift vom Oberen Jenissei als Quelle zur Geschichte Zentralasiens,"

mezar kitabesine bakarak benzer bir sonuca ulaşmıştı.[62]

Birinci Altun Köl mezar kitabesindeki[63] ağıt, Erklig'in kudretiyle kendi boyundan uzaklaştırılan kahraman Bars'ın ölümünü anlatıyor. Erklig burada ya ölüm ve yeraltı tanrısı Yama, ya da Çin astrolojisinde ölüm cezasının buyurucusu olarak geçen, Venüs'ün Türkçe adı Erklig olarak görülüyor. Bars'ın yaşadığı (dünyevi) varoluş (*acun*) düzlemi, atları, sığırları, değerli kadehleri hepsi de geride kalmıştı; ağıt yaktılar, ama Bars gitmişti. Ruhu beyhude bir çabayla geri çağırıldı. Sonra cenazeye katılanlar şöyle dövündüler:

Altun Suna Yış keyiki, artgıl! Toggıl!

Ey Altın Suna Dağı'nın –ya da Altın Ördek[64] Dağı'nın–
geyiği –ya da avı– gene çoğalasın, gene doğasın!

L. Bazin bu dizeleri kurban edilen geyiğin Altın Dağ'da yeniden doğabilmesine yönelik bir arzu olarak yorumlamanın mümkün olduğunu düşünüyor.

İkinci Altun Köl[65] mezarındaki runik biçimli yazıt, görevle gönderildiği Tibet'ten dönemeyen bir Tibet elçisiyle ilgilidir. Mezar kitabesinde, kayıp ölü şu kelimelerle şikayet ediliyor:

Eziz! Men Altun kırka kirtim.

Ah! Altın kıra –ya da dağa– girdim.[66]

"Altun Kır" ifadesi (altın bozkır ya da dağ) Klyaştornıy[67] tarafından "mezar ötesi hayat" olarak yorumlanmıştır.

Şayet bu nitelendirme, Kuzey ya da (Budizmden sonra) Batı ikametgahına giden *şen*'in, yani ışık saçan ruhun, *kuei*, yani dünyevi ruhla birlikte ikamet etmeye devam etmesi için geri çağrıldığı bir Çin törenini çağrıştırması yanı sıra, yeraltı ve ölüm

---

Materialia Turcica, c. II, Bochum 1976, s. 1-12.

[62] S. G. Klyaştornıy, "Steli Zolotogo-ozera," *Turcolociga k semidesyatiletu Akademika A. N. Kononova*, Leningrad 1976, s. 258-67.

[63] *A.g.y.* Ölüm buyurucusu olarak Erklig/Venüs hakkında bkz. dipnot 19.

[64] Suna, Anadolu Oğuz lehçesinde ördek demektir, bkz. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, lugatçe; *Tanıkları ile Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1963-72.

[65] Bkz. dipnot 61.

[66] *Kır* önceleri "dağ" anlamına geliyordu. G. Clauson, *a.g.y.*, "kır" maddesi.

[67] Bkz. dipnot 62.

tanrısını da kapsıyorsa, Altun Köl yazıtları bir varoluş biçimi (bu örnekte dünyevi bir varoluş) ve Erklig anlamında, *acun*[68] gibi bazı Budist ve Çin kavramlarını içerir.[69] Bu kavramlardan bazılarının Türkçe uyarlaması, ölünün "sıcak ruhu"nun (*isig öz*) bir mahfazaya konulup, Erklig Kan'ın Kuzey makamına gönderilmesinden söz eden *Altun Yaruk*'taki[70] bir bölümde görülebilir. Altun Köl abidelerinde bahsedilen Altun Kır ya da Altun Suna Yış denilen Batı Dağı (altın batının simgesidir), Wu-wuan'ın Kızıl Dağ'ı ya da T'ai Şan ile mukayese edilebilir miydi? Runik biçimli Türkçe kitabelere ve "Yetiken *sutra*"ya göre, bazı kutlu dağlar gibi kutlu ruhların gökyüzüne geçtikleri bir kapı açtı mı?[71] Bu sorular karanlıkta kalıyor.

Altun Köl abideleriyle aynı bölgede ya Türkçe kitabeli mezarlarda[72] (R1) ya da kökeni bilinmeyen ve Türklere atfedilen yerlerde[73] (R5) bulunan madeni nesneler üzerindeki av sahnelerini gösteren bazı dağ tasvirleri, ölmüş kahramanının yaşadığı *yış*'ı ya da öldükten sonra gittiği Altın Dağ'ı işaret ediyor olabilir. Bu sanat eserlerindeki (R1, R5) dağların her biri üzerlerinde birer ağaçla gösterişli bir şeklide yükselir. Örneklerden birisinde (R1) dağların, eğer Çin gelenekleri uygulanmışsa, ağaç unsuruyla bağlantılı olduğu söylenebilirken, bir başkasında (R5) madeni dağlar belirtilmiş gibidir. Her iki eserde de atların kuyruğu, Türklerde alışıldığı biçimde,[74] bağlı

---

68 Bkz. G. Clauson, *a.g.y.*, "ajun" maddesi.

69 Ölüme ilişkin Çin ve Budist kavramları hakkında bkz. de Groot, J. J. M., *The Religious System of China*, c. I, s. 44, 124-26, 172, 187, 200, 226, 244, 246; c. III, s. 30; c. IV, s. 12-3, 51-65. J. Legge, *Li-chi*, c. I, s. 162, 220. C. A. S. Williams, *a.g.y.*, "Crane" maddesi.

70 S. Çağatay, *Altun-yaruk'tan İki Parça*, Ankara 1945, 7/20, 9/15, 19, 23, 12/10-15, 18/15.

71 Bkz. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, "uç-," "uçmak" dizin maddeleri. Yetiken'in (Büyükayı) yıllık döngüsü boyunca, kandil yakma töreni sırasında hanedan mensuplarının ve onların "altın dölleri"nin göğe yükselme duası hakkında bkz. W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte VII," yazma 40 ve R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 238. Yetiken'in civarındaki Kutupyıldızı (Altun Kazguk için bkz. dipnot 14), gök tanrısının ikametgahı olarak görüldü, bkz. K. Shiratori, "On the Territory of the Hsing-nu Prince Hsi-t'u Wang and His Metal Statues for Heaven-Worship," *Memoirs of the Research Dept of the Toyo Bunko*, Tokyo 1930, s. 45.

72 Bkz. S. P. Kiselev, "Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri," *MIA*, Moskova 1949, s. 352 (Mezarlar 5, 6, 7 Kopenskiy çaatas).

73 Bkz. M. P. Gryaznov, "Drevneyşie pamyatniki geroiçeskogo eposa narodov Yujnoy Sibiri," *Arheologiçeskiy Sbornik 3*, Leningrad 1961, s. 20, Resim 7.

74 Bkz. E. Esin, "The Horse in Turkic Art," *Proceedings of the VIth PIAC*, CAJ; x/3-4 Aralık 1965, s. 197 (bkz. bu kitapta s. 282).

değildir; ancak cenaze törenlerinde, dağlara kurban verildiklerinde olduğu gibi kuyruklar kesiktir (ve bir direğin ucuna bağlanmıştır).[75]

Hükümdarların ve kahramanların ikametgahı ve mezarı ve efsanevi hayvanların yuvası kutsal Altın Dağ'ın hatıraları, Türk mitolojisi içindeki varlığını dünyanın bir çok bölgesinde uzun süre sürdürdü. Bu mitlerin batıya doğru yayılmaları Hazar dönemine ait[76] Sarkel şehrinin mezarlığında bulunan (R6) ve Ala Şan efsanesindeki gibi benekli bir kır manzarasını ve aynı şekilde benekli hayvanları gösteren, kemiğe hakkedilmiş tasvirlerde görülebilir. Hazar sanat eserlerindeki dağlar, Çin'de ateş unsuruna işaret eden sivri biçimlidir. Farsçada Derbend-i Hazarân (Hazar Geçidi) denilen Kafkasya Geçidi hakkındaki ilk İslami kayıtlar, (Bal'amî'nin Türkçe *kuşcı* dediği) bir doğancının yakut madeninden değerli taş getirmesi için eğittiği avcı kartaldan bahsedilen bir efsaneyi de hatırlatabilir.[77] Alaşan mitleri, Ertüştük Destanında, kahramanın Batı Türkistan'daki Ala Tağ'a uçmasına ilişkin bölümde, neredeyse aynen korunmuştur.[78] *Saltuk-nâme*'de,[79] aynı efsanenin yalnızca Osmanlı değil muhtemelen Kuman kökenli bir başka versiyonunda da Kafkasların efsanevi tepesi Kafdağı, Ala Dağlar'ın yerini alır.[80]

---

75 *A.g.y.*

76 Bkz. A. X., Artamonov, *Istoriya Xazar*, Leningrad 1962, s. 312.

77 Bal'amî (Muhammed), *Terceme-i Târih-i Taberî*, ed. J. Meşkûr, Tahran H. 1337, s. 339.

78 P. N. Boratav, *Er-Töştük*, Paris 1965, bölüm 65.

79 F. İz, *Saltuk-nâme*, II, Harvard 1974, varak 66-78.

80 E. Esin, "Türk Tarihi Işığında Bulgaristan," *Türk Kültürü*, s. 187 (Mayıs 1978), dipnot 60-62 (Evliya Çelebi'nin Karadeniz'deki Saltuk türbesine ilişkin kayıtlarına dayanarak, Bulgaristan'da Kuman döneminde yaşayan Saltuk'un Hıristiyan Kuman kökeni üzerine varsayımdır).

KAYNAKLAR

Akışev, K. A., "Esik'ten tabılgan eskertkiş," *Julduz*, XI, Alma-Ata 1974.

——, "Kurgan Issık," *V glub' vekov*, Alma-Ata 1974.

Arat, R.,*Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965.

Artamonov, A. X., *Istoriya Xazar*, Leningrad 1962.

Bal'amî (Muhammed), *Terceme-i Târih-i Taberî*, ed. J. Meşkûr, Tahran H. 1337.

Bang, W. ve Gabain, A. von, "Türkische Turfan Texte I," *Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1929 (*Sprachliche Ergebnisse der deutschen Turfan Forschung*, Leipzig, 1972 içinde tekrar basım).

Baynes, C. F., *The I-Ching*, R. Wilhelm çevirisinin Ingilizce versiyonu, Londra 1960.

Bazin, L., *Les Calendriers turcs anciens et médiévaux*, Lille 1974.

——, "Les Parlers des T'opa-Wei," *T'oung Pao*, XXXIX (118).

Beal, S., *Si-yu-ki*, Kalküta 1963.

Bernştam, A. N., " Zolotoya diademe iz Šamanskogo pogrebeniya na r. Kargalinke," *Krat. Soobšč. Instituta Material' noy kulturii*, V, Moskova 1940.

Boratav, P. N., *Er-Töştük*, Paris 1965.

Çağatay, S. *Altun-yaruk'tan İki Parça*, Ankara 1945.

Caferoğlu, A., *Uygur Sözlüğü*, Ankara 1934.

Celaleddin Rumi, *Mesnevi*, Bombay, H. 1299.

Chavannes, E., *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux et notes additionnelles*, St. Petersbourg 1903.

——, *Les mémoires historiques de Se-ma-Ts'ien*, Paris 1967.

——, *Le T'ai-chan*, Paris 1910.

Clauson, G., *An Ethymological Dictionary of Prethirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.

——, "*Turk, Mongol, Tungus*," *Asia Major*, Yeni Seri, VIII/1, 1960.

Dieterich, K., *Byzantinische Quellen zur Länder und Völkerkunde*, 2 cilt, Leipzig 1912.

Eberhard, W., "Lokalkulturen im alten China," *T'oung Pao*, c. XXXVII'ye ek, Leyden 1942.

——, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.

——, *Sternkunde und Weltbild im alten China*, Taipei 1970.

Esin, E., *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

——, "The Horse in Turkic Art," Proceedings of the VIth Permanent International Altaistic Conference, *Central Asiatic Journal*, x/3-4 Aralık 1965.

——, "Ötüken-yış," *N. Atsız Armağanı*, İstanbul 1976.

——, "Sacrificial Themes in the Art of the Uralic and Altaic Peoples," *Proceedings of the XIXth* Permanent International Altaistic Conference, Helsinki 1977.

——, "Sigunlar Begi," *Türk Kozmolojisi*, İstanbul 1979.

Granet, M., *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1957.

Groot, J. J. M. de, *The Religious System of China*, Taipei 1964.

Grünwedel, A., *Altbuddhistische Kultstaetten in chinesisch Turkestan*, Berlin 1912.

Gryaznov, M. P., "Drevneyşie pamyatniki geroiçeskogo eposa narodov Yujnoy Sibiri," *Arheologiçeskiy Sbornik 3*, Leningrad 1961.

Hamilton, J. R. ve Tryjarski, E., "L'inscription runiforme de Khutuk-ula," *Journal Asiatique*, CCLXIII/1,2, Paris 1975.

Kiselev, S. P., "Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri," *Akademiya Nauk SSSR, Materiali i issledovaniya po arxeologii SSSR* no. 9, Moskova 1949.

Klyaştornıy, S. G., "Steli Zolotogo-ozera," *Turcolociga k semidesyatiletu Akademika A. N. Kononova*, Leningrad 1976.

Legge, J. *Li-chi*, İngilizce çevirisi, New York 1967.

Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden 1968.

Mahmud Kaşgarî, *Dîvan-ü Lugâti't-Türk*, tıpkı basım, Ankara 1941.

Orkun, N., *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-1941.

Pelliot, P., *Notes to Marco-Polo*, Paris 1959.

Philastre, P. L. F., *Le Yi-king*, Paris 1975.

Pritsak, O., "Qara, Studie zur Türkischen Rechtsymbolik," *Z. V. Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55.

Rachmati, G. R. ve Eberhard, W., "Türkische Turfan-Texte VII," *Ergebnisse der Deutschen Turfan Forschung*, Leipzig 1977.

Rolle, K., "Neue Ausgrabungen sakischer Grabanlangen," II. Teil (Kazakistan), *Prähictorische Zeitschrift* 47, Berlin 1972.

Shiratori, K., "On the Territory of the Hsing-nu Prince Hsi-t'u Wang and His Metal Statues for Heaven-Worship," *Memoirs of the Research Dept of the Toyo Bunko*, no. 5, Tokyo 1930.

Süleymanov, O., "Yetisudin konejazilari," *Kazak Edebiyeti*, Alma-Ata 25-X-1970.

Tanıkları ile Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu, Ankara 1963-72.

Togan, Z. V., *İbn Fadlans Reiseberic ht*, Leipzig 1939.

Werner, J., "Beitraege zur Archaeologie des Attila Reiches," *Aphandlungen der preussischen Akademic der Wissenschaften*, Neue Folge, Heft 38/B, Münih 1956.

Werner, E. T. C., *A Dictionary of Chinese Mythology*, ABD 1961.

Williams, C. A. S., *Encyclopaedia of Chinese Symbolism and Art Motifs*, New York 1960.

Zieme, P., Manichäische Türkische Texte, Berlin 1975.

ÖTÜKEN YIŞ

TÜRK SANATINDA AĞAÇLI DAĞ HAKKINDA NOTLAR*

El tutsık yir Ötüken yış ermiş[Φ]

I. Gök ve Yer-Su Dini Çerçevesinde Kozmolojik Kavramlar

Çinlilerin, eski Chou (MÖ 1050-249) adını verdiği ve Eberhard'ın[1] proto-Türk sandığı boyun zengin kültürünün pek çok unsuru hem Türklere, hem Çinlilere miras kalmıştı. Chou kültüründen Türklere doğrudan doğruya geçen unsurlar, Çin'e nazaran daha arkaik özellikleriyle tanınır. Bazı başka unsurların ise sonradan Taocu Çin kültüründen Türklere geçtiği sanılmaktadır. Chou kültürünün temel kozmolojisi,[2]

---

* *Atsız Armağanı* içinde, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1976, s. 147-186 –yn.

Φ *Vatan olacak yer Ötüken ormanı imiş.*

1 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s. 19, 33.

2 Çin kozmolojisi hakkında bkz. J. J. M. de Groot, *The Religious System of China*, Taipei 1964, c. III, s. 971-74; W. Eberhard, *Sternkunde und Weltbild im alten China*, Taipei 1970, s. 48-50. "Kızıl kuş" simgesinin sonradan aldığı efsanevi *feng-huang* şekli hakkında bkz. C. A. S. Williams, *Encyclopaedia of Chinese Symbolism and Art Motifs*, New York 1960, "feng-huang" maddesi. *Feng-huang* ile Kırgız ilinin kuşu *sungkur*'un (sungur) ilgisi hakkında bkz. E. Esin, "Kuşcı, Türk Sanatında Atlı Doğancı İkonografisi Hakkında," *Sanat Tarihi Yıllığı VI, Kunsthistorische Forschungen*'den ayrı basım, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1976, dipnot 13 {bkz. bu kitapta s. 176, dipnot 13}. Türk kozmolojisi hakkında bkz. L. Ligeti, "Autour du Sâkiz yükmâk yaruq," *Studia Turcica*, Budapeşte 1971; O. Pritsak, "Qara, Studie zur Türkischen Rechtsymbolik," *Z. V. Togan'a*

evrenin bütün tezahürlerini iki ilkeye ve bu iki ilkenin birbiriyle ayrı oranlardaki karışımına indirgiyordu. Gök, Türkçede *yaruk* (ışık=parlak) ve Çincede *yang* denen ilkenin en yüce yerini oluşturuyor, *yir-sub* ise (yeryüzü ve orada akan sular) Çincede *yin* (karanlık, gölge) ve Türkçede *karang* denen ilkenin en yüce yeri sayılıyordu. *Yaruk* ilkesinin en olgun haliyle, göğün zirvesinde, güneşin zirvede göründüğü gün ortası yönünde, öğle saatinde, yaz mevsiminde, ateş unsurunda, kızıl renkte, tek sayılarda, hükümdarın şahsında, erillik kavramında tezahür ettiğine inanılırdı. *Yaruk* ilkesinin astrolojik simgeleri, güneş ve Türkçe Kızıl Sagızgan (Saksağan), Çince Kızıl Kuş denen takımyıldızdı. Gök ibadeti, bu gibi simgelerle yapılırdı. *Karang* ilkesinin en üst noktası ise yer sularının dibinde, Türkçede *tağdın* (dağ yönü) denen kuzey yönünde, gece ve kış mevsiminde, su unsurunda, kara renkte, çift sayılarda, ikinci derece şahıslarda ve dişillik kavramında tezahür ettiği düşünülürdü. *Karang* ilkesinin astrolojik simgeleri ay ve Türkçede Kara Yılan, Çincede Kaplumbağa ve Yılan adını taşıyan takımyıldızdı. Doğu ve batının da benzer simgeleri, bu yönlerin ifade ettiği karma *yaruk-karang* ilkelere uygundu.[3]

Dağlar ve ağaçlar, göğün zirvesinden yer-su'nun dibine varan birer eksen gibi görülerek, gök ile yer-su'yu birleştiren ibadet yeri[4] ve karma *yaruk-karang* simgeleri

Armağan, İstanbul 1950-55, s. 249; G. R Rachmati, "Türkische Turfan-Texte VII," *APAW*, Berlin 1936, 8/2, "Kök Luu," "ıgaç," "tağdın," dizin maddeleri; G. Clauson, *An Ethymological Dictionary of Prethirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.

[3] Bkz. dipnot 2'deki kaynaklar. Doğu = *yaruk* ilkesinin galip gelmesi = ağaç unsuru = sabah = bahar = Türkçede Kök Luu (Gök Ejderi) denen takımyıldız = gök rengi. Yer-su *luu*'su ile Kök Luu'nun farkı için bkz. E. Esin, "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri," *SAD*, Ankara 1970, s. 164 (bkz. bu kitapta s. 133). Batı = *karang* ilkesinin galip gelmesi = maden (Türklerde altın) unsuru = akşam = sonbahar = Türkçe Ak Bars (ak veya Kaşgarî'nin ak kelimesine verdiği anlama göre ak benekli pars) takımyıldızı = ak renk. Dünyanın merkezi ve toprak unsurunun rengi sarıydı.

[4] Choulardan önceki Şang devrinde yer ibadeti için bkz. Tsung-tung-chang, *Der Kult der Shang Dynastie im Spiegel der Orakelinschriften*, Wiesbaden 1970, s. 184. Chou devri gök ve yer ibadetinde, muntazam dört köşe veya çok köşeli olduğu tasavvur edilen dünyayı saran ve yarım küre şeklindeki gökle birleştiren dağ silsilelerinden dünyanın dört köşesinde bulunduğu düşünülen dört büyük dağ ve üzerlerindeki koru ve ağaçlar, dört yönün yer ve su tanrıları sayılıyordu, bkz. E. Chavannes, *Le T'ai-chan*, Paris 1910, s. 168. Chou devletinin sınırlarındaki başlıca dağlar, dünyanın köşeleri sıfatıyla niteleniyordu. Chou hükümdarının başkenti, dünyanın merkezi sayılıyordu ve merkezdeki kutlu dağ veya dağ şeklinde set,

olmaktaydı. Dağın tepesinde gök ayini, dağın eteğinde bir koruda, daha sonraları bir ağaç dibinde, yer-su ayini yapılıyordu. Gök ayini, ancak gök tanrısının temsilcisi olan en yüksek hükümdarların hakkıydı. Yer-su ayinini, bazen hükümdarın kendisi, ikinci sırada, bazen eşi veya ikinci derece bir bey yönetebiliyordu. Fakat, her yeni sülale kurucusu, her tahta çıkan hükümdar, bu ayinlerin bir şeklini icra ediyor ve kendi sülalesinin mukaddes korusunu veya ağacını o yurdun ayin yeri olan dağa dikiyordu.

---

gök tanrısının temsilcisi sayılan hükümdarın makamıydı bkz. M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1959, s. 361, 422, 421. Hükümdarın korusu (Pi-yong), toparlak havuz, *m'ing-tang* ve kutlu hayvanlar için bkz. M. Granet, *a.g.y.*, s. 140-41; E. Chavannes, *a.g.y.*, s. 313, 320-22; K. Shiratori, "On the Territory of the Hsing-nu Prince Hsi-t'u Wang and His Metal Statues for Heaven-Worship," *Memoirs of the Research Dept of the Toyo Bunko*, Tokyo 1930, s. 26, 27, 29; W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," *TP*, c. XXXVII'ye ek, Leyden 1942, s. 245-58; B. Brentjes, "Naturschutz und Tierparks im alten China," *Zool, Garten N. F.*, 43/5, Leipzig 1973. Kutlu hayvanlar hakkında bkz. C. A. S. Williams, "oh'i-lin" veya "ho-t'ou," *Encyclopaedia of Chinese Symbolism and Art Motifs*, s. 39, 410. *Kelen* için bkz. A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, İstanbul 1934; *ho-t'ou* kelimesi Türkçe *kut-lug*'dan (kutlu) türetilmiştir; ayrıca bkz. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 70. Geyik ve koç hakkında bkz. C. A. S. Williams, *a.g.y.*, "Deer," "God of Longevity" (geyikli Taocu ölümsüzlük tanrısı), "Sheep" maddeleri. Astrolojik *ongun* olan hayvanlar için bkz. dipnot 2 ve 3. Alacalı atlar, K'ua-fu Dağı ve şeftali ormanı için bkz. dipnot 10.

Her kutlu dağın ve her yeni kurulan sülalenin yer-su'nun simgesi olan bir korusu veya ağacı vardı ve eski devirde koru mukaddes sayılırken, sonradan ağaç ön plana geçti bkz. E. Chavannes, *Le T'ai-chan*, s. 168, 466-67, 472. Gök ve yer ayinleri için bkz. *a.g.y.*, s. 184, 213, 320-22, 466.

Kof gövdeli dut ağacı K'on-sang, doğunun; Jo ağacı batının simgesiydi ve bunlar hükümdar makamının yerlerini belirliyorlardı bkz. M. Granet, *a.g.y.*, s. 435-36. Paulownia cinsinden *catalpa* ağacının (kurt yemez ağacı) mavimtırak mor yapraklı ve menekşe kokulu cinsi kuzeyin simgesi olan K'ong-t'ong ağacını temsil ediyordu. K'ien ağacı ise güneşin en yüksekte göründüğü taraf olarak göğün zirvesi sayılan gün ortası yönünün ve zirvenin simgesiydi ve hükümdarların bu ağacın dallarından göğe çıkıp indiği düşünülürdü bkz. M. Granet, *a.g.y.*, s. 441-43. Lien-li, Ming-kié, Li-kié gibi zamanın simgesi ağaçlar için bkz. E. Chavannes, *La sculpture sur pierre en Chine au temps des deux dynasties Han*, Paris 1893, s. 32 ve Levha XVIII'in yorumu. Taoculukta ölümsüzlük simgeleri ve mezarlıklara dikilen çam ve servi ağaçları ile geyiğin ağzındaki ölümsüzlük otu hakkında bkz. C. A. S. Williams, *a.g.y.*, s. 369; J. J. M. de Groot, *a.g.y.*, s. 293-94. Öküzlerin çam ağacı şekline girebilmeleri hakkındaki efsaneler için bkz. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 279.

Dağların şekillerinin de onların unsur ve yön simgesi olarak niteliklerini belirlediğine inanılırdı.[5] Sivri dağlar ateş unsuru ve gün ortası yönüne ait sanılmaktaydı. Tepesi yarım küre şeklindeki dağlar, Çin'de batıya ve maden unsuruna ait sayılırdı. Türklerde eski devirde, batı yönünün simgesi altındı. Tepesi yarım küre şeklinde, fakat çok yüksek olup sütuna benzeyen dağlar, ağaç unsuruna ve doğuya işaret ediyordu. Tepesinde yayla gibi geniş ve muntazam düzlük bulunan dağlar, toprak unsurunu ve dünyanın merkezini temsil ediyordu. Böyle bir dağın tepesindeki düzlük, gölü andırır şekilde gayri muntazam ve oval bir şekil alırsa, o dağ su unsuruna ve kuzeye aitti.

Gök ayini, kış gündönümünde dağın tepesinde, toparlak ve gök rengine boyanmış bir set üstündeki bir sütunun önünde, kurbanları ateşte yakarak ve yeşimtaşının üzerine kitabeler yazarak yapılıyordu. Yer-su ibadeti ise dağın eteğine yakın bir koruda veya ağaç yahut sütun önünde dört ya da çok köşeli ve toprak rengi sarıya boyanmış bir set üzerinde kurban kesip kurbanların toprağa gömülmesi şeklinde icra ediliyordu.[6]

Kutlu dağ, aynı zamanda hükümdarın makamı veya hükümdar ailesinin mezarlığı oluyordu.[7] Dağda, toparlak bir havuzun üstünde, gök ve yerden oluşmuş mekân ile zamanın (gece-gündüz, mevsimler) simgelerini ifade eden dört yöne dönük, dokuz odalı Ming-t'ang tapınağı ve bunun astrolojik kulesi ile hükümdar köşkü yükselirdi. Hükümdarın mehterhanesi de burada bulunur ve gök ayininde ve başka merasimlerde çalardı. Bu kutlu dağda, ölümsüzlüğün simgesi veya kendi cinslerinin hükümdarların ya da yön ve unsurların simgesi takımyıldızlara karşılık gelen kimi efsanevi hayvanların[8] yaşadığı düşünülürdü. Han devrinde (MÖ 206-MS 220) bu hayvanların heykelleri mezarlık korularına da dikildi. Bu hayvanların bazısı, kuzey ve batı göçebelerinin, yani proto-Türklerin de bulunduğu boyların yetiştirdiği cinslerdi. Göçebelerin *ongun*'larıyla da ilgili olmaları mümkündür. Ormanlı dağdaki hükümdar korusunun başlıca hayvanları şunlardı:[9] dört ayaklı hayvanların kralı ol-

---

[5] J. J. M. de Groot, *The Religious System*, c. III, s. 956.

[6] Bkz. dipnot 4.

[7] A.y.

[8] Bkz. dipnot 2, 3, 4.

[9] A.y.

duğu düşünülen tek boynuzlu *chi-l'in* (Türkçesi *kelen*) veya *ho-t'ou* (Türkçe *kutluğ* kelimesinden türetildiği sanılmaktadır), ebedi hayat otunu çiğneyerek ölümsüzlük simgesi olan geyik, Çinlilerin Hun keçisi dediği ve atalara sadakatın simgesi sayılan koç, kuşların kralları sayılan karga ve avcı kuşlar, geç devirde gelişip Kırgız av kuşu *sungkur* ile ilgisi bulunan efsanevi *feng-huang*, birbiriyle ilgili cinslerden sayılan balık ve *luu* (Çinceden türetilen ve ejder anlamına gelen Türkçe sözcük), ak veya ak benekli pars.

Han devrinde kaydedilip Chou devrine atfedilen bazı menkıbelerde, proto-Türklerin de aralarında bulunduğu kuzey ve batı göçebelerinin mukaddes orman ve dağlarıyla bunları temsil eden ve Çince K'ua-fu ve Ch'ih-yo denen savaş tanrısı alplar ile göçebelerin T'ao-lin denen şeftali ormanında yetiştirdiği kuş, ejder ve kaplana benzer uzun kuyruklu, alacalı atları hakkında efsaneler de vardı.[10] K'ua-fu Dağı ve şeftali ağacı korusu T'ao-lin'in bugünkü Şensi'de olduğu sanılır. K'ua-fu Dağı ve T'ao-lin Ormanı, alp K'uafu ölünce, onun vücudunun usarelerinden bitmişti. Ch'in-yo'nun vücudu ise bir meşe olmuş ve kesik başlı insan, ejder, baykuş, öküz, koç ve pars unsurlarından oluşmuş T'ao-t'ieh denen korkutucu maske şekline girmişti. K'ua-fu ve Ch'ih-yo menkıbelerinin birbirine bağlı olduğu sanılmaktadır. Alaca atlarıyla dikkat çeken K'ua-fu Dağı ve şeftali korusunda bahar, yaz, sonbahar mevsimlerinin başlarında, göçebeler dinsel ayinler düzenler ve atlar üzerinde, korunun etrafında yarışırlardı. Sonbaharda ağaçlar kuruyunca bir kayın dalı etrafında yarışılırdı. Böylece en eski devirlerden beri proto-Türklerin de aralarında bulunduğu kuzey ve batı göçebelerinin *yış* ibadeti belki meydana çıkmaktadır. Ayrıca kuzey ve batı göçebeleri Çin'in gök ve yer ayinlerine de katılır ve Türkçe Kök Luu denen Ejderha takımyıldızına bağlı, bilinmeyen bir mevsim başında da ormanları ateşe vererek ayin yaparlardı.[11]

Ch'ih-yo ve K'ua-fu menkıbesindeki gibi, bir alpın ağaç veya orman şekline girmesi Çin'de ağaçların yön ve boy simgesi olmasından kaynaklanıyordu. Dört yönün ve merkezin simgesi olan ağaçlar hakkında bazı düşünceler vardı.[12] Yön ağaçları, bi-

---

[10] M. Granet, *a.g.y.*, s. 115, 363-75 ("T'ao-lin", "Tch'e-yeou", "Tcheou-you"; W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 135-37, 235; kısım I/1, 20/1, 2, 3a.

[11] E. Chavannes, *Le T'ai-chan*, s. 322, 230. Ormanı ateşe verme hakkında bkz. dipnot 29-32.

[12] Bkz. dipnot 4.

rer hükümdar makamıydı. Merkezi ağaç ise gök tanrısının simgesi olan en büyük hükümdarın makamı ve onun göğe inip çıktığı merdiveniydi. Lien-li denen ağaç da sekiz yöne (dört ana, dört ara yön) hâkim büyük hükümdarın simgesiydi. Ayrıca onbeş yapraklı Ming-kie veya Li-kie ağacı, zamanın simgesiydi. Ayın ilk onbeş günü boyunca bu ağacın onbeş yaprağının teker teker çıktığı, ayın son onbeş gününde ise teker teker döküldüğü düşünülürdü.

Türklerle doğrudan doğruya ilgili dağ ve *yış* ibadeti rivayetleri, IV. yüzyıldan sonraki haberlerle başlar. Ayrıntılı bir rivayet, 396'dan sonraki haberleri ihtiva eden ve 551-54 arasında yazılmış olan *Wei-şu*'da yer alır (söz konusu bölümün 654'te yazılan *Pei-şi*'den kopya edilmiş olması ihtimali de vardır). Bu rivayet Çinlilerin T'ie-l'e (Tölis) ve Kao-ch'ê (büyük tekerlekli kağnı sahipleri) dediği eski Türk boyları hakkındadır.

> (Tölis boyları) herhangi bir akına çıkmadan önce hep bir ağızdan bağırırlar ve göğe ok atarlar.... Ondan sonraki yıl, güz mevsiminde atların şişmanladığı devirde, savaş yerine dönerler. Bir koyunu (veya koçu) yere gömerler. Bıçak ile (üzerine) bir çırağ yakarlar. Kadın kam ilahiler söyler ... kötü ruhları kovmak için. Bütün erkekler at üstünde, o yerin etrafında pek çok kez dönerler. Sonra bir erkek bir söğüt dalı veya bir demet saz (Latince *carex* denen çiçekli saz) alır. Sapları yukarı çevirerek bu dalın üzerine kımız döker (Türkçe metinlerde *tökük* denen merasim). Kadın kam, (kurban edilen) koyunun kemiklerini bir deriye sarar ve başına koyar. Saçlarını lüleler halinde etrafa savurup indirdikçe, sanki başında bir taç varmış gibi olur.[13]

Bir diğer rivayet de Çin sınırlarında anlatılıyordu.[14] Çin'in batısındaki Ala Dağ (Ho-la Şan), eski göçebelerin şeftali korusu gibi, alaca atların yetiştiği bir merkezdi. Bol ağaçlı bu dağın alacalı görünüşünden dolayı Ala Dağ adını aldığı söyleniyordu. Demek ki Ala Dağ da bir *yış*'tı. Ala Dağ, 502 sıralarında bir *han* ordu merkeziydi. Tabgaçları Türk sayan Pelliot, bu hanın Tabgaç olması ihtimali üzerinde durur. Fakat bu dağda kaplana benzer, yarı yabani küçük ala atların yetiştiriliyor oluşu ve Ala Yondlu Oğuzların IX. yüzyılda o civarda bulundukları konusunda bir Tibet kaynağı-

---

13 N. Y. Biçurin, *Sobranie svedeniy o narodah obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*, Moskova 1950, s. 216, *Wei-shu*, 103'ten çeviri.

14 P. Pelliot, *Notes to Marco-Polo*, "Calacian," Paris 1959-63.

nın tanıklığı ışığında, Ala Dağ göçebelerinin Ala Yondlu olması ihtimalini de ortaya koymaktadır.

V. yüzyılda Kök Türklerin Hakan[15] soyu Çinlilerin Aşina dediği (Pritsak'a göre *çınga:* kurt) efsanevi dişi *böri*'nin oğulları, Kök Türkçe Yaşıl Ögüz denen Hoang-ho'-nun batısında, P'ing-liang'da[16], Huang-ti efsaneleriyle ilgili kutlu bir Taocu dağının bulunduğu yerde yaşıyorlardı.[17] Kök Türklerin kısmen Taocu kültürde olduğu da bilinir.[18] Diğer taraftan, Kök Türk Hakan soyu, o devirde Ch'ü-chü Hunlarının idaresinde bulunuyordu.[19] Ch'ü-chü Hunları[20] ise bir toprak altı ejderi olarak düşünülen yer tanrısının makamına bir dut ağacı veya çam dikiyor ve beşinci ve sekizinci ayda (yaz gündönümünde ve sonbaharda), mukaddes koru veya dal etrafında at ile yarışarak ayin yapıyorlardı. Doğu Hun *şan-yü*'sünün (hükümdarının) en büyük merasimi, beşinci ayın beşinci günündeki (yaz gündönümü) gök, gök ejderi ve yer ayiniydi. Demek ki, Doğu Hunlarının en önemli ayini, Çinlilerdeki gibi kış gündönümünde değil, tam aksi mevsimde, yaz gündönümünde yapılıyordu. Türk sayılan Tabgaçların[21] mensup olduğu ve Çinlilerin Sien-pi dediği boy da, Doğu Hunları gibi koru etrafında yarış eder, göğe, yere, hükümdarın atalarına kurban keser ve kurbandan sonra kayın ağaçları dikerlerdi. Tabgaçların, karaağacı da hükümdarla ilişkili saydıkları anlaşılmaktadır. Dikilen ağaçlardan oluşan koru, mukaddes sayılırdı.

439'da, Tabgaçların Chü-ch'ü Hunlarını kesin olarak yenmesi üzerine, Chü-ch'ü Hunlarıyla birlikte Kök Türk Hakan soyu da kaçmaya mecbur kalmış ve P'ing-liang'ı terk etmişti. Efsaneye göre bütün Kök Türkler öldürülmüş, ancak kolları ve bacakla-

---

15 O. Pritsak, *Islam Ansiklopedisi*, "Kara-hanlılar," maddesi, Istanbul 1955.

16 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux et notes additionnelles*, St. Petersbourg 1903, s. 207.

17 Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden 1968, s. 40.

18 Türkler savaşa çıkarken Taocu tanrılara şarap saçarlardı ve Türk Bilge Kağan, Taocu tapınaklar yaptırmak istemişti bkz. Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 43, 224, 462.

19 Bkz. dipnot 17.

20 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 264, 235-36. K. Shiratori, *a.g.y.*, s. 26, 27, 29.

21 Tabgaçların mensup olduğu Sien-pi'lerde aynı ayin için bkz. Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, not 932. Tabgaçlar kayın ağacını ve karaağacı ve bu ağaçlardan oluşan koruları kutlu ve hükümdar simgesi sayarlardı bkz. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 80-81.

rı kesilen bir çocuk hayatta kalmıştı. Bu son Kök Türk çocuğunun neslini karnında taşıyan dişi *böri*, Turfan'ın kuzeyinde bir mağaraya sığınmıştı.[22] Fakat 460'ta Çinlilerin Juan-juan {Ruan-ruan} dediği boyun Turfan'ı istilasıyla Kök Türkler Turfan'da da dağılmış ve bundan sonraki aşama, Altın Yış[23] (Altay) olmuştu. Burada Kök Türkler demircilik yaptı. Altın Yış'ın tolga şeklinde olması efsanesi, belki Çin'de bu şekildeki dağların maden unsuruna mensup sayılmasındandı. Grünwedel'in[24] Sumeru (Budistlerin kozmik dağı) olarak yorumladığı bir Uygur dağ tasviri (R4) yanında, Türkçe *temürcü* (demirci) yazısı ile birlikte iki demirci görülmesi, belki Altın Dağ Sumeru ile Türklerin demircilik merkezi Altın Yış'ın birbirine karışmasından mülhemdi.

En ünlü *yış*, Ötüken Yış, Vladimirtsov ve Pelliot'ya[25] göre, Türklerce, devlet *kut*'u veren bir yer tanrısının makamı sayılıyordu. Pelliot "El Ötüken kutı" ifadesini "devletin yer tanrıçası" olarak anlıyordu. VI. yüzyıl Çin kayıtlarına[26] göre, Kök Türk Hakanı daima Ötüken Yış'ta oturudu. Her yıl Ötüken Yış'ta (?) bir mağarada asillerle birlikte, atalarına kurban keserdi. Beşinci ayın ortasında (yaz gündönümü), Temir Irmağı'nda, gök ve su tanrısına (yağmur getirdiği sanılan Ejder takımyıldızı Kök Luu) kurban verirdi. Demek ki Kök Türklerin gök ayini, Çinlilerinki gibi kış gündönümünde değil, Doğu Hunlarınki gibi yaz gündönümünde oluyor ve ejder ibadeti şekli de alıyordu. Bir diğer kayda göre, Kök Türkler "kara tanrı" *yağız yir*'e de, yani yer-su'ya kurban keserlerdi. Nitekim Türkçe bir fal kitabı olan *Irk Bitig*, bey olmak için yer-su'nun da kutu gerektiğini anlatır. Yış Ötüken'den 400-500 li (yaklaşık 150 km.) batıda çok yüksek ve tamamen çorak ot ve ağaç bitmeyen dağlar vardı. Bu silsileye, "yer tanrısı" anlamında, Çince değiştirilmiş biçimi olan Po-teng-li (Pelliot'ya göre Böd Tengri) denmekteydi.

---

22 Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 5.

23 *A.g.y.*

24 A. Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstaetten in chinesisch Turkestan*, Berlin 1912, Resim 604.

25 P. Pelliot, "Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale," *T'oung-Pao*, c. XXVI, Leyden 1928 ve Vladimirtsov, *Dokladı Akadamiya Nauk SSSR*, 1929.

26 Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 10, not 58-61. "Kara Tanrı" için bkz. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 87. "*Sini kamagun taplatı beg kılgal. Yağız yerde tilki önti ... Kut kelti*" (Herkes seni bey olmaya layık gördü. Yağız yerden bir ses duyuldu ... Kut geldi" bkz. W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte I," *EDTF*, Leipzig 1972, c. II, s. 248-49.

Böd Tengri[27] de acaba Çin'de en eski devirlerde olduğu gibi ve Türklerin yeraltı tanrısı Erklig Kan'a (Han) benzer bir erkek veya Doğu Hunlarında düşünüldüğü şekilde bir yeraltı ejderi ya da Budist mitolojide olduğu gibi bir kadın olarak mı tasavvur ediliyordu? Pelliot, "El Ötüken kutı"nı kadın sanıyordu. Fakat VIII. yüzyılda Türklerin başlıca yer tanrısının, gök tanrısı gibi hükümdar mertebeli bir erkek olarak düşündükleri şu tabirden anlaşılır: "*Kök tengride kodı yir tengrii hanına tegii.*"[28] Daha geç devirde, Türklerin yer tanrısı Erklig Kan, Budist yer ve ölüm tanrısı Yama ile birleşecek ve Kāla (ölüm ve zaman) maskesinde tasvir edilecekti; yer ejderi "Ölüm madar"[29] halini alacaktı ve bir yer tanrıçası da (Vasundhārā-Hāritī) Türk panteonuna alınacaktı.[30]

Fakat acaba hem Çin'de hem Sien-pi ve Hunlarda yer tanrısının makamı koru veya ağaç iken, neden Kök Türklerin Böd Tengri'si böyle çoraktı? Acaba bu dağlar çok mu yüksek ve karlıydı? Yoksa Kök Türkler de Çinliler gibi, gök ayini esnasında dağların tepesinde ateş yakıyor ve bu ateş, orman yangınına mı sebep oluyordu? Dağın tepesinde ateş yakma âdetinin en eski devirlerden beri Türklerde mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Milletimize adını veren efsanevi alp Türk'ün[31] Sayan Dağları, yani VIII. yüzyılda Kırgızların ordu merkezi olan Kögmen Yış[32] tepesinde bir ateş veya ocak yaktığı rivayet edilirdi. Ocak, Chou kozmolojisinde, gök ayini ve sülale simgesiydi.[33] Genellikle Kuzey göçebelerinin Kök Luu'nun (gök simgesi göksel Ejderha ta-

---

27 Yer tanrısı kadim Çin'de erkek sayılırdı. Sonra Budizmin etkisiyle kadın sayıldı bkz. E. Chavannes, *Le Tai-shan*, s. 501-525. Türklerde de yeraltı tanrısı Erklig Kan erkektir ve sonradan Çin'de, yer tapımmdaki Budist tanrısı Yama (E. Chavannes, *Le T'ai-chan*, s. 96) ile eş tutuldu bkz. "Ärklig," *Drevneturskiy Slovar'* Leningrad 1969. Pelliot ve Vladimirtsov, Ötüken kelimesinin Moğolların kadın yer tanrısının adıyla yakınlığına dikkati çekerek VI.-VIII. yüzyılda Türklerin İl Ötüken *kut*'unu kadın sayarlar bkz. "Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale," *T'oung-Pao*, c. XXVI.

28 A. von Le Coq, "Türkische Manihaica III," *EDTF*, c. I, s. 34, satır 10-11.

29 *Madar*, Hint dilinde "timsah" anlamma gelen *makara*'nm değiştirilmiş biçimidir bkz. *Drevneturskiy Slovar'*, Leningrad 1969'da verilen kaynak. *Kāla* için bkz. J. Auboyer, *Le trône dans l'Inde ancienne*, Paris 1949, s. 119-20.

30 "Yir katunu Vasundarı" için bkz. R Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, s. 386.

31 Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 6.

32 N. Orkun, *Yazıtlar: Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-1941, isim indeksi, "Kögmen Yış" ve c. I, s. 110 (Kırgız ordu merkezi).

33 Ocağın Chou ilkelerine göre sülale simgesi oluşu haklanda bkz. M. Granet, *a.g.y.*, s. 308.

kımyıldızı) yükselmesiyle ilgili olarak dağı ateşe verdikleri bilinirdi. 726'daki bir Çin rivayetine göre, Kök Türklerin ilinde dağlar çoraktı. İslamiyetten sonra bile, 940'ta, yaz gündönümü gecesinde İsfahan Türklerinin dağdaki ormanları, kendi yaptıkları köşkleri, bazı hayvanlar ve kuşlarla ateşe vermeleri, gök ibadetinin sonuçları olabilirdi.[34] Ormanlı dağın tepesinde ateş ve Türk hakkındaki efsane, 1126 tarihli Orta Asya rivayetlerine kadar yaşamıştı: Yâfes'in oğullarından Türk ve Hazer hakkındaki bu menkıbede Türk hakkında şöyle denmektedir:

> Türk doğuya doğru gitti ve ... Türkçe Isık Köl denen yere geldi. Orada bir ıssı göl, su pınarları ve tatlı suların aktığı bir ağaçlı dağ vardı ... Türk oraya yerleşti ... Dağın tepesinde bir ateş gördü ve oraya tırmandı ... Ateşi bulamadı, fakat kuşlak bir koru buldu. Oraya otağını dikti. [35]

Isık Köl civarındaki bu Türk *yış*'ının, 630'da Hsüan-tsang'ın ziyaret ettiği ve Bing Yul[36] (Bin Bulak) dediği Batı Türk Hakan *yış*'ı hatırası olması mümkündür. Çinlilerin T'ung Yabgu dediği Batı Türk hükümdarı, yazın bu *yış*'ta otururdu. Bing Yul'da yaşayan geyikleri öldürmek yasaktı ve geyikler insanlara alışmıştı. Demek ki Bing Yul Çin hükümdar dağı ve korusu gibi, kutlu hayvanların yaşadığı bir yerdi. Arap kaynakları aynı bölgede, Navâkes yanında, Türgiş[37] Hakan'ın mukaddes dağından ve orada avlanmanın yasak olduğundan bahseder. Aynı veya başka bir mukaddes dağın da Suyâb bölgesinde bulunduğu rivayet edilir.[38] Bu kutlu *yış* geleneğinin bu yerlerde

---

[34] W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," III/11 (Kuzey göçebeleri hakkında rivayet). W. Fuchs, "Huei-ch'aos Pilgerreise durch Nord-West Indien und Zentralasien in um 726," *SPAW*, Berlin 1938, s. 445 (Kök Türklerin ili hakkında rivayet), İbnü'l-Esîr, *Târîhü'l-Kâmil*, H. 323 olayları (Mardâvîç'in idaresindeki Türklerin, yaz ekinoksu gecesinde dağın ormanlarını ateşe vermeleri).

[35] *Mücmalü't-Tevârîh ve'l-Kısas*, Bibliothèque Nationale, Farsça yazma 62, varak 64'teki bu metin W. Barthold, *Turkestan v epohi Mongol'skago naşestviya*, c. I, St. Petersburg 1898, s. 19'da yayımlanmıştır.

[36] E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux et notes additionnelles*, s. 195. "Bing Yul" adıyla ilgili olarak bkz. L. Hambis, "Le nom turc des Mille sources â l'époque des Ming," *JA*, Paris 1970, c. 258, fas. 3-4.

[37] V. Minorsky, *Hudūdü'l-ʿÂlem*, Londra 1934, s. 291, 210.

[38] Suyâb (müstakbel Balasagun) yanında Türklerin mukaddes dağı hakkında bkz. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux et notes additionnelles*, s. 123 (not).

İslamdan sonra da yaşayacağı görülecektir.[39]

Çin hudutlarında bulunan Türklerin hakanlık ayinleri hakkında verilen bazı bilgiler, Çin etkilerine işaret etmektedir. 639'da Çinlilerin Sse-mo dediği ve Türk'e benzemediği rivayet edilen Kök Türk Hakan soyundan, Çinlilere tabi beyin hakan ilan edilmesi merasimi Çinliler tarafından düzenlenmişti. Yaşıl Ögüz'ün (Hoang-ho) kıyısında bir kurbanlık set, bu merasim için inşa edilmişti.[40] Merasim esnasında, Çin fağfuru,* Sse-mo'ya davul ve bayrak vererek onu hakan tanımıştı. Irmak kıyısındaki kurbanlık set, Kök Türklerin Temir Irmağındaki gök-su tanrısı (ejder)[41] ayinini hatırlatır. Ancak, Sse-mo ölünce, abidesi Yaşıl Ögüz'ün kuzeyindeki Po-tao[42] dağı şeklinde inşa edilmişti. Belki hakanlık merasimi için gereken kurban seddi bu dağda bulunuyordu.

Çinlilerin, kozmolojik nedenlerle Yin-şan (Kuzeyin simgesi "gölge dağı")[43] ve Hei-şan[44] dedikleri kuzey sınırlarında, Yaşıl Ögüz'ün ötesindeki dağlara Türklerin de aynı anlamda Çogay Kuz (veya Çogay Yış) ve Kara Kum dediği anlaşılmaktadır. Halbuki Çin'in kuzey sınırlarının simgelerine göre, "gölge", "kara" diye anılan bu yerler Türklerin gün ortasındaki sınırda bulunan ordu merkezleriydi.[45] İlteriş Kağan ilk önce Çogay Yış'ta hakan olup sonra kuzey ordusu Ötüken Yış'a geçmişti. VIII. yüzyılda da Türklerde Çin etkisi devam etti. 725'te Çin fağfurunun, doğu dağı T'ai Şan'da icra ettiği gök ve yer ibadetine hem Batı Türk Hakan soyundan bir bey, hem de Bilge Kağan'ın elçisi iştirak etmişlerdi.[46]

Uygurların *kut* dağı[47] da Ötüken bölgesindeki baş kentleri Ordu Balık yanınday-

---

[39] İslami devirde yış hakkında bkz. dipnot 115.

[40] Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 153.

* Eskiden Çin imparatorlarına verilen unvan –yn.

[41] Bkz. dipnot 26.

[42] Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 155.

[43] K. Czeglédy, "Çogay-quzı, Qara-qum, Kök-öng", *AOASH*, Budapeşte 1962, s. XV. Sayın Osman Sertkaya lütfedip bu yazıya dikkatimi çekti.

[44] *A.g.y.*

[45] *A.g.y.*

[46] E. Chavannes, *T'ai-chan*, s. 230.

[47] E. Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, Londra 1967, c. I, s. 247-57.

dı. Çin'de, eski göçebelerde ve Tabgaçlarda olduğu gibi, Kök Türkler ve Uygurlarda da, *yış*'ın yanında, tek bir ağacın da hükümdarlık ve sülale simgesi olduğu anlaşılmaktadır. Eski Kuzey göçebelerinin ve proto-Türklerin orman veya ağaç şekline giren savaş tanrıları hakkındaki efsaneleri, Türklere yabancı olamazdı. Aslında Kök Türkler bu efsanelerin yaşadığı Şensi'ye yerleşmişlerdi ve diğer bir merkez olan Şandung (Şantung) ise Kök Türk devletinin doğu sınırlarında bulunuyordu.[48] Çinlilerin Ya-lo-şan (belki Atlaşgan)[49] dediği Kök Türk savaş tanrısı acaba bu efsanelerle ilgili miydi? Herhalde eski göçebe savaş tanrısının kesik başı T'ao-t'ieh maskesi, Türklerde yaygın bir motifti.[50]

Kök Türklerde de Çin'in merkezi hükümdar ağacına[51] benzer bir simgenin mevcudiyeti Türk'ün oğulları hakkında şu VI. yüzyıl menkıbesinden[52] anlaşılır:

> Türk'ün on oğlu vardı ve oğulları analarının adlarını taşıyorlardı ... bir büyük ağaç altına toplandılar ve en yüksek (dala) atlayabilenin, hepsinin başı olmasına karar verdiler ... Aşina denen (dişi *böri*'nin) oğlu en yüksek atladı ve onu hepsinin başı olarak tanıdılar.

587 tarihli bir Çin rivayetinde[53] de, Kök Türk Kağan soyundan, Çinceden türetilmiş adıyla Yung-yü-lü, mensup olduğu sülaleyi bir ağaca benzetiyordu. Büyükler ağacın kökü ve gövdesi, gençler dalları ve yaprakları gibiydi. Aynı benzetme, pek çok kez Türk metinlerinde de görülür. Çin *kua*'larından (kriptogram) esinlenilmiş bir Türk *ırk*'ında,[54] güzel bir ağaç, kardeşlerin birbirine dost olduğu ahenkli bir boy simgesidir. Demek ki Türklerde de boyların ağaçları vardı. Bu *ırk*'ta ağaç, hem yersu'dan, hem gökten feyz alan, karma bir kozmik simgedir. *Irk*'taki ağaç, sonbahar (ve batı) ağacıdır, fakat bir ilkbahar ve doğu ağacı olduğunu da başka kaynaklardan bil-

---

48 Şensi'de Kök Türk orduları hakkında bkz. Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, Şen-si dizin maddesi. Şandung hakkında bkz. N. Orkun, *a.g.y.*, isimler dizini.

49 E. G. Pulleyblank, *The Background of the Rebellion of An-lu-shan*, Londra 1966, s. 7, 8, 16.

50 E. Esin, "The Dracontine Arch and the Apotropaic Mask in Turkish Symbolism," *Art and Archaelogy Research Papers IV*, Londra, Aralık 1973 {bkz. bu kitapta s. 151}.

51 Bkz. dipnot 12.

52 Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 6.

53 Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 54.

54 W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte I," *EDTF*, s. 134.

mekteyiz.[55] Igaç adını taşıyan unsurun, Müşteri (Jüpiter) yıldızının, doğunun, baharın (ve böylece Kök Luu takımyıldızının) da simgesiydi.

Bir Uygur metninde belki gök ve yer-su ibadet seddinin sütunlarının bir hatırası veya otağın ortasındaki sütun gibi ağaçtan esinlenilmiş bir dünya ekseni olan *sıruk*[56] (sırık) kavramı dikkati çeker. Sekiz yöne baktığı için (dört ana ve dört ara yön) sekiz köşeli olan ve cevherlerle süslü bu parlak *sıruk*, Çin hükümdar ağacı efsanesini de hatırlatır. XIII. yüzyıldan bir rivayete göre, ağaç Uygurlarda hakan ve hakan soyunun simgesiydi. Bu rivayete göre[57] Bögü Hakan (VIII. yüzyıl) ve kardeşleri, bir *kusık* (Sibirya fıstık çamı) ve bir kayın arasında, yerde yükselen bir tepenin yarılmasıyla dünyaya gelmişlerdi ve ağaçların çocukları sayılıyorlardı. XIII. yüzyılda Cüveynî, Maniheizme girdikten sonra İdikut denen Uygur hakan soyunun mukaddes ağacının tasvirini, Uygur başkenti Koço'daki duvar resimlerinde görmüştü.

Cüveynî, Uygur İdikut sülalesinin ağacının resmini, Kuran'daki (37:62-65) kötülük simgelerinden sayılan ve dallarında şeytan başları biten zehirli ağaca benzetmektedir. Belki ağacın etrafında veya üzerinde, bazı Uygur eserlerinde görüldüğü gibi (R7) tanrıların ve hayvan başlı ruhların tasvirleri vardı.

VIII. yüzyılda Batı Türklerinin, bir sırık etrafında ve sırığa atlayarak oynadıkları kozmik bir oyunları mevcuttu.[58] Sırığın tepesinde, Çin'de hem astrolojik işaret, hem de yaz gündönümünde kutlanan bayramın simgesi, Türklerde de bir astrolojik simge olan altın tavuk veya horoz tasviri bulunuyordu. Oyunda kutlu hayvanlar da görünüyordu. Bu oyun XIII. yüzyıldaki Uygur harfleriyle yazılan Oğuz Kağan Destanını hatırlatır.[59] Oğuz Kağan, devleti, iki ayrı anadan doğan oğulları Boz Oklar ve Üç

55 Bkz. dipnot 3 ve M. Donner, "Mélanges," *JA*, XV, Paris 1900, s. 345 vd (bir Turfan tapınağında astrolojik nitelikli ağaç resimleri).

56 R Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 196.

57 J. Boyle, *'Atâ Malik Juvaînî, The History of the World-Conqueror*, Manchester 1958, c. I, s. 53-61; Yuan devri Çin kaynaklarında aynı hikâye için bkz. E. Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, c. I, s. 247 vd.

58 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," kısım 17/13 ve Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 71 ile not 393. Türklerde ve Çin'de *takıgu* (tavuk veya horoz), oniki hayvanlı takvimin simgelerinden biriyken, Çin'de buna ek olarak yaz gündönümündeki bayrama da işaret ediyordu. D. Bodde, *Festivals in Classical China*, Princeton 1975, s. 295-297.

59 W. Bang ve G. R Racmati, "Die Legende von Oghuz Qaghan", *SPAW*, Berlin 1932, satır 360-69.

Oklar arasında paylaştırmak isteyince ordu kurmuş, doğuda ve batıda birer *Kırk kulaç ıgaç* diktirmişti. *Igaç*'ların tepesinde birer *daguk* (tavuk veya horoz) vardı ve doğudaki kuş altından, batıdaki kuş gümüştendi. Bir ak koyun doğudaki *ıgaç*'a, bir kara koyun ise batıdaki *ıgaç*'a bağlanmıştı. Ağaçların çift olması Çin kozmolojisinde doğu ve batı hükümdar makamları simgesi olan ağaçları hatırlatır.[60] Çift *daguk*'larla koyunların rengi ise eski *yaruk* ve *karanıg* ilkelerinin simgelerine[61] yakındır; fakat tam uymamaktadır. Oğuz Kağan Destanında ağacın boy simgesi olduğu da yazılıdır.[62] Asıl olarak XIII. yüzyıla dayanan başka bir kaynak da her boyun ağacı ve kuşu olduğunu bildirir.[63]

Kırgız ilinde çok büyük çamlar, kayın ağaçları, karaağaçlar, söğütler olduğu ve ağaçlara kurban kesildiği Han devrine ait Çin kaynaklarında görülür.[64] Kırgızlar, Kimekler ve Oğuzlar hakkında dağ ve ağaç ibadeti rivayetleri, Bîrûnî'nin *Asâr-i Bâkiyye*'sine benzer şekilde, *Âkâmü'l-Mercân* adlı eserde de IX. yüzyılda kaydedilmektedir:

> Onların ilinde büyük bir dağ (Bîrûnî'de, tepesinde bir göl olan ve kalkana benzeyen Mnkür Dağı) vardır. Bu dağda bir ağaç yükselir. Ağacın üzerinde, secde eden iki el ve ayak yeri görülür. Bunun önünde her aklına gelen (Bîrûnî'de her Oğuz) secde eder.[65]

Türklerin "azim" dağlara ve ağaçlara taptığını Kaşgarî de söylemektedir:

> (Kafir Türkler) gözlerine azim gözüken her şeye *tengri* derler. Azim dağlar ve

---

[60] Bkz. dipnot 4.

[61] Bkz. dipnot 2.

[62] W. Bang ve G. R Racmati, *a.g.y.*, satır 191-93 (Saklap beyi Oğuz Han ile aynı daldan olduğunu söyler).

[63] Merhum Prof. Z. V. Togan'ın lütfedip verdiği kaynak hakkında bkz. *Cingiznâme*, Bibliothèque Nationale, suppl. turc 147, varak 17'de Cingiz'in her boya birer ağaç, birer kuş ve birer damga verdiği anlatılmaktadır.

[64] W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 66-69.

[65] V. Minorsky, "The Khazars and the Turks in Âkâm al-Marjan", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c. V , s. 146-47. Mnkür Dağı'nın, Çin ilkelerine göre (bkz. dipnot 5) su unsuruna mensup sayılabileceği akla geliyor.

azim ağaçlar gibi.[66]

Sonuç olarak eski Türklerin taptığı ağaçların çoğunlukla çam, kayın, karaağaç ve söğüt ağacı olduğu anlaşılır. Kutlu hayvanların türleri ise, gök ve yer-su dini çevresinde, Choularınkine benzer kaldığı görülecektir.

II. Gök ve Yer-Su Dini Çerçevesinde Dağ ve Ağaç İkonografisi

Yukarıda sayılan kaynakların verdiği bilgiler ışığında, şimdi bazı sanat eserlerini yorumlamaya çalışacağız. Türklere atfedilen sanat eserleri arasında ağaç motifiyle ilgili olanların belki en eskilerinden biri, MÖ VII.-II. yüzyıllarda Sibirya'da yaşayan Ting-ling'lere (Tegreg)[67] bağlanan Tagar[68] kültürü çevresinde görülür. Renkli taşlarla süslü, şebekeli altından bir levha üzerinde, eksende bir ağaç ve onun dallarını yiyen bir çift ejder kuyruklu dağ keçisi veya geyik gözükmektedir (R8). Yukarıdaki kaynaklara göre[69] bu düzen ölümsüzlük otunu yediği için ölümsüzlük simgesi sayılan geyik hakkındaki Çin menkıbesine benzer bir anlam taşımaktadır. Tagar çevresi ile Çin sahasındaki göçebe kültürü arasında sıkı bağlar bulunduğuna ve geyik ile dağ keçisi motifi İç Asya'da doğduğuna göre, bu Çin menkıbesini bir İç Asya etkisi olarak yorumlamak mümkündür. Dağ keçisi[70] hem Tagar kültürü alplarının, hem de Kök Türk hakanlarının *ongun*'uydu. Kök Türk hakanlarının damgası bir dağ keçisi piktogramıydı. Böylece, belki ölümsüzlük simgesi olarak, dağ keçisi ve geyik, bazen ot veya ağaç ile birlikte, Tagar alplarının ve Kök Türk hakan soyunun *ongun*'u olabilir.

---

[66] Kaşgarî, *a.g.y.*, varak 609.

[67] Tagar kültürü Tin-ling (Tegreg) veya Kao-ch'e (Kagnılı) denen (Orkun metinlerinde Tölis) Türklere atfedilir A. N. Bernştam, "Osnovnie etapli istorii kulturi Semireç'ya i Tyan-şanya," *SA* XI, 1952, s. 363; A. Kollautz-H. Miyakawa, *Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, Klagenfurt 1970, s. 63, 108. J. R Hamilton, "Toguz-Oğuz et on-Uygur," *JA*, CCL, Paris 1972.

[68] S. P. Kiselev, "Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri,"*MIA*, 1949, Levha XXXII/4.

[69] Bkz. dipnot 4.

[70] E. Esin, "Erken Türk Tös ve Bayrakları", XVI. PIAC'a sunulan tebliğ. M. H. Mannay-ool, "Drevnee izobrajenie gornogo kozla v Tuve", *SA* 1967/I'e atıf.

Ağaçla ilgili olabilecek bir diğer önemli sanat eserinin, Esik[71] mezarında yatan genç alpın altın tacının resmidir. MÖ IV. yüzyıldan kaldığı sanılan Alma-Ata yakınlarındaki Esik mezarında bulunan bir kabın dibinde, arkeolog Akışev'e göre[72] Kök Türk harflerinin arkaik şeklinden başka bir şey olmayan bir yazı da görülmüştür. Bu mezarda yatan genç adamın vücudunu kaplayan altın levhalardan oluşmuş zırhta ve yine altın kemerinde dağ keçisi ve geyik motifleri çoktur. Başındaki altın börk ve parmağındaki yüzüğün üzerinde tasvir edilen insan başının börkü, K. Rolle'ye[73] göre tüy veya bitkisel motiflerden oluşmaktadır. Aynı tarz tüye veya çam ağacına benzeyen bitkisel motiflerle süslü taçlar, hem Silla devri Kore'sinde, hem de Sarmat ve Batı Hunlarına atfedilen mezarlarda çıkmıştır[74] (R9, R10). Sarmat ve Batı Hunlarına atfedilen, fakat aynı bölge ve devirde Türklerde bulunduğu için Türklere de atfedilebilecek mezarlardaki taçların motifinin, ağaç (muhtemelen çam) (R9) olduğuna şüphe yoktur; çünkü yukarıda bahsi geçen Batı Türk *ongun*'unda ve Oğuz Han'ın sülale kurma merasiminde olduğu gibi, ağacın tepesinde bir kuş ve altında hayvanlar vardır. Hun taçlarında (R9, R10) bunlar bir veya iki çift dağ keçisi ve geyiktir. Bu taçlar münasebetiyle, Werner, Hunlara yeni bir yurda doğru yol gösteren geyik efsanesini hatırlatmaktadır.[75] Belki bu taçlarda görülen motif, geyiğin gösterdiği yeni yurtta kurulmuş sülalenin ağacı ve kutlu hayvanlardır.

Werner'in, batıya doğru göçen Hunlara atfettiği, fakat T'ien-şan'da o devirde, proto-Türklerin de yaşadığı sanıldığı için, proto-Türklere de atfedilebilen, Han devrinden (MÖ II-MS II) Kargalık[76] mezarındaki Mogol tipli kadın kamın altın tacında da kutlu dağ ve kutlu hayvanlar ile onlara binen bir alp veya tanrı motifi tasvir edilmiştir. Taocu gelenekte önemli yer tutan kutlu dağ ve hayvan efsanelerinden dolayı,

---

71 K. Rolle, *Praehistorische Zeitschrift*, Berlin 1972, Bd. 47'de verilen arkeolojik haberler.

72 *A.g.y.*

73 *A.g.y.*

74 J. Werner, *Beitraege zur Archaeologie des Attila Reiches*, Münih 1956, Levha 66/1 ve *a.g.y.*, Levha 66/2, 3. Bu taçların biri (çift geyik veya dağ keçisi olan taç) bugünkü güney Rusya'da Verhne Yabloçno'da, diğeri (tek çift geyik olan taç) Kuban'da Üst-Lanbinskaya'da, Sarmatlara, batıya göçen Hun veya Türklere atfedilen mezarlarda çıkmıştır.

75 K. Dieterich, *Byzantinische Quellen zur Länder und Völkerkunde*, New York 1973, s. II, s. 109.

76 J. Werner, *a.g.y.*, Levha 65 ve s. 77.

Werner bu tacı Çin kültürüne bağlar. Tacın üstünde sivri birer ikiz dağ tepesinde, birer kanatlı at da görülmekte (R11) ve böylece göğe uçabilen ejder gibi atların yetiştirildiğini anlatan Ala Dağ efsaneleri de akla gelir. Taç üzerinde tasvir edilen diğer hayvanlar ejder, koç, pars ve Kaşgarî'ye göre Türklerde beylik ve *kut* simgesi olan, kaz ve *korday* (kuğu) gibi su kuşlarıdır.

Buna benzer konular, sivri dağlar, bunların üstünde yükselen bir sırık veya çam ağacı ve orada yaşayan kutlu hayvanlar, Hazar[77] (R6) ve Avarların[78] (R12) kemik üstüne çizdikleri tasvirlerde de tekrarlanır. Bu eserlerdeki benekli dekor, Çin'in batısında ve Türkistan'da Ala Dağ ve alacalı kutlu hayvanlar efsanesini hatırlatır.[79] Kudirge[80] eserlerinden bilindiği gibi V.-VI. yüzyıllarda Türkler, benekli hayvanları çok tasvir ederdi.

Sanki Çin'de, dağların şekli hakkındaki kanunları anıyormuş gibi kimi sivri, kimi yaylalı dağlar ve bunların tepelerinde büyük ağaçlar, VI.-VII. yüzyıllarda Sibirya'da yaşayan Kırgızlar'a atfedilen av sahnelerinde de çok gözükür[81] (R13, R14).

Altın Yış dağlarındaki V.-VI. yüzyıllardan Kudirge[82] Kök Türk mezarında çıkan eserlerle artık hanedan armacılığındaki geyik veya dağ keçisi ile ağaç (veya ölümsüzlük otu) motifinin Türk dünyasına bağlandığına şüphe olmadığına Marşak[83] dikkati çeker. Marşak, aynı motifi, Kök Türklere atfettiği madeni tabaklarda da bulmaktadır (R15).

Batı Türk (580-658) veya Türgiş (658-766) devrinden Talas Vadisi'ndeki bir me-

---

[77] J. Artamonov, *Istoriya Hazar*, Leningrad 1962, s. 312.

[78] I. Erdelyi, "Avar Sanatı," *Türk Kültürü El-Kitabı*, c. II/1a, İstanbul 1972, Resim 2.

[79] Bkz. dipnot 14 ve 38.

[80] Gavrilova, kitabın cildinde, eyer kaşı üzerine av sahnesi resmi.

[81] M. P. Gryaznov, "Drevneyşie pamyatniki geroiçeskogo eposa narodov Yujnoy Sibiri," *Arheologiçeskiy Sbornik* 3, Leningrad 1961, Resim 6. S. P. Kiselev, "Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri," MIA, 1949, Levha LVIII. Çin'de dağ şekilleri hakkında bkz. dipnot 5.

[82] A. A. Gavrilova, *Mogil'nik Kudirge*, Moskova-Leningrad 1965, Levha XVIII/6.

[83] B. I. Marşak, *Sogdiyskoe serebro*, Moskova 1971, s. 53 ve Resim T. 9. Geyik resmi üstündeki damga milat civarında olduğu sanılan, arkaik şekilde bir Kök Türk yazısıyla kitabede "Alaşa Kagan" adının da yazılı bulunduğu dikili taş üzerinde de görülür; Musabaev-Mahmudov-Haydarov, Resim 1. (Musabaev'e göre bu Kengeres veya Wu-sun damgası olabilir. N. Orkun'un, *Yazıtlar: Eski Türk Yazıtları*'ndaki ad dizininde görüldüğü gibi, Kengeres, Sırderya'da bir Türk boyuydu.

zarda çıkan tunç kemer levhaları ve tokaları da yine ağaç veya ölümsüzlük otuyla birlikte geyik veya dağ keçisi motifinin muhtelif düzenlenişlerini gösterir[84] (R16, R17, R18). Bunların yapıldığı devirde Batı Türk hakanı T'ung Yabgu, geyiklerinin serbest gezdiği Bing Yul[85] *yış*'ında yaşamaktaydı veya hatıraları unutulmamıştı. Talas tunç levhalarında bazen ağaç altında tek geyik (veya dağ keçisi), (R13, R14), bazen de ağaç altında çift geyik (veya dağ keçisi) ve ağacın tepesinde bir çift kuş görülür (R16, R17). Ağaç ile birlikte çift geyik ve tek kuş motifine daha önceki eserlerde rastlandığı halde çift kuş konusunun bu yazıda ilk örneğidir. Çift kuşlu ağaç konusu Han devri (MÖ II-MS II) taş oymalarında da gözükür.[86] Çin-Türk kozmolojisinin bilinen tarzında, her şeyin iki ilkeye[87] indirgenmesi ve mekânla zamanın da iki kısma ayrılmasıyla ilgili bir düzen söz konusu olabilir. Özellikle Talas tunç levhalarında (R16, R17) bazen kuşun birisinin uçmakta, diğerinin konmuş halde olmasıyla bir ayrım yapılmış olmaktadır. Ancak şu da akla gelir: VIII.-IX. yüzyıllardan Türkçe bir fal kitabı olan *Irk Bitig*'de[88] kuş, geyik ve at için biri yayla, biri kışlak olarak, iki ayrı mekân tasvir edilmektedir.

Üzerinde Türkçe olarak "Otacı (tabip) Ak-Kün Sengün"[89] adı yazılı, Kem Irmağı (Yenisey) kıyılarında VI.-VIII. yüzyıllardan kalma bir Kırgız mezarında bulunmuş tunç tokada yalnız bir ağaç, muhtemelen bir çam veya ölümsüzlük otu tasvir edilmişti (R19).

Sibirya'daki Kırgızlara atfedilen ve yine VI.-VIII. yüzyıllardan kalma bir diğer tunç levha,[90] bir çift ejder başını, ağaç ve boynuzlu ve hayvan kulaklı bir ejder maskesiyle birleştirmiştir (R20). Kansu Hunlarının yer tanrısı yer ejderine[91] benzer ejder

---

[84] D. F. Viennix, "Turskie pamyatniki Talas dolini," *Arxeologiceeskie pamyatniki Talaskoy dolini*, Frunze 1963, Resim 8-10.

[85] Bkz. dipnot 36.

[86] K. Finsterbusch, *Verzeichnis und Motivindex der Han Darstellungen*, c. II, Wiesbaden 1971, Levha 242/9.

[87] Bkz. dipnot 2.

[88] N. Orkun, *a.g.y.*, c. I, s. 86, 88-89.

[89] S. P. Kiselev, "Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri," *MIA*, 1949, Levha L.

[90] S. P. Kiselev, *a.g.y.*, Levha LIX/9.

[91] Bkz. dipnot 20.

başlarıyla tasvir edilmiş gök ejderi[92] kanatlı, sakallı, boynuzlu, yer ejderi gibi kanatsız, sakalsız ve boynuzsuz resmedilirdi.[93] Söz konusu eserdeki[94] ejder başları ve ağaç, yer ibadetine işaret eder. O halde bu levhadaki maske de yer tanrısı olabilir. Ağaç, yer tanrısı maskesinden bitmekte ve dalları yer ejderi başları şeklinde sona ermektedir.

Koçngar'da[95] bir Türk mezarında, 709 tarihli Çin sikkeleriyle birlikte bulunan ve Çin Budist mezar taşlarının kitabelerini de hatırlatan yaldızlı tunçtan şebekeli levhalarda, yine çam ağacına benzeyen bir ağacın dallarının uçları, kutlu hayvanların başları şeklinde bitmektedir (R21). Ağacın gövdesinde, yukarıda yer tanrısı maskesi olarak düşündüğümüz yarı insan, yarı hayvan maskeleri görülür. En tepede ve en altta parslar ve başka bir hayvan tasvir edilmiştir. Bu eserlerde, belki artık yer tanrısı maskesi, onun simgesi ağaç ve hükümdar *yış*'ının kutlu hayvanları iç içe geçmiştir. Levhaların birindeki düğüm (R21) Kaşgarî'nin[96] *tügsin* dediği tarzdadır. *Tügsin* aynı zamanda bir unvandır. Koçngar tunç levhalarındaki kuş motifleri yine, Kaşgarî'nin beylik ve *kut* simgeleri olarak tanıttığı kaz ve *korday* (kuğu) gibi su kuşlarıdır.

III. Budizm ve Maniheizm Çerçevesinde Kozmolojik Kavramlar ve İkonografi

Budizm* ve Maniheizm çerçevesinde, eski Türk-Çin inançlarıyla büyük dinlerin ge-

---

92 Bkz. dipnot 3.

93 E. Esin, "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri," *SAD*, 1970 (bkz. bu kitapta s. 130).

94 Bkz. dipnot 90.

95 A. N. Bernştam, "Istoriko-arheologiçeskie oçerki Tsentral'nogo Tyan-şanya i Pamiro-Alaya," *MIA* 26, Moskova 1952, s. 89-90. Çin Budist mezar kitabesi hakkında bkz. *A Collection of Ancient Decorative Patterns Published by the North Western Museum of History*, Sian 1953, Levha 68, 69.

96 Mahmud Kaşgarî, *Dîvan-ü Lugâti't-Türk*, "tügsin", "Kaz", "Korday" maddeleri.

* Yazarın kullandığı "Burkan dini" veya "Burkan" kelimeleri yerine Budizm ve Budha kelimelerini tercih ettik. "Burkan" veya "Burhan" Uygur Türklerinin Budha'ya verdikleri isimdi. Kelimenin "Bur" kökü, Çince'deki Budha anlamına gelen *binat* (Sanskritçe *budha*) kelimesinden gelmektedir; Kelimenin ikinci yarısı "Kan" veya "Han" ise Türkçedir ve

tirdiği benzer yabancı mitolojiler arasında bir kaynaşma olacaktı. Budizmde kozmik dağ dünyanın ekseni ve Hint tanrılarının makamı sayılan altın dağ Sumeru'ydu.[97] Sumeru, toparlak bir göl içinden, Türk Budist sanatında küçük uçlarıyla birleşen üst üste iki piramit şeklinde (R4, R22) yükseliyordu. Etrafında iç içe yedi sıra daha dağ vardı. Güneşin ve ayın Sumeru Dağı etrafında döndükleri düşünülürdü (R4'te sağda ve soldaki daireler). Ağaç[98] ise dünyevi hayatın fışkırdığı verimliliğin simgesiydi ve yemişleri tanrılar, *bodhisatva'lar* ve *bodhi*'lerdi.[99] Sumeru'da kutlu hayvanlar yaşıyordu, ancak bunlar yarı insan görünümleri alıyorlardı. Türk Budist metinlerinde bunlara *luu*'lar (*luu* hanları da vardı), *yek*'ler (yarı hayvani yer-su ruhları), *telim karakuş*'lar (*garuda*'lar), *kantarviler* (*gandharva*'lar) ve *kinara*'lar[100] gibi isimler verilir.[101] Hint yeraltı ve ölüm tanrısı Yama'nın Türk yeraltı ve ölüm tanrısı Erklig Kan ile birleştiğini, yer-su tanrısının maskesinin Erklig-Yama'nın bir şekli olan Kāla (ölüm, zaman) maskesi şekline girdiğini ve yer ejderinin "Ölüm madar" adını aldığını kaydetmiştik.[102]

Maniheizm Türklerde Budist mitolojisinin etkisi altında kalmakla beraber, bizi ilgilendiren konuda kendine özgü bazı sanat motiflerine sahipti: dünya ağaca benzetiliyor; dünyanın merkezindeki mukaddes ışık damlalarından oluşmuş bir sütun[103] tasavvur ediliyordu. Güneş ışıklarını topladığı sanılan üzüm ile Budizmde de adı geçen nar[104] gibi yemişler (R43) nurlu sayılıyordu. Belki sıcak iklimlere ve onların

---

"kağan" anlamına gelir –yn.

97 S. Beal, *Si-yu-ki*, Kalküta 1963, c. I, s. 81 v.d.

98 S. Beal, *a.g.y.*, c. II, s. 16 ve O. Viennot, *Le culte de l'arbre dans l'Inde ancienne*, Paris 1954, s. 49.

99 Türk Budist metinlerinde Sumeru Dağı'nda oturan yarı hayvani mahluklar hakkında bkz. Radlov, *Tişastvustik*, Osnabruck 1970, s. 29-31.

100 Kinnara: İnsan başlı kuşlar veya atlar.

101 *A.g.y.*

102 Bkz. dipnot 27.

103 G. Widengren, *Mani und der Manichaismus*, Stuttgart 1961, s. 71. Dünyayı ağaca benzeten Türkçe metin hakkında bkz. A. von Le Coq, "Türkische Manichaica I," *EDTF*, s. 91.

104 N. Orkun, *a.g.y.*, s. III, s. 175 (Kök Türk harfleriyle Maniheist Türkçe metin). Yine bkz. A. von Le Coq, *Chotscho*, Berlin 1913, Levha 11b'de yarı insan, yarı nar ağacı şekli. Budizmdeki bolluk simgesi nar hakkında bkz. C. A. S. Williams, *Encyclopaedia of Chinese Symbolism and Art Motifs*, s. 190, 329.

ağaçlarına yakınlık nedeniyle Hazar hakanının otağı üzerinde bir altın nar bulunduğu bir Arap kaynağında kaydedilir.[105]

Yine de Budizm ve Maniheizm çerçevesinde dahi, Türklerin eski dinlerinin hatıraları yaşayacaktı. Bir *luu*'nun (ejder) bahar mevsiminde yer-su'dan çıkıp, kanatlanarak, uçup Kök Luu[106] olmaya hazırlandığını gösteren IX. yüzyıldan kalma bir Uygur resminde, Çin-Türk tarzında sivri dağlar ve dağın eteğinde çok köşeli yer-su ve ağaç ibadetgâhı seddi[107] içinde gösterilen ağaçlar, dikkati çeker (R7).

Koço'da Uygur Hakanlığının (850-1377) ilk devrinden (IX. yüzyıl) Bezeklik tapınaklarında Sumeru Dağı ve tepesindeki tanrıları taşıyan ağaç motifi, pek çok kez duvar resimlerinde yer almıştı.[108] Bu eserlerin kalıntıları bir araya getirilirse bu düzenin tam şeklinin şöyle olduğu anlaşılır: En altta, yerin altında ağzından sular fışkıran, yarı hayvani maske şeklinde bir dev görülür. Belki yer-su tanrısı veya Ölüm madar, yahut Yama-Erklig-Kâla'dır.[109] Daha üst seviyede kozmik denizden Sumeru Dağı ve ağaç yükselir. Sumeru Dağı'nın ortasına, dört büyük ırmağın simgesi olan dört yön, yer-su *luu*'ları sarılmıştır. Ağacın dalları üzerinde, paralel şekilde tanrılar ve *budha*'lar dizilmiş, en tepede lotus şeklinde *orun*'a (taht) bir *bodhisatva* oturmuştur (R22).

Bir diğer Budist Uygur duvar resmi (R23), ağaç şeklinde bir şamdan tasvir eder.[110] Prof. A. von Gabain'in bir konuşmada ifade ettiği fikre göre, bu ağaç şamdan, Uygur metinlerinde hükümdar soyundan kimselerin ruhlarının Budha kutuna erişmesi için Yitiken[111] yıldızlarına yakılan bin mum töreniyle ilgili olabilirdi.

---

[105] Z. V. Togan, *İbn Fadlans Reisebericht*, Leipzig 1939, s. 120.

[106] Bkz. dipnot 93.

[107] Bkz. dipnot 4.

[108] A. Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstaetten in chinesisch Turkestan*, Resim 619 (kozmik deniz içinde Sumeru Dağı, ağaç, ağacın dallarında tanrılar, tepede lotus üstünde *bodhisatva*); *a.g.y.*, Resim 625 (ağacın altında, yer yeraltında ve sular içinde, yarı hayvani yer-su tanrısı); A. von Le Coq, *Chotscho*, Levha 12 (resmin alt kısmında kozmik denizin simgesi bir havuz ve dört yön ejderi).

[109] Bkz. dipnot 28.

[110] A. Grünwedel, *a.g.y.*, Resim 616. Yitiken ayini hakkında bkz. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 26/7.

[111] Yitiken: Yediler. Göğün zirvesinde olduğu düşünülen Büyükayı burcu.

Maniheizmle ilgili olduğu sanılan bir Uygur duvar resmi[112] (R24), belki Cüveynî'nin bahsettiği İdikut soyunun ve Bögü Kağan'ın simgesi olan ağacı resmetmektedir. Bu resimde, çok köşeli bir havuzdan veya yer-su ayin yerinden bir ağaç yükselmektedir. Havuzda veya set üzerinde, Kaşgarî'nin beylik ve *kut* simgesi olarak tanıttığı kaz ve *korday* cinsinden bir çift kuş görülür. Ağaç, Bögü Kağan efsanesinde sözü geçen ağaçlardan, daha çok kayın ağacını hatırlatabilir. Ağacın dallarında boş lotus *orun*'lar (taht) görülür. Ağacın sağında, Bögü Kağan olabilecek bir hükümdar, başında Kül Tigin[113] heykelindekine benzer bir kuş, diz çökmüş ibadet etmektedir. Arkasında erkekler ve hayvan başlı çıplak insanlar dizilmiştir. Ağacın solunda, yine başında kuş olan bir hatun ve Türkçe Maniheist metinlerden *firişte* (melek) olduğu bilinen kanatlı şahıslar, ibadet halindedir. Bu resimdeki hayvan başlı insanlar ve kanatlılar, Bögü Hakan'ın 763'te Maniheizme girdiğini tasvir eden bir resimde de görülür ve nitelikleri tartışmalıdır.

IV. İslamiyet Devrinde Kadim Kozmolojik Kavramların Kalıntıları ve İkonografi

1070 yılında, *Kutadgu Bilig*[114] şairi, "din dalı" ile "dünya dalı"nı, birbirine karşıt iki simge sayıyordu. "Din dalı", Kuran'ın İslama davet simgelerinden olan *şecere-i tayyi-*

---

[112] A. Grünwedel, *a.g.y.*, Resim 66. Bögü Kağan menkıbesi hakkında bkz. dipnot 57 ve 47. Bögü Kağan'ın Maniheizmi kabulünü gösteren VIII. yüzyıldaki resimde, hayvan başlı insanların Hint tanrıları olduğu sanılmaktaydı (A. von Le Coq, *Buddhistische Spatantiske Milttelasiens*, Berlin 1922-28, s. II, Levha 8a/a). Ancak Le Coq, *Buddhistische Spatantiske Milttelasiens*, c. IV, Levha 17'deki oniki hayvanlı takvimin figüratif şekilleri hayvan maskeleriyle tasvir edildiğine göre, Maniheist resimlerdeki hayvan başlılar hakkında da aynı ihtimal akla gelir. Özellikle Türk Maniheist metinlerinde Hint tanrılarından söz edilmez, ama Türk mitolojisi şahıslarından söz edilir bkz. dipnot 28'deki kaynak.

[113] L. Jisl, "Köl Tigin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeolojik Kazıların Neticeleri," *Belleten*, Ankara, Temmuz 1963, Resim 1.

[114] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, R. Arat baskısı, Ankara 1947, beyit 5311 (din dalı, dünya dalı), beyit 68 (yağız yir), beyit 4522 (kadınlar zehirli yemişi olan ağaçtır). Cüveynî'nin tefsiri için bkz. dipnot 57.

be (mutlu ağaç* [14:24]) ve yine bir ayetteki *Tûba lahum* ("Ne mutlu, onlara!" [13:29]) ifadesinden doğan Tûba ağacı kavramı olabilirdi.Φ Dünya dalı ise, *Kutadgu Bilig*'de bir kadın olarak temsil edilen, baharda yeşile bürünmüş, ağaçlı *yağız-yir* (kara yer) ve "zehirli" yemişi olan ağaca benzetilen kadınlar ile, Cüveynî'nin Kuran'da kötülüğün simgesi olan zehirli ağaca benzettiği Uygur sülale ağacı gibi simgeler olsa gerek. Eski gök ve yer-su ibadet yerlerinin hatıraları destanlarda ve sarayların *goruk*'larında (koru) yaşıyordu.[115] Hakanlı devrine ait olduğu sanılan Ertüştük Destanında, kutlu alp, alacalı kutlu hayvanların yaşadığı Ala Dağ'a varmakta ve orada Munar (minare) adlı yüksek ağacı görmektedir. Bu destanda, Çin'in batısındaki Ala Dağ adı ve menkıbelerinin Batı Türkistan'a girdiğine şahit olmaktayız (Batı Türkistan'da da Ala Dağ vardır). Goruk (Koru) ise Şemsü'l-Mülk Nasr b. İbrahim Tamgaç Han'ın (1068-1080) Buhara'da diktirdiği bir ormandı. Karahanlıların ataları sayılan Batı Türklerden T'ung Yabgu'nun Bing Yul *yış*'ı gibi, Goruk'da da ehlileşmiş geyikler, güvercinler ve yabani hayvanlar yaşamaktaydı. Hakanlıların İslamiyetten sonraki ağaç simgesinin nar[116] ağacı olduğu hakkında işaretler vardır. Arslan Han'ın H. 488/1017'de bastırdığı sikkede, *Kutadgu Bilig*'de hükümdarlık simgelerinden *kün-ay* (güneş ve ay) piktogramıyla birlikte nar dalı gözükür (R25). Semerkand'da Efrasiyab sarayının Hakanlı devrinden (o bölgede 992-1220) kalıntılarında bir ocak üstünde de Arapça bir yazıyla nar ağacı tasviri görülür (R26). Demek ki Türkistan'a İslamiyetten önce giren Maniheizmin nurlu yemişi ve Hazar hakanı simgelerinden nar motifi, Hakanlıların da simgelerinden biri olmuştu. Ocak ve ağaç motifinin hükümdarlık simgesi olduğu da asıl olarak aşağıda anlaşılacaktır. Çin'de ve Türklerde ateşin simgesi olan kuş ile Çin'de ölümsüzlük ve Horasan'da Zerdüşt'ün simgesi sayılan servi de

---

* Genellikle "güzel" veya "hoş bir ağaç" olarak çevrilmektedir–yn.

Φ Tûba kelimesi hem cennet ve cennetteki bir ağaca işaret eder, hem de hoşluk, mutluluk anlamına gelir–yn.

115 Ertüştük Destanı için bkz. P. N. Boratav, *Er-Töştük*, Paris 1965, s. 163, not 122. Çin sınırındaki Ala Dağ menkıbesi hakkında bkz. dipnot. 13 ve 10. Cüveynî'nin rivayeti için bkz. dipnot 57. Goruk hakkında bkz. Narşahî, *Tarih-i Buhara*, Paris 1892, s. 26-7. Nar ağaçlı Hakanlı saray ocağı hakkında bkz. G. A. Pugaçenkova ve L. I. Rempel, *Istoriya iskusstv Uzbekistana*, Moskava 1965, des. 228. *Kün-ay* hakkında bkz. E. Esin, "Kün-ay, Ay-yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi," *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1972, s. 352-57 (bkz. bu kitapta s. 98-106).

116 Bkz. dipnot 104 ve 105.

kün-ay ve *evren* (felek çarkı ejderi)[117] gibi Hakanlı hükümdarlık simgeleriyle birlikte, Hakanlı devrinden Efrasiyab sarayındaki ocaklarda tasvir ediliyordu.[118] Uzun ağacın servi olmayıp, ona benzer kavak gibi bir ağaç olma ihtimali de mevcuttur. Servinin Zerdüşt'le ilgisi karşısında, Efrasiyab Sarayı ocaklarındaki dekoru ateşperest bir geleneğe bağlama imkânı da vardır. Ancak bu devirde ocak ve ağaç konularının hükümdar sülalesinin simgesi olarak bilindiği aşağıda anlatılacaktır. Ayrıca Hakanlı devri ocaklarının ağaç ve çift kuş dekoru (R27) Batı Türk devri prototiplere (R28), yani Hakanlıların atalarının devrine ve özellikle Talas Türk mezarının tunç levhalardaki düzene (R5, R6) bağlanmaktadır. X.-XI. yüzyıllarda ağaç ve ocak motiflerinin hükümdarın simgesi olması, o devirde görüldüğü nakledilen bazı rüyaların[119] yorumundan anlaşılır. H. 359/969'da müstakbel Gazne Sultanı Mahmud doğmak üzereyken, babası, Kayı Oğuzlarından Kara Beçkem oğlu Sebuk Tigin, yeni doğan oğlunun büyük bir hükümdar olacağına işaret olarak, bulunduğu odanın veya otağın ortasındaki ocaktan çok büyük bir ağaç bittiğini rüyasında görmüştü. Benzer bir ağaç rüyası, Selçukluların atalarından Tuksurmış veya Dukak veya Selçuk'a atfedilir. Türk'ün yaktığı ocağın gök ayini ve sülale kurma anlamlarına geldiğini yukarıda kaydetmiştik. Selçukluların atası, rüyasında göbeğinden üç büyük ağaç bittiğini görmüştü ve bu rüya onun neslinden üç büyük hükümdar yetişeceği manasında yorumlanmıştı. İbn Bîbî'nin şairane dilinde de otağ gibi ağaç da devletin simgesidir.[120] Bu bakımdan, Hakanlı devri Efrasiyab Sarayı ocaklarında (R26, R27) olduğu gibi, XI.-XII. yüzyıllara

---

[117] E. Esin, *a.g.y.*, s. 352-57; aynı yazar "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri," *SAD*, s. 167 (bkz. bu kitapta s. 136).

[118] L. I. Rempel, *Arhitekturny ornament Uzbekistana*, Taşkent 1961, Resim 47, 47/1. Sovyetlerin "Sogd" veya "Sogd-Türk" devri dediği Batı Türk (580-658) devrinden, diğerleri Efrasiyab Sarayı'nın Hakanlı devri kalıntılarındandır (o bölgede 992-1220). "Kızıl kuş"un ateşin simgesi oluşu hakkında bkz. dipnot 2. Servi ağacı H. 537/1142'de Horasan'da Zerdüşt simgesi sayıldığı için onu Türk Harzemşahlardan Yinal Tigin b. Muhammed kesmişti bkz. el-Hasan Alîyü'l-Bayhakî İbn Funduk, *Târîh-i Bayhak*, Tahran, H. 1317, s. 272, 322.

[119] Bu bilgileri, Prof. Osman Turan'a borçluyum. Gazneli Sultan Mahmud hakkındaki rüya hakkında bkz. Minhacü'd-Dîn Osmanü'l-Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, Kâbil, H. 1342, c. I, s. 228. Sebuk Tigin, Kayı boyundandı bkz. K. Jahn, *Die Geschichte der Oguzen des Raşid al-Din*, Viyana 1969, s. 66. Selçuklu rüyası hakkında bkz. O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara 1970, s. 37. Tuksurmış'ın rüyası hakkında bkz. K. Jahn, *a.g.y.*, s. 64. "Türk" ve ilk ocak için bkz. dipnot 31.

[120] İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûrü'l-Alâiyye*, A. Erzi baskısı, Ankara 1956, varak 328.

ait bir Kırım tabağında (R29) ve Türkiye'de, Alâeddîn Keykübâd'ın 1213-38 arası yaptırdığı Kubâdâbâd sarayı çinilerinde (R30), Erzurum'da 1253 tarihli Çifteminare (R31) ve 1310 tarihli Yakutiyye medreseleri taş kabartmalarında (R32), hep devlet ağacı ve kutlu hayvanlar simgesini gördüğümüzü sanıyoruz.[121] Elbette ki bu eski düzende zamanla bazı değişiklikler olmuştu. İslamiyetten önceki gelenekte ağacın altında geyikler bulunurken (R8, R14), Uygur (R22) Hakanlı ve Selçuklu motiflerinde (R27, R28, R31, R32) Kök Luu ve felek çarkının simgesi olduğunu kaydettiğimiz *evren* (ejder) ile belki bu sülalelerin *ongun*'larından olan belli bazı kuşlar ve astrolojik bir hükümdar simgesi olarak *Kutadgu Bilig*'de beliren güneş tahtı, aslanlı burcu görmekteyiz.[122]

Hakanlıların ağacının nar (R25) ve belki servi veya kavak gibi uzun bir ağaç olabileceğini düşünmüştük. Selçuklu sanatında ise, servi veya kavağa benzeyen uzun ağacın yanında, hurma ağacı daha sık tekrarlanır. Hurma ağacı, İslamın simgesi sayılıyordu. İbn Sa'd'ın eserinde yer alan ve Mevlana Celaleddin-i Rümî'nin yorumladığı bir hadise[123] göre, Medine'de, Mescid-i Nebevî'de, Hz. Muhammed hutbe verirken, mescidin sütunlarından biri olan hurma ağacına dayanırdı. İslam peygamberinin hayatının sonuna doğru artık ayakta durmak onu yoruyordu ve bir minber yapıldı. O zaman, terk edilen hurma ağacı şikâyet etti. *Mesnevî*'de, Peygamber hurma ağacını teselli için ne yapabileceğini sorar. Hurma ağacı ölümsüz olmak istemektedir. Ebedi hayata kavuşmak için ise ölüm acısını yaşamış olmak gerekmektedir. Hurma ağacı, ölüm acısına razı olur ve minare şeklinde dirilir. Celaleddin-i Rümî'nin bu yorumu, Selçuklu devrinde ve daha sonra hurma ağacı şeklinde süslemelerin dinsel mimarideki anlamına işaret eder. Minare gibi, Selçuklu sanatında devlet ağacı da artık çok kere Peygamberin hurma dalına benzeyecekti (R30, R31, R32).

Buna karşılık dağ motifi, özellikle Moğol istilasıyla gelen Doğu etkileri nedeniyle, Çin-Türk tarzında kalacaktı. Reşîdeddîn'in *Hint Tarihi*'nin H. 714/1314 ve H.

---

[121] Hakanlı ocakları hakkında bkz. dipnot 118. Taman tabağı hakkında bkz. B. A. Şekolnikov, "Keramika Sarkeli-Beloy veji," *MIA* 75/II, Resim 15. Kubâdâbâd çinileri hakkında bkz. G. Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi," *Belleten*, Ankara, Ocak 1968, Resim 11-19.

[122] Yusuf Has Hacib, *a.g.y.*, beyit 833-34 (Kün burcu aslan).

[123] Celaleddin Rûmî, *Mesnevi*, Bombay, H. 1299, s. 55-6 (Nâlîdan-i sütun konusu). Isfahan'da Sârabân minaresi, hurma dekorlu Selçuklu minarelerinden biridir.

717/1317 tarihli nüshalarında Türk illerinin güney sınırlarındaki dağlar[124] (R33) Uygur resimlerindekilere (R7) çok benzemeye başladı. Aslında Bîrûnî'nin kaydettiği gibi[125] Sumeru (veya Meru) Dağı menkıbeleriyle Yakındoğu'nun Kafdağı arasında, en azından XI. yüzyıldan beri bir kaynaşma olmuştu. Nitekim Nâsıreddin Sivasî'nin Anadolu Selçuklu sultanı III. Giyâseddîn Keyhüsrev'e (1266-1263) ithaf ettiği kozmolojik eserde[126] Kafdağı ve üstündeki ağaç (R34) Sumeru gibi kozmik denizin içinden yükselmekte ve Uygur eserlerindeki dağlara benzemektedir (R7). Nâsıreddin Sivasî, Kafdağı'nı Zülkarneyn gibi dünya hükümdarlarının makamı olarak tanıtır.[127] İbn Bîbî'ye göre, kendi devrinin Kafdağı, Selçuklu başkenti Konya'ydı.[128]

Gaznevîler ve Selçukluların atasının rüyasına benzer şekilde, XIII. yüzyılda Osmanlıların atasının da (Ertuğrul Gazi'nin babası veya Osman Gazi) kuracağı sülaleyi, göbeğinden çıkan ve gölgesinde dağlar ve pınarların bulunduğu bir büyük ağaç olarak rüyasında gördüğü rivayet edilmişti.[129] Devletin simgesi olan dağ, yer-su ve ağaç, yani *yış* motifleri, İslamiyetten sonra da bu rüyada bir arada bulunmaktadır. Bir Taocu azize benzeyen Geyikli Baba'nın Keşiş Dağından inip, Bursa'da Orhan Gazi'nin Beg Sarayı avlusunun kapısının iç yanına Osmanlı devletinin simgesi olacak kavağı dikmesi menkıbesinde[130] ölümsüzlük simgesi geyik motifi de eklenmiştir.[131]

XV. yüzyılda Eşref b. Muhammed, ağacı yalnız dünyevi mekân değil, eski Çin'de

---

[124] K. Jahn, *Rashîd al-Dîn's History of India*, Lahey 1965, s. 7 (Hint, Çin, Tibet ve Türkistan arasında gümüş ve altın ve gümüş dağ, H. 714 tarihli *Royal Asiatic Society* nüshası, varak 2060, 2061); *a.g.y.*, s. 56 (Hamîlân=Şamîlân ve Bolor dağları): (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 717 tarihli H. 1654 nüshası, varak 331). Şamîlân ve Bolor Dağları Keşmir'i Türkistan'dan ayıran Karakurum Dağları'dır bkz. V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, harita IV, s. 261. Bu dağların güneyi Gilgit'ti; XI. yüzyılda burada Bahta-şâh unvanlı bir Türk hükümdarı ve onun boyu bulunuyordu. el-Bîrûnî, *Kitâb-i fi't-Tahkik mâ li'l-Hind*, E. Sachau çevirisi, *Alberûnî's India*, Delhi 1964, c. I, s. 207.

[125] Bîrûnî, *a.g.y.*, c. I, s. 248.

[126] Bibliothèque Nationale, Farsça yazma 174, varak 107.

[127] *A.g.y.*, varak 103 v.

[128] İbn Bîbî, *a.g.y.*, varak 215.

[129] M. H. Yınanç, "Ertuğrul Gazi," *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1948 ve Neşrî, *Kitab-ı Cihannumâ*, Unat-Köymen baskısı, Ankara 1949, s. 83-4.

[130] *A.g.y.*, s. 170-71. Prof. Ş. Tekindağ bu menkıbeye lütfen dikkatimi çekti. Geyikli Taocu aziz için bkz. dipnot 4.

[131] Bkz. dipnot 4 (Li-kié).

bazen olduğu gibi, zamanın simgesi olarak da görüyordu. 1459 tarihli Türkçe yazmada[132] Eşref b. Muhammed şöyle demektedir:

> Dörd anadan (unsurlar), yedi atadan (seyyareler [gezegenler]), üç oğlan (hayvan, nebat, cemad cinsleri) vücuda getürdü: Şol ağaçdan yemiş yirler ki, oniki budakda üç yüz altmış beş yaprağı (günler) var. Her yaprağının iki yüzünde yirmi dört satır (saatler) yazdı. Bir yüzün gümüşle (gündüz) bir yüzün demirle (gece).

Eşref b. Muhammed'in bu düşüncesinin o devirde yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Mansûr Bahşı'nın[133] Yezd'de 1431'de Uygur harfleriyle yazdığı mecmuadaki bazı resimler, Eşref b. Muhammed'in mekân ve zaman simgesi ağacını tasvir eder sanki. Mansûr Bahşı'nın mecmuasındaki resim (R27), üslup bakımından, Türk sanatının madeni eserlerini hatırlatmaktadır. Koçngar levhalarında[134] (R21) olduğu gibi, paralel şekilde düzenlenmiş girift dalların üstünde kutlu hayvan başları ve muhtemelen "üç oğlan"ı tasvir eden maskeler görülür.

Hacı Bektaş tekkesindeki uçları ejder başıyla biten çam şeklinde Kırk Budak[135] şamdanlarınm (R35) bir manevi sülalenin, Kırk Abdâl'ın simgesi olarak kırklar meydanında yakıldığı anlatılmaktadır. Ağaç şeklinde şamdan (R23) ile Yitiken ibadeti[136] yapılan Budist Uygur ilinde de Budist etkiler taşıyan bir Islami Abdâl[137] tarikatı bulunması durumu bu münasebetle dikkate değer. Görünüş bakımından, Kırk Budak Koçngar madeni levhaları[138] ve Mansûr Bahşı'nın mecmuasındaki resimde[139] olduğu gibi, ejder başı şeklinde biten dallarıyla dikkat çeker (R35). Merdivenköy Bektaşi tek-

---

[132] B. Şehsuvaroğlu, *Eşref b. Muhammed, Hazâ'inü's-Saâdât*, Ankara 1961, varak 1.

[133] British Museum Or. 8193. Bkz. T. Gendjei, "Notes on the Colophon of the Latâfatname in Uygur Characters of the Kabul Museum," *Annali dell' Istituto Orientale Nuova Seria*, c. XIV, Napoli 1964.

[134] Bkz. dipnot 95.

[135] S. Nüzhet, *Bektaşi Şairleri*, İstanbul 1930, s. 482.

[136] Bkz. dipnot 111.

[137] Dipnot 135'ta adı geçen esere göre Kırk Budak, aslen İslami olmayan âdetlerden gelişmiştir. Uygur abdâlı hakkında bkz. D. Ross, *The Târîkh-i Rashîdî*, Londra 1895, s. 42, 88.

[138] Bkz. dipnot 95.

[139] Bkz. dipnot 133.

kesinde, Kırk Budak, merkezi bir sütun şeklindedir ve dalları meydanın kubbesini oluşturur (R36).[140]

Türkiye'de, en az XIII. yüzyıldan beri, kuş motifiyle birlikte, hurma ağacı ve servi ile Tüba denen ağaçlar ve çama benzeyen *kakıl* denen bir ağaç (R37, R38) Azerbaycan'da ağaç ve budak (R39, R40) Türkmenistan'da *gül* denen şekiller sanat eserlerinde çok görülürdü.[141] Yeniçeri bayraklarında (R41) çiniler, mezar taşları, işlemeler, halılar ve kilimlerde de bu ağaçlar yer alıyordu.[142] Servi motifi, Hakanlı devri Semerkand ocaklarından (R28) Selçuklu sanatına geçen şekilleri (R29)[143] ve bazen de eski gelenekte, sütun görünüşünü alıyordu (R42). Maniheizmin nurlu yemişi (R43) ve Hakanlı simgesi nar[144] da (R25) XIV. yüzyılda, Akşehir mezar taşlarında, uhrevi bir anlam taşıyordu[145] (R44).

Dağ motifi de halılarda üçgen bir simge halini alıyordu[146] (R45). Moğol istilasıyla

---

[140] Merdivenköy tekkesi son olarak H. 1287/1780'de tamir olmuştu; fakat aslen XIV. yüzyıldan kaldığı rivayet edilir.

[141] Mahmud Şevket, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyyesi*'de (İstanbul H. 1325) Orta 11'in simgesi kırmızı, Orta 88'inki yeşil ve iki kanatlı ve dört ayaklı efsanevi hayvan; Bölük 6'nınki kırmızı dal ve sancak, Bölük 7'ninki kırmızı hurma ağacı; Bölük 13'ünkü yeşil hurma ve kırmızı aslan; Bölük 19'unki gök servi; Bölük 29'unki tepesinde kuş bulunan yeşil servi; Bölük 44'ünki yeşil servi; Bölük 57'ninki çift kırmızı servi; Bölük 58'inki hurma ağacı ve bayrak. Türkiye'de diğer ağaç motifleri hakkında bkz. C. E. Arseven, *Les arts décoratifs turcs*, Resim 220/5-8, Resim 221, 607, 630, 679/10, 31, 30. Tûba hakkında bkz. M. Aksel, *Anadolu Halk Resimleri*, İstanbul 1960, s. 147. XV. yüzyıl Anadolu halısında ağaç hakkında bkz. K. Erdmann, *Der orientalische Knüfteppich*, Tübingen 1960, Levha 16. Ağaç, (budak) hakkında L. Kerimov, *Azerbaycan Lehçesi*, Bakü 1961, Levha 11/3, 25/3. Gül hakkında bkz. V. G. Moskova, *Kovrı narodov Sredney Azii*, Taşkent 1970, Levha XXXV/3, XXX/3, 4.

[142] Bkz. dipnot 141.

[143] Bkz. dipnot 118, 120. Krş. C. E. Arseven, *Les arts décoratifs turcs*, Resim 563, 607, 630.

[144] Bkz. dipnot 104 ve 116.

[145] İki nar dalı arasında, ölen şahsın tasvirinin bulunduğu Akşehir Arkeoloji Müzesi'ndeki mezar taşları hakkında bkz. 7 numaralı, H. 730/1325 tarihli oturan adam tasvirli mezar taşı; 12 numaralı 1375 tarihli rahle yanında oturan genç adam tasvirli mezar taşı; bunun aynısı 135 numaralı mezar taşı; Dâvud kızı Ayşe'yi tasvir eden 13 numaralı mezar taşı. No. 12 ve 135 mezar taşlarında şahısların elinde de nar vardır.

[146] C. E. Arseven, *Les arts décoratifs turcs*, Resim 107/3.

Uygur-Çin sanatından gelen prototipler, lslam ve Türk kitap resimlerinde,[147] özellikle Kafdağı tasvirlerinde[148] aynen korunmuştu.

XVI.-XX. yüzyıllarda da eski geleneğe uygun olarak, ağaç Türkiye'de veli[149] veya hükümdar simgesi olmaya devam etti. Bu durum özellikle, eski geleneklerin yaşadığı sarayda, sultanların düğünü ve şehzadelerin sünnet düğününde gözlemleniyordu. Bu düğünleri anlatan sur-nâmeler çoktur.[150] Örneğin I. Mehmed'in oğullarının H. 1086/1675'te Edirne'de yapılan sünnet düğününü ele alabiliriz. lki şehzade sünnet olacağı için saray bahçesine iki *nahl-i sûr* konmuştur. Bunlar minare gibi yüksekti ve altın gibi parlıyordu. Balmumundan yemişlerle süslenmişlerdi. Ayrıca her birini ancak üç kişinin taşıyabildiği kırk küçük ağaç ve üç şekerleme bahçesi hazırlanmıştı. Şekerleme bahçelerinde tümü şekerden yapılmış küçük ağaçlar ile deve, ahu, aslan, fil, at ve insan başlı balık şekilleri hazırlanmıştı. Düğünün onbirinci günü, şekerleme bahçeleri halka dağıtıldı. Büyük şehzade, goncası olduğu ifade edilen ve böylece Osmanlı sülalesinin simgesi olan en büyük ağaçla birlikte, alay halinde padişaha ulaşmıştır. Padişah hamd ederek oğlunu yanına oturtmuş ve ağacı taşıyan "kulları azat etmiştir".

Nahl-i sûr, acaba adının işaret ettiği hurma ağacına mı, yoksa ince ve uzun şeklinin çağrıştırdığı gibi Osmanlı sülalesinin ağacı[151] kavağa mı karşılık geliyordu? Zaman geçtikçe bu ağacın daha çok süslü bir sırığa benzediği, XVII. yüzyılda III. Murad Sur-nâmesi'nde[152] (R46) ve XVIII. yüzyılda Levni'nin *Sur-nâme*'sinin[153] resimle-

---

[147] Örneğin 1583 tarihli *Zübdetü't-Tevârih*, Türk ve lslam Eserleri Müzesi, yazma 1973.

[148] Kafdağı resmi hakkına bkz. 1586 tarihli Farsça *Süleyman-nâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1517, varak 132.

[149] lbrahim Hakkı, *Marifet-nâme*, tarihsiz Bulak baskısı, s. 27'de, "Arîf", kozmik ağacın yemişi sayılır. Aynı simge Budist edebiyatında da görülür, bkz. dipnot 98.

[150] 1582 tarihli *Sûr-nâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi yazma H. 1344, varak 1-1v; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed 3594 yazmasında varak 4-6; Na'imâ, *Tarih*, lstanbul H. 1281, c. IV, s. 264-65 (H. 1057/1647 tarihli sünnet düğünü); Raşid, *Tarih*, lstanbul H. 1283, s. IV, s. 271; Nâbî, *Vakâyi'-i Hitân-i Şehzâdegân-i Hazret-i Sultan Muhammed Gazi*, A. S. Levend baskısı, lstanbul 1944, s. 36, 48, 58-9, 62 (I. Mehmed'in oğullarının sünnet düğünü).

[151] Bkz. dipnot 130.

[152] Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1344

[153] Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, A. 3594; bkz. dipnot 150.

rinde (R47) görülür. Acaba *nahl-i sûr*'un şeklinden Çin'den Osmanlılara hediye geldiği anlaşılan Ming devri altın ve değerli taşlardan yapılmış sekiz köşeli kurbanlık set içinde hükümdar korusu, ağaç ve kutlu hayvanlar (R48) tasvirlerinin[154] etkisi var mıydı? Son *nahl*'lardan biri II. Abdülhamid'e aittir ve nimet, yani *kut* simgesi hükümdar ağacı olduğu bir beyitle açıklanmıştır[155] (R49).

Milli geleneklerin taşıyıcısı Karagöz sahnesi belki Geyikli Baba devrinden beri hükümdar bağında ağaç ve geyiği tasvir edegelmişti[156] (R50). Kanlı Kavak[157] ise sanki yer tanrısı timsali ağaca eski devirde kesilen kurbanları anıyordu.[158]

Bugün Sibirya Türklerinden Dolganlar[159] da otağın ortasındaki bazen tepesinde ve dallarında kuşlar sıralanan ağacı (*tuspet-turu*)[160] Uygur *sıruk*'ı gibi, dünyanın ekseni saymaktadırlar.[161]

---

[154] Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine II/1863 ve 1864'te kayıtlı altın ve renkli taşlı şamdanlar Ming eseri olabilir. Yer tanrısına kurban kesmek için hazırlanan çok köşeli set (bkz. dipnot 2) içinde ağaç, *feng-huang* (bkz. dipnot 4) *ho-t'ou* (bkz. dipnot 4), bir turna ve başka kuşlar görülmektedir.

[155] Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, ağaç şeklinde buhurdan, hazine no. II/1052. Üzerinde elmastan *ayın* ve *ha* harfleri altında H. 1318/1900 tarihli beyit yazılıdır:

Maksadı tahdîs-i nimettir bu şekl-ü suretin
Sâyesi dâ'im ola Şah Hamîdin şecerin.

(II. Abdülhamîd'in oğlu Selim Efendi, 1911'de evlenen kızı Nemîka Sultan'a, altında geyik ve aslan bulunan gümüşten şamdan hediyesiyle, dipnot 150'de kaydedilen geleneği yaşatmaktaydı).

[156] E. Siyavuşgil, *Karagöz*, İstanbul 1951, Levha 1.

[157] *A.g.y.*, s. 20.

[158] Bkz. dipnot 4.

[159] Dolganlar Türktür bkz. M. G. Levin ve L. P. Potapov, *The Peoples of Siberia*, Chicago 1964, s. 2.

[160] U. Harva, *Les représentations religieuses des peuples altaiques*, Paris 1969, s. 37, 52 ve Resim 2.

[161] Bkz. dipnot 55.

KAYNAKLAR

A Collection of Ancient Decorative Patterns Published by the North Western Museum of History, Sian 1953.

Aksel, M., *Anadolu Halk Resimleri*, İstanbul 1960.

Arat, R., *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965.

Artamonov, J., *Istoriya Hazar*, Leningrad 1962.

Artuk, İ., ve Artuk, C., *İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Teşhirde İslami Sikkeler Kataloğu*, c. I, İstanbul 1969.

Auboyer, J., *Le trône dans l'Inde ancienne*, Paris 1949.

Bang, W. ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte I," *Ergebnisse der Deutschen Turfan Forschung*, c. II, Leipzig 1972.

Bang, W. ve Racmati, G. R., "Die Legende von Oghuz Qaghan", *Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1932.

Barthold, W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Londra 1928.

——, *Turkestan v epohi Mongol'skago naşestviya*, St. Petersburg 1898.

Beal, S., *Si-yu-ki*, Kalküta 1963.

Bernştam, A. N., "Istoriko-arheologiçeskie oçerki Tsentral'nogo Tyan-şanya i Pamiro-Alaya," *Materialı i issledovcaniya po arheologii*, 26, Moskova 1952.

——, "Osnovnie etapii istorii kulturı Semireç'ya i Tyan-şanya," *Sovetskaya Arheologiya*, XI, Moskova 1952.

Biçurin, N. Y., *Sobranie svedeniy o narodah obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*, Moskova.

Bodde, D., *Festivals in Classical China*, Princeton 1975.

Boratav, P. N., *Er-Töştük*, Paris 1965.

Boyle, J., *'Atâ Malik Juvainî, The History of the World-Conqueror*, Manchester 1958.

Brentjes, B., "Naturschutz und Tierparks im alten China," *Zool, Garten N. F.*, 43/5, Leipzig 1973.

Bretschneider, E., *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, Londra 1967.

Caferoğlu, A., *Uygur Sözlüğü*, İstanbul 1934.

Celaleddin Rûmî, *Mesnevi*, Bombay, H. 1299.

Chavannes, E., *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux et notes additionnelles*, St. Petersbourg 1903.

——, *La sculpture sur pierre en Chine au temps des deux dynasties Han*, Paris 1893.

——, *Le T'ai-chan*, Paris 1910.

Cingiznâme, Bibliothèque Nationale.

Clauson, G., *An Ethymological Dictionary of Prethirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.

Czeqlédy, K., "Çogay-quzı, Qara-qum, Kök-öng," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapeşte 1962.

Dieterich, K., *Byzantinische Quellen zur Länder und Völkerkunde*, 2 cilt, Leipzig 1912.

Donner, M., "Mélanges," *Journal Asiatique*, XV, Paris 1900.

Drevneturskiy Slovar', Leningrad 1969.

Eberhard, W., "Lokalkulturen im alten China," *T'oung Pao*, c. XXXVII'ye ek, Leyden 1942.

——, *Çin Tarihi*, Ankara 1947.

——, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.

——, *Sternkunde und Weltbild im alten China*, Taipei 1970.

Bîrûnî, *Kitâb-i ſî't-Tahkik mâ li'l-Hind*, E. Sachau çevirisi, *Alberûnî's India*, Delhi 1964.

Hasan-ı Alîyü'l-Bayhakî Ibn Funduk, *Târîh-i Bayhak*, Tahran, H. 1317.

Erdelyi, I., "Avar Sanatı," *Türk Kültürü El-Kitabı*, c. II/Ia, İstanbul 1972.

Erdmann, K., *Der orientalische Knüſteppich*, Tübingen, 1960.

Esin, E., "Erken Türk Tös ve Bayrakları", XVI. Permanent International Altaistic Conference'a sunulan tebliğ.

——, "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1970.

——, "Kuşçı, Türk Sanatında Atlı Doğancı İkonografisi Hakkında," *Sanat Tarihi Yıllığı VI, Kunsthistorische Forschungen*'den ayrı basım, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1976.

——, "Kün-ay. Ay-yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi," *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1972.

——, "The Dracontine Arch and the Apotropaic Mask in Turkish Symbolism," *Art and Archaelogy Research Papers IV*, Londra, Aralık 1973.

Finsterbusch, K., *Verzeichnis und Motivindex der Han Darstellungen*, Wiesbaden 1971.

Fuchs, W., "Huei-ch'aos Pilgerreise durch Nord-west Indien und Zentralasien in um 726," *Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1938.

Gavrilova, A. A., *Mogil'nik Kudirge*, Moskova-Leningrad 1965.

Gendjei, T., "Notes on the Colophon of the Latâfatname in Uygur Characters of the Kabul Museum," *Annali dell' Istituto Orientale Nuova Seria*, Napoli, 1964.

Granet, M., *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1959.

Groot, J. J. M. de, *The Religious System of China*, Taipei 1964.

Grünwedel, A., *Altbuddhistische Kultstaetten in chinesisch Turkestan*, Berlin 1912.

Gryaznov, M. P., "Drevneyşie pamyatniki geroiçeskogo eposa narodov Yujnoy Sibiri," *Arheologiçeskiy Sbornik* 3, Leningrad 1961.

Hambis, L., "Le nom turc des Mille sources à l'époque des Ming," *JA*, Paris 1970.

Hamilton, J. R., "Toguz-Oğuz et on-Uygur," *Journal Asiatique*, CCL, Paris 1972.

——, Les Ouighours à L'époque des cinq dynas ties, Paris 1955.

——, "Toquz-Oğuz et On-Uygur," *Journal Asiatique*, CCL, Paris 1912.

Harva, U., *Les représentations religieuses des peuples altaiques*, Paris 1969.

İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûrü'l-Alâiyye*, A. Erzi baskısı, Ankara 1956.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Kahire.

İbrahim Hakkı, *Marifet-nâme*, tarihsiz Bulak baskısı.

Jahn, K., *Die Geschichte der Oguzen des Raşid al-Din*, Wien 1969.

——, *Rashîd al-Dîn's History of India*, Lahey 1965.

Jisl, L., "Köl Tigin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeolojik Kazıların Neticeleri," *Belleten*, Ankara, Temmuz 1963.

Kerimov, L., *Azerbaycan Lehçesi*, Bakü 1961.

Kiselev, S. P., "Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri," *Materialı i issledovcaniya po arheologii*, 1949.

Kollautz, A. ve Miyakawa, H., *Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, Klagenfurt 1970.

Le Coq, A. von, "Türkische Manichaica," I, II, III, *Ergebnisse der Deutschen Turfan Forschung*, c. I

——, *Buddhistische Spatantiske Milttelasiens*, Berlin 1922-28.

-——, *Chotscho*, Berlin 1913.

Levin, M. G. ve Potapov, L. P., *The Peoples of Siberia*, Chicago 1964.

Ligeti, L., "Autour du Sâkiz yükmâk yaruq," *Studia Turcica*, Budapeşte 1971.

Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden 1968.

Mahmud Kaşgarî, *Dîvan-ü Lugâti't-Türk*, tıpkı basım, Ankara 1941.

Mannay-ool, M. H., "Drevnee izobrajenie gornogo kozla v Tuve", *Sovetskaya Arheologiya*, 1967/1.

Marşak, B. I., *Sogdiyskoe serebro*, Moskova 1971.

Minhacüddin Osmanü'l-Cüzcânî, *Tabakât-i Nâşsirî*, Kâbil, H. 1342.

Minorsky, V., "The Khazars and the Turks in Âkâm al-Marjan", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies.*

——, *Hudûdü'l-ᶜâlem*, Londra 1934.

Moskova, V. G., *Kovrı narodov Sredney Azii*, Taşkent 1970.

Musabaev, F., ve Mahmudov, A.-Haydarov, F., *Kazakistan Epigrafikası*, Alma-Ata 1973.

Mücmalü't-Tevârîh ve'l-Kısas, Bibliothèque Nationale.

Na'imâ, *Tarih*, İstanbul H. 1281.

Nâbî, *Vakâyi'-i Hitân-i Şehzâdegân-i Hazret-i Sultan Muhammed Gazi*, A. S. Levend baskısı, İstanbul 1944.

Narşahî, *Tarih-i Buhara*, Paris 1892.

Neşrî, *Kitab-ı Cihan-numâ*, Unat-Köymen baskısı, Ankara 1949.

Nüzhet, S., *Bektaşi Şairleri*, İstanbul 1930.

Orkun, N., *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-1941.

Öney, G., "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi," *Belleten*, Ankara, Ocak 1968.

Pelliot, P., "Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale," *T'oung-Pao*, c. XXVI, Leyden 1928.

——, *Notes to Marco-Polo*, Paris 1959.

——, Le nom turc des Milles sources chez Hiuan-tsang," *T'oung Pao*, XVII, Leyden 1930.

Pritsak, O., "Kara-hanlılar," *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1955.

——, "Qara, Studie zur Türkischen Rechtsymbolik," *Z. V. Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55.

Pugaçenkova, G. A.- Rempel, L. I., *Istoriya iskusstv Uzbekistana*, Moskava 1965.

Pulleyblank, E. G., *The Background of the Rebellion of An-lu-shan*, Londra 1966.

Rachmati, G. R., "Türkische Turfan-Texte VII," *Abhandl. d. Preuss. Akad. d. Wiss*, Berlin 1936.

Radloff, W., *Tişastvustik*, Osnabruck 1970.

Raşid, *Tarih*, İstanbul, H. 1283.

Rempel, L. I., *Arhitekturny ornament Uzbekistana*, Taşkent 1961.

Rolle, K., *Praehistorische Zeitschrift*, Berlin 1972.

Ross, D., *The Târîkh-i Rashîdî*, Londra 1895.

Shiratori, K., "On the Territory of the Hsing-nu Prince Hsi-t'u Wang and His Metal Statues for Heaven-Worship," *Memoirs of the Research Dept of the Toyo Bunko*, Tokyo 1930.

Siyavuşgil, E., *Karagöz*, İstanbul 1951.

Sür-nâme, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, yazma H. 1344.

Süleyman-nâme, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, yazma H. 1517.

Şehsuvaroğlu, B., *Eşref b. Muhammed, Hazâ'inü's-Saâdât*, Ankara 1961.

Şekolnikov, B. A., "Keramika Sarkeli-Beloy veji," *Materialı i issledovcaniya po arheologii*, Moskova.

Şevket, Mahmud, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyyesi*, İstanbul, H. 1325.

Taberî, *Annales*, Leyden 1965.

Togan, Z. V., *Ibn Fadlans Reisebericht*, Leipzig 1939.

Tsung-tung-chang, *Der Kult der Shang Dynastie im Spiegel der Orakelinschriften*, Wiesbaden 1970.

Turan, O., *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara 1970.

Viennix, D. F., "Turskie pamyatniki Talas dolini," *Arxeologiceeskie pamyatniki Talaskoy dolini*, Frunze 1963.

Viennot, O., *Le culte de l'arbre dans l'Inde ancienne*, Paris 1954.

Werner, J., "Beitraege zur Archaeologie des Attila Reiches," *Aphandlungen der preussischen Akademic der Wissenschaften*, Neue Folge, Heft 38/B, Münih 1956.

Widengren, G., *Mani und der Manichaismus*, Stuttgart 1961.

Williams, C. A. S., *Encyclopaedia of Chinese Symbolism and Art Motifs*, New York 1960.

Yınanç, M. H., "Ertuğrul Gazi," *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1948.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, R. Arat baskısı, Ankara 1947.

Zübdetü't-Tevârih, Türk ve İslam Eserleri Müzesi, yazma 1973.

KÜN-AY

AY YILDIZ MOTİFİNİN PROTO-TÜRK DEVRİNDEN HAKANLILARA KADAR İKONOGRAFİSİ*

I. Türk Güneş ve Ay İkonografisinin Doğduğu Çevre

Türk milletinin dünyaca tanınan simgesi, hilal ile güneş veya yıldız işareti (R52, R53), Türk ve yabancı araştırmacıların dikkatini tekrar tekrar çekmiştir. Selçuklu ve Osmanlı devrinde hilal ile güneş veya yıldız işareti hakkında değerli eserler mevcuttur. Ancak bu işaretlerin kökeni çoğunlukla astral ikonografi bakımından zengin olan ve iyi tanınan Yakındoğu'da aranmıştır. Halbuki Türk kültürünün doğduğu İç Asya çevresinde, proto-Türk olarak kabul edilen milletlerin ve Türklerin gök ibadeti kozmolojisi içinde yer alan astral ikonografi de aynı derecede zengindir ve o kadar köklüdür ki, astral simgeler, piktogram ve tamga şekline kadar gelişmiştir, hatta Kök Türk yazısında fonogram olarak gözükürler (R54, R55).

Bugünkü ay yıldızımıza benzeyen ve gökte gün ile aym kavuşumunu temsil eden bir motif (R56), MÖ I. binyılda, proto-Türk olarak bilinen Chouların[1] {Zhou} (MÖ 1028-281) baş bayrağmda görülüyordu. Gündüz ve gece, aralıksız devam eden parlaklığın simgesi olan astral motifler, o devirden beri daima proto-Türk, Türk ve akraba milletlerin simgeleri arasında yer almış ve astral tanrıların alameti olmalarının dışında, devlet başkanlarının ve önemli şahısların da alameti olmuşlardır.

---

* *VII. Türk Tarih Kongresi* içinde, Türk Tarih Kurumu, 1972, s. 313-360 –yn.

1 Choular ve astral ibadetleri hakkında bkz. dipnot 8, 9.

Böyle eski bir gelenek sonucunda Türkçe, astral kavramlar bakımından klasik bir dil seviyesine ulaştı ve bu çalışmada da Türkçe tabirler kullanılacaktır.

Başlangıçta şunu da arz edeyim ki, Iç Asya'da ve ilk Türklerde, güneş ve yıldız motifleri hem tematik, hem de ikonografik bakımdan birbiriyle eşanlamlı görünmektedir. Gündüz, tepedeyken güneyde görünen güneş ile gece semasında sabit bir demir kazığa benzetilen Kutupyıldızı aynı ölçüde gök kubbeye hâkim sayılmaktaydı.[2] Belki bu benzer önem nedeniyle, yalnız Chou çevresinde değil, Orta Asya'da da, güneş ve yıldız piktogramları birbirine benzerdi (R57, R58, R59), fakat boy farkı veya bir işaretle ayırt edilirdi.

lç Asya'da güneş ve ayla ilgili birkaç motifi de kaydetmek gerekir: güneş ışığına benzetilen ok ile kargı.[3] Silah tasvirlerini zararsız çiçek şekillerine dönüştüren barışsever Budizmin ikonografisinde, ok ve kargı yerine gonca motifi kullanıldı (R4) ve güneşe benzetildi. Şimşek simgesi *vazır* (Sanskritçe *vajra*'dan) ve Türkçe *yalınteg d.r.z.l.* (alev gibi *trisula*) denen üçlü çatal veya yaba şekli de ateşe ve astral motiflere benzetilirdi.[4] Bunlar da Budist ikonografisinde gonca motifine dönüştürülürdü. *Ya* (yay) ile *ay* kelimeleri Kök Türk devri yazılarında aynı fonogramla gösterilirdi (R55). Bu nedenle ok-yay, gün ile aya benzer bir alametti.[5] Bunlardan başka haç motifi, Chou devrinde gök simgesi (R61), daha sonra Çin'de göğün dört yönünde gök gürültüsü işareti (R62), en nihayet Uygurlarda *tört bulung* (dört yön) işaretiydi.[6]

Güneş ve ay ikonografisinin çeşitli şekillerini ve terimlerini de şimdiden özetleyebiliriz.[7] Osmanlı metinlerinin *nireîn* veya *nihâr* ve *leyl gevheri* tabirlerine, yani gün ve ayın parlaklığı kavramına, Türkçe, *yaruk* ve *yaktu güher* deniyordu. Gün ve ayın bir şahsın etrafında oluşturduğu haleye *yaruk* veya *yaruk yula* (ışıklı meşale) adı ve-

---

2 Bkz. dipnot 9.

3 Bkz. R60 ve dipnot 157.

4 *D.r.z.l* ve *vazır* için bkz. dipnot 99, 104.

5 Ok ve yay hakkında bkz. dipnot 80, 81, 183.

6 Gök gürültüsü ve dört yön piktogramı hakkında bkz. dipnot 15.

7 *Iki yaktu güher* terimi hakkında bkz. Harizmî, *Muhabbet-nâme*, Moskova 1961, beyit 2. *Nireyn* ve *leyl* ve *nihâr gevheri* terimi hakkında bkz. dipnot 184. *Yaruk, yula tilgen* hakkında bkz. bölüm başlığı II/2. *Kün* terimi hakkında bkz. bölüm başlığı I/1, bölüm başlığı II/1, 2. *Tolunay* terimi hakkında bkz. Mahmud Kaşgarî, *Dîvan-ü Lugâti't-Türk*, B. Atalay baskısı. *Bakışmak* terimi ve ayın temsil ettiği anlamlar hakkında bkz. bölüm başlığı I/2, II/4. *Künay, körüşmek* terimi hakkında bkz. bölüm başlığı II/2, 5, dipnot 108, 109. *Çakır* terimi hakkında bkz. dipnot 94. *Ok* terimi hakkında bkz. dipnot 80, 81, 183.

rilirdi. Işık oklarına *yol yaruk* veya *ok* veya kargı anlamında *sita* denirdi. Gün ve ayın dairevi şekilleri ve bunların hayali feleği *tilgen* ismini alıyordu. *Çakır* (Sanskritçe *çakra*, Farsça *çarh*) kelimesi göksel cisimlerin feleği anlamına geliyordu. Çakır ile ilgili şekiller şunlardı: tekerlek (astral tanrıların arabasının tekerleği: R63, R64) ve bundan türetilmiş etrafı yıldızlarla çevrili haleli çakır (R65) veya çok köşeli yıldız (R66) ya da açılmış bir gül (R67) veya bir merkez etrafından her tarafa çevrilen oklar (R64). Oklu çakırlar özellikle güneşin simgesiydi (R68) ve açılmış gül şeklindeki çakırlar ise aya işaret ediyordu (R69, ay işaretinin tepesindeki lotus).

Kün kelimesi hem güneş, hem gün anlamına geliyordu. Kün tilgeninin özelliği, ateş gibi al olmasıydı. Kün piktogramlarından biri de, ortasında tek nokta olan dairedir (R57). Alevli daire de güneş kavramına işaret eder. Güneş genellikle alpın ve hükümdarın işaretiydi.

Ayın iki ayrı şekli, dolunay ve hilaldir. *Tolunay*, güneş ile ayın birbirine "bakışması" (Arapça *tekâbül*, *istikbâl*; Latince *oppositio*), 180° açıyla karşı karşıya durmaları halidir. Bu halde, ay tilgeni beyaz veya soğuk renkte resmedilerek, güneşten ayırt edilir veya tilgenin etrafına iki çizgi çizilerek, ikinci derecede *yaruk* olduğu anlatılır (R4). Hilal şekli, sola veya sağa dönük, yani doğmakta veya batmakta olabilir. Uçları yukarıya veya aşağıya dönük de tasvir edilir. Türklerde ay, *kut* işaretidir.

Kün-ay tabiri, Türkçe *körüşmek*, güneş ile hilalin gökte beraber görünmesi, Arapça *ictimâ*, Farsça *mihr ü mâh*, Latince *conjunctio* haline işaret eder. Ayın 29'unda ve başında olabilen bu hal, bugünkü Türk ay yıldızına benzer şekilde tasvir edilirdi (R56, R70). En yüksek derecede parlaklık ve töre verici mertebeye erişmek, cülus, ay ve yıl başına işaret ederdi.

Bu kavramların nasıl geliştiğini takip etmek için, yer aldıkları gök ibadeti kozmolojisini, proto-Türk devrinden başlayarak ele almak zorunludur. Bu yüzden araştırmayı, proto-Türk ve Türk devirlerine özgü iki bölüme ayırmak gerekli oldu. Proto-Türk devre ait bölümde karşılaştırma imkânı verecek eski çevrelerden de bahsedilecektir. Çin, Kuzey Asya ve Budist Orta Asya ilk bölümün başlıca üç araştırma merkezi olacaktır. Bu çevreler birbiriyle ve Yakındoğu'yla kültürel ilişkiden soyutlanmış değildi ve bu ilişkiyi kuran kadim İç Asya göçebeleri ve Türklerdi; özellikle de astronomi konusunda eser bırakan Orta Asya Türkleri.

1. *Kadim Çin'de Güneş ve Ay Hakkındaki Düşünceler ve Tasvirleri*

Eski Çin'in kuzey ve batısında, Çinli olmayan ve bazısı Moğol ırkından gelmeyen milletler yaşıyordu ve bunların arasında Türklerin atası[8] sayılanlar da vardı. Gök ibadeti ve bununla ilgili kozmoloji ve astral piktogramlar, proto-Türk sayılan Choular devrinde (MÖ 1028-281) Çin kültürüne girdi. Bu gelişmiş kozmolojiyi Chouların nereden aldığı bilinmemektedir. Yakındoğu'yla bağlantıları görülebilir; fakat önemli bir fark vardır: Çin'de ve Türklerde astral kültler, gök ibadeti kozmolojisinin geniş çerçevesi içinde, ikinci derecede kalır. Yakındoğu'da ve özellikle Arap ve İran çevrelerinde ise astral ibadetler ön plandaydı.

Chou devrinden gelen inançlara göre,[9] dünya kozmik suların ortasında, dört

---

[8] Çin'in kuzey ve batı kısımlarında proto-Türk milletler. Chou (Eberhard transkripsiyonu) veya Tchou (Franke transkripsiyonu) veya Tchéou (Granet transkripsiyonu), veya Cheu (de Visser, de Groot transkripsiyonu) milleti Türktü, bkz. W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s. 19, 33. Tik (de Groot) veya Ti (Franke) boyunun adı "Türk" kelimesinden türetilmişti, bkz. J. J. M. de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin 1921, s. 15. "Tik"ler MÖ VIII.-VII. yüzyılda Kuzey Çin'i Choulardan aldılar, bkz. *a.g.y.*, s. 24. Jung (Franke transkripsiyonu) veya Jong (Granet transkripsiyonu) veya Dzong (de Groot transkripsiyonu) hakkında bkz. O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin 1925, I/38 ve J. J. M. de Groot, *a.g.y.*, s..2, 5. Kırgız ve Uygur tarihleri, MÖ II. yüzyılda, Maotun'un onları Hsiung-nu imparatorluğuna sokmasıyla başlar, bkz. J. J. M. de Groot, *a.g.y.*, "Kirghiz" (o devirde Semerkant'ın kuzeyinde) ve "Uighur" (o devirde Hami'de) dizin maddeleri. Kök Türklerin atası Aşinalar ise Tsü-K'ü (Franke transkripsiyonu) veya Chü-Chü (Eberhard, K. Shiratori ve Soper transkripsiyonu) bir Hun boyuydu ve Ping-Liang'da (Kansu), MÖ II. yüzyıldan başlayarak MS 439'a kadar yerleşmişlerdi, bkz. Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken*, Wiesbaden 1958, s. 40. O. Franke, *a.g.y.*, II/199. O. Franke, *Eine chinesische Inschrift aus Idikut-schahri, Turfan*, Berlin 1907. Tabgaçlar da Türktü: L. Bazin "La Langue des T'opa Wei," *TP*, 1950, s. 238-39.

[9] O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, I/62, 65, 78, 80, 119. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," *TP*, c. XXXVII'ye ek, Leyden 1942, 2/2 ve s. 28. Chou yılı, kış gündönümünde başlardı. E. Biot, *Le Tchéou-li*, Paris 1851, I/488-89, 139-144, 420, 484, 134-133 (ay ve güneşli "Tchao" bayrağı); s. 554-566 (dünya planı ve o modelde şehir planı); s. 434 (dört ve sekiz köşeli dünya tasavvuru), s. 487-88 (gök, yer, göksel cisim "houei"lerinin şekilleri). C. A. S. Williams, *a.g.y.*, New York 1960, s. 42, "Written Characters" maddesi, (Chou devri astral piktogramlar). K. Shiratori, "On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsi-t'u Wang and His Metal Statues for Heaven-Worship," *Memoirs of the Toyo Bunko* 5, 1930. (Hsiung-nularda gök, güneş, ay, Kutupyıldızı ibadetleri ve göksel kılıç ibadeti. Güneş ve ay *şan-yü*'nün babası, anası). M. Özerdim, "Choular ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini," *Belleten*, Ankara, Ocak 1963, s. 4, 10, 18-23, 29.

yöne çevrilmiş, dört veya sekiz köşeli bir yüzey olarak düşünülüyordu. Merkezde ve dört yönde dağlar vardı. Gök, yerin üzerinde duran bir kubbeydi ve yirmisekiz dilime ayrılıyordu. Her dilimde bir yıldız grubu vardı. Gök kubbenin tepesindeki Kutupyıldızı, gök tanrısının makamıydı. Bunun tam altında, yerin merkezindeki dağda imparatorun köşkü ve sarayı vardı. Gök tanrısının merkezi tahtı olan Kutupyıldızı ile ona benzetilen imparator sarayının doğusu ve batısındaki dağlar, güneş ve ayın makamlarıydı. Güneş ve ayın ortasında duran kimse, parlaklığın en yüksek mertebesinde bulunduğu için "Kün-ay" işaretine sahipti. Gök ve dünya planı ay ve güneş işaretleriyle birlikte hükümdarın ayin elbisesine ve Han devrinden sonra mezar ve tabutlara resmedilirdi.[10] Bir gözü güneş, bir gözü ay olan insan şeklindeki dünya tasavvuru (*Pan-k'u*) epey geç döneme aittir.[11] Chou devrinde dünyanın merkezi sayılan hükümdar şehri, yeryüzü planında inşa edilirdi.[12] İmparatorun savaş arabası olan, dört atın çektiği iki tekerlekli kağnı da (R63) kainatın simgelerinden sayılırdı.[13] Arabanın dört köşe şekli yeryüzünün dört köşeli sayılan planına benzetiliyordu. Tepedeki kubbe biçimli yirmisekiz dilimli şemsiye veya çadır, yirmisekiz burçlu gök kubbenin simgesiydi. Tekerlekler ise güneş ve ay çakırına benzer sayılırdı. Güneş ve ay, otuz günde bir buluştuğu için, tekerleklerin otuz dilimi vardı.

İnsan biçimli gök, güneş ve ay tasavvurları[14] da mevcuttu. Chou piktogramlarından anlaşıldığına göre, bu devirde gök ve güneş tanrıları, birbirlerini takip ediyorlardı ve insan şeklinde bir piktogramla gösteriliyorlardı. Han metinlerinde güneş ve ay, birer göz kamaştırıcı tanrıdır ve gökyüzündeki seyirlerini iki tekerlekli kağnı içinde yaparlar. Çakır, güneş kağnısının tekerleğinin de simgesiydi. Güneş ve ay tan-

---

[10] J. de Visser, *The Dragon in China and Japon*, Leyden 1969, s. 39 (Chou imparator elbisesi ve tabutu). *A.g.y.*, s. 100 (tabutun solu doğu, sağı batıydı. Demek ki baş kısmı güney, ayak kısmı kuzeydi). W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 35/I (tabut). Siren, *Chinese Sculpture from the Vth to the XIVth Century*, Londra 1924, II/128 (mezar taşı).

[11] C. A. S. Williams, *a.g.y.*, "Pan-k'u" (IV. yüzyıl düşüncesi).

[12] Bkz. dipnot 9.

[13] E. Biot, *Le Tchéou-Li*, Paris, 1851, II/249.

[14] Çin'de gök ve güneş kavramlarının eşliği ve insan şeklindeki tasavvuru hakkında bkz. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 12/3. Han devrinde güneş ve ay tanrıları tasavvuru hakkında bkz. M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1957, s. 438-443. Gök ve *nîr*'lerin feleği hakkında tasavvurlar hakkında bkz. J. J. M. de Groot, *Religious System of China*, Taipei 1964, III/971-72. Nîrlerin feleği hakkındaki fikirler Chou devrinden kalmadır, bkz. C. A. S. Williams, *a.g.y.*, "Stars".

rılarının seyri, kuzey-güney eksenli bir çark boyunca gerçekleşmekteydi. *Yaruk*'lar ve diğer gök cisimleri batınca, felek çarkının yeryüzü altındaki kısmına geçip, felekle birlikte yine doğuya döndükleri düşünülürdü.

Çin ve çevresindeki milletlerin felsefesinde, iki temel ilke olan *yin* ve *yang*, evrenin bütün varlıklarında bulunan cevherlerdir. *Yin* ve *yang* cevherlerinin birbirleriyle çeşitli ölçülerde birleşmesiyle bütün varlıklar meydana gelir. Ay ile güneş de bu iki ilkenin simgeleriydi.[15] Güneş, *yang*'ın simgesi olarak şu kavramlara işaret ediyordu: tek sayılar, erillik, imparator, baba, tek sayılı atalar, ışık, gündüz, evç,* güney, doğu, sıcaklık, ateş, kızıl renk.

Dünya planındaki Chou imparator şehrinde güneş ayini, güney kapısında yapılır ve al elbiseli kişiler kızıl renkte bir hayvanı ateşe atardı. Güneş ayini mevsimi, *yang*'ın en alt noktaya inip tekrar yükselmeye başladığı kış gündönümüydü ve bu devir yılın başıydı.[16] İmparator bayramı da aynı zamandaydı. Çin'in ilk efsanevi hü-

---

[15] *I-Ching*, Wilhelm tercümesi, C. F. Baynes baskısı, Londra 1960. W. Eberhard, *Beitraege zur kosmologischen Spekulation Chinas in der Han Zeit*, Berlin 1933. Aynı yazar, *Conquerors and Rulers in Medieval China*, Leyden 1965, s. 56 (güneş ve ay kral ve kraliçe simgesi). M. Granet, *a.g.y.*, s. 264, 304, 574 (n. 1), 464 (n. 1). Ay hakkında fikirler için bkz. Granet, *a.g.y.*, s. 377, 480, 529, 530. C. A. S. Williams, *a.g.y.*, "Sun" ve "Moon" maddeleri. Chouların tasavvurları hakkında bkz. dipnot 9. Hsiung-nuların tasavvurları hakkında bkz. *A.g.y.* Göğün merkezinde ve dört yönde ejder tanrılar ve gök gürültüsü simgesi; merkezdeki ejder tanrı (Lei-kung) göğün de simgesidir ve piktogramı haçtır, bkz. D. Wing ve Sou Lou, "Rain Worship Among Ancient Chinese and the Nahua Maya Indians," *Bulletin of the Institute of Ethnology, Academia Sinica* no. 4, Pekin, Sonbahar 1957, s. 28, 36, 43, 64, 72. *Yin-yang* "yumurtası" ile ay-güneş işareti benzerdir, bkz. C. A. S. Williams, *a.g.y.*, "Yin-yang" maddesi. Selçuklu edebiyatında "güneş ve ay yumurtası" hakkında bkz. dipnot 183. A. Waley, *a.g.y.*, *A Book of Songs Translated from the Chinese*, Londra 1966, s. 66 ve 67 numaralı şiirlerdeki gibi "Ey güneş, ey ay" sözleri Chou devrinde düğünle ilgilidir. Selçuklu edebiyatında aynı motif hakkında bkz. dipnot 183. Uygurlar "Yin-yang" veya *Cintāmani*'ye "Körkle moncuk" derlerdi, bkz. dipnot 114. Çin kozmik kavramlarının çoğu proto-Türk ve Türk milletlerinin de katılımıyla geliştirilmişti ve onlar tarafından da tanınıyordu, bkz. O. Pritsak, "*Qara*, Studie zur Türkischen Rechtsymbolik," *Z. V. Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55.

* Evç: "En yüksek nokta" anlamına gelen bu kelime astronomide ayın, güneşin veya gezegenlerin yörüngede dünyadan en uzak oldukları noktayı (yeröte) belirtir [*haziz*'in zıddı]) –yn.

[16] W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 20/3, 4, 6. Chou yılı kış gündönümünde başlardı. *A.g.y.*, s. 28.

kümdar sülalesi, Hsiung-nuların atası sayılan Hsiaların *ongun*'u olan güneşti.[17]

Ay[18] ise güneşin aksine, şu kavramları ifade ederdi: *yin*, çift sayılar, Chou devrinde çift sayılı atalar, Hun devrinde anne, dişillik, kraliçe, ikinci adam sıfatıyla vezir, gece, batı veya kuzey, soğukluk, su, siyah renk. Çin'in ikinci efsanevi sülalesi, yine kuzey milletlerinden, Şangların *ongun*'u ay sayılırdı, üçüncü sülale olan proto-Türk Chouların işareti yıldızdı.[19]

Choulardan kalan arkaik Çin piktogramlarındaki astral alametler şöyledir: Yakındoğu'da genellikle bir tekerlek veya tilgen olarak gösterilen güneş işareti, Chou piktogramlarında, ortasında nokta bulunan bir dairedir (R57). Bu piktogram, aynı zamanda gün anlamına da gelir. İçinde üç ayaklı kızıl karga veya anka bulunan tilgen de güneşin işaretidir[20] (R59). Ay ise, 45° yatık ve ortasında bir çizgi bulunan bir hilal olarak tasvir edilirdi (R72). Kün-ay piktogramı üstün parlaklık işaretiydi (R56). *Yin* ve *yang* simgelerinin birleştiği bu kavuşma, düğüne[21] de işaret ederdi ve *yin-yang* simgelerinin birleştiği *T'ai-chi* ideogramına karşılık gelmekteydi.[22]

2. *Kuzey Asya*

Türklerin ilk yurdu sayılan Kuzey Asya'da, tunç devrinden beri gelişmiş bir astral ikonografiye rastlanır. Şu nokta da özellikle gözlemlenir: Kuzey Asya, astral motiflerin yalnız piktogram haline değil, tamga ve Türk devrinde fonogram şekline kadar geliştiği bölgedir. Bu özellik kadim bir olgunluğa işaret ettiği gibi, göçebe sanatının ve tekniklerinin, petrogliflerin, keçe, halı ve maden işlemelerinin motiflerini piktograma dönüştürecek derecede basitleştirme eğiliminin de ifadesidir. Kuzey Asya'da tarihi çerçeveyi çizmek epey güçtür; çünkü astral motifler pek az değişir. Bu düşünce özellikle, Türk devri ikonografisinin her bakımdan öncüsü olan Karasuk kültürü (MÖ 1300-800) için doğrudur. Türk devrinden önceki eserler ile durumları

---

[17] Çin'in ilk sülalelerinin astral simgeleri hakkında bkz. O. Franke, *a.g.y.*, III/42.

[18] Bkz. dipnot 9, 14, 15, 17.

[19] Bk. dipnot 17.

[20] Güneş ve üç ayaklı kuş; ay ve tavşan hakkında bkz. Granet, *a.g.y.*, s. 372-375. Ağaç ve ay hakkında bkz. dipnot 64.

[21] Dipnot 15.

[22] A.y.

şüpheli bulunanları bu bölüme aktaracağım. Türk devri, bu bölgede MÖ II. yüzyılda, Hun *şan-yü*'sü Mao-tun'un Kırgız ve Uygurları kendi devletine katmasının Çin tarihlerindeki kaydıyla[23] başlar.

Kuzey Asya'da tunç devrinden (MÖ II. binyıl) astral ibadetlerin varlığını gösteren kalıntılar[24] mevcuttur: Minussinsk'te tunç devrinden kalan "astrolojik" taşlar; Çin'deki gibi gök simgesi olduğu sanılan ortası delik, yuvarlak yeşimtaşları (R61); Beş Oba'da tunç devrinden kalma güneş tapınağı.[25] Toparlak bir çark şeklinde olan Beş Oba tapınağı, büyük taşlardan inşa edilmişti. Çark şekli, Sind medeniyetinin kozmik motiflerinden biridir.[26]

Yine Sibirya'da bulunmuş tunç devrinden bir insan başı, beş oklu yarım tekerlekten oluşmuş bir haleyle çevrelenmişti[27] (R73). Karasuk devrinde de[28] ışıklar saçan insan başları taşa oyulurdu (R74). Bu ikonografi Türk devrinde de devam eder (R75).

Sibirya'da bulunmuş ve Karasuk devrine atfedilen bir taşta[29] görülen bir tür işaret de (R76) Türk devrinde çok sık tekrarlanır. Fonogramlardan oluştuğu için (R55, R77), Selçuklu devri metinlerinin de yardımıyla[30] (R78), bu işaretlerin yay ve ok motiflerinden oluştukları anlaşılacaktır. Bir taşın üzerindeki Karasuk devrine atfedilen damga (R76) belki de daha sonraki bir döneme aittir.

Kisilev ve Okladnikov, Karasuk çevresinde Doğudan gelen etkiler de görmektedirler. Moğol olmayan bir grubun MÖ 1400 civarında Şang başkenti çevresinden Sibirya'ya geldikleri sanılmaktadır.[31] Konumuzla ilgili şu nokta dikkate değerdir: Chou devrine ait Çin'in piktogramlarından bazıları Karasuk taşlarında görülür. Güneşi temsil eden noktalı toparlak; dört yönde gök gürültüsü ve hareket ideogramları olan haç ve helezon (R79); Çin'de dünya ve gök planı gibi, iç içe dört köşe ve topar-

---

23 Dipnot 8.

24 A. P. Okladnikov, *Ancient Populations of Sibiria and Its Cultures*, Cambridge, Mass. 1959, s. 25.

25 M. G. Levin, L. P. Potapov, *The Peoples of Siberia*, Chicago 1964, s. 46, 86.

26 Bkz. dipnot 43.

27 Okladnikov, *a.g.y.*, Levha XX.

28 S. P. Kisilev, "Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri," *Akademiya Nauk SSSR, Materiali i issledovaniya po arxeologii SSSR* no. 9, Moskova 1949, Levha XIV-XV.

29 *A.g.y.*

30 Dipnot 183.

31 Okladnikov, *a.g.y.*, s. 96-98.

laktan oluşan şekil (R80); bunlar da Türk devri dikili taşlarında görülür.[32]

MÖ I. binyıldan kalan Baykal ötesi kurganlarında, güneş tasvirlerinin savaşçı mezarlarında bulunduğunu kaydeden Levin ve Potapov,[33] güneş işaretinin alplık simgesi olabileceğine işaret etmektedirler. Grantovskij de lranlı saydığı lskit çevresinde, savaşçı sınıfın simgesinin güneş olduğunu söyler. Herodotos ve Flaccus'un Kolakais adını verdikleri ve lskit savaşçı sınıfının simgesi olan alpın adı, etimolojinin yöntemleriyle aslına döndürülürse, Horaksais oluyormuş ve güneş-hükümdar demekmiş. Horaksais adını taşıyan lskit askeri birliklerinin al bayrakları ile ateş ve şimşek gibi alametleri varmış.[34] Grantovskij,[35] atamız Oğuzların köken destanını da bu lskit geleneğine bağlamakta ve Gün Han ile Dağ Han'ın kişiliklerinde Horaksais'i ve Horaksais efsanesinde dağa benzetilen büyük cüsseli bir kimseyi sezmektedir. Bilindiği gibi çoğunlukla Sovyet âlimleri ve bu arada Tolstov,[36] Oğuz boylarının, eski Aral kıyılarında oturan Massagetesler gibi kadim lranlı göçebelerle MÖ IV. yüzyıldan önce oraya gelen Moğolların birbirleriyle karşılaşmaları sonucunda indiğini sanmaktadır. Oğuz adının Augassioi'yle, Peçenek adının Apasiaka'yla (su kenarı göçebeleri), Duker adının ise Tohar'la ilgili olduğu sanılmaktadır.

3. *Orta Asya*

Kuzey Asya'daki kadim güneş ibadetine benzer şekillerin Orta Asya'ya da yayılmış olduğu, Fergana'da, tarihöncesine ait olduğu sanılan[37] Suratsay Mağaraları'nda bulunup Sovyet gazetelerinde yayımlanan naturalist tarzdaki ışıklı güneş biçimli haleli insan tasvirinden çıkarılmaktadır. Âri milletlerin kadim ili olan bölgelerde, "doğan güneş memleketi" Horasan'da[38] ve Sogd'da, güneş ibadeti hâkimdi.[39] Kadim Orta

---

[32] N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-41, c. III, figür oymalı kayalar.

[33] Levin Potapov, *a.g.y.*, s. 86.

[34] E. Grantovskij, *Indoiranischen Kastengliederung bei den Skythen*, Moskova 1960.

[35] A.y.

[36] S. P. Tolstov, *Po drevnim deltulm Oksa i Yaksarta*, Moskova 1962, s. 275.

[37] G. A. Pugaçenkova ve L. I. Rempel, *Istoriya isskustv Uzbekistana*, Moskova 1965, s. 15.

[38] C. I. Huart, "Khorasan," *The Encyclopaedia of Islam*, Leyden 1927.

[39] Horasan ve Sogd'da Nevruz, Cemşid, Keyhusrev ve Efrasiyab'la ilgili rivayetler hakkında bkz. Bîrûnî, *el-Âsarü'l-Bâkiyye*, Leipzig 1923, s. 215-219, 234. Nerşahî, *Tarîh-i Buhara*, Tahran H. 1317, s. 29. Cemşid, *Avesta*'da Yima-Hşada'dır; G. Widengren, *Les religions de*

Asya'da, komşu Sind medeniyetinin etkileri de vardı. Bu bakımdan, Prof. Menges'in XXV. Şarkiyat Kongresi'ne sunduğu tebliğinde üzerinde durduğu bir husus, en kadim proto-Türklerin bugünkü Türkistan'da yaşayıp Sind uygarlığıyla dil bakımından alış verişleri olduğu varsayımı ilgi çekicidir. İskit, Saka, Uzun, Yüeh-chih (Yüecı), Hsiung-nu (Şyunğ-nu), Juan-juan (Ruan-ruan), Ak Hun ve çeşitli Türk boylarının imparatorluk kurduğu Orta Asya'nın destanlarındaki astral alegorilerde, şüphesiz nice proto-Türk milletler yer aldı. Güneş-kral Cemşid, *Avesta*'nın Yima-Hşada'sı, İran destanında iki kardeşten gelen İran ve Turan'ın ortak atasıdır. XV. yüzyılda Enverî, Cemşid ile Oğuz Han'ın büyük oğlu padişahlar atası Kün Han'ı aynı kişi sayardı.[40] Turan ve Türklerin hakanı ve İran menkıbesinde kuraklık ve yabancı istilasının simgesi, Tur kolundan Cemşid'in torunu, Frahrasyan veya Frasyab veya Efrasiyab'dır.[41] Frasiyab, X. yüzyılda Mesûdî tarafından Türklerin "Hakanlar Hakanı" olarak tanıtılır. Efrasiyab, XI. yüzyıl Arap, İran ve Türk metinlerinde de "Türk hakanı"dır. Bîrûnî'de "Efrasiyab," çeşitli Türk hükümdarlarının lakabıdır. Bu lakap Turanlı ve Türk hükümdarlardan İranşehr'i alanlara ve bu arada, belki 618'de İran'ı fetheden T'ung Yabgu'ya da verilmiş olabilir. XI. yüzyıl Türk metinlerinde Efrasiyab'ın adı, kaplan anlamına gelen Tunga veya Er-Tunga veya Alp-Er-Tunga'dır.

L'Iran, Stuttgart-Paris 1965, s. 63, 61.

[40] F. Kırzıoğlu, *Dede Korkut Oğuznâmeleri*, İstanbul 1952, c. I, s. 32-33, XV. yüzyıl yazarı Enverî'den aktararak Cemşid ile Kün Han'ın aynı kişi olduğunu kaydeder.

[41] Frahrasyan, Frasyab, Efrasiyab ve Turan-İran savaşları hakkında bkz. G. Widengren, *a.g.y.*, s. 82, 218, 302-3, 81. Bu savaşlarda hilal şeklindeki alemler hakkında bkz. A. Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları," *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası* 1931. Çeşitli Efrasiyablar hakkında bkz. Bîrûnî, *a.g.y.*, s. 104. "T'ung" Yabgu'nun İran ve Gandhara seferi hakkında bkz. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux et notes additionnelles*, St. Petersburg 1903, s. 78-95, 17, 20. Tunga-Efrasiyab hakkında bkz. Mahmud Kaşgarî, *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*, B. Atalay baskısı, Türk Dil Kurumu, Ankara 1943. "Tunga" (kaplan) "Tunga" (Efrasiyab), "Ajun-beği" "Alp-Er-Tunga," "Efrasiyab," "Ödhlek" maddeleri. Türk Meliki, Hakanlar Hakanı Frasiyab'dan X. yüzyılda Mesûdî de bahseder bkz. O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 1968, s. 80. Mesûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, Kahire 1958, s. 132'den naklen XIII. yüzyılda, Uygurlar, Efrasiyab'ı Büğüğ Han'a eş tutardı bkz. J. Boyle, *'Atâ Malik Juvaînî, The History of the World-Conqueror*, Manchester 1958, s. 54. Efrasiyab hanedanı Türkistan hakanları veya Hanîa hakkında bkz. Ibnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, (Kahire 1348), H. 526 yılı olayları. Bu sülale, Kaşgarî'nin "Hakanlı" veya "Türk" adını verdiği ve modern tarihçilerin "Karahanlı" ismiyle andığı soydur.

Tunga-Efrasiyab'ın düşmanları Siyavuş ve onun oğlu Keyhusrev, Key'ler sülalesinin bazı şahıslarıyla aynı kişi sayılır (Keyhusrev, Yunanlıların Kyrus dediği MÖ VI. yüzyılda yaşayan ve Orta Asya'daki savaşlarını Herodotos'un anlattığı Fars şahıymış). Turanlılarla İranlıların bu efsanevi mücadelelerinde güneş ve su simgeleri yer alır, fakat hangisine atfedileceği belli değildir. Örneğin Efrasiyab'ın Siyavuş'u öldürdüğü dönem Nevruz'dur, yani güneş bayramıdır; fakat Siyavuş'un oğlu Keyhusrev de Nevruz'da tahta çıkar. Herodotos[42] rivayetlerinde, bu mücadelelere, Massagetes kraliçesi Tomyris de girişmekte ve istilacı Kyrus'a karşı güneşi yardıma çağırmaktadır.

Astral ikonografi bakımından, hem İç Asya Türk illerine, hem Sasanî Fars'a tesir icra edecek iki erken Orta Asya merkezi olan Budist Kuşan ve eklektik kültürde Part imparatorluklarıydı ve her iki bölgede de işaretler, hükümdara, astral ve kozmik tanrılara mahsus bulunuyor (Nanaia, Budha). Kansu'da Hsiung-nularla beraber yaşamış Yüeh-chihlerin kurduğu Kuşan devletinin alametleri arasında, Chou, Hun ve Tabgaç astral simgelerini hatırlatanlar vardır. Örneğin Chou prototiplerine benzeyen ortası noktalı güneş (R57) ve 45° eğik, çizgili hilal motifleri (R72), Kuşan tanrıçası Nanaia ve hükümdarların taçlarında ve alametlerinde görülür (R81, R82). Güneş veya ay tilgeninin etrafında toparlak yıldızların dizilmesinden oluşmuş motif, hem Kuşan işaretleri arasında (R83), hem proto-Türk Chü-ch'ü veya Tabgaç devri Turfan eserlerinde vardır (R65, R84) ve Batı Türk devrine kadar Türkistan'da görülecektir (R85).

Sibirya çevresinde Karasuk devrinden beri görülen ok ve yay motifleri (R76) Kuşan işaretlerinden bazısında sezilir gibidir (R86, R87). Sibirya ve Orkun Türk devri astral piktogramlarını hatta Kök Türk harflerini (R88, R89) hatırlatan prototipler, örneğin tek çizgiden hilal (R90) ile Türkçe "ant" okunan hilal ve üç toparlaktan oluşan işaret (R91), Kuşan sanatında görülür.

Kuşan devrinde yeni yerleşen Orta Asya Budist ikonografisinde astral alametler alanında Hint ve Sind etkileri kuvvetliydi: Örneğin kadim Sind[43] uygarlığının simgelerinden *çakır*'ı, Şiva'nın alameti *trisula*'yı ve açılmış lotus motiflerini sayabiliriz. Helen geleneğinin de etkisi vardı ve Gandhara "Budha"sının güneş halesi Helios'unkini hatırlatıyordu. Orta Asyalı İranî sanatın ve Yakındoğu'nun etkileri ara-

---

[42] Herodotos, I/201-125.

[43] E. Mackey, *The Indus Civilization*, Londra 1935, Levha M/3 (*çakır*). Dowson, "Śiva" maddesi (*trisula*, hilal).

sında özellikle şunları sayabiliriz: Kuşan astral motiflerinde hilalin uçları çoğunlukla yukarıya doğru diktir ve güneş dairesi noktasızdır (R91, R92).

Mitra'ya benzer güneş ibadeti[44] merkezi Part çevresi de çok zengin bir astral ikonografiye sahipti (R93) ve proto-Türk çevresini etkiledi. Soper'in[45] proto-Türk Chü-ch'ülere atfettiği bir Tun-huang tapınağının kubbesindeki güneş motifi (R94), Part sikkelerininkini hatırlatır. Gerçekten, muhtemelen daha çok erken devrede, Doğu Asya'ya kadar ulaşmıştı (R96).

Orta Asya Ak Hun sikkelerinde de aynı eklektik astral işaretleri görmekteyiz. Bu devirde özellikle, Kuşan (R67, R95), Kuzey Asya (R96, R97: ok-yay motifleri) etkileri göze çarpar. Işıkları açılı olan Part ve Chü-ch'ü güneşinden (R93, R94) geliştirilmiş gibi gözüken beş uçlu Türk yıldızı, Göbl'ün kanaatine göre ilk olarak, Ak Hun sikkelerinde gözükür (R98) ve tıpkı Türk ay yıldızı gibi, hilalle birliktedir.

Türk ikonografisi üzerinde çok etkili olacak Māhāyana Budizminin astral ikonografisine gelince şunu kaydetmek gerekir belki: Gerek Çin'de, gerek Kansu ve Türkistan'da, belki Orta Asyalı kadim göçebelerden birisi olan "Sakyalar Hakîmi"[46] (Sākya-muni), Māhāyana Budizmini yayan başlıca kişiler proto-Türk sayılan Chü-ch'ü ve Tabgaç hükümdarlarıydı.[47] Bu bakımdan bazı motiflerin taşıyıcısı belki onlar oldu.[48] İlk Kök Türk ve Batı Türk kağanlarının ve hatunlarının bazıları da Budistti ve abideler yaptırmışlardı.[49] Stilistik bakımdan değilse bile, ikonografisi hususunda

---

[44] Mitra-Hélios hakkında bkz. G. Widengren, *a.g.y.*, s. 211. Surya ve diğer güneş tapınakları hakkında bkz. Mir Gulam Muhammed Guhar ve diğerleri, *Tarih-i Afganistan*, Kâbil, H. 1336, s. 3. Surya mabedi hakkında bkz. Yâkût er-Rûmî, *Muc'emü'l-Büldân*, Beyrut 1957, "Multan". Kuzeyli göçebe kıyafeti içindeki Surya hakkında bkz. J. M. Banerjea, *The Development of Hindu Iconography*, Kalküta 1956, s. 329-39. J. Dowson, *A Classical Dictionary of Hindu Mythology*, Londra 1961, "Surya-vansa" ve "Chandra-vansa".

[45] Bkz. dipnot 48.

[46] R. Göbl, *Dokumente zur Geschichte der iranischen Human in Baktrien und Indien*, Wiesbaden 1967, II 215.

[47] Bkz. dipnot 48, 49, 50.

[48] Proto-Türkler, erken Türkler ve Budizm. Chü-ch'ü Hunlarından Aşina grubu Kök Türklerin atasıydı bkz. dipnot 8. Chü-ch'ü Hunları Kansu'da Budist sanat merkezi kurucularındandı ve onların üslubu Orta Asya'dan geldi bkz. A. C. Soper "Northern Liang (Chü-ch'ü) and Northern Wei (Tabgaç) in Kansu," *Artibus Asiae* XXI/2, Ascona 1958, s. 144-145. Budist sanatı zirveye çıkaran Tabgaç boyu da muhtemelen Türktü bkz. dipnot 8.

[49] Kök Türk kağanları Mu-han ve T'opo'nun VI. yüzyılda Budizmi kabul etmeleri ve yaptırdıkları abideler hakkında bkz. Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 36-38, 42-44.

Orta Asya Budist sanatında Türk etkileri VI. yüzyılda başlar. Bu düşünce özellikle, Batı Türk kağanlarının merkezlerinin yakınında bulunan, Kök Türk harfleriyle yazılı üç adet Türkçe Budist kitabenin bulunduğu ve sonradan erken Uygur merkezi olan Kum-tura tapınakları için düşünülebilir.[50]

Mâhâyana Budizmindeki evren düşünceleri, Chou devri Çin tasavvurlarına çok benzer, fakat Hint etkilerini de yansıtır. Eberhard'ın kaydettiği gibi, Çin efsanelerindeki merkezi dağ ve üstündeki imparator köşkü rivayeti, Hindistan'ın ve Budist Orta Asya'nın Meru Dağı (Sumeru) hikâyesine benzer.[51] Meru veya Hemadri dünyanın en yüksek zirvesi ve suların içinden, göğe doğru yükselen ve tepesinde bir ağaç olan altından bir dağ şeklinde düşünülürdü. Güneş ve ay, Meru etrafında dolanırdı. Türklerin altın dağı Altın Yış (Ağaçlı Altın: Altay) kavramını bununla ilgili sananlar vardır.[52] Meru'nun tepesinde, Hint tanrılarının kralı, gök tanrısı ve Aditya[53] sıfatıyla güneş simgelerinden biri olan Indra'nın köşkü bulunuyordu. Indra, Türk mitolojisine de girmiştir.

Mâhâyana tapınağı ve mukaddes şehri de[54] Çin'deki imparator şehri gibi evrenin planına uygundu. Bu plana göre, *mandala*[55] (Türkçesi *mandal*) denen tapınak, evren gibi dört yöne çevrili bir bina olarak yapılırdı. Ortadaki ana tapınak kubbeli olurdu. Dört yöndeki dört tapınakta yön tanrılarının heykelleri bulunurdu. Bu kozmik tanrıların astral alametleri vardı. Astral alametleri olan kozmik tanrılar arasında,

---

[50] Kum-tura'da Budist tapınaklarında, Kök Türk alfabesiyle yazılmış üç kitabe vardır bkz. A. von Le Coq, *Buddhistische Spaetantike in Mittelasien*, c. III, s. 23. (2 kitabe). L. Hambis, *Sculptures et peintures de L'Asie Centrale, inédits de la Mission Pelliot*, Paris 1956, s. 5 (Pelliot'un bulduğu üçüncü kitabe). Bu tapınaklar daha sonraki Uygur devri Türk tapınaklarından ayrıdır.

[51] W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," *TP*, 21/3. J. Dowson, "Meru". S. Beal, *Si-yu-ki*, Kalküta 1963, s. 7-10, 15.

[52] R. G. Harsha, "Mount Meru: The Homeland of the Aryans," *XXV. Şarkiyat Kongresine Bildiriler*, Delhi 1964.

[53] J. Dowson, *A Classical Dictionary of Hindu Mythology*, Londra 1961, "Aditya" maddesi.

[54] Budist mukaddes şehri hakkında bkz. B. Rowland, *The Art and Architecture of India*, Suffolk 1953, s. 45.

[55] Güneş ve aylı *mandala* hakkında bkz. Kara-khoto (Hatun-sini) taş basması KK-II-0263, National Museum Delhi. Bkz. A. Stein, *Serindia*, Oxford 1921, s. 883-87 ve aynı eser, Petrucci'nin makalesi ("Essai sur les peintures bouddhiques de Touan-houang," s. 1400 ve devamı).

Amitābha, Avalokiteşvara ve Vajrasattva'yı sayabiliriz.[56] Astral alametler taçlarda ve sikkelerde (*kut* veren tanrı olarak) gözükürdü[57] (R99). Tanrılar güneş ve ay tilgenlerini, parlaklık simgesi olarak ellerinde tutar şekilde tasvir edilirdi.[58] Budha Sākyamuni[59] (Sākya soyunun Hakîmi) de astral alametlere sahipti (çakır, *svastika*, güneş-hāle, kün-ay: R100, R101).

Kozmik simgelerinin somut şekilde gösterildiği figüratif *mandal*'larda da astral alametli tanrılar ve güneşle ayın somut şekilleri yer alırdı.[60] Surya ve Candra, güneş ve ay tanrıları, beyaz atların veya kazların çektiği kağnılara binmiş olarak, merkezi şahsın başı üstündeki sağ ve sol köşelerde veya kubbelerde resmedilirdi. Bu münasebetle şunu da söylemek gerekir, Surya ve Candra gibi Hint dilindeki adlara rağ-

---

[56] Vajrasattva ve Amitābha alametleri hakkında bkz. A. Getty, *The Gods of Northern Buddhism*, Tokyo-USA 1962, s. 5. Avalokiteşvara'nın astral alametleri hakkında bkz. A. Stein, *a.g.y.*, s. 751, 864, 974, 994, 999, 1059, 1400, 1402, 1422.

[57] V. A. Smith, *Catalogue of the Coins in the Indian Museum, Calcutta*, Oxford 1906, c. I, s. 71-74 (sikkelerde güneş ve ay tanrıları). J. M. Rosenfield, *The Dynastic Arts of the Kushans*, Univ. California Press, 1967, s. 67, Şekil 6. G. A. Pugaçenkova ve L. I. Rempel, *Vidayouçiesya pamyatniki izabrazitelnogo iskusstva Uzbekistana*, Taşkent 1960, Resim 168. (Hun parasında ay yıldız şeklinde "kün-ay." R. Göbl, *a.g.y.*, (Hun sikkeleri). R. C. Kak, *Handbook of the Archaeologic and Numismatic Sections of the Sri Pratap Singh Museum*, Kalküta 1923, s. 42. Emel Esin, "The Horse in Turkic Art," Proceedings of the VIIth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, *Central Asiatic Journal*, c. X, no. 3-4, Aralık 1965, s. 177-179 (bkz. bu kitapta s. 269-271). (Hotan'da bulunmuş, başında kün-ay işareti olan at resmi). Yine bkz. A. Stein, *Ancient Khotan* (D. VII/5) ve Emel Esin, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü I," *Türk Kültürü*, Ağustos 1965.

[58] National Museum, Dihlî, Balawaste 0200 numaralı duvar resmi.

[59] Budha-Utarit'in bir Sākya (belki Moğol ırkından Iç Asyalı) ve Sākya simgesinin güneş olduğu hakkındaki rivayet için bkz. S. Beal, *A Catena of Buddhist Scriptures*, Taipei 1970, s. 116, 126, 137 ve J. Dowson, *a.g.y.*, "Buddha," "Sākya" maddeleri. S. Beal, *Si yu-ki*, Kalküta 1963, I/5. A. Grünwedel, *Buddhist Art in India*, Londra 1965, s. 86, 160. (Hélios-Budha), C. A. S. Williams, *a.g.y.*, "Swastika" (Budha kalbinin simgesi). S. Beal, *a.g.y.*, I/22-23. A. Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstaetten in Chinesisch Turkestan*, s. 52 (Budha'yı güneş ve aya benzetme). E. W. Burlingane, *Buddhist Legends*, Harvard Oriental series, no. 29, Londra 1969, s. 187, 139, 325, 327 (Güneş ve ay, seyirlerini durdurarak müstakbel Budha'yı seyrettiler). Kuşan devrinden kalma Budha külleri mahfazasındaki ay ve güneş hakkında bkz. B. Rowland, *The Art and Architecture of India*, Britanya 1959, s. 26. Omuzlarında ay ve güneş simgeleri bulunan Budha tasviri hakkında bkz. National Museum, Dihlî, Har. D.

[60] Bkz. dipnot 55.

men, bu tanrılar Orta Asya'yla ilgiliydi. Başlıca güneş tapınağı, Türklerin de bir nüfuz bölgesi olduğunu göreceğimiz Multan'da bulunuyordu. Surya ve Candra Hindistan'da bile atlı göçebe kıyafetinde tasvir edilirdi. Suryavansa (Güneş oğulları) ve Candravansa (Ay oğulları) hakkındaki rivayetler de belki göçebelerle ilgiliydi.

Orta Asya'da Türk devrinin başlangıcında, daha henüz Türklerden önceki proto-Türk ve benzer üslupların revaçta olduğu VI.-VIII. yüzyıllarda, astral piktogramlar Kuşan ve Ak Hun devrelerindekilerle aynı olarak devam etti: *d.r.z.l.*[61] *vazır*,[62] çakır, açılmış lotus, noktalardan oluşmuş tilgenler. Duvar resimlerinde, güneş tilgeni al, ay tilgeni beyaz olarak gözükür.[63] Hilal çoğunlukla bu tilgen içine resmedilirdi. Güneş tilgeninde ışık okları bulunabilir ve bir resimdeki ışık okları, Türkçede ifade edildiği gibi hakiki ok şeklindedir (R68). Güneş tilgeni içinde, Çin geleneğinde tavşan ve Hint ile Çin tarzında ağaç resmi[64] de gözükür.

Proto-Türk milletlerin yaşadığı çevrelerde gelişen ve Türk ikonografisini etkileyen başlıca astral tasavvur ve tasvirler böylece kaydedilmiş bulunuyor.

II. Kök Türklerden Hakanlılara Güneş ve Ay İkonografisi

Tarih sahnesine Türklerin çıktığı andan itibaren,[65] milletimizin özelliklerinden biri Chou, Hun ve Tabgaç geleneğiyle birlikte, gök ibadeti çerçevesinde güneş ve ay tapımlarıydı. Bu çalışmaların birinci bölümünde proto-Türklerin Çin kültürüyle ve Orta Asya'da Hint, Yakındoğu ve İran kültürleriyle temasa geçtiğini, bu bölgelerdeki uluslararası dinlere girdiklerini ve bunun astral ikonografi bakımından sonuçlarını

---

[61] Bkz. dipnot 104.

[62] Bkz. dipnot 99.

[63] Ay tilgeni ve ayda tavşan resmi için bkz. dipnot 15 (Çin'de), A. Grünwedel, *a.g.y.*, s. 52, 95, 136, 270 ve Resim 176 (Doğu Türkistan'da).

[64] Bu ağaç, *Jambu-vidpa* denen dünyanın güney kısmında, Meru Dağı'nın üstündeki ağacın ay üzerine düşen gölgesidir, bkz. S. Beal, A *Catena of Buddhist Scriptures*, Taipei 1970, s. 116. Ağaç ve ay ikonografisi hakkında bkz. A. Stein, *a.g.y.*, s. 128. Çin geleneğinde ay tanrıçasının elinde, kaşâ-i Hindi (İngilizce *cassia*) denen ve ilaç yapılan ağacın dalının resmi gözükür bkz. Han devri taş oyması, D. Wing ve Sou Lou, *a.g.y.*, s. 64 vd.

[65] A. Caferoğlu, "Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XIII/1965. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 51, 76, 86, 93.

gördük. İşte Türk kültürü ve Türk astral ikonografisi böyle eklektik bir çevrede meydana geldi. Şüphesiz bu eklektik nitelik göçebe çevresi Kuzey Asya'da daha az hissedildi ve en çok Orta Asya'da uygarlık merkezlerinde duyuldu. Dolayısıyla bu bölümde de kısmen bölgelere bağlı, kısmen de kronolojik bir sıra takip ederek Kuzey Asya'yla başlayacağız, Doğu ve Batı Türkistan'a geçerek, Amu Derya'nın {Ceyhun} güneyine varacağız. Son ve beşinci aşama ise Hakanlı Müslüman Türk çevresi olacaktır.

1. Orkun, Yenisey ve Altay Bölgeleri

Altay ve T'ien-Şan'ın kuzeyindeki VI.-VIII. yüzyıl Türk çevrelerinin kozmik kavramlarını, Chou ve Hun kozmolojisine sadık, fakat Orta Asya etkilerine de açık bulmaktayız. Kök Türk yazısıyla yazılmış metinlerde, gök tanrısı Tengri'nin *kut* verdiği ve temsilcisi olan "Kağan"ın *ordu*'su, yeryüzünün merkezi ve dört *bulung* (yön) ile *yıngak*'ın (ara yönlerin) kavşak yerinde bir altın dağdır.[66] Güneşin ve ayın günlük

[66] Kök Türk kağanı, dört yöne hâkim sayılırdı: "*Tengri-teg, tengride bolmış Türk Bilge Kagan bödke (bu sırada) olurtım (tahta oturdum)....*"

İlerü kün toğusı¥a, bir£erü kün ortasınaru,
Kuri£aru kün batısın¥a, yır£aru kice ortusinaru,
Anda içreki budun ¥op mana körür

(N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-41, II/22). *Irk-bitiğ* (Orkun, c. II/76 ve devamı), *ırk* XXVIII aynı fikri tekrarlar:

Kan olurupan ordu yapmış
İli turmış tört bulunta¥
Edgüsü, uğuru, tirilipen,
Menileytür, bedizleyürtir

Diğer Türk *ırk*'larında da hükümdarlık erki (kuvveti) gelince, dört *yıngak* (yön) düzelir:

Uluğ erk kelti,
Tört yıngak tüzülti

(W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte," I, *EDTF*, Leipzig 1972, *Abhandl. preuss. Akad. d. Wiss. Phil-hist. Klasse.*, 16 Mayıs 1929, satır 120).

Dağ hakkında bkz. B. Ögel, "Doğu Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar," *Türk Tarih Kurumu Belleteni*, Ocak 1957, s. 104. Altın Yiş hakkında bkz. N. Orkun, *a.g.y.*, dizin. 376'da Türklere elçi giden Bizanslılar, İstemi'nin ordusunu, "Ek-tağ"da ve Tardu'nun

seyri hakkındaki fikirlerin Çin'le aynı olduğunu metinlerden anlamaktayız. Güneşin günlük seyrinde doruk noktası olarak gözüken güneye, Türk metinleri de *kün ortusı* ve buna karşılık, kuzeye *gece ortusı* demektedir.[67] Chou takvimi gibi Kök Türk yılının başlangıcında, güz ekinoksunda, *yang* kavramının yükselmeye başladığı düşünülen döneme rastladığı anlaşılmaktadır.[68]

Kuzey Asya Türk yazılarında "kök tengri" ile "gün" ve "güneş" anlamına gelen "kün" kelimesi arasındaki fark açıktır. Fakat yine de bu iki kavramın Chou devrinde olduğu gibi, birbirleriyle yakın ilgisini göreceğiz. Gök Tengri'de *kut*[69] bulan Türk hükümdarlarından Kök Türk kağanı, güneşe benzetiliyordu: Bir keçe üzerinde havaya kaldırılarak, doğuya açılan, muhtemelen gök simgesi, gök rengindeki kubbeli çadırın etrafında[70] dokuz kere güneş yönünde döndürülürdü.[71] Dokuz sayısı; Hint, Çin ve Uygur kozmolojilerinde, gezegenlerin ve bunların gökteki *ordu*'larının ve Çin'de *yang*'ın ve bu cevherin en yüksek seviyede bulunduğu güneşin simgesidir.[72] Orkun çevresindeki Uygur kağanının da güneşin doğuşuna yüzünü çevirdiği bilinir ve belki o da, Kök Türk kağanı gibi, kendisini güneşe benzeten bir ayinle takdis edilirdi. Tarihi kayıtlar ancak Uygur *katun*'unun bir tahta oturtulup, dokuz kişi tarafından çadır etrafında döndürülerek takdis edildiğini anlatır. *Katun*'un yüzü batıya dönük olarak merasime başlandığına ve güneşin seyrinin aksi yönünde, sağa doğru

---

ordusunu, "Ektel"de bulmuştu ve bu adlar "altın dağ" demekti. Chavannes'e göre "Ek-tağ", Türklerin güney ordusunun bulunduğu Kuça'nın kuzeyindeki Ak-tağ'dı, bkz. E. Chavannes, *Documeuts sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux et notes additionnelles*, s. 115 (n.) 235, 137, 243, 263.

67 Bkz. dipnot 66.

68 O. Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenlinie*, Wiesbaden 1955, s. 28-29.

69 J. J. M. de Groot, *Hunnen*, s. 53-54 (de Groot transkripsiyonunda) "Tan-hü" göğün oğlu sayılırdı. Bu ibarenin Türkçeyle karşılaştırılması için bkz. O. Lattimore, *Inner-Asian Frontiers of China*, Boston, s. 450 ve n. 2. "Tengri-teğ" için bkz. dipnot 66, Türk Bilge Kağan yazıtı. "Iduk Kut" ve "idikut" Basmil ve Uygur hükümdarlarının lakabıydı bkz. A. von Gabain, *Das Uigurische Königreich Chotscho*, Berlin 1961, s. 21.

70 Çadır, gök kubbenin simgesiydi bkz. Biot, *Tchéou-li*, III/488-89. Kök Türk çadırı gök rengindeydi bkz. Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden 1958, s. 471.

71 *A.g.y.*, s. 8 ve not 46.

72 Dokuz sayısının Chou ve Han devrinde Çin'de ifade ettiği anlamlar için bkz. M. Granet, *a.g.y.*, s. 118 ve dizin, "neuf". Uygur kozmolojisinde dokuz sayısı hakkında bkz. G. R. Rachmati ve W. Eberhard, "Türkische Turfantexte VII".

döndürüldüğüne göre, belki *katun* Çin imparatoriçesi gibi aya benzetilmekteydi.[73]

Kuzey Asya erken Türk eserlerinde de bazı figüratif tasvirlerin güneşi temsil ediyor olması mümkündür; fakat bunlar Gök Tengri'de kut bulmuş olan veya astral tanrıların oğlu sayılan[74] bir kağan tasviri de olabilir. Yenisey bölgesinde, Türk devrinde taşa oyulmuş, ışıklı haleli çeşitli başlar dikkati çeker (R75).[75] Kuzey Altay'da, bugünkü Moğolistan sınırında yeni yapılan kazılarda, Chou hükümdar kağnısı (R63) veya erken Türk devri Orta Asya ay ve güneş tanrılarının bindiği kağnıyı (R71) hatırlatan, dört atın çektiği kağnıya binmiş bir kişiyi gösteren petroglif[76] bulundu. Kağnının tekerlekleri altı okludur ve ortada Çin'de dört yönde gök gürültüsü (R62) ve Türk devrinde dört yön simgesi olan (R102) haç işaretli bir *çakır* durmaktadır. Erken Türk devri Orta Asya ay tanrısı resminde olduğu gibi, Altay Türk petroglifinde de baş kişi, elini beline koymuştur. Türk devrinde arkaik Chou savaş kağnısının mevcut olduğunu ve İstemi Kağan'ın böyle bir kağnı şeklinde ve gerektiğinde atların çekebileceği bir tahtı olduğunu Bizans tarihçilerinden öğrenmekteyiz.[77]

Kök Türk yazısı ve damgalarında pek çok astral nitelikte işaretler[78] görülür. Fonogramlardan üçü de "ay" kelimesine aittir ve Orhun'da toparlak ve oval bir şekle sahipken, Yenisey'de yarım daire oluştururlar (R54, R103, R55). Bu fonogramlar hem

---

[73] C. Mackerras, *The Uighur Empire*, Canberra 1968, s. 117.

[74] Hun *şan-yü*'sünün güneşle ayın oğlu oluşu hakkında bkz. dipnot 9. Z. V. Togan, "Türk Efsanelerinde Milli Alametler," *Türk Yurdu*, c. III, 1925. Abdullâh b. Aybek ed-Davadârî, H. 759/M. 1357 civarında yazdığı *Kenzü'd-Dürrer* ve *Dürrerü't-Ticân* adlı eserlerinde, Ebû Muslim Horasânî kütüphanesinde *Uluğ Ay Han Bitiği* adlı bir esere atfen, şunları anlatır: Türklerin ilk babası Uluy Ay Han ve onun karısı, iki toprak yığınıydılar ve dokuz ay güneşin ışığı altında kalarak can buldular. Dokuz aylık süre, erkek için güneşin Seretân burcunda olduğu dönemde ve kadın için güneşin Buğday burcuna girmesiyle başladı. Uygur harfleriyle Oğuz Kağan Destanında Oğuz aydan doğar bkz. W. Bang ve G. R. Racmati, "Die Legende von Oghuz Qaghan," *SPAW*, Berlin 1932, satır 1.

[75] A. N. Bernştam, "Arxeologiçeskiy oçerk severnoy Kırgızii," *Komitet Nauk pri SNK Kırgızskoy SSR*, Frunze 1941, Levha 1 (Türk devri petrogliflerinde güneş gibi ışıklı iki baş. Birinin halesi başın üst kısmında, diğeri alt kısmında).

[76] V. V. Volkov ve Y. S. Grişin, "Raskopki i razvedki v Mongolii," *Arxeologiçeskie otkritiya* 1969, Moskova 1970, s. 145. Krş. A. Vandui, "Some Ancient Relics of Mongolia," *Mongolia Today*, Delhi, Mayıs 1964 (Airag-Nur, Zavkhan'da bulunan güneş tekerleği. Okları, at başı şeklindedir).

[77] É. Chavannes, *a.g.y.*, s. 237.

[78] N. Orkun, *a.g.y.*, I/17, II/1-23.

"ay" hem de "ya" okunur. *Ya*[79] kelimesi ise Uygur ve Hakanlı Türkçesinde "yay," "ok-yay" ve "Yay burcu" kavramlarına işaret eder. Esasen Yenisey Türk petrogliflerinde de yay, *ya* fonogramı şeklinde tasvir edilirdi (R54). "Ok" da bir fonogramdır (R77). Selçuklu devrinde ok ve yay olduğunu metinlerden öğrendiğimiz (R78) çok sayıda benzer simgeye Orhun ve Yenisey damgalarında (R76, R104, R105) rastlayınca, bunların da ok-yay kavrammm çeşitli şekilleri olduğunu sanabiliriz; fakat bu işaretlerin ayla ilgisinin de bulunduğunu daha önce belirttik.

Akla şu geliyor: Hunlar göğü şahit tutarak ant içerdi, fakat Türk devrinde, Türkler ve diğer İç Asyalılar ant merasiminde, daha çok güneş ve ayı şahit tutuyorlardı. Avar kağanı, anda sadakatte kusur ederse, "gök oklarının", (belki güneş ışığının) kendisini yakmasını dilemişti.[80] *Kutadgu Bilig*'de[81] güneş kalkana, ışıkları kargılara benzetilir. Demek ki ay ile yay arasındaki ilişkiye benzer bir şekilde, güneş ile ok veya kargı arasında da benzerlik kurulmaktadır. Kün-ay ile ok-yay benzer işaretlerdir. Bu işaretlerin ant merasimiyle ilişkisinde güneş ve ayın şahit tutulması durumu, belki şu gözlemle doğrulanır: Bir hilal ve üç daireden oluşan işaret (R89), veya Chou devrinde güneş piktogramı olan ortası noktalı daire (R106), Yenisey ve Orkun Türk yazılarında "ant" okunurdu.

Kök Türk ve Kırgız çevresine ait taş yazılarında, *küne ay azdım* gibi anlamı belirsiz ibarelere rastlanır.[82] Bu yazılardaki *kün-ay* tabirinin karşılığı gibi gözüken işaretler, Türk devri Yenisey ve Orkun taşlarında tekrarlanır (R107, R108, R109, R110, R111, R112, R113, R105, R114). Bunlar, Çin'de (R56, R57, R58, R72), Kuşan (R92, R115, R116, R86, R117, R87) ve Türk devrinde Orta Asya'da (R99, R70, R118, R119, R120, R121, R122) kün-ay motifiyle eştir. Hatta Göbl, bunlardan Ta A-şi-te Kök Türk damgası olan bir mo-

---

[79] A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, Ankara 1934: *ya* = yay. Kaşgarī: *ya* = ok ve yay. Yay burcu hakkında bkz. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Arat baskısı, beyit 149.

[80] E. Esin, "And," *Erdmann Hatıra Kitabı*, İstanbul 1970 (Hunlarda ant merasiminde Gök Tengri şahit tutulurdu). S. Julien, *Histoire de la vie de Hioun-Thsang*, Paris 1968, s. 38 (630 civarında Hüan-tsang'ın ziyaret ettiği Turfan Beyi Çinliydi; fakat Kök Türk kağan soyuyla akrabalığı vardı ve kültürel olarak onların etkisindeydi. Güneşi ve ayı şahit tutarak ant içti). A. İnan, "Ant," *Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* VII/4 (Avar kağanı IX. yüzyılda ant içerken, sözünü tutmazsa, Gök Tanrı'nın oklarının kendisini yakmasını diledi. Kuzey Türkleri "güneş ve ay görüyor" diyerek bıçak yalayıp ant içer).

[81] Yusuf Has Hacib, *a.g.y.*, beyit 4892-4893.

[82] N. Orkun, *a.g.y.*, III/180 (*kök tengride kün-ay azdım*). *A.g.y.*, III/94 (*Tengrideki künka bükmedim* [doymadım]).

tifi (R123), Göbl, Afganistan sikkelerindeki *kün-ay*'a (R124) benzetmişti. Yenisey ve Orkun bölgesi Türk astral işaretlerinin özelliği, basitleştirilmiş olup hilalin sadece eğri bir çizgi ve güneşin noktaya dönüştürülmüş olmasıdır. Fakat böyle basitleştirilmiş kün-ay işaretleri Orta Asya'da da vardır (R90, R85). Bunların ant işareti (R89) hilal ve üç toparlak işaretin başka şekilleri olması da mümkündür. Fakat parlaklık simgesi de olabilirler. Çin fağfurları, Türgiş ve Kuzey Uygur kağan ve müstakbel kağanlarına icazet verir veya mektup yazarken, "Gökteki güneş ve ay gibi parla!" demekteydiler.[83] Türgiş sikkelerinde görülen damga da kün-ay şeklindeydi (R125).

Kün-ay olabilecek bu Kuzey Asya Türk piktogramları, daha sonra tamamen Orta Asya'daki benzerlerinin şeklini aldı. IX. yüzyılda Müslüman olan İtil Bulgar hükümdarı Yaltıvar'ın oğluna atfedilen sikkede kün-ay işareti[84] (R126) Hakanlı hükümdarı Arslan Han'ın 1022 tarihli sikkesindeki, parlaklık simgesi olduğunu metinlerden bildiğimiz kün-ay ile eştir. Orkun çevresindeki İslami devirden kalma mezar taşlarında da kün-ay motifleri (R127, R128, R129, R130) Uygur tarzındadır (R70, R118, R119, R121, R122) ve *körkle moncuk*[85] (*cintāmani**) motifini de içerir.[86]

---

[83] Chavannes, *Documents...*, s. 69 (Türgiş kağanına dilek); C. Mackerras, *The Uighur Empire*, s. 13 (müstakbel Uygur kağanına dilek). T'u-yü-hun hükümdarı güneş ve ay gibi parlak olmak isterdi bkz. T. Carrol, *Account of the T'u-yü-hun in the History of the China Dynasty*, Univ. of California Press, 1953. T'u-yü-hunlar Sien-pi soyundandı ve Chavannes'a göre Türk (E. Chavannes, *I-tsing*, Paris 1894), Eberhard'a göre Tibetliydi (W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 103-104).

[84] S. A. Vanina, "Novie dannie o monetom çekanie Voljskoy Bolgarii X. v.," *Materialii i issl. po arx. SSSR.* No. 111 (İsmâil b. Cafer sikkesi), s. 182.

[85] Bkz. dipnot 113.

* *Cintāmani*: Hinduizmde her dileği yerine getirme gücüne sahip sihirli bir mücevher, dolayısıyla Tanrı'nın bir sıfatı –yn.

[86] W. Radloff, *Atlas de Alterthümer der Mongolei*, St. Petersburg 1896, Levha XLVI (delik toparlak şeklinde güneşi olan kün-ay işaretli mezar); Levha XVIII (bir yüzü Arapça, diğeri Uygur Türkçesinde ve Çince yazılı, üzerinde alevli kün-ay ve *cintāmani* olan mezar); Levha LXII (hilal ve haç motifli mezar). Haç işareti göğün dört yönünde gök gürültüsüne karşılık gelmesi hakkında bkz. dipnot 15. Tuğa takılan hükümdar davulunun sesi ise gök gürültüsüne benzetilirdi; bkz. Yusuf Has Hacib, *a.g.y.*, beyit 86 ve Emel Esin, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü II," s. 82.

2. Doğu Türkistan

Orta Asya Türkleri astronomiye ilgi göstermiş ve bu konuda eser bırakmıştır. Arat'ın yayımladığı metinlerde[87] "yultuzcu"ların (Caferoğlu: astronom) Türk oniki hayvanlı takviminden başka, Çin takvimlerini, Hint takvimlerini ve zodyakı bildikleri ve bunlar arasında bağlar kurdukları görülür. Zodyakın figüratif resimlerinden adı Çince olan en eski varak Turfan'da bulunmuştur ve muhtemelen Uygur eseridir.[88] Zodyakın Türklerce iyi bilindiği; 1068'de, Kaşgar'da, Hakanlı Türklerinin zodyakına benzer Türkçe adları olan bir takvimin kullanılmış olmasıyla da sabittir.[89] Böylece, Orta Asya Türk çevresi, kuzeye nispeten daha da eklektik bir astrolojiye sahipti.

Orta Asya Türk çevresinde de, dünya planı içinde güneş ve ayın ifade ettiği anlamlar, Çin ve Kök Türk görüşlerine yakındır. Orta Asya Türk *ırk*'larında, *tört yıngak* (yön)[90] kavşağında ordu kuran "kağan"ın simgesi yine güneştir. Maniheist bir metinde,[91] Uygur kağanı sekiz yön ile evç ve hadîd* tanrılarının çevrelediği ve böylece on yönün kavşağı ve dünyanın merkezi olan başkentin iç kalesinde, parlak "kün tengri" gibi ışıklar saçarak, altından *orun*'a (taht) otururdu. Uygur kağanlılarının bazısı "Kün Tengri'de *kut* bulmuş" lakabını alarak doğrudan doğruya güneşe benzerdi.[92] XIII.-XIV. yüzyıllara ait olduğu sanılan Uygur harfleriyle yazılmış Oğuz Destanında kağanın tuğu *kün*'dür.[93]

---

87 G. R. Rachmati, *Türkische Turfantexte VII.*

88 *A.g.y.*, Levha VII'ye Eberhard'ın şerhi.

89 Yusuf Has Hacib, *a.g.y.*, beyit 149.

90 W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte," I, *EDTF*, Leipzig 1972, satır 123, bkz. dipnot 66. Dört yönün, güneşin merhaleleriyle ilgisi hakkında bkz. W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte," II, *EDTF*'da "arvışçı"nın "saḳınc" (mürakabe) saatlerini güneşin merhalelerine ve yönlere göredir (satır 128).

91 A. von Le Coq, "Türkische Manichaica aus Chotscho III," *Abhandl. d. preuss. Ak. d. Wiss, phil.-hist. Kl.*, 1922/2. Nr 15 (T.M. 417), satır 1-2, 19-24; Varak/tersi, s. 9: "yaltrıyu, Kün tengriçe çoma bata yarlıḳamışıı üçün, içtin.... biz tengrikenim, tengri iliğimiz Iduḳ Ḳut, tengridem Iduk at atamaḳımız, altun örgin rednîlig tauçang üze oluruu, ornanu, yarlıḳamaḳu, ḳutluğ, ḳıvlığ bolmakıı bolzun. Kelzün tört yaruk ilig tengriler ontun sıngarḳıı bögü Burḫanlar" ... "Iliğimiz Iduk-ḳut, küntengriçe...."

* Hadîd veya hazîz: En alt nokta; astronomide ayın dünyaya en yakın olduğu nokta –yn.

92 J. R. Hamilton, *Les Quighours à l'époque des cinq dynasties*, Paris 1955, s. 139-44.

93 W. Bang ve G. R. Racmati, "Die Legende von Oghouz Qaghan," *SPAW*, Berlin 1932, mısra 103: "Kün tuğ bolğıl!"

Orta Asya Türk astral ikonografisi çoğunlukla mahalli gelenektedir. Güneş ikonografisine, Türk metinleri[94] ışığında bakarsak, bunların anlamı aydınlanabilmektedir. En çok görülen güneş tilgeni, ananevi kırmızı dairedir (R60). Parlak tilgenler, "Budalar" ve Maniheist dindarların halelerini de oluşturur; çünkü bunlar *yultuz*'a ve güneşe benzetilmektedir ve *yultuz-teg, kündem, kün tengri tilgeni-teg* gibi tabirlerle temsil edilirler. Tantracı metinlerde "Luşyanta Buda" lotus çiçeğine dönüşen bir tilgen içinde gözükür. Böyle metinler, IX.-XII. yüzyıl Bezeklik resimlerindeki güneş tilgeni ve açılmış lotusun (R131, R132) birbirlerinin yerine geçme niteliklerini anlatır. Etrafında küçük daireler bulunan ortası noktalı veya noktasız büyükçe bir tilgenden (R133) ibaret güneş piktogramları veya "Buda" haleleri de Uygur sanatında yaygındır.[95] "Ming ming tümen yol yaruķ"[96] içindeki "budha" tarîfi {zarif?} ışıklar saçan güneş halesi piktogramına işaret eder.

Çakırın (*çakra*) kendine has anlamı ve ikonografisi (R134) olmakla beraber, genellikle tilgenler ve bu arada güneş tilgeni, çakır şeklindedir. Daha eski resimlerde, bir çark olarak gösterilen güneşin tilgeni, IX.-XIV. yüzyıl Bezeklik resimlerinde, eğri oklu bir pervane şeklinde de tasvir edilir (R101). Bu şekil belki de Hint-Âri simgesi olan ve Budha'nın gönlünü temsil eden *svastika*'dan türetilmiştir.[97] Uygurlar çakır ve tilgen tabirlerini, dünya etrafında dönen ve unsurlara atfedilen felekler için de kullanmaktadır (*yil, suuv, oot*);[98] *oot tilgen*'in dışında bir de *ootluğ çakır* (güneş-*svastika*) kavramı vardır.[99] Diğer taraftan, ilk ateşi yakan ve ona kendi adını (Türk) veren alp

[94] A. von Le Coq, "Türkische Manichaica II," s. 8, satır 13, varak T.M. 419, satır 13, 18: "Kün tengri yarunkieg kökӱzlӱğӱm, bilgem.... Burḫanım, bulunçsuzum". A. von Le Coq, "Türkische Manichaica III," s. 17, satır 21-22. "Kündem dindarlar" hakkında bkz. W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte V," *APAW*, Berlin 1929-31. Kl., 1931, satır 42-46. "Ootluğ çaķır" ve tilgen hakkında bkz. *a.g.y.*, satır 63. Küzedkici (lokapala) için bkz. *a.g.y.*, satır 78. "Ontun singaki (dünyanın on tarafı: sekiz yön, evç ve hadid) yultuz-teg burķanlar yaruk yula belgürtüp (belirtip) ... Kün Tengri tilgeni-teg ... altun önglüğ, altın yatırlığ Luşyanta Burķan ... linxua (lotus çiçeğinden doğmaktadır)" bkz. *a.g.y.*, satır 20-23. "Ming ming tümen yol yaruķ" bkz. *a.g.y.*, satır 30.

[95] Dahlem Müzesi'ndeki teşhirde ve sandıklarda bulunan Turfan eşyasında bu dekor, kumaşlardaki (III 6616, III 6617) ve resimlerdeki (III 4974, Koço'da bulunmuş kitap resmi, lacivert gök üstünde Budha) Budha tilgeni bu şekildedir.

[96] Bkz. dipnot 94.

[97] C. A. S. Williams, *a.g.y.*, "Swastika".

[98] Bkz. dipnot 94.

[99] *Ootluğ çakır* hakkında bkz. dipnot 94. V (a) zır hakkında bkz. A. von Gabain, *Alttürkische*

ve Türklerin "gök ateşi tapınağı"[100] ile ilgili rivayetler de ateş-güneş ibadetinin Türklerde de kadim mevcudiyetini akla getirir. Bezeklik Uygur resimlerinin birinde, bir *budha*'nın tilgeni, içinde alevler olan kırmızı kenarlı bir çemberdir (R100). *Ootluğ çakır, Küzedkici*'lerin (*lokapala*) ve Tantra rahiplerinin *yek*'lerle (cinler) mücadelede kullandıkları silahlar[101] arasında da yer alır. Resimlerde *çakır*, lotus goncalarından oluşan bir tekerlek (R135) olarak da gösterilir.

Ay motifi, Orta Asya geleneğinde ve çoğunlukla beyaz tilgen şeklinde gösterilirdi. İkinci derecede *yaruk* olan ay tilgeninin etrafında iki çizgi de olabilirdi (R4).

Türk metinlerinde hilal, Avalokiteşvara'nın halesini oluşturur.[102] Ayrıca hilal, kuzey simgesi olarak Uygur sanatında, özellikle kuzey Küzedkici'si (*lokapala*) ve Türklerde özel bir tapıma sahip olan Kupiri (*Kubera*) veya Basaman'ın[103] alametidir. Basaman'ın tilgeni hilal şeklindedir (R136) ve bir bayraktarın taşıdığı al bayrağı ve yak ve bars kuyruklarından yapılmış tuğunun üstünde hilal ile dört yönün işareti olan haçtan meydana gelen bir alem durmaktadır (R137). Basaman'ın bayrak ve tuğunun bir diğer şeklinde, Uygur metinlerinin *d.r.z.l. badruk* dediği *trisula* alemli bayrağı görüyoruz. Demek ki, A. Getty'nin Vajrasattva tacıyla ilgili olarak söylediği gibi,[104] Uygur kavramlarında da *yalın-teg d.r.z.l.* (alev gibi *trisula*) hilalle bazen eşanlamlıdır ve bu mahiyette, tam veya yarım *trisula* şeklinde alem olarak Uygurlarca

---

Grammatik, Leipzig 1950, Sözlükçe ("Wacır", "w(a) zır; "w(a)'ır", "V(a) zırlığ tokmak; ayrıca bkz. F. W. K. Müller ve A. von Gabain, "Uigurica IV. A," *EDTF*, s. 39. "Vazır" ın "d. r. z. l" ile ilgisi için bkz. dipnot 104.

[100] Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 6; Türk lakaplı alp, ateş yakarak Türk adını taşıyacak milleti soğuktan kurtarmış ve ilk kağan olmuştu. Türklerin "gök-ateşi" tapınağı için bkz. P. Pelliot, *La Haute, Asie*, Paris 1953, s. 16.

[101] Bkz. dipnot 94.

[102] G. Hazai, "Ein Buddhistisches Gedicht aus der Berliner Turfan Sammlung," *Acta Orient Hung.*, 23/9, Budapeşte 1970: "Parvışlanmış ay üze (haleli ay üzerinde) bağdaşinu olurur" (bağdaş kurmuş, oturur).

[103] Kupiri-Basaman hakkında bkz. Emel Esin, "Türk Sanatında Alp Şahsiyetinin Görünüşü II," *Türk Kültürü*, Ağustos 1968.

[104] A. Getty, *a.g.y.*, s. 5 ve sözlükçe, "Trisula". *Trisula* ve güneş için bkz. J. Dowson, *a.g.y.*, "Surya". "D.r.z.l," "yalın-teg d.r.z.l.," "d.r.z.l. badruk" için bkz. F. W. K. ve A. von Gabain, "Uigurica," IV, *EDTF*, A. Ş. Himran Türkçe tercümesi, *TDK*, İstanbul 1945, dizin. *Trisula* ateş simgesidir. G. Combaz, *L'évolution du stūpa en Asie*, Louvain 1933, s. 112. *Vajra* iki *trisula*'dan oluşmuştur. Dört *trisula*, dört yöne işarettir bkz. *a.g.y. Trisula* Şiva işareti için bkz. J. Dowson, *a.g.y.*, "Şiva".

kullanılıyordu (R60, R138). Uygur tuğlarında hilal şeklinde alemin mevcut olduğunu düşündüren bir metin de vardır: "Ay tengri inipen, tuğın.... Toguz-Oğuz (Uygur) (ilinde).... tuğurmış."[105]

Maniheist Uygur sanatında, ayın suyla kozmolojik ilgisinden dolayı olsa gerek, hilal şeklinde kayık resimleri de vardır (R139, R140).[106]

Güneş ve ay, Uygur *ırk*'larında yine *kut* simgesidir. Kansu Uygur çevresinde, bir Maniheist manastırında bulunan, Kök Türk harfleriyle yazılmış *Irk Bitig*'de olduğu gibi, diğer Uygur *ırk*'larında da güneş ve ayın doğuşu kut, batışı felaket haberi verir.[107]

İki *yaruk* (parlak) şahsiyet olan Kün Tengri ve Ay Tengri dışında bir de "Kün-ay tengri" vardır.[108] Kün ve ayın "körüşdüğü", Arapça *ictimâ*, Latince *conjunctio* halinde olduğu ayın 29. gününün belki ayrı bir tanrısı vardı. Hatta böyle bir şahsiyete işaret edebilecek bir Uygur resmi bile mevcuttur (R140). Fakat "kün-ay" şuna da işaret eder: Kün-ay "körüşmesi" beylik ve "törüğlük" kutuydu.[109] Kün-ay şeklinde hükümdar tamgalarını ve Türgiş ve Uygur kağanlarına yazdıkları tebrik mektuplarında, Çin fağfurlarının şu dileği ifade ettiklerini kaydettik: "Gökteki gün ile ay gibi parla-

---

105 A. von Le Coq, "Türkische Manichaica" III, s. 40.

106 Bunlar "Kemici tengriler" olabilir bkz. A. von Le Coq, "Türkische Manichaica III," s. 6, satır 6.

107 W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte I," *EDTF*, Leipzig 1972, satır 3: "Ödüngde kün tengri kaytısı açıldı, yarudı.... Balık, uluş, kentü könlünçe" (kut). *A.g.y.*, satır 40: "Ay tengri badtı" (kutsuzluk). N. Orkun, *a.g.y.*, II/76-91, 110. *Irk-Bitig*, ırk II: "ara kün toğmış, boşanınç (derd) ara meni (kut) kelmiş." A. von Le Coq, "Manichaica III," varak 2 (T.M. 291), satır 5-9. "Ol yaruk örtük sayu (gölge sayısıyla), ay tengri ordusu kün tengri ordusınğa yağuyur (yaklaşır). Tokuz otuzka iki ordu körüşür."

108 "Yaktu" hakkında bkz. dipnot 7. "Kün-ay tengri" hakkında bkz. A. von Le Coq, *Manichaica II*, s. 9 (T.D. II. 169, satır 3).

109 W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte I," *EDTF*, "Sevinmek" *ırk*'ı: "Sanga törülüg, törü tegdi. Sini kamağun taplatı beg kılğalı. Kün-lı ay-lı körüşdi.... kut kelti". Hüseyin b. Ali el-Baîhakî el-Kâşifî veya Hüseyin el-Vâ'iz, *Lubâbü'l-Ihtiârât* adlı Semerkand'da 870/1465'te Timuroğulları için yazılmış eserin kütüphanemdeki Türkçe tercümesi, varak 84v'de Uygurların inandığı Sekiz Yulduz takımyıldızı hakkında bilgi verirken şöyle der: "Şems ile Kamer ictimâından (kün-ay) ki... mâh-ı Türkânın ibtidâ günüdür." Arapça *ictimâ* kelimesi, heyet ilmi (astronomi) eserlerinde, Batı astrolojisinde *conjunctio* karşılığıdır. Bunun Farsçası *mihr ü mâh*'tır: Nâsıreddin Tûsî, *Zic-i Ilhânî*, Topkapı, yazma III. Ahmed 3502, varak 16b.

sın!"[110] "Kün-ay tengri" tabiri en önemli kozmik şahsiyetlere de örneğin Mani'ye de verilirdi.[111] Amitābha, Avalokiteşvara, (R119, R121, R122, R99) gibi kozmik tanrıların tacında, kün-ay veya benzer motifler yer alırdı. Bir Uygur Bodhisattva tasvirinin tacındaki simge, hilal ve üç toptan oluşmuş gözükmektedir[112] ve bu simgenin Yenisey Türk yazılarında "ant" okunduğunu bilmekteyiz (R89).

Kün-ay ile dört yön simgesi olan haç, Uygur abidelerinin kubbelerini de süslerdi (R102, R70).

Uygur kağanları, 744 ile 789 arası Kök Türk kağanları gibi, "Tengride kut bulmış" gibi gök kutuna işaret eden lakaplar taşırken, beşinci kağandan sonra (789-790) güneş ve aydan kut almaktadırlar.[113] Bu değişikliğin sebebi belki, 763'te kabul edilen Maniheizmin bu *yaruk*'lara verdiği önem olabilir. Nedeni açık olmamakla birlikte, 789 ila 1000 yılları arasında, kağanların biri Kün Tengri, dördü Ay Tengri'de, biri hem ayda hem güneşte, ikisi de Kün-ay tengri'de "kut bulmış" idi. Bir kitap resminde bir Uygur kağam (Maniheizme giren Bögü) Uygur ikonografisinde Budha'nın Benares'te çevirdiği töre çakırının resmedildiği (R134) şekilde bir tilgenle ve tulgası üstünde, Çin tarzındaki 45° eğik hilalle birlikte resmedilmişti. Bu işaretler muhtemelen, kağanın hem *çakravartin* (felek çarkına hâkim büyük hükümdar) sıfatını, hem de "Ay Tengri'de kut bulmış" olduğunu ifade ediyordu. Fakat belki hem kün, hem ayda "kut bulmuş" bir kağandı.

Uygurların *körkle moncuk*[114] adını verdiği ve Avalokiteşvara'yı ve diğer kozmik tanrıları konu alan resimlerdeki *cintâmani* de (R141) Çin'deki *T'ai-chi* veya *yin-yang* gibi kün-ay işaretiyle kullanılırdı.

Güneş ve ay tilgenleri, Uygur duvar resimlerinde, çoğunlukla Meru Dağı'nın sol ve sağında durur (R4). Meru Dağı'nın tepesi gün ortası sayıldığına göre, kadim Chou geleneğinde, güneş doğuda ve ay batıda durmaktadır. Bir resimde, güneşin üstünde bir ok veya kargı, ya da bunlardan türetilmiş gonca motifi durmaktadır ve ayın tepe-

---

[110] Bkz. dipnot 83.

[111] Dipnot 108'de bahsi geçen "kün-ay tengri" adı belki Mani'ye aittir. Mani olduğu sanılan bir şahsın kün-ay halesi ile resmi için bkz. A. von Le Coq, *Chotscho*, Levha 1.

[112] Alevli hilal ve üç küçük tilgenden ibaret bir süs, bir Uygur resminde (Dahlem Müzesi, Turfan eserleri, III 7096) bir tanrının tacında yer alır.

[113] J. R. Hamilton, *a.g.y.*, s. 139 vd.

[114] R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, 9/10-15, 10/6. *T'ai-chi* ve Kün-ay'ın eş oluşu hakkında bkz. C. A. S. Williams, *a.g.y.*, "Yin-yang".

sinde ise açılmış gül (lotus) görünür (R4). Bu işaretlerin güneş ve ayla ilgisi böylece iyice netleşir.

Uygurların taptığı dört ve altı kollu Tantra tanrılarından savaş tanrısı Kumara veya Karttikeya ve *dākinī*'ler sol ve sağ ellerinde güneş ve ay tilgenleri tutarlar[115] (R142 ve R143, R142 ve R144).

Maniheist Uygur metinleri,[116] Kün Tengri ve Ay Tengri'nin figüratif şekillerini de anlatmaktadır. Kün Tengri ve Ay Tengri, her biri kendi *ordu*'su (hükümdar otağı veya sarayı) ve hizmetkârları olan birer *yaruk* (parlak) şahıs olarak düşünülürdü. Her *yaruk*'un halesi onun *ordu*'su olarak ifade ediliyordu.

Orta Asya'da eskiden beri ve erken Türk devrinde de (R145, R146), ay ve güneşin figüratif tasvirleri, atlı göçebe beyi kıyafetleriyle resmedilirken, IX.-XII. yüzyıl Bezeklik Uygur duvar resimlerinde, Çinli merasim kıyafetinde *bodhisattva* taçlı kimseler olarak gösterilmiştir (R147). Demek ki bu devirde Uygurlar ay ve güneş ibadetini nispeten yabancı tapımlar sayıyorlardı.

3. *Batı Türkistan Çevresi*

VII.-X. yüzyıllarda, Hotan'dan[117] Buhara'ya ve oradan kadim bir Türk merkezi olan Yeti-su'ya[118] ve uzak kuzeybatıdaki İtil Bulgarı'na kadar, Kuşan geleneğinde güneş ve

---

[115] Kumara için bkz. J. M. Banerjea, *a.g.y.*, dizin. "Oğul" demektir. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Arat baskısı, beyit 6286'da, Kumaru adlı bir genç, Zâhid Odgurmış'ın mürididir. Kumara-Karttikeya ve *dākinī*'lerin astral alametleri hakkında bkz. A. Grünwedel, *a.g.y.*, s. 62, 81, 150.

[116] A. von Le Coq, "Türkische Manichaica aus Chotscho III," varak (T. II. D. 171), 25, 29. "Yaruk ay tengri ordusı-teg" için bkz. W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte V," *SPAW*, Berlin 1929-31, satır 5-6.

[117] Hotan'da bulunan bir yüzük taşında kün-ay taçlı bir hükümdar tasviri için bkz. A. Stein, *Serindia*, Levha V, Resim YO 0208.

[118] Milattan önceki yüzyıllarda Hsiung-nu'lar Kırgızları ilhak ettiği devirlerde, Kırgızlar Kang-K'i'nin (Semerkand) kuzeybatısında bulunuyordu. A. N. Bernştam, ("Osnovnie etapı istorii kulturi Semireçiya i Tyan-şanya," *Sovietskaya Arxeolegiya* XI, 1949), bu ilin Yeti-su olduğu ve Yeti-su'nun çok eskiden Türkleşmiş bulunduğu fikrindedir. Buraya belki Türk olan (K. Shiratori, *a.g.y.*, s. 27) Wu-sunların da yerleştiğini kaydederek Sogdluların Yeti-su'ya geçmesinin ancak Kök Türk devrinde olduğunu da Bernştam ilave eder. Batı Türk (581-658), Türgiş (658-766), Karluk (766-850), Hakanlı (850-1250) imparatorluklarının

ay motifleri, tanrılarm ve hükümdarların alametleri olarak kullanılmaktaydı. Türgiş kağanlarının tamgasının bir ucuna kün-ay motifi eklenmiştir (R125). Tamganın diğer ucundaki simge ise, Uygur ikonografisinden (R4) güneşle ilgili niteliğini bildiğimiz kargı veya gonca motifidir. Türgiş paralarının yardımıyla tarihi tespit edilen ve Batı Türk (581-658), Türgiş (658-766), Karluk (766-850) ve Hakanlı (850-1250) merkezi olan Tokmak-Balasagun ve Suyâb çevresinde, Ak-beşim[119] Budha tapınağında, alem olduğu muhtemel gözüken, altınlı tunç levhalar bulundu. Bunlardan birinde kün-ay motifi görülür (R146); fakat bu sefer kün tilgeni içine bir *budha* şekli oturtulmuştur. Bölüm I/3'te kaydedildiği gibi Budha "göğün ayına ve güneşine" benzetilirdi. Levhanın tepesi ise Türgiş tamgası gibi (R125) gonca şeklindedir (R148). Alemlerden başka, Ak-beşim duvar oymalarmda da hilal ve çakır şeklinde güneş tilgeni, *budha*'lara hale oluşturmaktaydı (R149). Noktalardan oluşmuş haleli güneş ve güneşle eşanlamlı olduğunu Uygur ikonografisi bahsinde gördüğümüz açılmış lotus motifleri de Ak-beşim süslemelerinde yer almıştı (R131, R132).

Eskiden İranlıların oturduğu, fakat Batı Türk yönetimi altında Türkleşen ve Kuşan asıllı, Türk olduklarını İbn Havkal'ın söylediği İhşidlerin[120] yönettiği Sogd'da, VII.-VIII. yüzyıla ait paralarda da güneş ve ay motifleri pek çoktur. Türk olduklarını yine İbn Havkal'ın söylediği ve Türk adları olan diğer beylerden,[121] Buharhudatlarm sikkelerinde, Buharhudat tacı üstünde kün-ay motifi vardır (R150).

Bir grup Türk sikkelerinde hükümdar alameti hilaldir. Kuzey Türkistan'da ve

---

merkezlerinden olan Yeti-su, Türk medeniyetinin doğduğu ve geliştiği illerdendir bkz. E. Chavannes, *Documents...*, s. 14, 79; O. Pritsak, "Kara-hanlılar," *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1953.

[119] E. Esin, "Ak-beşim," *VI. Türk Tarih Kongresine Bildiriler*, Ankara 1967.

[120] T'ung Yabgu'nun Sogd'u alışı ve T'ung Yabgu'nun kızı ile Sogd İhşidinin evlenmesi hakkında bkz. E. Chavannes, *Documents....*, s. 57, 133. İhşidler Yüeh-chih aslındandı bkz. *a.g.y.*, s. 64 (n). Fakat, İhşidlerin Türk adları vardı. *A.g.y.*, s. 164 (n), 200 (n), 393 ve n. İhşid ve Buharhudatlar Türktü bkz. İbn Havkal, *a.g.y.*, s. 451. İhşidlerden Tarhan (696-712) hakkında bkz. Narşahı, *Târîh-i Buhârâ*, Schefer baskısı, Paris 1892, s. 36-45. Buhara Türk "hatunu" Kabaç hakkında bkz. Barthold, "Bukhârâ," *Encyclopaedia of Islam*, 1913. Tarhan'ın oğlu Gürek'in bir oğlunun adı Türkçe Kapagan idi (Çincede *Me-tch'ouo*) bkz. E. Chavannes, *a.g.y.*, "Tarkhan," "Ghourek" dizin maddeleri. Buhara hatunun oğulları Tuğşada (726'de Buharhudat) ve onun kardeşi Arslan hakkında bkz. *A.g.y.*, s. 249. Orkun yazıtlarında "Bukarak ulus budunda Nen Sengün Oğul Tarkan" tabiri için bkz. N. Orkun, *a.g.y.*, I/52.

[121] Bkz. dipnot 120.

Toharistan Türk yabguları idaresindeki Sağânîân'da[122] bulunan paralarda, hatunuyla beraber resmedilen ve T'ung Yabgu gibi[123] uzun saçları üzerine sargı sarmış, sakalı tıraşlı ve bıyıklı bir beyin alnı üzerindeki hilal dikkat çeker (R151, R149). Bu hilal, Kaşgarî'nin *tuş* dediği altın veya gümüş toka olabilir. Yusuf Has Hacib, beylerin başındaki incili *tuş*'tan bahsetmektedir.[124] Aynı hilal şeklinde *tuş*, Pencikent'te bulunan ve 605'ten beri Taşkent'e hâkim Türk tudunlarına[125] atfedilen bir Türk sikkesinde yine hükümdarın başındaki sargıda yer almaktadır (R133).

"Halaç ordu" ibareli sikke 790 tipinden bir Türk parasında, 45° eğik haldeki doğan hilal, Zülfikâr'a benzeyen çift kılıç simgesi (R152) üzerinde durur. Çift kılıç veya bıçağın, *koş-kılıç* ve *koş-bıçak* veya *kıskaç* ve *makas* adı altında, Kaşgarî'de ve Uygur metinlerinde söz edilir. Çin'de de bu şekilde alametler ve paralar vardı.[126]

Sanat merkezi Pencikent'te de VII.-VIII. yüzyıllarda Türk Halaç boyundan beyler ve hatunlar hüküm sürmekteydi.[127] Burada da Uygur sanatındaki gibi, ay haleli şahısların resmi duvarlar üzerinde bulunmaktadır (R153, R154, R155). Yakubovsky,[128] bu resimleri Maniheizmle ilgili sanmıştı; fakat bu resimlerin Uygur çevresinden tanıdığımız Mani dinsel ikonografisiyle ilgisi yoktur. Yine Yakubovsky'nin işaret ettiği gibi, Türkistan'da güneş ve ay ibadeti yaygındı ve tarihöncesi devirde güneş tapımı ikonografisi bulunduğunu kaydettiğimiz Fergana'da, 833'te bir güneş tapınağı vardı.

Amu Derya'nın Güneyinde İslamiyetten Önceki Türk Merkezleri

Hunlar ve Türklerle ırksal açıdan olmasa da kültürel bağları reddedilemeyen Kuşan

---

[122] Sağânîân, Türk Yabgularının yönetimindeydi bkz. dipnot 138.

[123] T'ung Yabgu'nun uzun saçları için bkz. E. Chavannes, *a.g.y.*, s. 194.

[124] Yusuf Has Hacib, *a.g.y.*, beyit 123 (beylerin başında incili tüş). Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "tüş" (tuğ tokası).

[125] Türk Tudunları en az 605'ten beri Taşkent'te hüküm sürüyordu bkz. E. Chavannes, *a.g.y.*, s. 111, 141.

[126] Emel Esin, "The Turkish Warrior's Blade With Zoomorphic Décor," *XII. Permanent International Altaistic Conference*'a tebliğ. Berlin'de baskıda.

[127] Bkz. dipnot 142.

[128] *Jivopi's drevnego Pyancikenta*, Moskova 1954. Levha XVI, XXII. Yakubovsky, (*A.g.y.*, s. 65 not 5, s. 69) Şehristânî'den naklen, Halife Mu'tasım'ın (833-842) Fergana'daki bir güneş tapınağını yıktırdığını kaydediyor.

ve Ak Hun imparatorlukları, Amu Derya'nın güneyinde yerleşmiş ve Hindistan'a kadar uzanmıştı. Kuşan ve Ak Hun astral alametlerinden birinci bölümde (I/3) bahsettik. Türkler VI. yüzyılda Amu Derya'yı geçerek, Kapisa ve Gandhara'yı alıp VI.-VIII. yüzyılda Zabulistan (Gaznî) ve Multan'a, İndüs'e kadar yayılınca, bu illerdeki güneş ibadetleriyle[129] ilgili Kuşan ve Ak Hun geleneğinin doğal mirasçıları oldular.[130] Türk Şâhîler Kanişka'dan indiklerini iddia ederdi.[131]

VII. yüzyıldan itibaren, Türklere "Turuşka"[132] diyen Hintliler, aynı adı XII. yüzyılda, hem Kuşan hükümdarlarına hem de Sebuk Tigin'e vermekteydiler.[133] Hintliler, böylece, muhtelif adlı milletleri birbirine karıştıracak kadar yakın saymıştı. Çinliler de, Yüeh-chih, Ye-ta (Eftalit, Ak Hun) ve Kök Türkler arasında ya doğrudan doğruya bağlar ya da yakın benzerlikler gözlemlemişti. Araplar da Eftalitler (Hayâtila) ile Türkleri birbirinden pek fark edememişti ve Prof. Togan'a[134] göre, bunun nedeni, Eftalitlerin Karluk Türkleri olmasıydı. Baktriya ve Hint'te hüküm süren Hunların "İrani" olduğunu sanan Prof. Göbl bile Kuşanların (R156), Hunlardan Alxon sülalesinin (R156, R157) ve Türklerin (R158, R128, R159, R160) tamgaları arasındaki farkı kaydetmiş.[135] Herhalde, Hsüan-tsang, Huei-Ch'ao, Wu-k'ung gibi Çinli seyyahlar ve Taberî, Belâzurî, Bîrûnî gibi Müslüman yazarlar, şu noktada şüphe bırakmamaktadır: VII.-VIII. yüzyıllarda, Amu Derya ile Sind nehirleri arasındaki yerlerin çoğu Türk beylerinin yönetimi altındaydı.

Amu Derya'nın güneyinde rastlayabileceğimiz ve söz konusu illerin hüviyetinden emin olunamadığından, belki birbiriyle aynı olan, başlıca dört grup astral alametli Türk sikkesi vardır. Bunlardan ilk grup[136] Taberî'nin "Yel Tigin" veya "Yer Tigin" adı

---

[129] Güneş tapınakları için bkz. Mîr Gulam Muhammed Gubar ve diğ., *Târîh-i Afgânistân*, Encümen-i tarih-i Afganistan, c. II, Kabil, H. 1336, s. 3.

[130] Bkz. dipnot 141.

[131] *A.g.y.*

[132] S. G. Klaştorniy, "Problemi ranney istorii plemeni Turk (Ashina)," *Novoe v Sovietskoy arxeologii*, Moskova 1965, s. 278.

[133] Kalhana, *Râjataranginî*, A. Stein çevirisi, Kitap VII, 528-529 (n). Yine bkz. J. Dowson, *a.g.y.*, "Turushka".

[134] Z. V. Togan, *Eftalitlerin ve Bermekîlerin Menşei Meselesi*, İstanbul 1964.

[135] R. Göbl, *a.g.y.*, II/207.

[136] "Yeli-Tigin" rivayete göre "Kök Türk kağanının oğlu"ydu ve gerek Yeli-Tigin'in gerek bir "Katun"un (kağan eşi) eski bir devirde Gandhara ve Keşmir'de Budha abideleri yaptırdıkları 759-762'de söylenirdi bkz. E. Chavannes, *a.g.y.*, 166 (n), 198, 243. Yeli-

altında andığı, VI. yüzyılda Sasânîlere karşı savaşan Türk'e ait olabilir. Bunlardan bir grup da (Göbl. Em. 287) "Boxlo,"[137] yani Belh adı okunmuş. Çin kaynaklarında bir "Yeli-Tigin" vardır ve bu ise 760 civarında "Kök Türk kağanının oğlu" diye anılırdı ve Gandhara ile Keşmir'de Budha tapınakları yaptırmıştı. Bu son şahıs, ileride bahsedeceğimiz Türk-Şahı soyuyla da ilgili olabilir. Prof. Göbl, bir grup VI. yüzyıldan kaldığını sandığı sikke üzerinde, bu Yer Tigin veya Yeli Tigin'le ilgili olduğunu düşündüğü "Yelme Kagan" ibaresini (KM 97) okumaktadır (R161, R164); ancak bu ibarelerin Batı Türkleri devrinde, daha eski Hun sikkelerine basıldığını sanmaktadır. Sikkelerin birinde Türkçe "ant" okunan (R89) hilal ve üç daireden oluşan işaretin bir biçimi gösterilmiş (R163). Diğer bir "Yelme Kagan" sikkesinde bugünkü ay yıldızımız gözüküyor gibidir (R164). Böylece, Türk hükümdarlarının kullandığı sikkelerin bu en eskilerinin birinde muhtemelen bugünkü ay yıldızımız mevcuttu.

İkinci söz konusu olabilecek Türk sikkesi grubu, Batı Türk hükümdarı T'ung Yabgu'nun oğlu tarafından, 600-618 arası, T'ung Yabgu Amu Derya'nın güneyini fethettikten sonra kurulan ve en az 755'e kadar devam eden, Toharistan yabguları sülalesidir.[138] 630 civarında, bunların merkezleri Kunduz ve Belh'ti. Amu Derya'nın kuzeyinde ve güneyinde Sogd'daki "Demir Kapı"nın güneyinde Huttal, Sagânîân,

---

Tigin'e "Tegin-şa" (Tigin-şah) da denmesi, kendisini Türk Şâhîlere de bağlayabilir bkz. dipnot 141.

[137] "Boxlo", "Baxlo", Belh'tir bkz. B. Chattopadhya, *The Age of the Kushans, a Numismatic Study*, Kalküta 1967, s. 114: R. Göbl, *a.g.y.*, Em. 265 Boxlo'da basılmıştır.

[138] T'ung Yabgu'nun Amu Derya'nın güneyini ve Ki-pin'i (Kapisa) 600-618 yılları arasında fethetti; 630 civarında Hsüan-Tsang'ın Kunduz ve Belh'te, "Houo" ilinde, yani eski Toharistan'da rastladığı hükümdar Batı Türk Kağanı T'ung Yabgu'nun oğlu ve yabgu ile şad gibi Türk lakaplarını taşıyan Ta-tu (Tardu) idi. Kendinden sonra oğlu Tigin onun yerine Yabgu ve Şad oldu. Bu soy Toharistan'dan başka, Huttal, Bâmîân, Şagânîân ve başka yerlere hâkimdiler; bunların adı, Kök ve Batı Türk kağan soyu adı olan Aşina'ydı (Çina = böri: O. Pritsak, "Kara-hanlılar," *İslam Ansiklopedisi*) bkz. E. Chavannes, *a.g.y.*, s. 156 (n), 157 ve n 2, 158 (n), 196-200, 206. Ayrıca aynı yazar, *Notes additionelles* {*Documents....* içinde}, "Tokharistan" dizin maddesi. Yine Bkz. Taberî, *Tarihü'r-Resul ve'l-Mülûk*, Leyden 1890, H. 90-91/M. 708-709 olayları. Yine bkz. S. Julien, *Histoire de la vie de Hiouen-thsang*, Paris 1953, s. 61-64. Toharistan Şad Yabgularıyla ilgili sayılan sikkeler için bkz. R. Ghirshman, *Les Chionites-Hephtalites*, Kahire 1958, no 45, Resim 53. "Belh Yabgu"su sikkesi bkz. R. Göbl, *a.g.y.*, Em. 265 (Yapgu). Türk yabgular devrinden sanat eserleri için bkz. J. Hackin, "Fouilles à Kunduz," *Diverses recherches archéologiques en Afghanistan*, *MDAFA* VII, Paris 1959, s. 19-91.

Bâmîân ve Kapisa gibi yerlere de hâkimdiler. Ghirshman üzerinde "yapgu" ibaresini okuduğu bir sikkeyi T'ung Yabgu'ya veya onun oğlu Toharistan Türk yabgusuna atfetmişti (R165). Bu sikkede yandan bir hükümdar görünür ve tacının üstündeki kün-ay motifinde, daha ziyade Çin üslubuna uygun bir şekilde noktalı bir kün işareti vardır. Göbl ise, aynı sikkedeki ibareyi "yabgu" değil, "tigin" okumuştur. Bu münasebetle şunu da kaydedelim: Kök Türk devrinde, yabgu ve tigin unvanları yüksek mertebeli kimselere ve tigin lakabı ancak kağan soyundan olanlara verilirdi.[139] Göbl, Yabgu unvanını başka bir sikkede de okumaktadır (R166). Göbl'ün ibaresini "Yabgu Boxlkon," yani "Belh yabgusu" diye okuduğu sikkenin astral işareti ise bugünkü ay yıldızımızdır (R167, R168).

Amu Derya'nın güneyinde, VI.-VII. yüzyıllarda rastlanabilecek üçüncü grup Türk astral işaretli sikkeleri, Batı Türk Kağanı T'ung Yabgu'nun 600-618 civarında aldığı illerin yerli hükümdarlarına "hieli-fa" şeklinde Çinceye geçen, nispeten aşağı[140] "ilteber" Türk rütbesini verdikten sonra, onları yönetmesi için yolladığı Türk tudunlarına ait olabilir. Nitekim Göbl bir sikke üzerinde Tudun ve Tarhan ibarelerini okumuştur (R169, R170). Bu sikkenin işareti Türgiş tamgasına (R125) çok benzer.

Kâbil Irmağı vadisinde, Gazne'de ve Seistan'da rastlanıp Türklere atfedilebilecek dördüncü sikke grubu da Bîrûnî'nin Türk Şâhî[141] adını verdiği ve Böri Tigin adlı, Ti-

---

[139] Bkz. dipnot 145.

[140] T'ung Yabgu yabancı hükümdarlara ancak "hie-li-fa" unvanı vermişti ve her yabancı "hie-li-fa"yı bir Türk Tudun yönetirdi bkz. E. Chavannes, *Documents...*, s. 20.

[141] İstahrî'den naklen Yâkût er-Rumî, *Mu'cemü'l-Büldân*, "Kâbül" maddesi, şöyle der: Kâbül bir memlekettir (Kâbil Vadisi boyu) ve en büyük şehri Ohind'dir (Bîrûnî'nin Vaihind dediği, eski Udhabândapura, şimdiki, Sind Nehri üstündeki Attock (Pakistan) bkz. S. Lévi ve E. Chavannes, "L'itinéraire d'Ou-k'ong," *Journal Asiatique*, Paris, 1895. "Kâbülânşâh" adı, Kâbil Irmağı üstünde yazlık ve kışlık iki başkent (kral nerede oturursa oraya Kâbül denirdi) sahibi demektir bkz. İbn Hurdezbih, *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1899, s. 17, 37-39, 243. İstahrî, *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire 1961, s. 145'te şöyle der: "Kâbülistan melikleri Kâbül'de tahta çıkar. Şâhîlerin usûlü bu idi" (Burada Kâbül şimdiki şehir değil, Ohind'dir). "Türk Şâhî"ler, Bîrûnî'ye göre, "Börh" Tigin'in (Böri Tigin için bkz. Togan, dipnot 134'teki eser) kurduğu Tibet'ten gelme bir Türk soyuydu. Türk kıyafeti içinde, Böri Tigin, Kâbil Irmağı boyunda bir mağarada doğmuştu. Bu sülalenin alameti yerden su fışkırtan bir yabaydı. Son Türk Şâhî "Lâga Torâmanâ" başkenti olan Ohind'de, veziri Brahman tarafından tahttan indirildi. Brahman veziri, Hind-Şâhî sülalesini kurdu ve Türk Şâhîlerin bütün alametlerini ve yabayı da benimsedi bkz. Bîrûnî, *el-Kitâb fî'tahkîk mâ*

li'l-Hind, Haydarabad 1958, Kâbûlistan bölümü. Börh Tigin = Böri Tigin: Z. V. Togan, *Eftalitlerin ve Bermekîlerin Menşei*, İstanbul 1965. Ebû'l-Fidâ, *Kitâbu't-Takvîmü'l-Büldân*, Paris, 1890, s. 469: Kâbil Kalesi (Ohind) Türk Şâhîlerin başkentiydi, sonra Brahmanlar geldi. Çin ve Arap kaynaklarına göre Bîrûnî'nin ve Ebû'l-Fidâ'nın bahsettikleri Türk Şâhîlere karşılık gelen, Kâbil Irmağı boyunca ve Gazne ile Seistân'da hâkim Türk beyleri hakkında bilgi: Han ve Wei devrinde, Ki-pin adı Keşmir'e verilirdi, sonra Kapisa'ya verildi (Kâbil Irmağı'nın kuzeyi) bkz. Lévi-Chavannes, "L'itinéraire d'Ou-k'ong". Gandhara adı Kâbil Irmağı'nın güneyine (Peşaver tarafı), Heftalit devrinde verildi ve burada, 500 yılı civarında, sonradan yok olan bir Heftalit Tigin soyu hâkimdi bkz. E. Chavannes, *Documents*...., s. 225. 600-618 yılları arasında T'ung Yabgu, Kipin'i (o devirde Kapisa) aldı bkz. *a.g.y.*, s. 52 (n). 630 civarında, Hsüan-tsang devrinde Kapisa adı, Kâbil Irmağı'nın kuzey kısmına verilirdi, Kafiristan, Ghorband, Pancsher'i ihtiva ediyordu ve başkenti Begram'dı bkz. G. Cunningham, *The Ancient Geography of India*, Varanasi 1963, s. 16, 28, 29. Gandhara'ya hâkim Heftalit Tigin soyu tükenmiş ve Gandhara da Kapisa'ya bağlanmıştı. Gandhara, Kapisa, Kâbil Vadisi, Sind Nehri'ne kadar, bir *kşatriya* (Hint askeri sınıfı; Hintli olmayan krallara da verilirdi) idaresindeydi. Fakat "Fo-li-şe-sa-tang-na"da (Urdhastana, Ortospana, Bâlâ Hisar, yani şimdiki Kâbil) Kök Türk soyundan bir hükümdar vardı. Ruhhac ve Gazne'deki hükümdarın ırkını Hsüan-tsang kaydetmemiş, fakat orada da Kök Türkler olduğunu kaydetmişti bkz. E. Chavannes, *Documents*...., s. 130 (n), 197, 161. 656-660'da Zabulistan (Gazne) adı değişmiş ve Ruhhac olmuştu bkz. *a.g.y.* Fakat Taberî, (*a.g.y.*) H. 23/M. 645 olaylarında, Ruhhac ile Zabulistan'ı ayırt eder. H. 44/M. 664'te Araplar, Horasan ile Sind sınırındaki Kîkân (bkz. Yâkût: bu ad) şehrinden çıkan Türklerle çarpıştılar bkz. dipnot 142. Taberî, (*a.g.y.*, I/27-26) H. 41-60/M. 661-679 arası "Kâbûlistan şahıyla kardeşi Seistan, Ruhhac, Dâver ve Bust hükümdarı "Rutbîl"in kavgalarını anlatır. Rutbîl, Şâh'ı Amul'a kaçmaya mecbur etmiş, fakat "Şâh" sonradan "aldatarak" Rutbîl'in üstüne yürümüş ve Rutbîl yine eski yerine dönmüştü. Rutbîl, kışın Ruhhac'da, yazın Gazne'de otururdu bkz. J. Marquart, *Eranšahr*, Berlin 1901, s. 250 (Belâzurî ve Yakûbî'nin *Târîh*'inden naklen). Zabulistan, bazen Ruhhac'a bazen de Toharistan'a ait sayılırdı bkz. İbn Hurdezbih, *a.g.y.*, s. 35, 39, 40 ve Makdisî, *Ahsenü't-Tekasim fi'l-Ma'rifetü'l-Ekalîm*, Leyden 1906, s. 297. Rutbîl adı *Ratna-pala*'dan türetilmişti ve Kâbil ile Herat tarafındaki Türk beylerine verilirdi bkz. Lévi-Chavannes, "Ou-k'ong" (Taberî ve Mesûdî'den naklen). Marquart, *Eranšahr*, s. 248-254, Rutbîl yerine Zunbîl ve Zumbîl şekillerini kullanıyor ve Zunbîl'in "Türk hükümdarı" olduğunu şu kaynaklardan naklediyor: Taberî, *a.g.y.*, II/1042 (satır 13), s. 1103 (satır 8/9) (cod. B), s. 1132 (satır 17) (cod. B); İbn Hallikân, Bulak baskısı, c. II, s. 464 (satır 11). Rutbîl, *Sâhibü't-Türk*'ün Araplarla 698-699'daki savaşlarını Taberî anlatır (I/26-27) Kâbil ve Gazne hükümdarları Halaç dilinde (Türkçe) mektuplaşırdı bkz. dipnot 142. Çin kaynaklarında, 710-711 olaylarında Zabulistan Tigin'i Kapisa'yı almıştır ve sonradan Kapisa kralına Ruhhac Tigin'i adı da verilmiştir. Belki bu hikâye Arap kaynaklarındaki 661-679 arasında Zabulistan Rutbîl'i ile kardeşi Kâbûlistan şâhı arasındaki Kâbûlistan şâhının galibiyetiyle biten mücadelenin devamıydı. Kapisa kralına Zabulistan Tigin'i unvanı da verilirken başka bir

şahsa, Ruhhac *hie-li-fa*'sı lakabı verildi. *Hie-li-fa*, Türklerin yabancı hükümdarlara verdiği aşağı bir rütbeydi bkz. dipnot 140. 726 yılı civarında Huei-Ch'ao Gandhara ve onun kuzeyindeki bütün illere (Kapisa dahil) hâkim bulunan hükümdarın Kök Türk soyundan bir Budist olduğunu ve aynı Kök Türk soyundan hükümdarın yeğeninin Zabulistan'da kral olduğunu anlatır. Bu illerde halk "Hu" (o devirde Orta Asyalı anlamında) ve Brahmanlardan oluşmuştu, fakat hükümdar, asiller ve askerler Kök Türk ırkındandılar. Huei-Ch'ao'nun 726 civarında rastladığı Kök Türk soyundan Gandhara ve Kapisa hükümdarının babası (650-700 civarında yaşamış olsa gerek) büyük bir fatihmiş (Arapların 661-679 ve Çinlilerin 711 civarında naklettikleri aldatma ve fetih menkıbeleriyle karışlaştırınız). Huei-Ch'ao'nun 726'da rastladığı Kök Türk soyundan Gandhara hükümdarının babası o zaman ayrı bir devlet olan Kapisa'ya, kendi ve boyu namına dahalet etmiş. Sonra Kapisa kralını aldatmış ve Kapisa'yı da almış. Huei-Ch'ao devrinde (726) hem Gandhara hem Kapisa'ya hem de Lampâk'a (Lamgân) hâkim olan Kök Türk soyundan hükümdarın başkentleri, yazın Kapisa, kışın Sind Nehri üzerinde, Puskulâvatî'ydi. 745'te, Huei-Ch'ao'nun rastladığı Kök Türk soyundan hükümdarın oğlu ve halefi, 745'te Udyâna'yı (Svat) da alacaktı bkz. E. Chavannes, *Documents....*, s. 132. Çinlilere göre Kök Türk soyundan olup Kâbil Vadisi ile Gazne'de hâkim bu sülalenin Bîrûnî'nin Türk Şâhî adını verdiği ve Arap kaynaklarının Kâbûlan-Şâh ve Rutbîl kolları ile ayırdığı Türk hükümdarları olduğu konusunda bu notta adı geçen âlimler hemfikirdir. Huei-Ch'ao'nun 726'da anlattığına göre, Kök Türk soyundan Kâbil hükümdarı ve onun yeğeni Gazne kralı "Kök Türk olmalarına rağmen" dindar birer Budisttiler ve krallar, aileleri, Türk asilleri hep abideler yaptırırdı. Gazne'de Tarkan-Şa lakaplı bir Kök Türk soyundan bey, krallardan fazla abide yaptırırdı. Demek ki Kâbil, Peşaver, Gazne ve Svat'ta, VIII. yüzyıl abideleri bunlara aittir. Svat'ta Türk devri hakkında bkz. D. Facenna, *Sculpture of the Sacred Area of Butkara I. Swat Pakistan*, Roma 1962, c. I, s. 81. 750-753'te Kapisa'dan Çin'e giden Türk lakaplı (Tarkan) bir elçi geri dönerken Kapisa'ya gelen Wu-k'ung'a göre (Lévi-Chavannes, "Ou-k'ong"), bu ilin iki başkenti vardı bkz. Gandhara (Peşaver) ve Udhabândapura (Ohind). Gandhara'da hükümdar sülalesinin yaptırdığı, Türkçe kelimelerle adlandırılan veya "Tigin", "Şâhî" adını taşıyan tapınaklar gördü. (Ayrıca daha eski olan Yeli-Tigin ve Katun tapınakları da vardı bkz. dipnot 136). H. 136/M. 802'de bir Budist Türk olan Kâbûl-şâh Müslüman oldu bkz. J. Longworth-Dames, "Kâbûl", *Encycl. of Islam*, Leyden 1927 (Taberî, *a.g.y.*, III/517, 815'ten naklen). Türk Şâhîler Taxila'da da hâkimdi; 870'de kuzey başkentlerinden Yakûb İbnü'l-Laîs tarafından sürülerek Sind Nehri üzerinde Chind'e sığındılar: J. Marshall, *A Guide to Taxila*, Cambridge 1960, s. 39. H. 227/M. 886'da Yakûb İbnü'l-Laîs, Kâbûlan-şâh'ın hazinelerini ve put heykellerini ele geçirmişti (Taberî). Türk beyleri olan Zunbîl (Rutbîl: Gazne ve Seistan hükümdarı, Türk Şâhî sülalesinden) lakaplı hükümdarlarla Yakûb İbnü'l-Laîs'in mücadeleleri için bkz. Marquart, *Eranšahr*, s. 248-254 (İbn Hallikân, Bulak baskısı, II/464'e atıf). Son Türk Şâhî Lagaturman (Marquart: Laga Torâmanâ) H. 883-901 arasında Ohind'deki başkentinde Brahman veziri tarafından tahttan indirildi. (Bu Lalliya'ydı bkz. A. Stein, *Rājaratangīnî*, Londra 1961, IV/142-143'e not ve App.J): Lévi-Chavannes, "Ou-k'ong".

bet'ten gelme bir Türk'ün kurduğu rivayet edilen ve Kök Türk kağan soyundan Yeli-Tigin'le ilgisi olan bir sülaleye ait olabilir. Efsaneye göre Böri Tigin, Kâbil Irmağı boyunda bir mağarada, giyimli ve Türk kıyafeti içinde doğmuştu. Türk Şâhîlerin yerden su fışkırtan bir çatal kargıları da vardı (bu alamet sikkelerde *badrak* ve *trisula* şeklinde görülür). Türk Şâhîlere karşılık gelebilecek, Kâbil Irmağı boyunca ve Gazne ile Seistan'da da hükmeden Kök Türk neslinden bir soy hakkındaki haberler, Çin kaynaklarında 630 civarında ve Arap kaynaklarında 650 civarında başlar. Her iki kaynaktan anlaşıldığına göre, sülalenin bir kolu (Çince Tigin veya Tigin-şa, Arapça Kâbul-şah veya Kâbulân-şah veya Şâh veya Şâhî veya Türk Şâhî) Kâbil Irmağı boyunca hükmetmekteydi (Kapisa, Gandhara, Peşaver, Indus Nehri üzerinde bulunan ve Ohind olduğu bilinen Udhabândapura kadar). Ayrıca bunlar Udyâna (Svat) ve Lampâka (Lamgân) çevresini de idare ediyorlardı. Türk Şâhîlerin ikinci kolu ise, Arap kaynaklarında Rutbîl (Ratna-pala) veya Zunbîl lakabını taşımaktadır ve Seistan, Ruhhac, Dâver ve Bust'ta hâkimdi. Her iki kol Gazne'de sırayla hükmetmişti. 630, 726, 745 civarındaki Çin seyyahlarına göre, gerek Kâbil vadisi, gerek Gazne'deki Kök Türk soyundan hükümdarlar Budistti ve hem kendileri ve aileleri hem etraflarındaki Türk asiller, pek çok abide yaptırmıştı. Türk Şâhîlerin Kâbil Irmağı'nda ve Gazne'de hükmeden iki koluna mensup beylerin birbiriyle "Halaç dilinde" mektuplaştığı da bir Arap tarihinde rivayet edilmiş. Çin ve Arap kaynaklarından bilindiğine göre, Türk Şâhîler, Kök Türk, Halaç ve Oğuzlardan oluşmuş boylara dayanırdı.[142]

---

[142] E. Chavannes, *Documents....*, s. 161. 630 civarında Sie-yi'ye (Zabulistan, Gazne) varan Hsüan-Tsang, oranın halkının Toharistanlılar, Kapisalılar ve Kök Türklerden ibaret olduğunu kaydetti. Taberî, *a.g.y.*, c. I, s. 270'te ise H. 23/645 yıllarında Kandahâr ve Belh nehirleriyle (Amu Derya) Sind Nehri arasını, "Türkler ve başka birçok milletlerin diyarı" olarak anlattılar bkz. *a.g.y.*, III/727, H. 109/M. 735 yılları olaylarında şöyle denir: "Onlar (Araplar) Kâbil (Irmağı) etrafı ve Gûr'un iki mıntıkasında, çeşitli Türk cinslerine rastladılar." H. 44/M. 664'de, Araplar Kîkân şehrinden (Horasan ile Sind sınırı: Yâkût er-Rûmî, *Muc'emü'l-Büldân*) çıkan Türklerle savaşmıştı: Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, Ugan-Temir tercümesi, İstanbul 1956, I/320. Mesûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, Kahire, H. 1399), III/138'de şöyle denir: el-Haccâc (661-714), Muhammed İbnü'l-Aş'as'ı, Guz (Oğuz) ve Halaç Türkleriyle harbe yolladı ve bunların başında Rutbîl denen Hint lakaplı biri vardı (Rutbîl, *Ratna-pala*'den türetilmiş bir Hint ismiydi, fakat Rutbîl, Türk Şâhî soyundan bir Kök Türk beyiydi bkz. dipnot 141). IX. yüzyıl başında Kâbûl-şâh (bu da Türk Şâhî soyunda bir Kök Türk beyiydi bkz. dipnot 141) Abdullah b. Tâhir'e baç olarak, yılda 2000 Oğuz köle teslim ederdi bkz. Marquart, *Eranšahr*, s. 251. İbn Hurdezbih, *a.g.y.*, s. 37 (satır 11) ve Belâzurî, *a.g.y.*, s. 401, (satır 9)'dan naklen. İstahrî, *a.g.y.*, s. 145 şöyle demektedir: "Halaç ili Kâbûl

Kâbil Irmağı boyundaki başkentlerde ve Gazne'de, Kök Türk soyundan hükümdarların çevresindeki asiller ve askerler de Kök Türk'tü. Türk Şâhîlerin iki kolu Araplarla mücadele etti ve sonunda 870 civarında Yakûb Ibnü'l-Lâis'e karşı mağlup ola-

memleketi sınırında başlar." Yâkût er-Rûmî, *Muc'emü'l-Büldân*, "Kâbûl" maddesinde Istahrî'ye atfen şu söylenir: "Halaçlar eski zamanlardan beri Kâbûl ilinde Hindistan ve bazı Seistan mıntıkaları arasında Gûr'un ötesinde yaşarlar. Kâbûl bir memleket adıdır ve en büyük şehri Ohind'dir." (Sind hakkında bkz. dipnot 141) "... bu şehri gördüm. Hindistan ile Gazne arasındadır." Ibn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, Kraemers Wiet çevirisi, *La configuration de la terre*, Paris 1964, s. 471'de bu Türk milletinin eskiden beri Kâbil ve Gûr illerinde yerleştiğini söyler bkz. *a.g.y.*, s. 401, 406, 407, 413, 437. Halaç ve Kandahârları (*but=budha*) ve *farhâr*'ları (*vihârâ*) hakkında Ibn Bibi'de bahis: *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûrü'l-Alâiyye*, A. Erzi baskısı, Ankara 1956, varak 89, 219. Kâbil ve Gazne hükümdarları "Halaç dilinde" mektuplaşarak Budha heykellerini yere gömüp Müslümanlardan korumaya karar vermişlerdi bkz. A. Habibi, *Yek Tahkîk der Târîh-i Edebiyât-i Peştu ve Târîh-i Gazne*, Kâbil, H. 1341. Muharrir Halaçların Peştu dili konuştuğunu ispata çalışmıştı. Çünkü Harizmî'ye göre Halaçlar bazı âlimlerce Irani olduğu ileri sürülen Ak Hunların bakiyyesiydi bkz. C. E. Bosworth ve G. Clauson, "Al-Xwarazmî on the Peoples of Central Asia," *Journal of the Royal Asiatic Society*, Nisan 1965, s. 8. Halbuki Halaçların Türk olduğunu hem eski kayıtlar hem modern araştırmalar ispat etmiştir. Kaşgarî'ye göre ("Kayu" ve "Türkmen" kelimeleri) Oğuzlar ve Kıpçaklar Halaçlardan bir bölüktür. Iran'ı istila eden Zülkarneyn adlı kişiye gelince, Türk Hakanı Şu ve Türkler, Balasagun'u (Tokmak) terkedip Çin'e kaçtılar, geriye yalnızca 22 kişi kaldı. Bunlara "Kal aç!" dendi. Zükarneyn bunlara "Türk-manand" (Türkmen) adını verdi. Halaçlar 24 Oğuz kabilesinden ikisidir, ancak Oğuzlardan ayrılmışlardır. Sir Derya havzasında bulunan Türkçe ibareli "Halaç ordu" parası için bkz. O. I. Smirnova, *Katalog monets grodışça Pencikent*, Moskova 1963, s. 33, dipnot 9, sikke 790. Halaçlardan bir kısmı Türkistan'da, Nüşcân (Barshan: Minorsky, *Hudûd*) ile Talas arasında yerleşmişti bkz. Istahrî, *a.g.y.*, s. 28. Smirnova'ya göre (s. 33, 16-17) Taberî'nin bahsettiği Halaç hükümdarı Divastiç'in adı Pencikent beyleri arasında geçer; Divastiç gibi VII.-VIII. yüzyıllarda yaşayan diğer iki Pencikent beyi ve iki hatun, hep aynı boydandılar ve bu boyun tamgası Halaç tamgasıdır. Smirnova (not 23), Divastiç'i, Hintli adı bakımından, Budist sanmaktadır. Halaçların bir kalabalık grubunun Kâbil, Bust ve Gûr taraflarına yerleştiği yukarıda anlatıldı. Sir Derya'da ve Pencikent sikkelerinde Smirnova'nın kaydettiği Halaç tamgasına benzeyen tamgalar, Halaçların yaşadığı Amu Derya'nın güney illerinde bulunan sikkelerde de vardır bkz. R. Göbl, *a.g.y.*, KM 111 (Em. 289), Belh'te basılmış. Bir diğer Halaç grubu XII. yüzyılda Kuzey Hindistan'a hâkim oldu. K. S. Lal, *The History of the Khaldji*, Londra 1967. En nihayet, Fars ilinde arkaik bir Türkçe konuşan ve diğer Türklerden pek eskiden ayrılmış bir Halaç grubu halen yaşamaktadır bkz. G. Doerfer, "Das chaladsch, eine archaische Turksprache in Zentral Persien," *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*, II/1, Wiesbaden 1968.

rak, X. yüzyıl başında, Hintli vezirler tarafından tahttan indirildi.

Cunningham Marshall, Aurel Smith, Thomas Stein gibi araştırmacılara[143] göre, Şâhî Tigin yazılı sikkeler (R171, R172, R173) Türk Şâhîlere aittir. Bunların arka yüzündeki alevli haleli tanrı, Smith'e göre, Multan güneş tanrısıdır. Şâhî Tigin sikkelerinde, Kök ve Batı Türk ile Uygur kağanlarının *ongun*'u böri başı da görülür. Bir Şâhî Tigin sikkesinde ise, Göbl'ün hem Alxon tamgasına (R156), hem de Kök Türk boylarından Ta A-şi-te tamgasına (R123) benzettiği bir tamga vardır (R124). Alxon tamgası hilale benzer. Ta A-şi-te ve Şâhî Tigin tamgası ise hilal ve haçtan oluşmuş gözükmektedir.

Prof. Göbl[144] çok kıymetli yeni malzemeler yayımlamış ve bunların kendi uzmanlık alanı olan İran nümizmatiği açısından yorumlanmıştır. Batı Türk ve Toharistan Türk yabguları devrine ait kısımları da olan bu malzeme, Orta Asya Türk sahasındaki araştırmacılara yalnızca astral alametlerle değil, lakaplar,[145] *ongun*'lar[146]

---

[143] Ghirshman, *Les Chionites-Hephtalites*, no 44, Resim 52 (Şâhî Tigin sikkesi); no 43, Resim 51 ("Vakhba" sikkesi). V. A. Smith, *Cataloque of the Coins in the Indian Museum*, Kalküta, Oxford 1906, c. I, kısım II, XXV/1 ve s. 341 (Şâhî Tigin, MLK Horasan sikkesi). C. J. Rodgers, *Catalogue of the Coins of the Indian Museum*, Kalküta 1894), II. bölüm, s. 8, sikke 1604 (Tarkan MLK Horasan parası). "Vakhba" sikkeleri. *A.g.y.*, Resim 51.

[144] R. Göbl, *Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*'de şu neticelere varıyor: Batı Türkleri para basmamıştır, fakat bazı simgeler ve tamgalar onlara ait olabilir (II/256-58). Batı Türk işaret ve tamgalarının başlıcaları hakkında bkz. R. Göbl, *a.g.y.*, KM 57, KM 84 (Hakan), KM 97 (R. Göbl, II/151: bu Binici Kağan anlamında, Yelme Kağan okunabilir. Bu yazıdaki dipnot 136'da bahsi geçen "Yel-Tigin" olabilir ve VI. yüzyılda yaşamıştır). Em. 284, 285/b/1; 285/b/3-6; 287/10-11'de KM 97 vardır.

Batı Türkler münasebetyle, Prof. Göbl, (II/256) kendisiyle mektuplaşmam esnasında, Bâmîân'daki bir Batı Türk kalesinde bulunan mühürden ve buna benzeyen bir sikkeden bahsettiğime değinmiş.

[145] Başka araştırıcılar "Tigin", "Yabgu", "tarkan", "tudun" gibi lakapların sahiplerinin Türk olduğundan şüphe etmemiştir. Göbl ise, bu lakapların Türklerden önceki Orta Asya milletlerinde de olduğuna işaret ederek, Türk devrinde de Türklerin bu lakapları yabancı hükümdarlara verdiğini sanmıştır (Em. 265 hakkında düşünceler). Halbuki Batı Türkleri yabancı hükümdarlara ancak "Hie-li-fa" gibi aşağı bir lakap vermiş ve onları Türk "Tudun"ların yönetimine bırakmıştı bkz. E. Chavannes, *Documents....*, s. 20. Batı Türk devrinde kağan soyuna mahsus "tigin" gibi, "yabgu" gibi lakapların yabancı küçük rütbeli beylere verilmesi düşünülemezdi bkz. Liu Mau-Tsai, *a.g.y.* s. 181: "(Kök Türklerde) Bir orduya hâkim olana 'şad' denir. Kağan oğulları ve kardeşleri 'Tigin' adını taşır. Yüksek rütbe 'yabgu'dur. Diğer 28 rütbelerden şunlar vardır: 'K'ü-lü-cho', 'A-po', 'See-li-fa', Tudun, 'See-kin', 'Yen-hung-ta', 'Hie-li-fa', Tarkan. Bu rütbeler babadan oğula geçer."

Kaşgarî'ye göre de "tigin", kağan oğulları unvanıdır: *Kutadgu Bilig*'de "yabgu", "denksiz" derecede yüksek bir rütbedir: (Yusuf Has Hacib, *a.g.y.*, beyit 4137) ve büyük hükümdarlara verilirdi (Batı Türk yabgusu, Oğuz, Karluk yabguları gibi).

Batı Türk kalesi Şehr-i Zahhâk için bkz. R. R. Allchin, "The Culture Sequence in Bactia," *Journal of the Hist. Society of Afghanistan*, Ocak 1960, s. 15-17. A. A. Kohzad, *les sites touristique d'Afghanistan*, Kâbil, tarihsiz, s. 10. Aynı yazar, *A Short Guide of Bamian*, s. 8. B. Pauly, "Fragments Sanscrits d'Afghanistan," *Journal Asiatique*, CCLV/3-4, Paris 1967, s. 18. Şehr-i Zahhâk'da bulunan testi üstünde mühür hakkında bkz. R. Girshmann, *Les Chionites-Hephtalites*, s. 58 ve R. Göbl, *a.g.y.*, G. 28, I/250. Ona benzeyen sikkede, tepesinde böri başı olan taç giyen Gazni hükümdarı: Göbl, Em. 255. Göbl, söz konusu kalede Batı Türk devrinden kalıntılar olsa da ordugahlarda para basılmayacağı düşüncesini ileri sürmüş. Batı Türklerinin sikke basıp basmadığını bilmemekle beraber şunu kaydetmek isterim; Türk sikkeleri bazen hükümdar ordugahlarında basılırdı (Bkz. VII. yüzyıldan önceki "Halaç Ordu" sikkeleri: Smirnova, s. 33, not 9, "Kara Ordu" sikkeleri: Markov (dipnot 169'da yer alan eser) Ilik 144 ve 135. H. 395 tarihli "Il Ordu" sikkesi: Markov, Ilik 145. H. 428 tarihli "Kılıç Ordu" sikkesi: R. S. Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, c. IX, 1889, sikke 447f.

Ayrıca Prof. Göbl, Kuşan, "Alxon" ve Şâhî Tigin tamgaları arasında yakınlık görmektedir ve bunları Türk Ta A-şi-te tamgasına benzetir (XI/207). Kuşan tamgaları: *Symbole* 106, 107, 110, (bu yazıda (R197, R198, R199). "Alxon" tamgaları için bkz. *Symbole* ve RM 62 (bu yazıda (R156). Ta A-şi-te Türk tamgası: Bu yazıda (R123).

Diğer nümizmatlarca Türklere ait olduğu bilinen paralar (Vakhba, Merdan Şah, Şâhî Tigin, Sri Şâhî, Tarhan Nizak) hepsi Prof. Göbl'e göre "Iranlı Hun" parasıdır (Göbl, I/13) ve "Iranlı Hun" sülaleleri şunlardır (I/24-25): 1- Kidaritler (385-411). 2- Alxon'dan (388-400) sonra Kapisa'da. Bunlar bir ara, Alxon Torâmanâ'nın ölümü üzerine tahtlarını kaybetmiş. 460 civarından beri Gazni'de bulunan NPSK (sikkeleri Em. 217-222 VI) işaretli sülaleden bir kral Kapisa'yı da almış. Batı Türk ve Çin hâkimiyeti (bizim Toharistan Türk yabguları devri dediğimiz VII.-VIII. yüzyıl) esnasında, Göble göre, Irani Kâbil NPSK'sı hep para basmış (Göbl, ancak iki sikke zikreder, Em. 198-199). 600 civarında Alxonlar "Hindistan'dan dönerek" Gazni'yi ve 711'de Kapisa'yı almışlar ("Hindistan'dan dönen" Alxon sikkeleri: Em. 225-235). Bu arada "Şâhî Tigin"e pek değişik tipte sikkeler atfedilmektedir (R. Göbl, *a.g.y.*, I/24-25: Em. 203, 204, 208-216 A, Em. 211-216 bunlar eskiden Merdan Şah denen ve Türklere ait oldukları bilinen sikkelerdendir. Em. 244-246-245 üstünde Tarkan ve Tudun gibi Türkçe lakaplar vardır. Em. 254, 256 A. Bu, "Yabgu Baxlkan" sikkesidir: bkz. bu yazıda dipnot 137). Göbl, diğer nümizmat ve tarihçilerle şu noktada mutabıktır: Şâhî Tigin 711'de Kâbil'i aldığı Çin tarihlerinden bilinir (bkz. bu yazıda dipnot 136, 140). "Wu-San-T'ekin-Şa" olsa gerek (R. Göbl, *a.g.y.*, I/76). Bu hükümdarın birçok sikkelerinde, "Zwlstn" (Zabulistan, Gazne) yazılıdır (Göbl I/63, 123, 154, 173, 182). Şâhî Tigin sikkelerinin özelliği tacın üstündeki hayvan başıdır. Göbl'in "senmurv" dediği bu baş, kısa burunlu bir köpek şeklinde tasvir edilen *senmurv*'dan ziyade, uzun burunlu, dişlerini gösteren şekilde tasvir edilen, Türk kağanları *ongun*'u böri

başına benzer bkz. bu yazıda not 146. Göbl, Kök Türk ve Uygur böri ikonografisine hiç değinmemiş. Bir Şâhî Tigin sikkesi üzerinde (Em. 256 A) Göbl, Kök Türk Ta A-şi-te tamgasına benzeyen bir alamet kaydetmiş (Göbl, II/107: Bu yazıda R195). Göbl'ün (1/24-25) Şâhî Tigin'e atfedilebileceğini sandığı diğer sikkeler: Em. 200-202, 205-207, (Em. 206 Ghirsman'ın ibaresini "Yabgu" okuduğu fakat Göbl'ün "Tigin" okuduğu sikkeler), 236-243, 252, 253, 257, 258.

Şâhî Tigin'in oğluna ait olabilecek sikke (Göbl, II/164): Em. 271. 738'de Şâhî Tigin'in halefi olarak Çin'den icazet alan oğluna veya Şâhî Tigin'e tabi Horasan Zabulitlerine ait olabilecek sikkeler: Phromo Kesoro yazılı Em. 247-251. Göbl'e göre "Hakiki Eftalit paraları (Göbl'e göre 681-703); Em. 271 A-281.

Göbl'e göre, "Bilinmeyen Hunlar" (600 sonrası): Em. 290-91. Prof. Göbl, bütün bu sülaleleri İranlı sanmaktadır. Fikrince ancak İran ırkından bulunanların çekik burunları ve uzun başları olabilir. Alxon Khingila'nın görüşüne benzetilen bir tasvir için bkz. Göbl, *a.g.y.*, IV/97. Fakat çekik burun Türklerde de güzellik işaretiydi bkz. Kaşgarî, *a.g.y.*, "Kıwal". Boğa gibi kalın boyun Türklerce dünya nimetlerine ermenin işaretiydi bkz. Yusuf Has Hacib, *a.g.y.*, beyit 580. "Uzun başların" ise Orta Asya'da (Kaşgar) suni şekilde, baş ezilerek vücuda getirildiği bilinir bkz. E. Chavannes, *Documents...*, s. 121. Göbl, IV/97'de Alxon Khingila'nın sikkelerdeki görünüşüne Göbl tarafından benzetilen başın çekik gözlerine de dikkat! Aynı yarı Moğol yarı İrani tipte yüzler, Göbl'ün söz konusu sikkelerin hemzamanı Türk sikkelerinde gözükür (bkz. Smirnova).

Sonuçta doğal olarak, Prof. Göbl, uzmanlık alanı dışındaki konularda, Türk meselelerine girmemiş. Fakat bu sebepten vardığı neticeler, Türk bakımından kontrol edilmiş sayılamaz. Örneğin, söz konusu sikkelerin hemzamanı Türk sikkeleriyle karşılaştırılması yapılmamış, Türk damgaları ve ongunlarından söz edilmemiş, Türk tipi hakkındaki aynı devir Türk sikkeleriyle uğraşan nümizmatların araştırmaları dikkate alınmamış, bütün bu meseleler hakkındaki eserler ne bibliyografyaya alınmış ne de metinde adları anılmıştır. Bu sebeplerden, Prof. Göbl'ün yayımladığı kıymetli malzemenin Türklerle ilgisi derecesi ancak üzerinde çalışacak İslamiyetten önceki Orta Asya Türk nümizmatiği uzmanları tarafından tayin edilebilecektir.

Kaldı ki, kendisi her sikkeyi İran kökenli sayma eğilimi sonucunda bazı çelişkilere düşmüştür. Üzerinde "Belh Yabgusu" ibaresi olan sikkeyi (Em. 256 A) o devirde Belh'te hâkim olan Kök Türk soyundan yabguya atfetmemek için, ikinci bir Belh olabileceği ve bunun küçük ve adı unutulmuş bir merkez olması lazım geldiği ve "yabgu" gibi Türk devrinin en büyük unvanının (bkz. dipnot 145) da pek aşağı bir rütbe olabileceği gibi tarihi kayıtlarla çelişen sonuçlara varmıştır. Bir diğer husus, tarihi kayıtların hepsine göre Amu Derya'nın güneyinde bu kadar çok Türk hükümdarı varken ve bunların lakaplarını taşıyan sikkeler meydandayken, hiçbir sikkeyi bunlara atfetmemek ve hepsini mevhum {vehmedilen} şahsiyetlere atfetmek biraz zordur.

[146] Prof. Göbl, Şâhî Tigin taçlarında gözüken başa "senmurv" adını verirken "senmurv" ile Türk *böri* başının tarihini ve ikonografisini kaydetmemiştir. *Senmurv*, yassıca burunlu bir köpek başına sahip efsanevi bir kuş olarak İran ikonografisinde yer alır. Halbuki Türk *böri*

ve özellikle söz konusu sikkelerle hemzaman Türk sikkelerinin karşılaştırılması[147] bakımından çok zengin bir araştırma alanı açmaktadır. Merhum Prof. Togan'ın bu konudaki İran tarihçileri kongresine sunduğu tebliği baskıdadır.

Afganistan'da Batı Türk ve Toharistan Türk yabguları devrinden kalma kaleler ve abidelerdeki resimlerde de Orta Asya ve Türk kıyafetleri içindeki[148] beylerin[149]

---

başı (Levha IV C/1) uzun burnu ve ısırmak ister gibi gösterdiği dişleriyle, kolayca *senmurv*'dan ayırt edilir. Böri başı ise, hem Kök Türk, hem Batı Türk ve Uygur kağan soylarının totemik *ongun*'uydu hem de Türk Şâhî sülalesinin kurucusunun adı (Prof. Togan'ın kaydettiği gibi) Böri Tigin'di. Kök Türk kağanının altın *böri* başı alemi ve Böri adlı bayraktarları için bkz. Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 9, 41. Kök Türk kağan soyu böriden geliyordu ve adı Aşina'ydı (Türkçe Çina; Böri'nin Çince transkripsiyonu bkz. O. Pritsak, "Kara-hanlılar," *İslam Ansiklopedisi*, 1955). Uygur kağanının *böri* başlı alemi için bkz. C. Mackerras, *a.g.y.*, s. 4. Uygurların böriden geldiği rivayeti için bkz. B. Ögel, "Doğu Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar." Böri başlı Türk tuğ ve bayrak ikonografisi için bkz. Emel Esin, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü II," *Türk Kültürü*, Ağustos 1968.

147 Halaç tamgası (bkz. dipnot 127) ve nar motifi için bkz. Smirnova, sikke 741 (Türk sikkesi); Göbl, Em. 128, 129, 130, 235, *Symbole* 45. Hazer kağanının çadırı üzerinde altın nar için bkz. Togan, *İbn Fadlân*, s. 120. Kuşan devrinden beri bilinen bolluk ve yer-su Tanrıçası Hāritī'nin alameti nardır. Getty, s. 86. Hāritī, çocukların hamisi bir tanrıça olarak Uygurlarda bilinir ve resmi yapılırdı bkz. A. von Le Coq, *Chotscho*, Resim 406. Hāritī'ye benzer Albasdı adında hamile kadınları tedirgin eden cadı, bugünkü Türk mitolojisinde yaşar bkz. E. Benveniste, "Le dieu Ohrmuzd et le démon Albasti," *Journal Asiatique*, 1960, c. 248, fasc. 1, s. 65-74.

Hakanlı paraları "bibliyografyası" dipnot 172. Hakanlı paralarında nar veya lale motifi için bkz. H. ...9 tarihli el-Melik el-Muzaffer İlik adına sikke (I. Artuk ve C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Teşhirde İslami Sikkeler Kataloğu*, s. 998: hilal üzerinde 2 yapraklı nar). H. 407 tarihli İlik sikkesi (Markov, 364: nar içinde Arap harfleriyle "ilik" yazılmış). Çimkend'de basılmış sikke (Markov, 258 iki yapraklı nar veya lale). Arslan İlik parası (Markov, 390: daneleri ile nar). Hakanlı devrinde, alçı üzerinde, nar veya lale ağacı: I. G. Pugaçenkova ve L. I. Rempel, *Istoriya isskustva Uzbekistana*, (Moskova 1965), Resim 228.

Saltuk-Buğra tezkeresinde (Bibl. Nat. suppl. turc 1286, varak 79) kızıl gül, elma, şerbet, cennet yiyeceğidir. Osmanlılarda "kızıl elma" devlet simgesi olarak gözükür. Viyana gibi imparatorluk başkentine, Evliya Çelebi, "kızıl elma" demektedir. I. Ahmed için yapılan Murakka'da (Topkapı H. 408), Osmanlı padişahları ellerinde altın küreyle resmedilmiş. Hem padişah hem halife olan I. Selim, iki elinde birer küre tutmaktadır.

148 Kök Türk çapanı hakkında bkz. Radloff, *Atlas...*, Levha XV/1 (Türk Bilge Kağan'ın tasviri). Oğuzların ve diğer İç Asyalıların giydiği kısa mintana (muk. ed. varsak, belleme: *Tarama Sözlüğü*, TDK, c. III, 1945-53), Araplar *kurtak* adını verirdi. Kaşgarî'ye göre *kurtak* çok kısa olursa ona *cengşü* denirdi. Uygur Türkçesinde kısa mintanın adı *çekrek*'ti bkz. A.

taçları üstünde astral alametler gözükür (R196). Bunlardan, Bâmîân beylerinden avdan pişman olan "Avcı Bey" ile "Horasan Meliğinin Oğlu" hikâyeleri, mezarı Anadolu'da olduğu rivayet edilen ilk sûfilerden İbrahim Edhem menkıbesine benzetilir.[150]

Horasan Türklerinin İslamiyeti kabul edip İslam illerine ilerlediği, Gazneli Mahmud'un, Selçukluların Amu Derya'nın güneyinde devlet kuracağı günlerin yaklaştığı bu devrede, sikkelerde bol ay yıldız işareti vardı ve belki bu sebepten bize kadar geldi. Bu arada İslami devirden Sâhib Atâ adlı bir beyin Selçuklu sikkelerindeki yıldıza (R174, R175) ve bugünkü ay yıldızımıza benzeyen işaretiyle, özellikle Gazne'nin Türk hükümdarlarından Yulduz'un ay yıldız alameti göze çarpar (R176, R177).

4. *Hakanlı Çevresi*

İslamiyete geçen ilk büyük devleti Hakanlı çevresinde, Çin ve Türk kozmolojisinin Budizm ve İran etkilerinden geçerek aldığı şeklin bu sefer İslamiyete göre değiştirildiği gözlemlenir. Eski inançlar, şairane tesirler ve astrolojik düşünceler şeklinde İslamiyetin çerçevesine sızdırılmaktadır.

Genel şekilde kozmik düşünce, kadim Çin ve Türk ilkesine sadıktır ve gökle yer

---

Caferoğlu, *a.g.y.* Sol tarafa iliklenen, "kısa etekli ve dar Hu elbisesi" için bkz. S. Beal, *Si-yu-ki*, Kalkûta 1963, s. 85. Çinliler, Hsiung-nu grubundan milletlere, Türklere ve genellikle Orta Asyalılara "Hu" adını verirdi: Ögel, "Doğu Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar," s. 91. 630 civarında Hsüan-tsang'a göre, "Kuzey Hint"te (Afganistan ve Sind) beyler "Hu" elbisesi giyiyordu: S. Beal, *a.g.y.*, s. 134. X. yüzyılda, İbn Havkal'ın benzer düşüncesi: Sind ve Hint beyleri, *kurtak* giyiyordu. İbn Havkal, Wiet-Kraemers tercümesi, s. 314, not 516. İslamiyetten önce Amu Derya havzasında *kurtak* tasviri için bkz. R. Göbl, *a.g.y.*, III Levha 95.

[149] Kök Türklerde ve Orta Asya tarzında çapan giymiş Bâmîân ay tanrısı resmi. Atlı arabada, yanında silahtar bkz. B. Rowland, *Art and Architecture of India*, Suffolk 1953, Levha 57.

[150] İbrahim b. Edhem için bkz. Ebû Abdurrahman, *Muhammad es-Sülemî, Kitâbu't-Tabakâtü's-Sûfiyye*, Leyden 1960, s. 14. İbrahim Edhem hikâyesinin Budha *jataka* menkıbeleriyle muhtemel ilgisi hakkında bkz. A. Goldziher (T. Duka, Goldziher makalesi özet şekli), *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1904, s. 132. Avcı beyin resmi için bkz. Ahmad Kohzad, *Rahnumâ-i Bâmîân*, (Kâbil, H. 1334), s. 17. *Yunus Emre Divanı*, B. Toprak baskısı, (İstanbul 1933), şiir XXVI: "İbrahim Edhem, gömleği keten".

kavramları temel olarak kalmıştır. Güneş ve ay ikinci dereceden parlaklık simgeleridir.

Güneş yine hükümdarın işaretidir. *Kutadgu Bilig*'de[151] güneş "Balık burcunun kuyruğundan Kuzu burcunun burnuna" geçince, yani Horasan ve Sogd'da olduğu gibi[152] Nevruz'da, Cemşid-Kün Han[153] bayramında, Hakanlı iliği tahta çıkar ve yıl başlar. Fars'da ise yıl Mihrican'da başlardı ve Yezdcerd takvimi takip edilirdi.[154] Selçuklular Orta Asya ve Hakanlı takvimini Melikî veya Celâlî[155] adı altında kabul ederek Yakındoğu'ya soktular. Melikî takvim, *mihr ü mâh*, yani kün-ay işareti gökte belirince başlardı. Böylece kün-ay, Melikî takvimin yılbaşı ve belki cülus işareti de oluyordu. Efrasiyab kolu ile Cemşid'den inen Hakanlı hükümdarını[156] güneşe teşmil eden simgeler *Kutadgu Bilig*'de tekrarlanır.[157] Ilig mertebesinde beğin adı *Küntoğdı*'dır ve şair ona şöyle hitap eder:

> *Ay yarumış künüm!*
> [Ey parlak güneşim] (beyit 1406!)

"Yarumış kün" tabiri ışıklı bir güneş piktogramını hatırlatmaktadır. Nitekim şair, doğan güneşi dalları budaklanan ateşten ağaca veya bir kalkan ile al mızraklara benzetir.[158] Budist azizleri "yaruk yula belgür" tigi {*sic.*} gibi Hakanlı *iliğ*'i "yulateg"[159] ışıklar saçmaktadır. Bu "yula" adaleti temsil eder. Güneşin ışıkları her yere aynı şekilde vardığı gibi, iliğin adaleti de insanlar arasında fark gözetmiyordu. *Adl*

---

151 Yusuf Has Hacib, *a.g.y.*, beyit 66 ve devamı.

152 Bkz. dipnot 39.

153 Bkz. dipnot 40.

154 Şemseddin Ebû Abdullah Muhammad ed-Dimişkî, *Nuhbetü'd-Dehr fi'l-'Acâibü'l-Berr ve'l-bahr*, M. A. F. Mehren tercümesi, Amsterdam 1964, s. 406. Fars'ta yılbaşı, Nevruz'da değildi bkz. S. H. Taqizadeh, "Old Iranian Calenders," *Bull. Royal Asiatic Society*, Londra 1938. Yezdcerd takvimi; Nâsıreddin Tûsî, *Zîc-i Ilhanî*, Topkapı yazması III. Ahmed 3502, varak 14b.

155 Nâsıreddin Tûsî, varak 16b. Bu yıla "Türk yılı" da dendi: *Şamsiyye*, suppl. turc 247, Bibl. Nat. (XIV. yüzyıl asıldan): "Sâl-i Turkân ki her Nevrûz-i Sultânide tagayyür eder."

156 Bkz. dipnot 41.

157 Yusuf Has Hacib, *a.g.y.*, beyit 822-35, 5539, 325, 415, 825-26 (iliğin aslı güneştir).

158 *A.g.y.*, beyit 4892-4893.

159 "Yula-teg" için bkz. *a.g.y.*, beyit 5166. Budha *yula*'sı için bkz. dipnot 94.

kelimesi Hakanlı paralarında vardır[160] (R178). Aynı fikir Dihlî Türk Memluklarından Şemseddin İltutmış'ın (H 607-633/1210-1235) paralarında da sezilir.[161] Hükümdarın adının işareti olan parlak güneş piktogramı, *adl* kelimesi ile birliktedir.

Güneş ayrıca da doğru "törü", kanun ve adil, nizamlı bir cemiyette doğan kut işaretidir.[162] Yusuf Has Hacib bunu şöyle ifade eder:

Bu Kün-toğdi tigli törü ol köni (beyit 335)

Kaşgarî'ye[163] göre, Hakanlı devrinde kağanın hizmetindekilere "ay" denmekteydi. Yusuf Has Hacib'e[164] göre ay da *kün* gibi, aynı zamanda *kut* simgesidir ve güneşle ayın "bakışması"[165] (*mukabele, oppositio*) hali, Yusuf Has Hacib ve Kaşgarî'nin tabiriyle *tolun, tolu ay* veya *tolunay*'dır. *Kut*'un kemali olan bu halin işareti küredir,[166] yani Kök Türk yazısının "ay" fonogramıdır (R54, R103, R55). Tolunay, güzellerin de işaretidir.[167] *Kutadgu Bilig*'de Küntoğdı adlı iliğin veziri Ay-toldı'nın ifade ettiği anlam, kutun dolgunluk halidir:

Basa aydim emdi bu Ay-toldını
Anıngdın yaruyur ıduk kut künü
....
Bu Ay-toldı tigli, kut ol, kör anı (beyit 354-55)

Kutadgu Bilig'de Kök Türk ve Uygur metinlerindeki kün-ay kavramının, yani güneş ile ayın "körüşmek" (*ictimâ, mihr ü mâh, conjunctio*) hali işaretini de bulmaktayız. Kün-ay, Hakanlı devrinde hükümdar kutu ve belki cülus işaretidir.[168] Yusuf Has Hacib, Kün-toğdı İlig için şöyle der:

---

[160] Bkz. dipnot 169-172.
[161] Bkz. dipnot 181.
[162] Yusuf Has Hacib, *a.g.y.*, beyit 511, 1294, 1658, 2173.
[163] Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "Ay", "Ay bitiği".
[164] Yusuf Has Hacib, *a.g.y.*, beyit 731-36.
[165] "Bakışmak" için bkz. *a.g.y.*, beyit 137: "Bularda eng altın bu yalçık (ay) yorur", "Yaşık birle utru bakışsa tolur." *Tolun, tolu-ay* için bkz. *a.g.y.*, beyit 741, 2075.
[166] Tolunayın simgesi küredir bkz. *a.g.y.*, beyit 741, 662.
[167] "Tolunay"ın güzellik işareti oluşu hakkında bkz. *a.g.y.*, beyit 2723, 2843, 3274, 6530.
[168] Krş. Yusuf Has Hacib, *a.g.y.*, beyit 1254, 1782, 2347.

KÜN-AY

Yarudı ajunga kün-ay teg yala! (beyit 415)

Örüğlük kerek begke toğsa kün-ay (beyit 325)

İslamiyetin kabulü devrinde Türklerin *yaruk*'lar hakkındaki kavramlarını özetledikten sonra, bunların ikonografik görünüşü aranırsa, İslamiyet devrinde en kadim astral Türk işaretlerinin Sâmânî idaresindeki Türk beylerinin sikkelerinde[169] bulmaktayız. 605'ten beri Türk tudunları idaresinde bulunup 819 civarında Sâmânîlerin ilhak ettiği ve "ilk Müslüman Türk beldesi" olan[170] Taşkent sikkelerinin astral işaretleri (R179, R180) ve 963'te Bugra Bey adına Buhara'da basılmış[171] sikkelerin sim-

---

[169] İlk Müslüman Türk ve Hakanlı sikkeleri hakkında bibliyografya için bkz. I. Artuk ve C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Teşhirde İslami Sikkeler Kataloğu*, İstanbul 1969. B. Dorn, "über die Münzen der Ileke," *Bull. Acad. Imp. des Sciences*, St. Petersburg 1880, XXVI, s. 542-571; XXVII, s. 151-164. Aynı yazar, *Mélanges Asiatiques*, St. Petersburg 1881, VIII, s. 703-744; 1883, IX, s. 55-57. C. M. Fracehn, *Recensie numorum Muhammadorum Acad. Imp. Scien. Petropolitanae*, St. Petersburg 1826, s. 122-24. Aynı yazar, *Nova Supplementa ad recensienem*, St. Petersburg 1855, s. 53-57. A. Markov, *Inventarniy katalog musulmanskiy monet imperatorskaye Ermitaja*, St. Petersburg 1896-1904, s. 192-294, 849, 852, 924. R. S. Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, c. IX, 1889. Ahmed Tevhid, *Müze-i Hümayun Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, İstanbul 1321/1905. R. Vasmer, "Zur Münzkunde der Karacaniden," *MSOS*, Berlin 1930, XXXIII, 83-104. E. V. Zambaur, *Contributions à la numismatique orientale*, Viyana 1905.

[170] 605'ten Şâş (Taşkend) bir Türk Tudun'unun başkentiydi. 740'ta Çinliler Taşkend tudunu Bagatur'u öldürünce, oğlu Müslümanları imdada çağırdı ve Talas Muharebesi'ne sebep oldu. Bu muharebede Karluk Türkleri de Çin'e karşı Müslümanlarla beraber olunca, Çin, Türkistan'dan bin yıl için sürüldü bkz. E. Chavannes, *Documents...*, s. 141-142. 780 civarında "Şâş sahibi ve Türkleri"nden söz edilmesi hakkında bkz. W. Barthold, "Taşkend," *Encyclopaedia of Islam*, Leyden 1924. Türk beldelerinden ilk Müslüman olan Şâş (Taşkend) idi. Bu olay Bilge M.c.r Kadir Han devrinde oldu. Emîr Nûh b. Mansûr er-Râzî (W. Barthold, "Taşkend", Nuh b. Esad) oraya gaza etti (819'da: Barthold "Taşkend") ve İspicâb'a kadar vardı. (Ebû'l-Fazl b. Muhammad Cemâl Karşî), *Mulhakâtü's-Surâh*, Cod. Mus. As. 430a, varak 35b. Aktaran W. Barthold, *Turkestan v epohu Mongol'skago naşestviya*, c. 1, St. Petersburg 1898 (metinler). Taşkend büyük bir İslam beldesi oldu ve etrafı (gayri Müslim) Türklerle çevriliydi: Karşî'den naklen, Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Londra 1928, s. 150. H. 317 tarihli Muhammad adına para (Markov 540: Hilal. Markov 547: altı köşeli yıldız).

[171] Belh'de H. 317-393 tarihli Kara Tigin ve Yûsuf Bilge Tigin paraları için bkz. A. Markov, *a.g.y.*, 552, 557, 579, 611, 617, 619, 628, 655. Buhara'da H. 348 tarihli Tigin parası (Markov 910). Buhara'da H. 351-56, Bugra Beg, veya Beg paraları: altı köşeli yıldız. A.

geleri özellikle dikkati çeker (R156). Gerek bu sikkelerde, gerek bunları takip eden ve H. IV/M. X. yüzyıldan sonra başlayan "Kuz Ordu", "Kara Ordu", "Kılıç Ordu", Kaşgar, Üzkend, Sagânîân, Buhara, Semerkand, Cend gibi merkezlerde basılmış Hakanlı sikkelerinde[172] Orta Asya astral işaretleri hiç değişmemiştir.

Bir merkezi tilgen ve sekiz noktadan ibaret astral alamet Kadir Ahmed Han sikkesinde yer alır (R181). Hilal işareti pek çoktur (R182, R183, 184). Bazen hilalin içinde "lillah", "'adl" veya "ilik" (R185, R186, R183) gibi ibareler vardır. Bir testi üzerinde, hilal motifini, Hakanlı *ongun*'larından karakuş ile birlikte görürüz (R166).[173]

Hilal, bizimki gibi al olan Hakanlı bayrağının[174] aleminde de kullanılmış görünmektedir. Hotan'da çeşitli yerlerde bulunan yaldızlı, Arapça ibare taşıyan ve tarihli tunçtan hilaller[175] (R187) aleme benzemektedir. Alem kelimesi de *Kutadgu Bilig*'de mevcuttu.[176] Prof. Togan, bir alemdeki yazıyı دخلك لله {*dahlüke lillâh*} ("Sen Allah'a

Markov, Ilig 938, 942, 948-1017.

[172] Güneş ve ay motifli Hakanlı sikkeleri. H. 409 tarihli Ebû Ahmed b. Ali adına Semerkand sikkesi (I. Artuk ve C. Artuk, *a.g.y.*, İstanbul 1969, s. 997, Arapça "ilik" kelimesi üstünde noktalı güneş dairesi, altında tolunay dairesi). H. 413 tarihli Arslan Han adına sikke (Markov 345: hilal ve noktadan ibaret kün-ay). H. 413 tarihli Arslan Han Bîga Tigin adına Buhara sikkesi (Markov, İlig 342, 343: hilal, içinde *adl* veya "Bahâ" yazılı), H. 416 tarihli Buhara parası (Markov, Ilig 360: çizgiden ibaret aşağıya veya yukarıya doğru hilal, içinde Arapça "ilik" kelimesi). H. 418 tarihli, b. Ali Pâdişâh adına Semerkand parası (Markov, Ilig 359: hilal). H. 418 tarihli Arslan Ilik Yusuf adına Buhara sikkesi (Markov, İlig 369: hilal içinde Arapça "Lillah"). H. 429 tarihli Arslan Ilig adına Semerkand parası (Markov, Ilig 39: hilal). H. 433 tarihli Tamgâc Bugrâ Karâ Han adına sikke (Markov, Ilig 399; hilal), Kadir Ahmed Han adına sikke (Markov 510: ortada daire ve etrafta sekiz nokta), H. ... 9 tarihli Melikü'l-Muzaffer Ilig adına sikke (I. Artuk ve C. Artuk, *a.g.y.*, s. 998: hilal üzerinde 2 yapraklı nar). İbrâhim Arslan Hâkân, Melikü'l-Üzkend adına sikke (I. Artuk ve C. Artuk, *a.g.y.*, s. 1003: sekiz uçlu yıldız).

[173] Hakanlı *ongun*'u karakuş hakkında bkz. Emel Esin, "Türk Sanatında Alp Şahsiyetinin Görünüşü III," *Türk Kültürü*, Ankara Ağustos 1969.

[174] Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "al", "ağdı": ağdı kızıl bayrak (III/183).

[175] National Museum, Delhi, YO.oo. 176. Bkz. F. F. Andrews, *Descriptive Catalogue of Antiquities Recovered by Sir Aurel Stein*, Delhi 1935, s. 62. Andrews, Arapça harfleri okumadığı için, süslerin çift başlı kuşa benzediğini kaydetmek ile yetinmişti. Aynı tezyinat şekli için bkz. A. Markov, Sâmânî 123, 246; İlik 14, 24, 27, 222, ilâh. Hilalin arkasında, takılmak için konmuş bir halka olmasına rağmen, bu şekilde alem görmemiş olduğunu düşündüğüm Aurel Stein, bu hilallerin baskı için kullanılacağını sanmaktaydı bkz. *Innermost Asia*, I/109. Aynı tarzda, hilal alemler için bkz. *a.g.y.*, Kh. 04 ve Khot. 007.

[176] "Alem başlar er": Yusuf Has Hacib, *a.g.y.*, beyit 2346.

dahalet et!") olarak okumuştur. Üzerindeki tarih de H. 225, 335 veya 445 okunur. Hotan,[177] Hakanlı devrine kadar, Arapların "el-Mu'zzamü't-Türk ve't-Tubut" dediği bir gayri Müslim kral idaresindeydi. Hakanlı Kadır Yusuf Han (ölm. H. 432/M. 1032) devrinde Hotan'ın Müslüman olduğuna göre, alemin üstündeki tarihin H. 445/M. 1045 olması ve alemin Hakanlılara atfedilmesi mümkündür. Hilalin içi Uygur sanatında alev işareti *yalın-teg d.r.z.l.*'ı (R60) hatırlatır şekilde çatallanmaktadır. Waley'in iki başlı kuşa benzettiği hilalin üstündeki süslemeler,[178] Sâmânî devrinden beri ve Hakanlı sikkelerinde de görülür (R188, R189). Hilal ve "karakuş" motifinin birlikte kullanıldığı da kaydedilmişti (R166).

Kün-ay motiflerinin çeşitli şekilleri de Hakanlı sanatında ve sikkelerinde tekrarlanır. H. 409/M. 1018 tarihli Semerkand'da basılmış Hakanlı sikkesinde Arapça "ilik" kelimesi üstünde, Çin usulünde noktalı daire şeklinde güneş ve dolunay vardır (R191). Bahsi geçen testi üzerinde, karakuşun iki tarafında kün ve tolunay simgeleri durur (R192).

H. 413/M. 1022'de basılmış bir sikke de, Arslan Han'ın işareti noktalı daire ve hilalden ibaret bir kün-aydır (R191). Kazakistan'da bulunup Hakanlı devrine atfedilen bir tunç aynada da (R166), aslan ve *evren* ongunu olan bir hükümdarın astral alameti, H. 413/M. 1022'de sikke bastıran Arslan Han'ınkine benzer bir kün-aydır. Dört kün-ay motifi aynanın eksenleri üzerinde yer almıştır. Belki ayna, bu Arslan Han veya diğer kün-ay işareti olan bir Arslan Han'a aitti.

Erken Müslüman Türk devri Türkistan paralarında da köşeli yıldız veya güneş motifi pek çoktur (R193). H. 351/M. 962 tarihli Bugra Bey adına Buhara'da basılan sikke ve Üzkend Hakanlı meliği İbrahim Arslan Han'ın sikkesi, bu motifi gösterir. Selçuklu sikkelerinde yer alan bu köşeli güneş veya yıldız (R194), Mühr-ü Süleyınan adı altında İlhanlı ve Osmanlı ikonografisine de geçecektir.

Mesûdî'nin tabiriyle "Hakanlar hakanı"[179] sayılan "Türk Hakanlıları"nın astral nitelikli devlet alametleri muhtemelen diğer Türkleri de etkiledi. Gazneviler,[180] Dihli[181] ve Mısır[182] Memlukları, Selçuklular,[183] Müslüman Moğol hükümdarları ve

---

[177] W. Barthold, "Khotan," *Encyclopaedia of Islam*, Leyden 1927.

[178] Bkz. dipnot 175.

[179] Bkz. dipnot 41.

[180] F. Kurtoğlu, *Türk Bayrağı ve Ayyıldız*, Ankara 1938, s. 53: Sebuktigin'in "tawk"ında "mâhçe".

[181] Dihlî Türk sultanları paraları için bkz. C. J. Rodgers, *Catalogue of the Coins of Indian*

Museum, Calcutta, I. kısım, Kalküta 1893, s. 59, 41 (Şemseddin İltutmış: güneş ve *adl* kelimesi veya atlı). Aynı yazar, "Coins Supplementary to Thomas Chronicles," *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, c. XLIX, s. 208 ve devamı, para 8715 (Yulduz: altı uçlu yıldız ve hilal).

182 P. Balog, *The Coinage of the Mamluk Sultans of Egypt and Syria*, The American Numismatic Society, New York 1964, s. 23 (hilal): el-Mansûr Muhammad, s. 25 (hilal ve güneş gülü): en-Nâsîr Muhammad, es-Sâlih İsmâîl, el-Ahsraf Şa'bân, el-Mansûr Muhammad, es-Sâlih Haccî, s. 25 (güneş ve aslan): el-Mansûr Muhammad.

183 Tuğrul Bey'in yay ve ok alameti hakkında bkz. F. Kurtoğlu, *a.g.y.*, s. 51-52 ve resim 34. Kirman Selçuklarından bir hatun ile Hazret-i Ali soyundan bir âlimin oğlu olan Muhammad b. İbrâhim (*Selçukiân ve Guzz dar Kirmân*, B. Parîzî baskısı, Tahran, H. 1343, s. 11) şöyle der: (Kirman mülkünün hepsini Kavurd (Selçuklu) alınca, simgeleri ok ve yay olan Al-i Selçuk kaidesince, bir çadır ve bir günlük diktiler ve tepesine alametler ve ok, yay, ve küçük yay ve onun da üstüne tuğra, ad ve lakapları düzdüler). Kirman'da kazı yapan A. Hutt'dan öğrendiğime göre, ok-yaylı tuğra oyulmuş mezarlar son zamanlarda bulundu.

Anadolu Selçuklu devrinde güneş ve ay hakkında bkz. İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûrü'l-Alâiyye*, Erzi baskısı, Ankara 1956, varak 216, 464 (hükümdarın simgesi güneş ve kartal). A. Mansuroğlu, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul 1958; XIX/8 (hükümdarın simgesi güneş: "Sen güneş sen, gök tahun e paşa! [padişah]). İbn Bibî, varak 414 (sancağın mâhçesi). *A.g.y.*, varak 288 (Çarh-ı Felek'in somut düşüncesi ve onun külahındaki güneş ve ay yumurtası). *A.g.y.*, varak 480: (Hakanlar güneşi İzeddîn Keykâvûs ile aylar hatunu Selçuklu soyundan bir hanımın evlenmesi). Aynı fikir Sultan Veled tarafından ifade ediliyordu: "Gelin görün bu düğünü. Kutlu edin ay ve günü"; Mansuroğlu, VI, I. Zengî, Artukoğlu, Gâzî ve Selçuklularda ay ve güneş işaretli paraları hakkında bkz. I. G. Edhem, *Catalogue des monnaies turcomanes du Musée Impérial Ottoman*, Bologne 1894, para 95, 112, 130, 139. Anadolu'da II. Gıyâseddîn Keyhusrev'in güneş ve aslan işaretli parası ve bayrağı hakkında bkz. F. Kurtoğlu, *a.g.y.*, resim 32/6, s. 54. H. 671-679/M. 1272-1280 civarında Aksaray ve Kayseri'de büyücü "heykelî" Nâsıreddin Sivasî'nin yazdığı Farsça, Arapça karışığı Türkçe kelimeler de olan eserde (Farsça 174, Bibl. Nat.), varak 103'te, İskender'in çadırı resminde ve muhtemelen devrin tuğ ve bayraklarından esinlenilmiş şekillerdeki alem resimleri vardır. Aslı "Cîlî" olan Nâsıreddin, yalnız Horasan ve Gîlân kozmolojisini öğrenmekle kalmamış, bütün dünyayı gezmiş ve bu arada o devirde Çin adı verilen (bkz. Kaşgarî: "Sîn") Kaşgar ve ötesi gayri Müslim Türk illerine gitmişti (varak 403), *Mandala*'ya karşılık kullandığı *mandal* tabiri (varak 86), Uygur Türkçesine etkisinin işaretidir. (Mandal: Rachmati, a.g.y., dizin). Nâsıreddin Sivasî'nin "heykel"leri ve bu arada ay menzillerinin somut resimleri, Uygurların ay menzilleri resimlerini hatırlatır (bkz. A. Grünwedel, "İdikut-schahri"). Nâsıreddin Sivasî hakkında bkz. Emel Esin, "Selçuklu Devrine Ait Resimli Bir Anadolu Yazması," Güzel Sanatlar Akad. Türk Sanatı Enst. Yayınları I, İstanbul 1963.

Selçuklu mezarlarındaki astral motifler hakkında bkz. K. Otto-Dorn, "Türkische

Timurlular,[184] Osmanlılar,[185] çeşitli şekillerde hep aynı işaretleri tekrar ettiler. Böy-

---

Grabsteine mit Figurenreliefs," *Asrs Orientalis II*.

[184] İlhanlı ve Altun Ordu Timurlu devrelerinde güneş ve ay: "İki yaktu güher âlemge birgen": T. Gandjei, "Muhabbet-nâma di-Horazmî," *Annali dell Istituto Universitario Orientale*, Nuova Serie, c. VI-VII, Roma 1958. Harizmî, Türkçe eserini 1353'te yazdı. Osmanlı devri leyl ve nihar cevheri için bkz. dipnot 185. İlhanlı devrinden fakat Arapça yazılı harflerle figuratif bir *mandala*'da, tepede, Tun-huang *mandala*'larında olduğu gibi (dipnot 55) somut güneş ve ay (*mâh peyker-i Türk*) resimleri için bkz. Emel Esin, "The Turco-Mongol Monarch Representation and the Cakravartin," *XXVI. Şarkiyat Kongresi Bildirileri*, c. II, Delhi 1969, Levha VII B. Gazan Han'ın mühr-ü Süleyman işaretini İslamiyete girerken alması hakkında bkz. *a.g.y.*, dipnot 47. Cuci paraları için bkz. S. A. Yanina, "Cucidskie moneti," *Materiali i issl. po arh. SSSR*, 80 (no 124b) ve 61. Hükümdar güneşe ve Cemşid'e benzetilirdi bkz. Vassâf, *Kitâbü'l-Müstesab*, Bombay 1852-53, s. 324. İçki ayinlerinde, hükümdara ve güneşe diz çökülürdü bkz. Z. V. Togan, *İbn Fadlân*, s. 178. Saray'da (itil) hükümdarın kalesi üstüne hilal dikilmişti bkz. Kalkaşandî, *Subhü'l-A'aşâ*, Kahire baskısı IV/457. Kubilay'ın bayrağında güneş ve ay vardı bkz. Pelliot, *Notes on Marco Polo*, Paris 1963, s. 861 ("Ramusie" bahsi).

[185] Hakanlı hükümdarı gibi (bkz. dipnot 157), Sultan Osman da "benim aslım güneş demişti Ş. Turan, *Tevârîh-i Âli-i Osmân*, Defter VII, Ankara 1957, s. 22'de şu referans verilir bkz. Hasan b. Mahmûd Bayatî, *Câm-i Cem*. Sultan Cem için H. 886'da yazılan bu eser Alî Emîrî tarafından H. 1331'de Dersaadet'te yayımlanmış. "Güneşten fazl-u sultan, hod müsellem" bkz. İbn Kemal, Ş. Turan baskısı, v. 152. Kün Han padişah ayinlerini kurdu bkz. Neşrî, *Kitâb-ı Cihânnumâ*, R. Unat ve M. Köymen baskısı, Ankara 1949, I/15. "Nevrûz-i Sültânî" hakkında bkz. Naîmâ, *Târîh*, İstanbul H. 1281, III/446, IV/220, VI/65. Padişahın mevsimler boyunca saraydan saraya geçişi, güneşin burçlar boyunca ilerlemesine benzetilirdi bkz. Küçük Çelebi-zâde İsmâ'îl 'Âsım Efendi, *Târîh*, İstanbul H. 1282, s. 119. Hükümdarın "hilal zevrekça"sı hakkında bkz. *a.g.y.*, s. 43-4. Hükümdar *Mihr ü mâh*'tır bkz. İbn Kemal, *a.g.y.*, 201. Mihr ü mâh aynı zamanda padişah ve sadrazamın birarada olmasının simgesidir: "Bindi bir zevraka dâmâdı ile hazret-i şâh. Burc-u âbîde Kırân eyledi san, mihr ile mâh," Küçük Çelebi, *a.g.y.*, s. 45.

Moncuk *mihr ü mâh*'a benzetilir: İbn Kemal, varak 180: "Moncuk-u alem-ı zafer u perçem" bkz. *a.g.y.*, varak 45: "Mahçe-i 'alem". *A.g.y.*, varak 208: "Mihr-i cihân gibi altun başlu 'alem". *A.g.y.*, varak 48: "Mahçe-i tüğ": Aynı fikir: Küçük Çelebi-zâde, s. 134. Osmanlı resim ve metinlerinde gün ve "dün" (gece) cevheri için bkz. Emel Esin, "Prof. Necati Lugal'in Tedris Ettiği *Terceme-i Darîrî* ve Bu Eser için Yapılan Resimler," *Prof. Necati Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1969, Resim 7 (XV. yüzyıl Osmanlı resmi, gün ve "dün" cevherini tutan melek resmi). "Nihar ve leyl cevherleri" İbrâhim Hakkı'nın *Marifetnâme*'sindeki dünya planının tepesindeki iki köşede gözükür bkz. Kütüphanemdeki H. 1215 tarihli yazma, varak 14b. Emel Esin, "The Turco-Mongol Monarch Representation"da yayımlanmıştır. İbrahim Hakkı, varak 15'teki dünya planında güneş ve ay piktogramları vardır.

lece, kadim Iç Asya simgelerine göre[186] göğün ateşli zirvesinde en yüksek parlaklık tasavvuru olan kün-ay, Türk tarihinin de bir simgesidir.

Osmanlı sikkelerinde "güneş ve ay" için bkz. N. Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, Istanbul 1968, çoğunlukla güneş işaretleri, Uygurlarda olduğu gibi bkz. bu yazıda (R135) lotus veya gül şeklindedir. II. Mehmed sikkeleri (108: gül) II. Bâyezid (sonda numarasız levhalar, ilk sırada 4. para: Tekerlek ve hilal). I. Selim (aynı yerde, 3. sırada 3. para: tekerlek, gül-güneş şekilleri ve ortası noktalı ve ışıkları eğik güneş. En sondaki numarasız levhalarda, ikinci levha, ikinci sıra, sayfanın en solundaki). II. Selim (gül-güneş aynı yerde. 1. 3. 4. paralar). III. Murad (gül-güneş'in çeşitli şekilleri). Mühr-ü Süleyman I. Bâyezid'den beri gözükür.

Osmanlı sancaklarındaki *mihr ü mâh* için bkz. F. Kurtoğlu, *a.g.y.*, Resim 46 (Orta Asya şeklinde kün-ay ve hilal), Resim 47-56 (ışıklı güneş ve ay); mühr-ü Süleyman hepsinde vardır. Elbiselerde "mihr ü mâh" için bkz. T. Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, Istanbul 1946, Levha XXVI (Kanuni'nin şalvarı).

186 Kırmızı Çin ve Türk kozmolojisinde göğün zirvesine ve ateşe işaret eder: bkz. dipnot 15 ve W. Eberhard, "Kosmologische Spekulation" ile O. Pritsak, "Qara".

KAYNAKLAR

Ahmed Kohzad, *Les sites touristique d'Afghanistan*, Kâbil tarihsiz.

——, *Rahnumâ-i Bâmîân*, Kâbil H. 1334.

Ahmed Tevhid, *Müze-i Hümayun Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, İstanbul 1321/1905.

Allchin, R. R., "The Culture Sequence in Bactia," *Journal of the Hist. Society of Afghanistan*, Ocak 1960.

Andrews, F. F., *Descriptive Catalogue of Antiquities Recovered by Sir Aurel Stein*, Delhi 1935.

Arat, R., *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965.

Artuk, İ. ve ARTUK, C., *İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Teşhirde İslami Sikkeler Kataloğu*, İstanbul 1969.

Balog, P., *The Coinage of the Mamluk Sultans of Egypt and Syria*, The American Numismatic Society, New York 1964.

Banerjea, J. M., *The Development of Hindu Iconography*, Kalküta 1956.

Bang, W. ve Gabain, A. von, "Türkische Turfan Texte I," *Ergebnisse der Deutschen Turfan Forschung*, Leipzig 1972.

——, "Türkische Turfan Texte V," *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1929-31.

——, "Türkische Turfan Texte II," *Ergebnisse der Deutschen Turfan Forschung*, Leipzig 1972.

Bang, W. ve Racmati, G. R., "Die Legende von Oghouz Qaghan," *Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1932.

Barthold, W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Londra 1928.

——, *Turkestan v epohu Mongol'skago naşestviya*, St. Petersburg 1898.

Bazin, L., "La Langue des T'opa Wei," *TP*, 1950.

Beal, S., *A Catena of Buddhist Scriptures*, Taipei 1970.

——, *Si-yu-ki*, Kalküta 1963.

Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, Ugan-Temir tercümesi, İstanbul 1956

Benveniste, E., "Le dieu Ohrmuzd et le démon Albasti", *Journal Asiatique*, 1960.

Bernştam, A. N., "Arxeologiçeskiy oçerk severnoy Kırgızii," *Komitet Nauk pri SNK Kırgızskoy SSR*, Frunze 1941.

——, "Osnovnie etapı istorii kulturi Semireçiya i Tyan-şanya," *Sovietskaya Arxeolegiya* XI, 1949.

Biot, E., *Le Tchéou-li*, Paris 1851.

Bîrûnî, *el-Âsarü'l-Bâkiyye*, E. Sachau baskısı, Leipzig 1923.

——, *el-Kitâb fi'tahkîk mâ li'l-Hind*, Haydarabad 1958.

Bosworth, C. E. ve Clauson, G., "Al-Xwarazmî on the Peoples of Central Asia," *Journal of the Royal Asiatic Society*, Nisan 1965.

Boyle, J., *'Atâ Malik Juvaînî, The History of the World-Conqueror*, Manchester 1958.

Burlingane, E. W., *Buddhist Legends*, Harvard Oriental series, no. 29, Londra 1969.

Caferoğlu, A., "Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XIII, 1965.

——, "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları," *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, 1931.

——, *Uygur Sözlüğü*, Ankara 1934.

Carrol, T., *Account of the T'u-yü-hun in the History of the China Dynasty*, Univ. of California Press, 1953.

Chattopadhya, B., *The Age of the Kushans, a Numismatic Study*, Kalküta 1967.

Chavannes, E., *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux et notes additionnelles*, St. Petersburg 1903.

Combaz, G., *L'évolution du stūpa en Asie*, Louvain 1933.

Cunningham, G., *The Ancient Geography of India*, Varanasi 1963.

Doerfer, G., "Das chaladsch, eine archaische Turksprache in Zentral Persien," *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*, 11/1, Wiesbaden 1968.

Dorn, B., "Über die Münzen der Ileke," *Bull. Acad. Imp. des Sciences*, St. Petersburg 1880.

——, *Mélanges Asiatiques*, St. Petersburg 1881.

Dowson, J., *A Classical Dictionary of Hindu Mythology*, Londra 1961.

Eberhard, W., "Lokalkulturen im alten China," *TP*, c. XXXVII'ye ek, Leyden 1942.

——, *Beitraege zur kosmologischen Spekulation Chinas in der Han Zeit*, Berlin 1933.

——, *Conquerors and Rulers in Medieval China*, Leyden 1965.

——, *Çin Tarihi*, Ankara 1947.

Ebû Abdurrahman Muhammad es-Sülemî, *Kitâbu't-Tabakâtü's-Sûfiyye*, Leyden 1960.

Ebû'l-Fidâ, *Kitâbu't-Takvîmü'l-Büldân*, Paris 1890.

Edhem, I. G., *Catalogue des monnaies turcomanes du Musée Impérial Ottoman*, Bologne 1894.

Esin, Emel, "Ak-beşim," *VI. Türk Tarih Kongresine Bildiriler*, Ankara 1967.

——, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü I," *Türk Kültürü*, Ağustos 1965.

——, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü II," *Türk Kültürü*, Ağustos 1968.

——, "Türk Sanatında Alp Şahsiyetinin Görünüşü III," *Türk Kültürü*, Ankara, Ağustos 1969.

——, "And", *Erdmann Hatıra Kitabı*, İstanbul 1970.

——, "Prof. Necati Lugal'in Tedris Ettiği *Terceme-i Darîrî* ve Bu Eser İçin Yapılan Resimler," *Prof. Necati Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1969.

——, "Selçuklu Devrine Ait Resimli Bir Anadolu Yazması," *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, c. I'den ayrı basım, Güzel Sanatlar Akad. Türk Sanatı Enst. Yayınları, İstanbul 1963.

——, "The Horse in Turkic Art," *Central Asiatic Journal*, c. X, no. 3-4, Aralık 1965.

——, "The Turco-Mongol Monarch Representation and the Cakravartin," *XXVI. Şarkiyat Kongresi Bildirileri*, c. II, Delhi 1969.

——, "The Turkish Warrior's Blade With Zoomorphic Décor," *XII. Permanent International Altaistic Conference* tebliği, Berlin'de baskıda.

Facenna, D., *Sculpture of the Sacred Area of Butkara I. Swat Pakistan*, Roma 1962.

Fracehn, C. M., *Nova Supplementa ad recensienem*, St. Petersburg 1855.

——, *Recensie numorum Muhammadorum Acad. Imp. Scien. Petropolitanae*, St. Petersburg 1826.

Franke, O., *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin 1925.

Gabain, A. von, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1950.

——, *Das Uigurische Königreich Chotscho*, Berlin 1961.

Gandjei, T., "Muhabbet-nâına di-Horazmî," *Annali dell Istituto Universitario Orientale*, Nuova Serie, c. VI-VII, Roma 1958.

Getty, *The Gods of Northern Buddhism*, Tokyo-USA, 1962.

Ghirshman, R., *Les Chionites-Hephtalites*, Kahire 1958.

Göbl, R., *Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, Wiesbaden 1967.

Granet, M., *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1957.

Grantovskij, E., *Indoirunischen Kastengliederung bei den Skythen*, Moskova 1960.

Groot, J. J. M. de, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin 1921.

——, *Religious System of China*, Taipei 1964.

Grünwedel, A., *Buddhist Art in India*, Londra 1965.

——, *Altbuddhistische Kultstaetten in Chinesisch Turkestan*, Berlin 1912.

Habibi, A., *Yek Tahkîk der Târîh-i Edebiyât-i Peştu ve Târîh-i Gazne*, Kâbil H. 1341.

Hackin, J., "Fouilles à Kunduz," *Diverses recherches archéologiques en Afghanistan, MDAFA* VII, Paris 1959.

Hambis, L., *Sculptures et peintures de L'Asie Centrale, inédits de la Mission Pelliot*, Paris 1956.

Hamilton, J. R., *Les Quighours à l'époque des cinq dynasties*, Paris 1955.

Harizmî, *Muhabbet-nâme*, Moskova 1961.

Harsha, R. G., "Mount Meru: The Homeland of the Aryans," *XXV. Şarkiyat Kongresine Bildiriler*, Delhi 1964.

Hazai, G., "Ein Buddhistisches Gedicht aus der Berliner Turfan Sammlung," *Acta Orient Hung.*, 23/9, Budapeşte 1970.

Huart, C. I., "Khorasan," *The Encyclopaedia of Islam*, Leyden 1927.

Hüseyin el-Vâ'iz, *Lubâbü'l-İhtiârât*, Semerkand 870/1465.

İbn Bibî, *Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûrü'l-Alâiyye*, A. Erzi baskısı, Ankara 1956.

İbn Havkal, *Kitabü's-Sûretü'l-Arz*, çev. Kraemers Wiet, *La configuration de la terre*, Paris 1964.

İbn Hurdezbih, *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leyden 1899.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Kahire 1348.

İnan, A. "Ant," *Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VII/4.

İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1953.

İstahrî, *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire 1961.

Julien, S., *Histoire de la vie de Hioun-Thsang*, Paris 1968.

Kak, R. C., *Handbook of the Archaeologic and Numismatic Sections of the Sri Pratap Singh Museum*, Kalkûta 1923.

Kalkaşandî, *Subhü'l-a'şâ*, Kahire baskısı.

Kırzıoğlu, F., *Dede Korkut Oğuznâmeleri*, İstanbul 1952.

Kisilev, S. P., "Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri," *Akademiya Nauk SSSR, Materiali i issledovaniya po arxeologii SSSR* no. 9, Moskova 1949.

Klaştorniy, S. G., "Problemi ranney istorii plemeni Turk (Ashina)," *Novoe v Sovietskoy arxeologii*, Moskova 1965.

Kurtoğlu, F., *Türk Bayrağı ve Ayyıldız*, Ankara 1938.

Lal, K. S., *The History of the Khaldji*, Londra 1967.

Lattimore, O., *Inner-Asian Frontiers of China*, Boston.

Le Coq, A. von., "Türkische Manichaica aus Chotscho III," *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1922/3.

——, "Türkische Manichaica" I-III, *Ergebnisse der Deutschen Turfan Forschung*, Leipzig 1972.

——, *Chotscho*, Berlin 1913.

——-, *Buddhistische Spaetantike in Mittelasiens*, Berlin, 1925.

Levin, M. G. ve Potapov, L. P., *The Peoples of Siberia*, Chicago 1964.

Lévi, S. ve Channes, E., "L'itinéraire d'Ou-k'ong," *Journal Asiatique*, Paris 1895.

Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken*, Wiesbaden 1958.

Mackerras, C., *The Uighur Empire*, Canberra 1968.

Mackey, E., *The Indus Civilization*, Londra 1935.

Mahmud Kaşgarî, *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*, B. Atalay baskısı, Türk Dil Kurumu, Ankara 1943.

Makdisî, *Ahsenü't-Tekasim fi'l-Ma'rifetü'l-Ekalîm*, Leyden 1906

Mansuroğlu, A., *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul 1958.

Markov, A., *Inventarniy katalog musulmanskiy monet imperatorskaye Ermitaja*, St. Petersburg 1896-1904.

Marquart, J., *Eranšahr*, Berlin 1901.

Marshall, J., *A Guide to Taxila*, Cambridge 1960.

Mesûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, Kahire 1958.

Mîr Gulam Muhammed Gubar ve diğ., *Târîh-i Afgânistân*, Encümen-i tarih-i Afganistan, Kabil H. 1336.

Muhammad b. İbrâhim, *Selçukiân ve Guzz dar Kirmân*, B. Parîzî baskısı, Tahran H. 1343.

Müller, F. W. K. ve Gabain, A. von, "Uigurica IV," *Ergebnisse der Deutschen Turfan Forschung*, Leipzig 1972.

Naîmâ, *Târîh*, İstanbul H. 1281.

Nâsıreddin Tûsî, *Zîc-i İlhanî*, Topkapı yazması III. Ahmed 3502

Nerşahî, *Tarîh-i Buhara*, Tahran H. 1317.

Neşrî, *Kitâb-ı Cihânnumâ*, R. Unat-M. Köymen baskısı, Ankara 1949.

Okladnikov, P., *Ancient Populations of Sibiria and Its Cultures*, Cambridge, Mass. 1959.

Orkun, N., *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-41.

Otto-Dorn, K., "Türkische Grabsteine mit Figurenreliefs," *Asrs Orientalis II*.

Ögel, B. "Doğu Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar," *Türk Tarih Kurumu Belleteni*, Ocak 1957.

Öz, T., *Türk Kumaş ve Kadîfeleri*, İstanbul 1946.

Özerdim, M., "Choular ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini," *Belleten*, Ankara, Ocak 1963.

Pauly, B., "Fragments Sanscrits d'Afghanistan," *Journal Asiatique*, CCLV/3-4, Paris 1967.

Pelliot, P., *La Haute, Asie*, Paris 1953.

——, *Notes on Marco Polo*, Paris 1963.

Poole, R. S., *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, 1889.

Pritsak, O., "Qara, Studie zur Türkischen Rechtsymbolik," *Z. V. Togan'a Armağan*, Istanbul 1950-55.

——, *Die Bulgarische Fürstenlinie*, Wiesbaden 1955.

Pugaçenkova, G. A. ve Rempel, L. I., *Istoriya isskustv Uzbekistana*, Moskova 1965.

——, *Vidayouçiesya pamyatniki izabrazitelnogo iskusstva Uzbekistana*, Taşkent 1960.

Rachmati, G. R. ve Eberhard, W., "Türkische Turfantexte VII," *Ergebnisse der Deutschen Turfan Forschung*, Leipzig 1977.

Radloff, W., *Atlas der Alterthümer der Mongolei*, St. Petersburg 1896.

Rodgers, C. J., "Coins Supplementary to Thomas Chronicles," *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, c. XLIX.

——, *Catalogue of the Coins of the Indian Museum*, Kalküta 1894.

Rosenfield, J. M., *The Dynastic Arts of the Kushans*, Univ. California Press, 1967.

Rowland, B. *The Art and Architecture of India*, Suffolk, 1953.

Shiratori, K., "On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang and His Metal Statues for Heaven-Worship," *Memoirs of the Research Dept of the Toyo Bunko*, no. 5, Tokyo 1930.

Siren, *Chinese Sculpture from the Vth to the XIVth Century*, Londra 1924.

Smirnova, O. I., *Katalogmonets grodışça Pencikent*, Moskova 1963.

Smith, V. A., *Cataloque of the Coins in the Indian Museum*, Kalküta, Oxford 1906.

Soper, C. "Northern Liang (Chü-ch'ü) and Northern Wei (Tabgac) in Kansu," *Artibus Asiae* XXI/2, Ascona 1958.

Stein, A., *Rājaratanginī*, Londra 1961.

——, *Ancient Khotan.*

——, *Serindia*, Oxford 1921.

Şemseddin Ebû Abdullah Muhammad ed-Dimişkî, *Nuhbetü'd-Dehr fi'l-'Acâibü'l-Berr ve'l-Bahr*, M. A. F. Mehren tercümesi, Amsterdam 1964.

Taberî, *Tarihü'r-Resul ve'l-Mülük*, Leyden 1890.

Taqizadeh, S. H., "Old Iranian Calenders", *Bull. Royal Asiat. Society*, Londra 1938.

Tarama Sözlüğü, TDK, 1945-53.

Togan, Z. V., "Türk Efsanelerinde Milli Alametler," *Türk Yurdu*, c. III, 1925.

——, *Eftalitlerin ve Bermekîlerin Menşei*, Istanbul 1965.

Tolstov, S. P. *Po drevnim deltulm Oksa i Yaksarta*, Moskova 1962.

Turan, O., *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Istanbul 1968.

Turan, Ş., *Tevârîh-i Âli-i Osmân*, Defter VII, Ankara 1957.

Vandui, A., "Some Ancient Relics of Mongolia," *Mongolia Today*, Delhi, Mayıs 1964.

Vanina, S. A., "Novie dannie o monetom çekanie Voljskoy Bolgarii X. v.," *Materialii i issl. po arx. SSSR.*

Vasmer, R., "Zur Münzkunde der Karacaniden", *MSOS*, Berlin 1930.

Visser, J. de, *The Dragon in China and Japon*, Leyden 1969.

Volkov, V. V. ve Grişin, Y. S., "Raskopki i razvedki v Mongolii", *Arxeologiçeskie otkritiya* 1969,

Moskova 1970.

Waley, A., *Book of Songs Translated from the Chinese*, Londra 1966.

Widengren, G., *Les religions de L'Iran*, Stuttgart-Paris 1965.

Williams, C. A. S., *Encyclopaedia of Chinese Symbolism and Art Motifs*, New York 1960.

Wing, D. ve Sou Lou, "Rain Worship Among Ancient Chinese and the Nahua Maya Indians," *Bulletin of the Institute of Ethnology, Academia Sinica* no. 4, Pekin, Sonbahar 1957.

Yâkût er-Rûmî, *Muc'emü'l-Büldân*, Beyrut 1957.

Yanina, S. A., "Cucidskie moneti," *Materiali i issl. po arh. SSSR*, 80.

Yunus Emre, *Yunus Emre Divanı*, B. Toprak baskısı, Istanbul 1933.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, R. Arat baskısı, Istanbul 1947.

Zambaur, E. V., *Contributions à la numismatique orientale*, Viyana 1905.

UYGUR TÜRKLERİNİN FİGÜRATİF ASTRAL TASVİRLERİ*

Eberhard gök ibadeti çerçevesinde astral dinlerin proto-Türk ve tarihsel Türk boylarının kültürel bir özelliği olduğunu ileri sürdü.[1] Eberhard[2] ayrıca, başkaları gibi, kısmen proto-Türk soyundan sayılan Chou hanedanının (MÖ1050-249) gök ibadeti ve astral çağrışımlarıyla birlikte MÖ 1. binyılda Çin'de astronominin bazı temel esaslarını bulduğunu belirtti.[3] Chou astronomisine atfedilen bu esaslar, yerin ve göğün farz edilen biçimlerine; dünyanın etrafında döndüğü söylenen takımyıldızların yörüngelerine; yılın günlerini temsil eden 365 parçadan oluşmuş gündönümü ve ekinoksları gösteren dairevi pusula-takvime; kış gündönümüyle başlayan takvime; astral konumları belirlemek için güneş ve su saatlerine; gözlem kulelerine ve yeryüzü düzlemine atfedilen şekle göre inşa edilip ana yönlerle mevsimlerin özdeşleştirilmesiyle bir takvim oluşturan ve dört ana yöne göre konumlandırılmış tapınak-saraylara (*ming-t'ang*) ilişkin kozmografik kavramlardan oluşmuştu.[4] Türkçede *kün*

---

* "The Figurative Astral Representations of the Uygur Turks," *International Symposium On the Observatories in Islam* içinde, ayrı basım, M. Dizer (ed.), Kandilli Rasatanesi, İstanbul 1977, 54-89. Türkçeye Müfit Günay tarafından çevrilmiştir–yn.

1 W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 94.

2 W. Eberhard, "Lokalkulturen in alten China," *TP*, c. XXXVII, Leyden 1942. Ayrıca bkz. J. B. Biot, "Précis de l'histoire de l'astronomie chinoise," *Etudes sur l'astronomie indienne et chinoise*, Paris 1966, s. 270 vd.

3 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s. 17, 33.

4 Pusula-takvim ve astronomiyle ilgili gereçler için bkz. J. B. Biot, *a.g.y.*, s. 272. Rasathane

denilen güneş ideogramı gibi gök cisimlerini kapsayan astral piktogramlar ve temel kozmik kriptogramlar da (Çincede *kua*, Türkçede *ırk*) geliştirilmişti.

Chou kozmografisi[5] başlangıçta evreni silindir şeklinde ve kubbeli İç Asya göçebe çadırı gibi kabul etmiş görünüyor. Chou dönemi sonuna doğru, gök bir kubbe şeklinde ve yeryüzü bir su altı uçurumu (ufkun altındaki alan) üzerinde yüzen kare biçiminde düz, geniş bir alan olarak düşünülüyordu. Dokuz parçadan (bölüm ya da kattan) oluşan gök sarayı sütunlara benzetilen ve yerin merkezinde dört ana yönde uzanan dağlarla destekleniyordu. Sütunlardan birisi çökmüş ve ekliptik* düzlemde bir eğilmeye neden olmuştu. Muhtemelen, altın dağ Sumeru'yu yer ve gök arasında eksen kabul eden Hint efsanesiyle bağlantılı Hint etkilerinden kaynaklanan ve Batıyı gösteren bir nokta olarak, gök sarayının girişi Batı Dağı'nda bulunuyordu. Türklerle ilgili olarak ise, Kök Türk Kağanlığının (550-745) Kuzeyli sakinleri, evreni silindir biçimli ve kubbeli bir çadır olarak hayal etmeye devam ettiler.[6] Hayli gelişmiş bir

---

hakkında bkz. *a.g.y.*, s. 272, 317. *Ming-t'ang* hakkında bkz. *a.g.y.*, s. 345; M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1959, s. 117. Takvim hakkında bkz. J. B. Biot, *a.g.y.*, s. 325. Türkçe güneş ve ay piktogramları hakkında bkz. Emel Esin, "Kün-ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi." Işık saçan gök cisimleri kriptogramları hakkında bkz. *I-Ching*, C. Baynes çevirisi, Londra 1960, I, 295. Kün *ırk*'ının (kriptogram), Çin güneş kriptogramının (no 230) muadili oluşu hakkında bkz. W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte, I," *SEDTF*, Leipzig 1972, s. 244.

5 Evrenin kubbeli bir çadır oluşu hakkında bkz. W. Eberhard, "Lokalkulturen in alten China," *TP*, c. XXXVII, s. 21-23; J. B. Biot, *Le Tchéou-li*, Paris 1891, II, s. 488-89. Sonraki döneme ait fikirler için bkz. W. Eberhard, *a.g.y.*, 2/3-7; M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne*, s. 231-34, 338, 495. Gök cisimlerinin daldığı su altı uçurumu için bz. M. Granet, *a.g.y.*, s. 437-38.

* Ekliptik: Tutulum Dairesi. Astronomide Güneş'in yıl boyunca takımyıldızlar arasında izlediği görünür yolun oluşturduğu büyük çember. Bu aynı zamanda Yer'in Güneş çevresindeki yörüngesinin gök küre üzerindeki izdüşümüdür –yn.

6 Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken*, Wiesbaden 1958, s. 8, ve *a.g.y.*, not 46 (Kök Türk kavramı). R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, s. 196 (Uygur kavramı). Dört okyanus arasındaki kare yeryüzü: *Tört taluy ügüz içindeki yir* hakkında bkz. F. W. K. Müller "Zwei Pfahlinschriften aus den Turfan Funden," *APAW*, Berlin 1915, s. 36. Uygur metinlerinde Sumeru Dağı ve okyanuslar hakkında bkz. W. Radloff, *Suvarnaprabhāsa, das Goldglanz-sütra (Altun-yaruk), aus dem uigurischen ins deutsche übersetzt*, Leningrad 1930, s. 22. *Mandala* hakkında bkz. G. Tucci, *The Theory and Practise of the Mandala*, Londra 1961. *Mandala*'ya Uygurca'da *mandal* deniyordu bkz. *Drevneturskiy Slovar'*, Leningrad 1969. "Törkil mandal" (dörtgen *Mandala*) için bkz. *a.g.y.* Evin içine çizilen *mandala* evi tapınak haline getiriyordu bkz. W. Radloff, *a.g.y.*, s. 246. Gökyüzünü

takvim sistemine sahip olan Koço Kağanlığının (850-1212), Uygurların, Çin ve Hint geleneklerinin yanı sıra eski Türk kozmoloji kavramları da dahil olmak üzere birçok kozmografik kavramı birleştirmişlerdi. Hint gelenekleri Türk kültürüne Budizm yoluyla girmişti. Uygur kozmografyası yeryüzünü dört tarafı okyanuslarla çevrilmiş, düz bir kara parçası olarak tanımlamıştı. Yeryüzünün ortasında, bir denizden çıkan Sumeru Dağı yükseliyordu. Uygurlar tapınaklarını *ming-t'ang* biçiminde yapıyorlardı. Bunlardan bazıları, gökyüzünü temsil eden kubbeye astral figürlerin resmedildiği astral tapınaklardı (R200). Öte yandan bazı Uygur astral tapınakları Türk kainat düşüncesine sadıktı ve silindir biçimli ve kubbeli çadır şeklindeydi.[7]

Çin-Türk inanışlarında[8] gök kubbenin (Türkçe *kalık*) yerini, gök tanrının meskeni olan etrafında göklerin döndüğü Türkçe "Altun Kazguk" ya da "Temür Kazguk" (ya da *kaznguk*. Altın Kazık ya da Demir Kazık)[9] Kutupyıldızı aldı. Büyükayı (Türkçe Yetiken: Yedi Hanlar[10]) takımyıldızının gök tanrıya benzeyen tanrılardan oluştuğu düşünülmüştür.[11] Bir noktadan Kutupyıldızı'na sabitlenmiş, yıl boyu gündönümleri ve ekinokslarda (Türkçe *yangı kün*)[12] dönerek dört yönü belirten Büyükayı, bir pusulaya benzetilmiştir. Türkler dönme safhalarında Büyükayı onuruna mumlar yakarak ölmüşlerin ruhlarının göğe yükselmesi için dua ederlerdi.[13] Prof. Gabain, muh-

---

temsil eden ve tepesinde Budha'nın durduğu iç kubbe ve Budha'nın etrafında dairesel olarak dizilmiş 28 *nakşatra*'yı (ay menzillerinin temsilleri olan figürler) gösteren Uygur yazılarıyla Sengimağız astral tapmağı no 6, Türk kubbeli çadırı biçimindeydi bkz. A. Grünwedel, "Berichte über archaeologischen Arbeiten in Idikutshahri in 1902-1903," *Abhandl. d. Bayerischen Akad. d. Wiss.*, XXIV/2, Münih 1905, s. 144-46 ve Levha XXIV-XXVII. Tepesinde ay ya da güneşi temsil eden figürler ve etrafa dağılmış 28 *nakşatra* olan ve kubbesi gökyüzünü tasvir eden 6 numaralı Toyuk tapınağı, kare şeklindeki yer düzlemindeydi bkz. A. Stein, *Innermost Asia*, Oxford 1928, s. 618-19, Resim 313 ve plan 28.

7 J. J. M. de Groot, *The Religious System of Chine*, Taipei 1964, s. 966. K. Shiratori, "On The Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang and His Metal Statues for Heaven-Worship," *Memoirs of the Toyo Bunko*, no. 5, Tokyo 1930, s. 30.

8 G. Clauson, *An Ethymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.

9 A.g.y., "kazguk", Kaşgarî'den alıntı, varak 611.

10 A.g.y.

11 K. Shiratori, *a.g.y.*, s. 50.

12 Bkz. dipnot 7 ve W. Bang, A. von Gabain G. R. Rachmati, "Türkische Turfan Texte VI," *SEDTF*, satır 24-25 (*yangı kün*)

13 R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 220. İllustrasyon: A. Grünwedel, *Altbuddistische Kultstatten in*

temelen Yetiken ibadetini gösteren bir Uygur resmine nazikçe dikkat çekmiştir (R23).

Sabit yıldızların Büyükayı kanalıyla Ḳutupyıldızına bağlandıkları düşünülüyordu.[14] Astronomlar (*yultuzçı*)[15] yetiştiren Uygur Türkleri, Hintçe *grakh* ismiyle belirtilen, gezegenlerin yerlerini yıllık takvimlerde göstermişlerdir.[16] Gezegenlerin Türkçe adları onların bağlı oldukları unsurlara uygundu. Merih {Mars} *Oot* (ateş); Merkür *Suv* (su), Müşteri {Jüpiter} *Yıgaç* (ağaç ya da tahta); Zühre {Venüs} *Aldun* (altın) ve Zuhal {Satürn} Toprak olarak adlandırıldı. Bu yıldızlar aynı şekilde Kürüd (Merih); Arzu (Farsça kelime. Merkür); Ongay ya da Karakuş (Kartal. Müşteri); Erklig ya da Çolpan (Zühre. Başlangıçta Çin'deki gibi savaşçı olarak görüldü, daha sonra Yakındoğu etkisiyle, Sevit); Sekentir (Zuhal) olarak da adlandırılmıştır.

Ay ve güneşin dünyanın merkezi etrafında günlük ve yıllık seyirler içinde döndüğü düşünüldü.[17] Bu anlayış yukarıdaki kozmografik kavramları resmeden bir IX. yüzyıl Uygur Türk Budist duvar resminde gösterilmiştir. Altın dağ Sumeru yeryüzünün merkezi olarak görülür (R4).[18] Dağın etrafında dönen ay ve güneş kırmızı ve beyaz diskler biçiminde resmedilir. Sumeru Dağı'nın yanında görülen bir çift dev figürün Türkçe yazıyla demirci (*ol temürçi*) olarak tanımlanması dikkate değerdir. V. Yüzyıl Türklerinin demircilik[19] yaptıkları miğfer biçimindeki altın dağ denilen Altun Yış (Altay), merkezdeki kozmik dağ olarak Sumeru'nun yerini almış görünüyor. Güneş ve ay[20] Orta Asya'da Kök Türk döneminde (550-745) ve Uygur Kağanlığı'nda

---

chinesisch Turkestan, Berlin 1912, s. 616.

[14] J. Zykan, "Zur Geisteswelt der asiatischen Kunst II," *Artibus Asiae*, sayı VI, VII, Leipzig 1937, s. 181.

[15] G. Clauson, *a.g.y.*

[16] G. R. Rachmati, "Türkische Turfantexte VII," *SEDTF*, s. 11 (unsur isimleri). Diğerleri için, bkz. G. Clauson, *a.g.y.* Erklig hakkında bkz. L. Bazin, *Les Calendriers turcs anciens et médiévaux*, Lille 1974, s. 713. Savaşçı olarak, Çin Venüs kavramı hakkında bkz. Se-Ma-Ts'ien, *Mémoires historiques*, E. Chavannes tercümesi, Paris 1967, III, 371-79. XI. yüzyılda Türkçede kullanılan Sevit (aşka neden olan) adı bir Yakındoğu etkisini gösteriyor gibi.

[17] S. Beal, *Si-yu-ki*, Kalküta 1963, s. 81.

[18] *Kultst.*, s. 296, Resim 604.

[19] Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 5.

[20] Bkz. Emel Esin, "Kün-ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi," Kumtura külliyesinden Kök Türk yazıtlı resimleri gösteren Levha II/a:z ve VI/a/2 [sic.]. Kün Tengri ve Ay Tengri hakkında bkz. A von Le Coq, "Türkische Manichaice

(850-1212) araba tekerlekleri olarak tasvir edilmiştir (R145). Gök cisimleri, hükümdar köşklerine (*ordu*) sahip olan tanrılar (Kün Tengri, Ay Tengri) olarak görülmüştür.

Uygur takviminde (ve ikonografisinde) ayın aylık dönüşlerine Hintçe *nakşatra*'ların adlarından [21] ya da Çin çizelgelerinden[22] gelen isimler verildi. Ay menzillerinin[23] Uygurca isimlerinin dizisi, *Krittikâh* (Çince *Mao*) denilen, Türkçede Ülker diye adlanrılan, bir Hint *nakşatra*'sıyla başladığı anlaşılmaktadır.[24] Bazin,[25] güneşe göre konumları, Osmanlıların Hıdırellez ve Kasım'ına benzeyen soğuk ve sıcak iki ana mevsimi belirleyen Ülker'i, Türk astronomisinin kadim bir figürü olarak görür. Ay menzilleri bazı Uygur tapınaklarının kubbeleri üzerinde insan biçimli şekillerle piktografik ve figüratif olarak tasvir edilmiştir (R200, R201, R202, R203, R204).[26] Bazen çok başlı (Aşvinî) ya da Uygur sanatının cinlere atfettiği özellikler gösteren figürler, Hint-Kuşan tarzı kumaş kıvrımları veya Grek-Roma tarzı elbiselerle örtünmüşlerdi.[27] Yanlarındaki kartuşlar Uygur ve Çin özellikleri taşıyordu.

Kullanılan oniki hayvan simgesinin her biri bir takımyıldızı[28] (Türkçe (*ükek*) temsil etmiştir.[29] Kule anlamına da gelen Türkçe *ükek* kelimesi takımyıldızların görkemli bir yapı olarak görüldüğünü akla getiriyor. *Ordu*[30] (hükümdar ikâmetgâhı) kelimesi takımyıldızlar için de kullanılıyordu. Türklerin hayvan simgeleriyle gösterdikleri takımyıldızların kabaca zodyak figürlerine karşılık geldiği anlaşılmaktadır.[31] Takvimlerdeki hayvan simgeleri, çoğunlukla Türkler tarafından yılları ve Uygurlar

---

III," *Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfan-Forschung*, Leipzig 1972., I, s. 25, 29.

21 G. R. Rachmati, *a.g.y.*, yazma 3.

22 Bkz. dipnot 6, *idikut* ve A. Stein ile ilgili göndermeler.

23 Bkz. dipnot 21.

24 G. Clauson, *a.g.y.*

25 L. Bazin, *a.g.y.*, s. 711-46, 764.

26 Bkz. dipnot 22.

27 Uygur Cin İkonografisi hakkında bkz. E. Esin, *Buddhist and Manichean Turkish Art, Handbook of Turkish Culture* seri II'ye ek, İstanbul 1967, Levha XXII.

28 C. A. S. Williams, *Encyclopaedia of Chinese Symbolism and Art Motifs*, "Twelve terrestrial branches" maddesi, New York 1960.

29 G. Clauson, *a.g.y.*

30 G. R. Rachmatti, *a.g.y.*, yazma 4, satır 1.

31 Bkz. dipnot 28.

tarafından da ayları, günleri ve saatleri göstermek amacıyla kullanılmıştır. Bununla birlikte uzun aylar (*ulug ay*) kısa aylar (*kiçig ay*) ayırımı yapan[32] Türkler, ayları sayılarla ya da hayvanların büyümesiyle veya mevsimlerle ilgili olaylara göre[33] adlandırmışlardır. Maniheist ve Nasturi Türklerin takvimleri Iran ve Suriye sistemlerini yansıtıyordu. Chavannes,[34] Turan[35] ve diğerleri Çin-Türk hayvan biçimli takvim simgelerini yerleşik Çinlilerden çok hayvancılıkla uğraşan göçer Türklerin dünyasından kaynaklandığını düşünmektedirler. Chavannes, oniki yıllık Müşteri (Jüpiter) devri için kullanılan oniki hayvan simgesine Chouların "Türk döngüsü" dediklerini ileri sürdü. Bu durumda, Radloff'un Kök Türk yazıtında "*Üze kök tengri han lüi yılka*" ("Yukarıda gök tanrı Ejder yılında olduğunda," satır 12) diye okuduğu ibareyi Hamilton'ın[36] da doğrulamasıyla, Türk gök tanrısı Müşteri ile özdeş tutulabilmiştir. Kaşgarî de simgesel hayvanlar listesinin yılları belirtmek için çok eski zamanlarda bir Türk hükümdarının avı sırasında avcıdan kurtulan hayvanların hızına göre belirlendiğini anlatır.[37]

Saussure, Franke ve Bazin[38] gibi diğer bilginler yine de hayvan biçimli takvim simgelerinin izini Çin'de aradılar ve başlangıçta aylar ve günler için kullanıldığını ve daha sonra yılları da kapsadığını belirlediler. Bazin, bilinen en eski Türk boylarından olan Kırgızların hayvan simgeleri kullanmadıklarını ve Ejder yılının Türkçedeki karşılığı olan *luu*'nun Çince *lung* isminden geldiğini söylemiştir. Bununla birlikte, Bazin, ejdere karşılık gelen *evren*[39] gibi Türkçe kelimelerin varlığını da belirtmiştir.

---

[32] L. Bazin, *a.g.y.*, s. 391. Türk Maniheist ve Nasturi takvimleri hakkında bkz. L. Bazin, *a.y.* Kumaş üzerine yapılmış bir Maniheist Uygur resminde gemi şeklindeki ay tasviri için bkz. A. von Le Coq, *Chotscho*, Berlin 1913.

[33] Bkz. Bkz. Mahmud Kaşgarî, *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*, c. 1, B. Atalay baskısı, Türk Dil Kurumu, Ankara 1943, s. 346 ve L. Bazin, *a.g.y.*, s. 43-9, 159-66, 714.

[34] Se-Ma-Ts'ien, *Mémoires historiques*, E. Chavannes tercümesi, Paris 1967, III, s. 652-63 (12 yıllık devir ve Chou dönemi Jüpiter devri). E. Chavannes, "Le cycle turc des douze animaux," *T'oung-pao*, VII, 1906 (simgelerin Türkler arasındaki kökeni).

[35] O. Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1942, s. 51-63.

[36] J. R. Hamilton, "Le nom de lieu KÇN dans les inscriptions turques runiformes," *T'oung-pao* LX/1, Leyden 1974.

[37] M. Kaşgarî, *a.g.y.*, c. 1, s. 345.

[38] L. de Saussare, "Le cycle de Jupiter," *T'oung-pao*, seri II, c. IX. O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin 1925, III, 66-8. L. Bazin, *a.g.y.*, s. 153.

[39] L. Bazin, *a.g.y.*, s. 635. Krş. E. Esin, "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri" ve aynı yazar "Ejder Takının Kozmik Simgeciliği ve Türk

ayrıntılı bir takvim sisteminin Çin'de ortaya çıkmasına ve 587 yılının Çin takvim sistemini kullanmak üzere daha sonra Uygurların bunu daha gelişmiş bir hale getirmiş olmasına karşın hayvan biçimli takvim simgelerinin kökeninin Türklere dayandığı sonucuna varılabilir. Hayvan simgeli takvimin daha basit türleri Kök Türk Kağanlığı'nda (550-745) ve tümü olmasa da diğer birçok Türk gruplarında[40] biliniyordu.

Takvimde[41] kullanılan başlıca Türkçe hayvan isimleri şunlardı: *küskü* (ya da *sıçgan*: sıçan); *ud* (öküz); *bars* (pars ya da kaplan); *tavışkan* (tavşan); *luu* ya da *ulu*[42] (ejder); yılan; *yunt* (at); *koy* (koç); *biçin* (maymun); *takigu*[43] (horoz); it (köpek); *tongus* (domuz). Hayvan biçimli takvim simgelerinin[44] burçlara göre Türkçe karşılıkları[45] da şöyleydi: *küskü* (sıçan) için Koz (Koç burcu); *ud* (Boğa burcu) değişmeden kaldı, *bars* (kaplan) için Erentir (İkizler burcu); *tavışkan* (tavşan) için Sançu (Yengeç burcu); *luu* (ejder) için Aslan burcu; yılan için Buğday-başı (Başak burcu); *yunt* (at) için Ülgü (Terazi burcu); *koy* (koç) için Çadan (Akrep burcu); *biçin* (maymun) için Ya (Yay burcu); *takigu* (horoz) için Oğlak burcu; it (köpek) için Könek (Kova burcu); *tonguz* (domuz) için Balık burcu. Bu simgeler Uygur sanatında, uzun cüppeler giyip taçlar takan ve ellerinde Türkçe olarak isimlerinin yazılı olduğu rulo kağıtlar tutan *tarkan* rütbesindeki Uygur soylu portrelerinde görüldüğü gibi sık olarak insan biçimli tasvirlerde kullanılmıştır (R205).

Çin astronomisinin[46] hayvan simgeli dört ana astral kadranı olan Kızıl Kuş, Gök Ejder, Kara Savaşçı (kaplumbağa ve yılan), Beyaz Kaplan, Uygurlar arasında da kullanılıyordu ve Türkçe[47] isimleri şöyleydi: Kızıl Sakızgan (Kızıl Saksağan); Kök Luu

---

Simgeciliğinde Kötülükten Koruyan Maske."

[40] Bkz. L. Bazin, *a.g.y.* Uygurların 587 Çin takvimini benimsemesi haklında bkz. S. Julien, "Les Ouigours," *Journal Asiatique*, Ocak 1947, s. 57.

[41] L. Bazin, *a.g.y.*, s. 141-531. Resimler için bkz. A. von Le Coq, Buddhistische Spaetantike Mittelasiens, Berlin 1922-28, IV (Atlas), Levha 17, (Uygurca yazıtlı duvar resimleri) ve benzer Uygur minyatürü için bkz. A. von Le Coq, *a.g.y.*, II, Levha 5/a.

[42] Bkz. M. Şineuxuu, *Tariatin Orxon biçgiyn şine durgsal*, Ulan Bator 1975, sözlükçe.

[43] L. Bazin, *a.g.y.*, s. 282.

[44] Bkz. dipnot 28.

[45] Yusuf Has Hâcib *Kutadgu Bilig*, R. Arat baskısı, İstanbul 1947, mısralar 138-141

[46] J. J. M. De Groot, *a.g.y.*, s. 971-74.

[47] O. Pritsak, "Qara. Studie zur türkischen Rechtsymbolik," *Z. V. Togan'a Armağan*, İstanbul 1955, s. 449.

(gök ejder ya da semavi ejder); Kara Yılan ve Ak Bars (Ak Pars). Bu dört takımyıldızın zirvesi sırasıyla belirtilecek olursa ilkbahar ekinoksu, yaz gündönümü, sonbahar ekinoksu ve kış gündönümüdür.[48] Kızıl Saksağan yıldızları[49] Büyükayı, Yay burcu, Oğlak, Kova, Kanatlı At takımyıldızı (Pegasus), Tay takımyıldızı (Equuleus) ve Andromeda'yı kapsıyordu. Kök Luu'nun yıldızları Akrep Yüreği yıldızı (Antares: Akrep burcunun en parlak yızdızı, *Alpha Scorpii*), Başakçı yıdızı (Spica=Sünbüle. Başak burcunun en parlak yıldızdı, *Alpha Virginis*) ve bazı Başak, Terazi, Akrep ve Yay burcu yıldızlarından oluşuyordu. Kara Yılan, İkizler, Yengeç, Suyılanı (Hydra), Vazo (Krater) ve Karga (Korvus) takımyıldızlarının bazı yıldızlarını içeriyordu. Ak Bars yıldızları Andromeda, Balık, Koç, Sinek (Musca Borelais), Süreyya (Türkçe Ülker) takımyıldızları, Öküz (Hyades) yıldız kümesi, Boğa, Orion takımyıldızı, İkizlerevi yıldızı (Betelgeuse=el-Cebbar) ve Ayak yıldızından (Rigel=Orion takımyıldızının parlak yıldızlarından birisi) oluşuyordu. Böylece Pritsak'a[50] göre Ülker'in zirvesi Chou[51] dönemindeki gibi, Kök Türk Kağanlığı takviminde yeni yılın başlangıcı olan kış gündönümüyle çakışıyordu. Pritsak, Kök Türk ve Çin takvimleri arasında iki yıl fark olduğu sonucuna vardı.

Türkler sadece gök kürenin Kutupyıldızı[52] etrafında döndüğüne değil, aynı zamanda ekliptik kavramına karşılık gelebilecek, yıldızları taşıyan bir tekerleğin döndüğüne de inanıyorlardı. Baykal Denizi'ndeki bir adada, üzerinde Kök Türk harfleriyle yıldız isimlerinin art arda yazılı olduğu VIII.-IX. yüzyıllara ait çıkrık (*kadırık eğirçek*) biçimindeki bir semavi çark simgesi bulundu.[53] Bu semavi çarkı, XI. yüzyılın iki yazarından Kaşgarî *kök çığrısı* (gök çarkı), Yusuf Has Hacib[54] ise *tezginç* (dönen) olarak isimlendirmiştir. Kaşgarî *kök çığrısı* deyimini Arapçaya gök cismi veya ekliptik anlamına gelebilen *felek* olarak tercüme etmiştir.[55] Kaşgarî'nin alıntıladığı bir beyit, yıldız kümelerinin ve gök cisimlerinin gök çarkı üzerinde sıralandığını ve

48 Se-Ma-Ts'ien, *a.g.y.*, s. 44-48.
49 Bkz. dipnot 46.
50 O. Pritsak, *Die bulgarische Fürstenlinie*, Wiesbaden 1955, s. 30.
51 Bkz. dipnot 2.
52 Bkz. dipnot 9.
53 L. Bazin, *a.g.y.*, s. 711.
54 M. Kaşgarî, *a.g.y.*, c. I, s. 421.
55 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, beyit 126.

çarkın dünyanın etrafında dönerek gece ve gündüzün meydana getirdiğini anlatır.[56] Yusuf Has Hacib'in mısralarında[57] gök çarkmın dönüşünün *evren*'in (ejderin) sarılma hareketiyle (*evrilmek*) meydana geldiği görülür. Kozmik çark ejderi Evren, bileşik bir kavram gibi görünüyor. Bir gök ejderi olan Evren, Choular,[58] Doğu Hunları[59] ve Türkler (Kök Türk[60] ve Uygur[61]) tarafından gök kubbenin ve yağmurun simgesi olarak kabul edilen Gök Ejder (Kök Luu[62]) takımyıldızını andırmaktadır. Kök Türk ve Uygur kağanları, dikili taşlar üzerinde çift başlı gök ejderi biçimindeki Kök Luu (R206) olarak tasvir edilen gökten *kut* alırlardı.[63] Hopkins'e göre,[64] çift başlı ejder simgesi, Şang dönemi kemik yazılarına kadar geriye uzanır ve yağmuru betimler. Evren, Kök Luu'nun bir başka adıysa, o zaman Kök Luu yıldız kümesi ekliptike yerleştirilmiş olmaktadır.

Öte yandan Bazin,[65] "Evren" adının, Türk proto-Bulgarlar tarafından Ejderha takımyıldızına, daha yaygın olan Türkçe ismiyle Luu'ya verdikleri isim olduğunu tespit etmiştir.[66]

Ayrıca Türk astronomisinin Budizm yoluyla Hint kavramlarından etkilenmiş olduğu unutulmamalıdır. *Evren*, çok yerinde olarak sonsuz zamanın simgesi kozmik

---

56 *Tengrü ajun türüttü*
Çıgrı udhu tezginür
Yıldızları çurkeşip
Tün kün üze yürkenür (Kaşgarî, varak 212)

57 *Yarattı, kör, evren, tuçi evrilür*
Anıng birle tezginç yime tezginür. *Kutadgu Bilig*, beyit 126.
Bkz. ayrıca L. Bazin, *a.g.y.*, s. 685 ve E. Esin, "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri."

58 D. Wing Sou-lou, "Rain-Worship Among The Ancient Chinese," *Bulletin of the Institute of Ethnology*, Academy Sinica, 4, Taipei 1957.

59 Bkz. K. Shiratori, *a.g.y.*

60 Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 10 ve not 60.

61 R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, 86 (10/37).

62 Bkz. dipnot 47.

63 E. Esin, "Ejder Takının Kozmik Simgeciliği ve Türk Simgeciliğinde Kötülükten Koruyan Maske," R253, R252.

64 L. C. Hopkins, "Where The Rainbow Ends," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1931/2.

65 L. Bazin, *a.g.y.*, s. 685.

66 Bkz. dipnot 38 ve 42.

yılan Ananta Seşa'nın bir görünümü olabilir.[67] İki eşit parçadan (Rāhu ve Ketu) oluşan kozmik yılan, gök cisimlerini takip edip yutan ve ay yörüngesinin ekliptikle kesişme noktalarının simgeleri olan bir çift yalancı gezegen olarak görülüyordu. Rāhu ve Ketu adları Uygur astroloji metinlerinde çoğu kez yalancı gezegenlerin Hintli yönü içinde meydana çıkmıştır.[68]

Zykan,[69] bir çift gök ejderine göğü döndürmelerini buyuran meleklerin tasvir edildiği, Turfan'da bulunmuş ve Kök Türk dönemine ait Maniheist bir metinden bahseder. Bir Turfan mezarlığında bulunan, yarı-ejder Çin tanrı çifti, Fu-hsi ve Nu-wa'nın, astral niteliklerle birlikte göksel bir zemin üzerinde tasvir edildiği birçok tabut örtüsünden anlaşıldığına göre, bu düşünce Turfan'da yaygın olsa gerektir (R207).[70]

Uygur sanatının Budist resimleri, kozmik ejderi, çoğu kez göğe doğru uçmak üzere, ya da Sumeru Dağı'nın çevresine çöreklenmiş halde, güneş ile ay arasında ya da Türkçe *körkle moncuk*[71] denilen, gök cisimlerinin simgesi olan *mani* mücevherini tutarken, tek, çift ya da dörtlü olarak[72] gösterir (R23, R22, R208). Hakani Türklerinin ekliptik ejderi olarak adlandırdığı *Evren*, Munçak Tepe'de[73] (Taşkent yakınları) bulunan bir bronz kap üzerinde yalnızca astral bir ādet olarak değil, aynı zamanda *Kutadgu Bilig* bağlamında olduğu gibi, evrensel monarşinin simgesi olan ve yukarılarda bir yerde tahtında oturan hükümdarın tasvir edilmiş olduğu görülüyor (R209).

Kutadgu Bilig'de at, binici ya da araba sürücüsü suretinde Ödlek adıyla görülen

---

[67] W. Hartner, "The Pseudo-Planetary Nodes of the Moon's Orbit in Hindu and Islamic Iconography," *Ars Islamica* (V/2), s. 131, 119, 121.

[68] G. R. Rachmatti, *a.g.y.*, dizin.

[69] J. Zykan, "Zur Geisteswelt der asiatischen Kunst," II, *Artibus Asiae*, no. VI, VII, Leipzig 1937-38, s. 178, not 3.

[70] A. Stein, *a.g.y.*, Levha 108-109. Aynı gruptan yayımlanmamış bir illüstrasyonumuz.

[71] R. Arat, *a.g.y.*, s. 86 (10/61-2), 388. Uygurlar *Cintāmani*'nin ejder han tarafından saklandığına inandılar bkz. J. R. Hamilton, *Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouigoure*, Paris 1971, s. 32. Ejder'in incisi ayın ya da güneşin simgesiydi bkz J. Zykan, *a.g.y.*

[72] A. Grünwedel, *a.g.y.*, Resim 590 (Kozmografi, tahta çıkan *padmapāni* ile), 604 (kozmografi, "*bu temürci*" yazısıyla. Yorumlar için, bkz. J. Zykan, *a.g.y.*, II, s. 185-86. Benzer kompozisyondan bir parça (R159) için bkz. A. von Le Coq, *Chotscho*, Berlin 1913, Levha 32.

[73] E. Esin, "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri,"R209.

Türk zaman tanrısı Öd,[74] *Artharvaveda*'da bir sürücü ya da at olarak tanımlanan Hint zaman tanrısı Kâla ile de bağlantılı olabilir.[75] Gerçekten *Kutadgu Bilig*'in her iki figürü, ekliptik çarka karşılık gelen Evren ile zamanın simgesi at veya binici olan Ödlek, Laufer'e[76] göre Uygurlar arasındaki ibadeti IX.-X. yüzyıllarda başlamış olan ve bir çarkı, ejderi ve atı tutan Tantracı Budist zaman tanrısı Kâlacakra ile ilişkilendirilebilir. Kâlacakra ile bağlantılı bir figür, karnında oniki hayvan çevrimini ve kozmik kriptogramları tutan yarı hayvansı bir canavar şeklinde Tibet takvimlerinde yaygın olarak tasvir edilmiştir (R210). Prof. Von. Gabain'in bir tavsiyesiyle teşvik edilen bu görüşüm, Kâlacakra araştırmalarında oldukça deneyimli bir bilgin olan Prof. Michio Sato tarafından daha da büyük ölçüde desteklenmiştir. Kaşgarî, Türkçe *ödleg* kelimesini Arapça'ya *ed-dehr* ve *ez-zamân* olarak çevirmiştir. Bir başka atlı astral tanrı Yol Tengri,[77] parlak ve sönük olmak üzere iki nitelikli sudûrlarıyla mitlerin astrolojik döngüsüyle bağlantılı görünmektedir.

Selçuklu ve Osmanlı Türklerinin Yakındoğuya göçlerinin bir sonucu olarak ve Uygurları da kapsayan Budist âlimlerin İlhanlılar[78] tarafından davet edildiği Moğol dönemi sırasında, Çin-Türk astrolojisinin bazı özellikleri Yakındoğu sistemleriyle birleştirildi. Nâsıreddin Tûsî'nin Uygur astronomisi hakkında *Ahkâm-i sâl-i Türkân* ismini taşıyan bir eser ve *Zîc-i İlhânî*'de[79] de Çin-Uygur astronomisi hakkında bir bölümünü yazdığı bir dönemdi bu. Türkçe *ırk* denilen astral ve unsurlara ilişkin kriptogramlar (R211) daha sonraları Osmanlı döneminde "damgalu" adıyla ortaya çıkacakları Yakındoğu'ya getirilmiştir. [80] Zykan[81] her ne kadar ilgili Türkçe metinlere

---

[74] Öd hakkında bkz. L. Bazin, *a.g.y.*, s. 242. Ödleg hakkında bkz. *Kutadgu Bilig*, beyit 1388-89, 1583, 1586, 5136, 5688, 6095. Ödleg: M. Kaşgarî, *a.g.y.*, dizin.

[75] O. G. von Wesendonk, "The Kâlavâda and the Zarvanite System," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1931/1, s. 57-8.

[76] B. Laufer, "Zur buddhistischen Literatur der Uiguren," *T'oung-pao*, seri II, c. VII, 1907.

[77] N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-41, dizin.

[78] K. Jahn, *Rashîd al-Dîn's History of India*, Londra 1965, s. 38. Fazlullah Reşideddin, *Câmi' üt-tevârîh*, c. III, Bakû 1957, s. 51, 190, 223, 295-96, 300, 373 (aktaran E. Esin, "The Turkish Bakşı and the Painter Muhammed Siyâh Qakalam," *Acta Orientalia*, XXXII, Kopenghag 1970, not 47).

[79] L. Bazin, *a.g.y.*, s. 534. *Zîc-i İlhanî*'de Türk astronomisi hakkında bkz. yazma A. III, Topkapı Müzesi Kütüphanesi, varak 2v-5v.

[80] Çince *kua* ve Türkçe *ırk*'ların (bkz. dipnot 6) Osmanlıların "Damgalu" dediği kriptogramlar olarak Yakındoğuya uyarlanması hakkında bkz. E. Esin, "Turkish and

başvurmasa da, anlaşılan sanat aracılığıyla, Selçuklu ve Artuklu[82] çift ejder tasvirlerinin (R212, R213) Orta Asya ve Uygur astrolojik geleneklerinin ((R23, R22, R208) ya da evrensel hükümdarın simgesi olan Hakani ekliptik ejderinin (R209) devamını temsil ettiğini fark etmiştir. Hartner, Selçuklu ve Hint astronomisi arasındaki karşılıklı ilişkiyi dikkate almışken, Uygur Koço Kağanlığı (850-1212) ve Hakaniler (Hakani Türk: 840-1220) döneminde Uygur Türk astrolojisi bağlantısından habersiz görünmektedir. Yine de bir Türk astronomi geleneğinin varlığının mümkün olduğu fikrini veren Sungur oğlu Türk Mahmud imzalı ve H. 607/1210 tarihli bir Selçuklu kalemdanının astrolojik ikonografisini (R213) örnek olarak vermiştir.[83] *Evren* miti, ekliptik ejder, Timurlu ve Osmanlı dönemlerinde sanatta ve edebiyatta[84] devam etti. Muhtemelen Turfanlı bir Uygur[85] olan Muhammed Siyah Kalem'e atfedilen bir resim,[86] (R214) kozmik ejderlere gökleri çevirmelerini buyuran iki melekle ilgili yuka-

---

Ilkhanid Universal Monarch Representations and the Cakravartin," *Proceedings of the Twentysixth International Congress of Orientalists*, II, Delhi 1968, s. 110-23; not 44. Bu yazıdaki resimler Kivâm Kirmânî'nin H. 713'te Tebriz'de yazdığı (R211) *Tanğsuk-nâme-i Ilhan* üzerine S. Ünver'in 1939'da İstanbul'da yayımladığı eserinden ve E. Esin, "Turkish and Ilkhanid Universal Monarch Representations and the Cakravartin," çizelge B'den (Tablo 1) alınmıştır.

81 J. Zykan, *a.g.y.*, c. I, s. 15 (Resim 4); II, 178, 184 (Resim 5), 186.

82 Astrolojik simgeler ve güç alametleri olarak Selçuklu ejderleri hakkında bkz. E. Esin, "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri." *Es-Sultânü'l-Muazzam* yazılı taş anıt ve bir çift ejder, şimdi Kahire'dedir; motifler Artuklu Kara-Arslan sikkeleri üzerindeki motiflerle aynı olduğundan, Anadolu seferleri sırasında Memlûklar tarafından hatıra olarak alındığı anlaşılıyor bkz. M. van Berchem, *Amida*, Heidelberg 1910, s. 84-85.

83 E. Esin, "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri," s. 147, R243.

84 Yunus Emre'nin bir mısraı (XIII.-XIV. yüzyıl): "bu dünya bir evrendir, âdemleri yudıcı" ("Bu dünya insanları yutan bir ejderdir") bkz. *Tanıkları ile Tarama Sözlüğü*, Ankara 1957; E. Esin, "Evren...." L. Bazin'in yorumu, *Les calendriers turcs anciens et médiévaux*, s. 685. Uzun Firdevsî'nin *Süleyman-nâme*'sinde (XV. yüzyıl), efsanevi Türk hükümdarı Efrasiyab'ın ekliptik ejder Evren'e karşı savaşı için bkz. M. Kocatürk, *Türk Edebiyatı*, İstanbul 1963, s. 513. Ekliptik ejderin dönme hızının anlatılması hakkında bkz. Ahmed Bicân Yazıcıoğlu, *Dürr-u Meknûn*'un bendeki Türkçe yazma nüshası, varak 41.

85 Bkz. dipnot 75.

86 Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H. 2153, varak 62'deki resim, "The Turkish Bakşı and the Painter Muhammed Siyâh Qakalam" isimli makalemde (Levha VII/4) yayımlanmıştır.

rıda bahsedilen Turfan metnini[87] betimliyor gibidir. Aynı sanatçının başka bir resmi,[88] sıralanmış yıldız kümeleri (burada figüratif olarak temsil edilmiştir) (R215) üzerinde ekliptikin (ejder görünümündedir) Hakani çiziminin bir örneği gibi. Timurlu hükümdar ve astronom Uluğ Bey (H. 850-52/1447-49) Uygur astronomisi üzerine risalesini *Zîc-i İlhânî*'nin bir devamı olan *Zîc-i Kürgenî*'de (Kürgen "damat" demektir. Timur da bu unvanı taşır) yazdı.[89]

Kozmoloji ve büyü üzerine kısa eserler kaleme alan bir yazar olduğu kadar bir otomat yapımcısı (*sa'atî*) da olan ve H. 679-87/1280-88 yıllarında faaliyet gösteren Anadolu Selçuklu yazarı Nâsıreddin Sivasî[90] bir eserinde Çin'e gittiğini ve Çin imparatorunun müneccimlerinin eseri olan *Kitâb-i Tedbîr-i Sîn*'i incelediğini söyler.[91] "Sîn"in (Çin) anlamı belirsizdir, çünkü bu isim o dönemde Doğu Türkistan'ı, özellikle de Uygur ülkesini kapsıyordu. Nâsıreddin Sivasî'nin Budist *mandala*'yı[92] (kozmografik şema) belirmek için *mandal* kelimesini kullanması, onun Uygur topraklarında bulunduğunu ya da Uygur âlimlerle görüştüğünü gösteriyor gibidir. Nâsıreddin Sivasî'nin ay menzillerini gösteren[93] figürlü resimleri (R216), açıkça Bizans sanatının estetik anlayışını yansıtsa da göğüs hizasında bir kadeh tutan çok

---

[87] Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H. 2153, varak 38'deki resim, "The Turkish Bakşı...," isimli makalemde (Levha VII/5) yayımlanmıştır. Hakanilere ait bir *evren* tasviri için bakz. dipnot 56, 57.

[88] Bkz. L. Bazin, *a.g.y.*, s. 534, 601, Süleymaniye Kütüphanesi 2693 numaralı Ayasofya yazmasından bahsediyor. Kürgen, ya da Küregen unvanı için bkz. Muhammed Mehdî Han, *Sang-lakh*, G. Clauson (ed.), Londra 1960, varak 305v.

[89] Bibliothèque Nationale'deki 174 numaralı Farsça yazma. Bkz E. Esin, "Selçuklu Devrine Ait Resimli Bir Anadolu Yazması," *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* c. I'den ayrı basım, Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1963.

[90] E. Esin, "Selçuklu Devrine Ait Resimli Bir Anadolu Yazması," s. 4. Bibliothèque Nationale'deki 174 numaralı Farsça yazma, varak 43v'de Nâsıreddin Sivasî'den bahsediyor.

[91] Al-Marvazî (el-Mervezî), *China, the Turks and India*, V. Minorsky (ed.), Londra 1947, varak 2.

[92] *Mandal* hakkında bkz. dipnot 6. Bibliothèque Nationale'deki 174 numaralı Farsça yazma varak 86'da Nâsıreddin Sivasî, *mandal*'ları Çin'de kopya ettiğinden bahsediyor bkz. dipnot 91.

[93] Nâsıreddin Sivasî, varak 101 (Seherü'n-nâr denilen figür), varak 111, 113v, 115, 116v., 118, 123, 123v., 125, 126v (figürler halinde ay menzilleri). Bunlardan ikisi "Selçuklu Devrine Ait Resimli Bir Anadolu Yazması,"nda yayımlandı bkz. Resim 1, 2.

başlı ve kollu Uygur Tantracı[94] tanrılarına özgü özellikleri ve yıldız kümelerinin piktogramlarıyla yine de Uygur ikonografisiyle bağlantılıdır (R217). [95]

Hayvan simgeli Türk takvimi Türkiye'deki[96] âlimler arasında varlığını korudu ve XVIII. yüzyıl gibi geç bir dönemde sûfi şair ve kozmolog İbrahim Hakkı'nın (ölm. 1186/1772) *Marifet-nâme*'sinde bu takvimden bahsedilir. Bununla birlikte Bazin[97] Türkiye Türkleri arasında hayvan simgeli takvimin yalnızca Azerbaycan ve İran halklarıyla teması olan Alevilerde görülebileceğini belirtir. İran'da Uygur oniki hayvan takviminin Moğol versiyonunda yalnızca Luu (Ejder)[98] yerine Balık kullanılarak günümüze kadar gelmiştir.[99] Timurlu hükümdarı astronom Uluğ Bey'in Uygur astronomi çalışmalarını yeniden canlandırdığı Türkistan'da oniki hayvan simgeli takvim günümüze kadar neredeyse hiç değişmeden kalmıştır.[100] Geleneksel bir astronomin merkezi olan Uygur ülkesinde, Türk takviminin bazı hayvan temaları (Luu ve Yılan: Ejder ve Yılan) halılara dokunan sanatsal motifler olarak XVI.-XVII. yüzyıllara kadar varlığını sürdürmüştür (R218).[101]

---

[94] Bir *dâkini*'yi gösteren Uygur duvar resmi için bkz. A. von Le Coq, *Chotscho*, Levha 34.

[95] Kiçik Hisar'da bulunan kumaş bayrak üzerindeki Uygur resmi, Turfan Sammlung, Staatliche Museum Preuss, III 7243. Kulturbesitz, Dahlem.

[96] Bendeki yazma, varak 65.

[97] L. Bazin, *a.g.y.*, s. 591.

[98] A.y.

[99] *A.g.y.*, s. 534.

[100] *A.g.y.*, s. 592.

[101] Chavannes'te illüstrasyon, B. Laufer'in ilave notunda, "Der Cyclus der Zwölf Tiere aus einem alttürkistanistanischen Teppich".

OSMANLI DAMGALU TETRAGRAMLARI							
DAMGALU TETRAGRAM	ADI VE ANLAMI	YÖN	UNSURU	CINSI	KIŞILEŞTIRMESI	BURCU	EVI
	Sakallı insan veya koyunun (...?) bıçağı Zaman	Dogu	Ateş	Eril	Hükümdar, Hakim, Sakallı adam	Yay	Jüpiter
	Satürn	Güney	Toprak	Dişil	Ethopyalı, Hintli, Veznedar, Geveze kadın	Oğlak	Satürn
	Kızıl Pürüzsüz tıraşlı	Batı	Hava	Eril	çatık kaşlı Kızıl saçlı al yanaklı Türk	Koç veya Akrep	Mars
	Ak	Kuzey	Su	Dişil	Kadınsı erdemli Solgun benizli Katip	Kova veya Yengeç	Merkür veya Ay
	dışarda yardım		Ateş-Hava	Eril	Hükümdar, iç oğlanı, savaşçı	Aslan	Güneş
	evde yardım		Su-Toprak	Dişil	Kısa boy, Solgun beniz, Kadın	Boga veya Balık	Ay veya Jüpiter
	Sabit Sevinç iç eşik		Hava-Su-Toprak		Genç ve güzel kişi	Boğa veya Balık	Venüs
	Değişmez Dış eşik		Ateş-Hava-Su		yaşlı kişi	Aslan	Zenb (?) kesişme noktasındaki Güneş
	Kel		Ateş-Hava-Toprak		sakalsız ayyaş	Akrep veya Koç	Mars
	sakalsız		Ateş-Su-Toprak		Kadın, kadınsı solgun yüzlü Zengin Yahudi	Terazi	Venüs
	iç bag	Güneybatı	Hava-Su		genç kız ya da oğlan	Ikizler veya aslan	Güneş veya Merkür
	dış bag	Kuzeydogu	Ateş-Su		yaşlı veya mavi gözlü ya da kör kişi	Akrep	Re's (?) kesişme noktası veya Mars
	Çokluk				Havva	Başak	Merkür
	Sırıın	Güneydoğu	Ateş-Toprak		Çocuk, Vahşi insan, Hayvan	Oğlak	Satürn veya Re's (?) kesişme noktası
	Toplanma	Kuzeybatı	Hava-Su		Âdem	Ikizler	Merkür veya Zenb kesişme noktası
	Yol		Bütün Unsurlar		kalabalık	Yengeç	Ay

Tablo 1: Osmanlı-Türk "Damgalu" kriptografileri. E. Esin, "Turkish and Ilkhanid Universal Monarch Perpesentations and the Cakravartin," *Proceedings of the Twenty-Sixth International Congress of Orientalist*, II, Delhi 1968, Çizelge 8.

KAYNAKLAR

Al-Marvazî, *China, the Turks and India*, V. Minorsky (ed.), Londra 1947.

Arat, R., *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965.

Bang W., ve Gabain, A. von, "Türkische Turfan Texte I," *Sprachliche Ergebnisse der deutschen Turfan Forschung*, Leipzig, 1972.

Bazin, L., *Les Calendriers turcs anciens et médiévaux*, Lille 1974.

Beal, S., *Si-yu-ki*, Kalküta 1963.

Berchem, M. van, *Amida*, Heidelberg 1910.

Biot, J. B., "Précis de l'histoire de l'astronomie chinoise," *Etudes sur l'astronomie indienne et chinoise*, Paris 1966.

——, *Le Tchéou-li*, Paris 1891.

Chavannes, E., "Le cycle turc des douze animaux," *T'oung-pao*, VII, 1906.

Clauson, G., *An Ethymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.

Drevneturskiy Slovar', Leningrad 1969.

Eberhard, W., "Lokalkulturen im alten China," *TP*, c. XXXVII, Leyden 1942.

——, *Çin Tarihi*, Ankara 1947.

——, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.

Esin, E., "Ejder Takınm Kozmik Simgeciliği ve Türk Simgeciliğinde Kötülükten Koruyan Maske."

——, "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri"

——, "Kün-ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi."

——, "Selçuklu Devrine Ait Resimli Bir Anadolu Yazması," *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* c. I'den ayrı basım, Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü ,Yayınları, İstanbul 1963.

——, "The Turkish Bakşı and the Painter Muhammed Siyâh Qakalam," *Acta Orientalia*, XXXII, Kopenghag 1970.

——, "Turkish and Ilkhanid Universal Monarch Representations and the Cakravartin," *Proceedings of the Twentysixth International Congress of Orientalists*, II, Delhi 1968.

——, *Buddhist and Manichean Turkish Art, Handbook of Turkish Culture* seri II'ye ek, İstanbul 1967.

Fazlullah Reşideddin, *Câmi' üt-tevârîh*, c. III, Bakü 1957.

Franke, O., *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin 1925.

Granet, M., *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1959.

Groot, J. J. M. de, *The Religious System of Chine*, Taipei 1964.

Grünwedel, A., "Berichte über archaeologischen Arbeiten in Idikutshahri in 1902-1903," *Abhandl. d. Bayerischen Akad. d. Wiss.*, XXIV/2, Münih 1905.

——, *Altbuddistische Kultstatten in chinesisch Turkestan*, Berlin 1912

Hamilton, J. R., "Le nom de lieu KÇN dans les inscriptions turques runiformes," *T'oung-pao* LX/1, Leyden 1974.

——, *Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouigoure*, Paris 1971.

Hartner, W., "The Pseudo-Planetary Nodes of the Moon's Orbit in Hindu and Islamic Iconography," *Ars Islamica* (V/2).

Hopkins, L. C., "Where The Rainbow Ends," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1931/2.

I-Ching, C. Baynes tercümesi, Londra 1960.

Jahn, K., *Rashîd al-Dîn's History of India*, Londra 1965.

Julien, S., "Les Ouigours," *Journal Asiatique*, Ocak 1947.

Kocatürk, M., *Türk Edebiyatı*, İstanbul 1963.

Laufer, B., "Zur buddhistischen Literatur der Uiguren," *T'oung-pao*, seri II, c. VII, 1907.

Le Coq, A von, "Türkische Manichaice III," *Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfan-Forschung*, Leipzig 1972.

——, *Buddhistische Spaetantike Mittelasiens*, Berlin 1922-28.

——, *Chotscho*, Berlin 1913.

Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken*, Wiesbaden 1958.

Mahmud Kaşgarî, *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*, B. Atalay baskısı, Türk Dil Kurumu, Ankara 1943.

Muhammed Mehdî Han, *Sang-lakh*, G. Clauson (ed.), Londra 1960.

Müller, F. W. K., "Zwei Pfahlinschriften aus den Turfan Funden," *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1915.

Orkün, N., *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-41.

Pritsak, O., "Qara. Studie zur türkischen Rechtsymbolik," *Z. V. Togan'a Armağan*, İstanbul 1955.

——, *Die bulgarische Fürstenlinie*, Wiesbaden 1955.

Radloff, W., *Suvarnaprabhâsa, das Goldglanz-sûtra (Altun-yaruk), aus dem uigurischen ins deutsche übersetzt*, Leningrad 1930.

Saussare, L. de, "Le cycle de Jupiter," *T'oung-pao*, seri II, c. IX.

Se-Ma-Ts'ien, *Mémoires historiques*, E. Chavannes tercümesi, Paris 1967.

Shiratori, K., "On The Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang and His Metal Statues for Heaven-Worship," *Memoirs of the Toyo Bunko*, no. 5, Tokyo, 1930.

Sou-lou, D. Wing, "Rain-Worship Among The Ancient Chinese," *Bulletin of the Institute of Ethnology*, Academy Sinica, 4, Taipei 1957.

Stein, A., *Innermost Asia*, Oxford 1928.

Şineuxuu, M., *Tariatin Orxon biçgiyn şine durgsal*, Ulan Bator 1975.

Tanıkları ile Tarama Sözlüğü, Ankara 1957.

Tucci, G., *The Theory and Practise of the Mandala*, Londra 1961.

Turan, O., *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1942.

Wesendonk, O. G. von, "The Kâlavâda and the Zarvanite System," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1931.

Williams, C. A. S., *Encyclopaedia of Chinese Symbolism and Art Motifs*, New York 1960.

Yazıcıoğlu, Ahmed Bicân, *Dürr-u Meknûn*, Emel Esin Kütüphanesi, yazma, varak 41.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, R. Arat baskısı, İstanbul 1947.

Zykan, J., "Zur Geisteswelt der asiatischen Kunst II," *Artibus Asiae*, no. VI, VII, Leipzig 1937-38.

EVREN

SELÇUKLU SANATI EVREN TASVİRİNİN TÜRK İKONOGRAFİSİNDEKİ KÖKENLERİ*

I. Tarihsel Gelişim

Büke ve *evren*[1] gibi Türkçe kelimelerin eski metinlerde bulunması hususuyla birlikte, *evren* ikonografisinin Türk sanatındaki zenginliği ve gösterdiği milli özellikler, *evren* dediğimiz efsanevi şeklin Türk çevrelerinde çok eskiden beri bilindiğini gösterir. En eski örnekler VI. yüzyıla atfedildiğine göre,[2] *evren* şekilleri Türk kültürü çerçevesinde, Selçuklu devrinden önce beşyüz yıl kadar çeşitli başkalaşımlar geçirmiştir. Selçuklulardan önceki Türk sanatının *evren* motifleri arasından, Selçuklu *evren*'iyle ilgili olan bazı örnekleri kaydetmeye çalışacağım.

---

* *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 1:1969, Ankara 1970, s. 161-182.

1 *Büke* hakkında bkz. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-41, I/138. *Evren* hakkında bkz. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Arat baskısı, Ankara 1947, beyit 92, 119; *Tanıkları ile Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1943, 1945, 1953, 1954, 1957. A. Battal (*İbn Muhanna Lugatı Endeksi*, İstanbul 1941), bu kelimeyi Türkçe "evirmek" fiiline bağlamaktadır. Şifahen söylediğine göre, L. Bazin de bu fikirdedir. O. Pritsak, şifahen, *evren* kelimesinin "Avar" kelimesiyle bağı olabileceğini ilave etmiştir. Bilindiği gibi, Avarlarla ilgili sanılan Juan-juanlara Çinliler tarafından, "evrilen soğulcan" anlamına gelen bir ad verilmişti. *Soğulcan*, Çin efsanelerinde *evren*'in bir biçimidir bkz. W. Willett, *Chinese Art*, Britanya 1958, s. 270-75.

2 S. V. Kisilev, "Drevnyaya istoriya yujnoy Sibirii," *Ak. Nauk SSSR, Materiali i issl. po arkh SSSR*, no 9, levha L/2.

1. *Doğu Türklerinde Luu ve Nek*

Hsiung-nular,[3] Kök Türkler,[4] Batı Türkleri[5] ve Oğuzlarda[6] Çin ve Arap kaynaklarının bahsettiği *evren* ibadetleri ve *evren*'in yer aldığı kozmik oyunlar, Çin'de ve Budist Orta Asya'da iyi bilinen ayinlere yakın gözükmektedir. Türklerde de *luu* (Çince *lung*'dan[7]) veya *nek*[8] (Hotan'ın kadim dilinden), Kaşgarî'nin dediği gibi, su ve bolluk simgesidir. Hem su kaynaklarını, hem de yağmur bulutlarını temsil eder; ayrıca astrolojik karakteri de vardır.

Çin'de[9] olduğu gibi Türklerde de *luu* çeşitli biçimlerde tasvir edilir. Bu biçimlerin, yılanla timsaha yakın cinsten bir hayvanın çeşitli hayvanlarla birleşmesinden meydana gelmiş olduğu düşünülür. Böylece *luu*, çeşitli ataların niteliklerine sahiptir. Güzel mevsimde, atalarından biri olan kuş gibi gökte uçar. Sonbahardan sonra ise, timsah ve su yılanı gibi sulara ve yeraltına saklanır.[10] *Luu*'nun uçma yeteneğinden yararlanarak, Çin'in efsanevi hükümdarlarının *luu*'yu arabaya koştuğu veya sırtına binerek gökyüzüne uçtuğu, masallarda anlatılırdı.[11] *Luu*'nun sırtında göğe uçma düşüncesi, Hun (R219) ve Uygur Türk sanatında (R220) yer almıştır.

Çin'de olduğu gibi Türk sanatında da *luu* motifinin yanında gözüken belirli süsleme şekilleri vardır. Bunlardan ilki kızıl renkli bir küredir.

Güneşi ve ayı[12] veya Uygurların *körkle moncuk*[13] (parlak boncuk) dediği *cintâmani*'yi temsil ettiği sanılan bu küre, sonradan Osmanlı metinlerinde, hükümdarlık işa-

---

3 W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," *TP*, c. XXXVII'ye ek, Leyden 1942, 3/11.

4 Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-Kue)*, Wiesbaden 1958, s. 10 ve not 60.

5 Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 7 ve not 393.

6 Z. V. Togan, *Ibn Fadlâns Reisebericht*, Leipzig 1938, § 42.

7 Bkz. A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, İstanbul 1937.

8 Kaşgarî de (Mahmud Kaşgarî, *Dîvan-ü Lugât't-Türk*, B. Atalay baskısı, TTK, Ankara 1941) Uygur takviminin *luu*'sunun karşılığı olan *nek* kelimesini, Arapçada "timsah"ın karşılığı olarak gösterir. L. Bazin'in şifahen ifade ettiği'ne göre, *nek* eski Hotan dilinden gelmedir.

9 M. de Visser, *The Dragon in China and Japan*, Amsterdam 1913, s. 65-70-75, 85-86, 101, 129.

10 W. Willett, *a.g.y.*, s. 270-75. M. de Visser, *a.g.y.*, s. 43, 54-55, 65, 68, 70-75, 111-117.

11 M. de Visser, *a.g.y.*, s. 64.

12 A.y.

13 R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, s. 10/61-62

reti "kızıl elma" ile kaynaşmıştır.

Luu'nun mücevher hazinelerine sahip olduğu düşünülürdü. Hindistan'ın *nāga* (yılan) veya yarı insan, yarı yılan biçimli su tanrıları gibi, *luu* hanları da, Uygur metinlerinde mücevherli altın veya gümüşten *yip*'lerle (ip) süslü olarak anlatılır. *Luu*'ların kızları, bu *yip*'leri eğirmektedir. Altın Yış (Altay) ve Orhun bölgesinde bulunan Türk *evren* tasvirlerinde, *evren*'in belkemiği *yip* şeklindedir.[14]

Luu ile birlikte görünen başka süslemeli motiflerden ikisinde Çin'de gök gürültüsü işareti olan helezon (*lei-wên*) ile bulut piktogramlarıdır. Uygur edebiyatında da, bulut *kök luu*'nun bir şeklidir ve gök gürültüsü onun kükremesi sayılır.[15]

Ağaç motifi de çok kere *luu* ile birliktedir. *Luu*, dünya ağacına sarılır (R221, R22, R31), hatta bazen (R22) Çin efsanelerinde anlatıldığı gibi[16] ağaç dalına dönüşür. Lotus ve nilüfer gibi su çiçekleri ve "evren gülü" dediğimiz Hindistan'ın *nāgapuşpa*'sına benzer yabani nergis[17] de *luu* motifinin yanında yer alır (R208).

Oniki hayvanlı Türk takviminin beşinci işareti olan *luu*'nun, astrolojiyle bağları vardır. Dört yönün ve unsurların hayvan biçimli simgelerle gösterildiği Çin[18] ve Uygur Türk kozmolojisinde[19] doğu yönünün, baharın, mavi veya yeşile karşılık gelen *kök* (gök) renginin ve ağacın simgesi *kök luu*'dur. Gün ortasının, yazın, güneşin ve güneşin gün ortasındaki evçinin, kızıl ve sarı renklerin ve ateşin simgesi Kızıl Sagızgan'dır (Kızıl Saksağan). Batının, sonbaharın, ak rengin (Kaşgarî'ye göre, ak benekli anlamına gelir) ve altının simgesi Ak Bars'tır (Çin'de Ak Kaplan). Kuzeyin, kışın, ayın, gecenin, kara rengin ve yer sularının simgesi Kara Yılan'dır (Çin'de yılanın sardığı kaplumbağa).

Luu şeklinde ve dağlardaki ormanları yakarak yapılan ayinlerle Hunların ve diğer

---

[14] *Yip* hakkında bkz. N. Orkun, *Kalyānamkara ve Pāpamkara Hikâyesinin Uygurcası*, İstanbul 1940, varak 40-43. *Yip* şeklinde bel kemiği olan *evren* tasvirleri için bkz. dipnot 2 ve dipnot 46'daki kaynaklar.

[15] C. A. S. Williams, *Chinese Symbolism and Art Motives*, New York 1960, s. 120. M. de Visser, *a.g.y.*, s. 75. Uygur edebiyatında *kök luu*, bulut ve gök gürültüsü hakkında bkz. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, 10/35.

[16] M. de Visser, *a.g.y.*, s. 130.

[17] *Nāgapuşpa* hakkında bkz. A. Getty, *The Gods of Northern Buddhism*, Tokyo 1962, dizin. Evren gülü hakkında bkz. H. Kâzım Kadrî, *Büyük Türk Lugatı*, İstanbul 1927.

[18] W. Eberhard, *Beitraege zur kosmologischen spekulation Chinas in der Han Zeit*, Berlin 1935.

[19] O. Pritsak, "*Qara* Studie zur türkischen Rechtsymbolik," *Z. V. Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55.

Asya milletlerinin ibadet ettiği[20] bir yıldız grubu da Çin astrolojisinde yer almaktadır ve mevsimlerin başına ve sonuna işaret etmesi açısından önemli bir konuma sahiptir.[21] Bu burcun vücudu ve kuyruğu Çadan[22] (Arapça *Akreb*; Avrupa dillerinde *Scorpio*) burcuna karşılık geliyordu. Çin astrolojisine göre, Uygur metinlerinde Suvadı[23] (Sanskritçe *Svāti*'den, Arapça *Simâk*-i *Râmih*, Avrupa dillerinde *α Bootis* veya *Arcturus*) denen yıldız ile Buğday burcunun alfa yıldızı, hayali *luu* şeklinin boynuzlarını oluşturuyordu. *Luu*'nun ilk boynuzu, gökyüzünün doğusunda göründüğü ilk gece, Çinliler bahar ekinoksunun gelmiş olduğunu anlarlardı. Uygur metinlerinin *kök luu* dediği bu göksel şekil daha sonra, Çin astrolojisine göre feleğin çarkı boyunca dolanarak yaz gündönümünde doruk noktasına varırdı. Mevsimlerin akışına göre ve güz ekinoksunda başlayan bir takvim takip eden Kök Türkler,[24] bu dönemlerde gök ve yer *luu*'larına adanmış iki ayin düzenlerlerdi.[25] Çin'de de aynı dönemde ayinler yapılır, yağmur duaları okunurdu.[26] Yaz gündönümünden sonra etkisi zayıflamaya başlayan *kök luu*, güz ekinoksunda batıda kaybolurdu. Astrolojik düşüncelere göre, Luu burcu felek çarkının hayali tekerlek şekli boyunca, yeryüzü altındaki karanlık denizde alçalmaya devam etmekte ve kış gündönümünde hadide varıp, yine yeryüzüne doğru yükselmeye başlamaktaydı. Yukarıda söylendiği gibi güz ekinoksu Kök Türk takviminin başlangıcıydı.

Uygur Türk ikonografisinde, *luu* biçimli burcun dolanımının dört safhası, *Padmapāni* denen ve kainatın mekân ve zaman bakımından tasviri olan duvar resimlerinde (R208, R22) gözükür. *Kök luu* (uçmakta olan *luu*), pullu ve dört ayaklı bir *makara*[27] (timsah, Sanskritçe *magar*'dan türetilmiştir) olarak tasvir edilir. Baharda uçma zamanı gelince *luu*'nun başında bir çıkıntı belirir ve boynuzlar ortaya çıkardı. Kanatları, sakalı ve kuş tüyleri de çıkardı. Çin sanatında sık görülen mavi-yeşil *kök*

---

[20] W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 3/11.

[21] W. Willett, *a.g.y.*, s. 270-275.

[22] Türklerde zodyak adları hakkında bkz. *Kutadgu Bilig*, beyit 138-143.

[23] G. R. Rachmati (sonradan R. Arat), "Türkische Turfan Texte VII," *Abhandl. der preusess. Ak. d. Wiss., Phil.-hist. Kl.*, Berlin 1936, 3/13.

[24] O. Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenlinie*, Wiesbaden 1955, s. 28-29.

[25] Bkz. dipnot 4.

[26] M. de Visser, *a.g.y.*, s. 111-117.

[27] *Makara* hakkında bkz. G. Combaz, "Masques et dragons en Asie", *Mélanges chinois et bouddhiques*, c. III, Brüksel 1945, dizin.

luu,[28] Uygur ikonografisinde nadirdir. En çok resmedilen *kök luu* şekli, evçde bulunan, kızıl ve sarı renklere bürünmüş, ateşler saçan *kök luu*'lardır (R208, havadaki çift *evren*). Kızıl Sagızgan'ın makamına, yani gün ortasında evçe varan *kök luu*, kuşa da benzemektedir. Batıda, yani Ak Bars makamındaki *kök luu* ise, Uygur sanatında bazen *bars* bedeniyle temsil edilmiştir (R222).

Yeraltındaki denize varan veya yer sularında yüzen *luu* ise, yılan şeklinde bir beden ve bazen *jalebha*[29] (Hint mitolojisinde fil başlı ejder) gibi hortumlu bir başla gösterilir (R223).

Makara ve *jalebha* gibi, çeşitli Hint tasavvurları Uygur astroloji metinlerinde[30] yer almıştır. *Makara* aynı zamanda bir yıldız kümesidir ve Oğlak burcuna karşılık gelir, yani kış gündönümü devriyle ilgilidir. İki parçaya ayrılmış hayali bir *evren*'in başı ve kuyruğu sayılan Rāhu (Baş: Arapça Re's) ve Ketu (Kuyruk: Arapça Zenb), Hint tasavvurlarında, felek çarkı boyunca dolanmakta ve ay ile güneşi yutmak için onlara yetişmekteydi.[31]. Güneş ve ayın tutulması, Rāhu'nun onları yutması olarak açıklanırdı. Rāhu ve Ketu adları Uygur[32] metinlerinde birer Kuzeyyıldızı veya yıldız kümesi olarak anlatılmaktadır. Hartner[33] ise bunları hayali mitolojik şekiller olarak farz etmiştir. Hâlâ Türkiye'nin uzak köşelerinde, Hindistan'da olduğu gibi, ay tutulunca, ayı yutan canavarı kovmak için gürültüler çıkarılır.

Uygur sanatında sıklıkla görülen (R208, R22), iki yöne veya ilkeye karşılık gelen çift *evren* veya dört yönü gösteren dört *evren* tasvirinin ikonografisi çok eskidir. Belki en eski prototip, Prof. P. Aalto'nun akisleri bütün dünyada duyulan buluşuyla yazıları çözülen Dravidlere mal edilen ve MÖ III. binyılda ortaya çıkan İndus medeniyetine aittir (Sümer sanatının çift yılan motifine karşı, Sind havzasında çift *evren* şeklini görmekteyiz). Harappa mühürlerinin biri üzerinde, yılan bedenli, at başlı tek boynuzlu bir çift ejder ağaca sarılmaktadır.[34] MÖ VII.-V. yüzyıllarda, Asya göçebe

---

28 M. de Visser, *a.g.y.*, "Azure dragon" dizin maddesi.

29 G. Combaz, *a.g.y.*, dizin.

30 Bkz. G. R. Rachmati, *a.g.y.*, dizin.

31 W. Hartner, "The Pseudo-Planetary Nodes of the Moon's Orbit in Hindu and Islamic Iconographies," *Ars Islamica*, V/2.

32 G. R. Rachmati, *a.g.y.*, dizin.

33 Bkz. dipnot 31'deki kaynak.

34 E. Mackay, *The Indus Civilization*, Londra 1935, Resim M/3.

sanatında, Ordos, Sibirya[35] (R8) ve Luristan'da[36] çift ejder veya çift başlı ejder motifi yaygın haldedir. Watson'a[37] göre de Groot'un proto-Türk sandığı ve Çinlilerin Tik ve Jong adını verdiği göçebe milletler,[38] bazı ejder motiflerini ve bu arada çift ejder şekillerini Çin'e tanıtmıştır. Watson ve Combaz'ın[39] eserlerinde görüldüğü gibi, bu motifler Çin'de Han ve Tabgaç devirlerinde çok gelişmiş ve Türkleri de etkilemiştir.[40]

Çift ejder şeklinin başlıca üç türü vardır. Avrupa hanedan armacılığında *rampant* denen bir düzenlemede, iki ejder karşı karşıya ayakta durur (R8, R208, R224). Fransız sanat tarihçilerinin *arc à dragons* (ejder takı) dediği ikinci şekilde, her ucunda bir başı olan bir ejder, gökyüzü takını temsil eder. Bu düzenleme hem Çin'de[41] hem de Kuşan devri taht süslemelerinde[42] görülür ve Türk sanatında tekrarlanır (R221). Üçüncü düzenlemede ise bir veya iki çift ejder birbirine veya ağaca düğümlenir (R221, R22, R31).

Çift *evren* motifi, Türklerde de kozmik bir simge olarak, hem mezar taşlarında hem de hanedan arması olarak kullanılırdı. Çin hükümdar mezarlarında olduğu gibi[43] (R225), Kül Tigin'in 732'de yapılan anıtında da çift *kök luu* yer almaktaydı. Çift *kök luu*, gök kubbeyi temsil etmektedir ve belki de Tigin'in ruhu olan kuşun *kalıg*'a[44] (esîr) varışına işaret eder. Konçgar Türk kurganında[45] VIII. yüzyıl başına ait para-

---

[35] Ordos hakkında bkz. G. Combaz, *a.g.y.*, Resim 217. Sibirya hakkında bkz. S. I. Rudenko, *Die Sibirische Sammlung Peters I*, Moskova-Leningrad 1966, Levha II/9.

[36] G. Combaz, *a.g.y.*, Resim 21.

[37] W. Watson, *China*, Londra 1961, s. 161-165.

[38] J. J. M. de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin 1921, s.15.

[39] G. Combaz, *a.g.y.*, Resim 163, 140.

[40] Kül Tigin Anıtı'ndaki çift *evren* hakkında bkz. L. Jisl, *Mongolei, Kunst und Tradition*, Prag 1960, Levha 8. Çin hükümdar mezarlarında çift *evren* hakkında bkz. M. de Visser, *a.g.y.*, s. 99-101. Tabgaç sanatında Kül Tigin Anıtı'ndaki *evren*'lerin ilkörneği hakkında bkz. G. Combaz, *a.g.y.*, Resim 140.

[41] G. Combaz, *a.g.y.*, Resim 163.

[42] J. Auboyer, *Le tröne dans l'Inde ancienne*, Paris 1949, Levha III.

[43] Bkz. dipnot 40.

[44] *Kalıg* hakkında bkz. A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte X," *APAW*, Berlin 1959: "*ötrü on...küçlüg* (güçlü), *tükel* (kusursuz) *bilge...tengri tengrisi Burkhan* (Buda), *kazlar begine oşşatı* (gibi), *kök kalıg-ta* (kalığa) *uçup bardı* (vardı)."

[45] Koçngar hazinesi için bkz. A. N. Bernstam, "Istoriko-arkheologiçeskie oçerki tsentral' nogo Tyan-şanya i Pamiro-Alaya," *Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR*, no 26, s. 89-90.

larla birlikte bulunan yaldızlı tunç levhalar da (R221) belki aynı kozmik anlamı taşır.

Yüz yıl sonra, Alp Bağa Tarkan'ın eseri olan Kara Balgasun[46] Anıtı'nda ise, *kök luu* çifti, "Kök tengride kut bulmış" bir Uygur kağanının hanedan armasıdır. Çin[47] imparatorlarının *K'i* bayrağındaki çift-*luu* motifine benzer. Uygur (R226) ve Hanhanlı (R209) eserlerinde Taht süsü olarak görülen çift *evren* ise, hem kozmik hem de hanedan arması niteliğinde olsa gerek.

Bu gelişmeyi Hakanlı edebiyatından takip edebiliriz. *Kutadgu Bilig*'de,[48] Uygurların *kök luu*'suna *evren* denmektedir. *Evren*, burçlardan oluşmuş olduğu belirtilen felek çarkına sarılmış bir ejderdir ve "evrilmeleri" ile çarkın gece ve gündüz dönmesini temin etmektedir. *Evren* böylece felek ve zaman kavramlarıyla birleşmekte, dünyanın simgesi olmaktadır. Hindistan'ın Kuşan devri tasavvurlarında, krallara ve Budha'ya *kut* veren felek çarkı (*çakra*)[49] gibi *evren* de, Hakanlı beyine tahtı ve ili bağışlamaktadır. Bu kavramın plastik şekline Hakanlı devri sanatında rastlıyoruz (R209). *Kutadgu Bilig*'in[50] tarif ettiği şekilde, başında *bedük börk* (yüksek börk), dünyanın direği gibi dümdüz oturan *acun tutgucu* (Farsça *cihângîr*), felek *evren*'ini sağ eliyle yakalamıştır. Pugaçenkova ve Rempel'e göre, çift *evren* arasında duran adam, Sogd'un Tîraghân bayramının anlamını tasvir eder. Widengren de bu Iran bayramının, yaz gündönümünde yer aldığını kaydeder. Bu devir, aynı zamanda Re's'in evçiydi (Zenb'in evçi kış gündönümündedir). Herhalde, *evren*'in evçi, Kök Türk devrinde olduğu gibi, Hakanlılarda da *kut* getiren bir olay olarak tasvir edilmiştir.

Hükümdarın *evren*'lere boyun eğmesi motifi de şüphesiz eskidir ve Luristan[51] tunç levhalarında olduğu gibi, Çin'de de gözükür (R227) ve Türk sanatında da tekrarlanacaktır (R209, R228).

Böylece hanedan arması niteliği belirginleşen çift *evren* motifi, küreyle birlikte taht süsü olduğu gibi, *moncuk* adıyla bayrak ve tuğların üzerinde de yer alacaktır.[52]

---

46 Kara Balgasun Anıtı için bkz. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Istanbul 1936-41, II/32-56.

47 *K'i* hakkında bkz. M. de Visser, *a.g.y.*, s. 39-40.

48 Bkz. dipnot 1.

49 E. Esin, "The Turco-Mongol Monarch Representation and the Cakravartin," *XXV. Şarkiyat Kongresine Tebliğ*, c. II, Delhi 1969.

50 *Kutadgu Bilig*, beyit 435, 808-814, 2142.

51 G. Combaz, *a.g.y.*, Resim 21.

52 *Le dragon dans l'iconographie turque* adlı hazırladığım kitapta bu gelişme anlatılmaktadır.

2. *Büke*

Göçebe Türk çevresi Altın Yış ve Yeti-su'da ise, kozmik anlamlar gerilemiş, *evren* motifi özellikle bir alplık simgesi haline gelmiş ve kadim Avrasya göçebelerinin teknik ve tarzlarıyla gelişmiştir. Orhun Yazıtları'nda "alp" anlamına gelen *büke*[53] kelimesi belki bu üsluba karşılık gelir. Boynuz üzerine oyulan ve kılıç ve kırbaç kabzası, kını veya boru olabilen *büke* şekillerinin[54] ikonografi ve kökenleri hakkında başka bir yazımda[55] bilgi vermeye çalıştığım için, burada o mevzu üzerinde durmayacağım. Ancak bu *evren* tiplerinin, Selçuk sanatında da tekrarlanan bir özelliği, başlarının timsah-*makara*'dan[56] (R222) ziyade *böri* başına benzemesidir. Ordos Levhaları'nda, Sibirya göçebe sanatında,[57] Part bayraklarının üstünde,[58] Kök Türk devri Türkistan duvar resimlerindeki bayraklarda, *evren* başı olarak tekrarlanan bu *böri*[59] maskesi, Kök Türklerin bayrağının tepesinde de vardır ve Uygur duvar resimlerinden birinde görülür. Kara Balgasun Anıtı'ndaki *kök luu*'ların başı da *makara*'dan daha çok eski Sibirya sanatının *böri* maskesine benzer.[60]

Türk sanatında rastlanan bir diğer grup *evren* de, yılan veya balık bedeniyle *bars*, aslan ve kaplan cinsinden hayvanların başı veya bedeninden oluşmuştur (R229, R230, R231, R232). *Bars-luu* şeklinin Uygur sanatında Luu burcunun batıdaki vaziyetine işaret edebileceğini söylemiştik. Bu grubun, Çin efsanelerinde *chiao-lung*[61] denen ve balık bedenli kaplan başlı *lung* cinsiyle ilgisi olduğunu sanıyorum. *Bars-evren* şeklinin

---

53 Bkz. dipnot 1.

54 A. N. Bernstam, "Trudi Semireçenskoy arkheologiçesçkoy ekspeditsi Çuskaya dolina," *Materiali i issl. po arkh. SSSR 14*, Levha XXXIX.

55 E. Esin, "L'arme-dragon du guerrier turc," *Societe Asiatique*'e 15 Şubat 1969'da tebliğ. Aynı yazar, "L'arme à décor zoomorphe du guerrier turc," *XII. Perm. Intern. Conf. of Altaistic, Berlin*'e tebliğ.

56 *Makara* başı hakkında bkz. G. Combaz, *a.g.y.*, Resim 112, 113.

57 Ordos levhalarında *böri* başlı *evren* hakkında bkz. G. Combaz, *a.g.y.*, Resim 179. Sibirya levhalarında *böri* başı hakkında bkz. S. I. Rudenko, *a.g.y.*, Levha 35.

58 K. Trever, "Tete de Senmourv en argent des collections de l'Ermitage," *Iranica Antiqua* IV.

59 E. Esin, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü," *Türk Kültürü*, Ağustos 1968, Resim 2-4.

60 Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 9.

61 Chiao-lung hakkında bkz. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," dizin. M. de Visser, *a.g.y.*, (*kiao-lung* şeklinde) s. 71, 76.

ikonografisiyse, Kuşan devrindeki Türkistan eserlerine bağlanmaktadır. Amu Derya Nehri kenarında bulunan hazinede, somaki taşından bir mühür üzerinde, *bars-evren* şeklinin prototiplerinden biri bulunmaktadır.[62] Altın Yış'ta bir mezarda bulunan ve en eski Türk eserlerinden olan bir kamçı veya yatağan sapının üzerinde temsil edilen *evren*'in arka ayakları da *bars* özellikleri gösterir.[63] Türkistan'daki erken Uygur eserlerinden, VIII. yüzyıla atfedilen Çikan Köl duvar resminde de (R229), balık bedenli, *bars* veya aslan başlı bir *evren* görmekteyiz. Nagy-Szent-Miklos'da bulunan Türkçe yazılı altın kapların birindeki *bars* veya aslan başlı *evren* şekli ise (R230), Kuşan devri Amu Derya prototipine özellikle benzemektedir. Bu husus, Peçeneklerin Kuşan devrinde bile Batı ve Güney Türkistan etkisine girdiğine işaret edebilir.

3. *Pencikent Evrenleri*

Pencikent gibi, çeşitli kültür akımlarının karşılaşıp henüz kaynaşamadığı bir merkezde, özel bir *evren* ikonografisinden bahsetmek elbette mümkün değildir. Fakat Pencikent, bizi yine de ilgilendirir. Sogd illeri eskiden İranlı bir milletin yurdu olmakla beraber, Türklerin Sogd'la[64] çok kadim bağları vardır. VII. yüzyılın başından beri Sogd ili, Batı Türklerinin yönetimindeydi ve Sogd'daki hâkim beylerden birçoğu Türk soyundandı. Nitekim O. Smirnova'nın[65] tamgalar üzerindeki araştırmaları şunu göstermiştir ki, VII.-VIII. yüzyıllarda, yani Pencikent duvar resimlerinin yapıldığı devirde, Bişbalık adına benzer bir isim taşıyan bu merkez, hepsi aynı boya mensup olan üç Türk beyi ve iki hatunun yönetimindeydi. Tamgadan anlaşıldığına göre, Pencikent beyleri ve hatunları, Sir Derya'da "Halaç Ordu" diye para basan Halaç boyuna mensuptular ve böylece Oğuz grubuna yakın bulunuyorlardı. Bu sonuç karşısında, Pencikent'te Oğuz üslubunda *evren*'ler bulmayı beklerdik. Fakat ikonografi bu ümidimizi boşa çıkarmaktadır. Pencikent'teki *evren* şekilleri[66] muhtelif

---

[62] E. M. Dalton, *The Oxus Treasure*, Londra 1964, Resim 197.

[63] Bkz. dipnot 2'deki kaynak.

[64] Sogd'daki Türk beyleri hakkında bkz. Ibn Hawkal, *La configuration de la terre*, Kraemers-Wiet tercümesi, Paris 1964, s. 451.

[65] C. Smirnova, *Katalog monet s gorodışça Pyandjkenț*, Moskova 1963, s. 11, 19, 33.

[66] Tabgaç üslubunda ejder hakkında bkz. *A Collection of Ancient Decorative Patterns*, Sian, Shansi 1953, Resim 32. Pencikent'deki şekli hakkında bkz. A. Belenitskiy, *Central Asia*, Cenevre 1968, Resim 105. Aynı yazar, "Raboti Tacikskoy arkheologiçeskoy ekspeditsii v.

başka geleneklere bağlanıyor. Duvar resimlerinde ve alçı oymalarında, Yunan *triton* veya Typhon'unu hatırlatan, Tabgaç devri Çin *lung*'una benzeyen, Hint *Jalebha*'sından esinlenilmiş şekillerle karşılaşılmaktadır. Gerçekten, bütün bu yabancı şekiller Pencikent aracılığıyla Türk sanatını etkileyecektir. Nitekim, Tabgaç devri *lung*'unun Pencikent'ten Harizm'e doğru yayıldığını[67] ve Yeti-su'da Hakanlı sanatında göründüğünü (R192) gözlemliyoruz. Pencikent *jalebha*'sının Selçuklu sanatına etkilerini ileride ele alacağız.

Selçuklu sanatında, Pencikent resimlerinden esinlenilmiş olan ve *evren*'le ilgili bir diğer konu da, *evren*'le mücadele konusudur. Pencikent duvar resimlerinden biri (R233), Belenitskiy[68] ve Widengren'in[69] görüşlerine göre, Mitra ayinlerinin Partlarda aldığı bir şekilde, *evren*'le mücadele eden alpları temsil etmektedir. Resme bakılınca, böyle bir yorum kesin gözükmemektedir. Resmin bazı kısımlarında *evren*'le mücadele şöyle dursun, *evren* alpı kolları arasında sıkıştırmakta ve alp atından yuvarlanmak üzeredir. Diğer alplar da bu sahneye seyirci durmaktadır. Bu bakımdan, Pencikent resminin konusu belki de başkadır. O devirde Orta Asya'yı gezen Hsüan-tsang, suların taşmasına veya eksikliğine çare bulmak için, bir *nāginī*'ye (yılan tanrıça) Hotan'da bir süvarinin kurban edildiğini anlatır. Hatta Aurel Stein ve Andrews, bir duvar resimde bu sahneyi gördüklerini sanmışlardır.[70] Pencikent resmi de buna benzer bir olayı gösterebilir. Yine Widengren'in dediği gibi, Yunan üslubunda olan ve bir Typhon tasvirine benzeyen Pencikent *evren*-tanrı şeklinin kalın kolları vardır (R233).

1956 godu," *Kratkie Soobşçenrya Instituta Istorii materialnoy kulturi*, 73 (Typhon şeklinde insan başlı ve kollu ejder). *Jalebha* tipinde, fil başlı yılanların resimlerini, Prof. Belenitskiy, VI. İran Sanatı Kongresi'nde gösterdi.

[67] Belenitskiy, *Central Asia*, Resim 105.

[68] Belenitskiy, "Rabotı Tacıkskoy ekspeditsii".

[69] G. Widengren, *Les religions de l'Iran*, Paris 1965, s. 365. I. Melikoff lütfedip dikkatimi çekti.

[70] Hotan'da su tanrısı *nāga*'ya bir atlının kurban edilmesi hakkında bkz. F. H. Andrews, *Wall-Paintings from Ancient Shrines in Central Asia*, Londra 1948, Levha 32.

4. Oğuz Evreni

Oğuzların Peçenek[71] grubuna atfedilen Nagy-Szent-Miklos'da bulunmuş Türkçe yazılı kaplar üzerindeki *evren* şekillerinden yukarıda *bars-evren* dolayısıyla bahsettik. Nagy-Szent-Miklos'da görülen *evren* şekillerinin (R230, R236) bütün Oğuzlar arasında bilindiği, aynı tip *evren*'lerin Selçuklu sanatında da tekrar gözükmesiyle meydana çıkmaktadır.

Yine Nagy-Szent-Miklos'da görülen *bars-evren* tipiyle ilgili olarak, Oğuz çevresinde, Batı ve Güney Türkistan'a Kuşan devrinden beri bağlı olan *evren* şekillerinin varlığını ve bunun bazı Oğuz boylarının şimdiki vatanlarının da, en az Kuşan devrinden beri bulunduğuna işaret ettiğini kaydetmiştik. Esasen Tolstov,[72] Oğuzların atasının Aral kıyılarına MÖ IV. yüzyılda geldiği sonucuna varmıştı.

Oğuz *evren*'inin prototipi, muhtemelen Çin'den gelmiş olmakla beraber, İskit,[73] Gandhara, Kuşan[74] kültür çevrelerinde, Yunan ve Roma sanatlarının etkisi altında gelişmiştir.[75] Tarihi Türk devrinde, Oğuz *evren*'inin prototiplerini, Doğu Türkistan'da, VIII. yüzyıl Kızıl duvar resimlerinde[76] ve Toyuk'da, erken Uygur sanatında (R234) görmekteyiz. Bu tip *evren*, bir yılan veya balık kuyruğuyla bir at veya *bars* başı ve iki *bars* ayağından oluşmuştur. *Evren*'in sırtı, Yunan ejderi gibi dikenlidir. *Evren* şekli yandan gözükür. Avrupa'nın hanedan armacılığı tabiriyle ifade edilecek olursa *passant* durumdadır, yani ilerlemektedir.

Bu tip *evren*, estetik açıdan Yunan tarzına yakın bulunuyordu. Fakat Uygur ve Oğuz Türk sanatı çerçevesinde, Helenistik kılıklı bu *evren* tipi, yüzünü epey değiştirdi. Değişikliklerin mahiyetini anlatabilmek için, Türk sanatında *evren* ikonografisinin stilistik özelliklerine geçeceğiz.

---

[71] Bkz. dipnot 84'teki kaynak.

[72] P. Tolstov, "Scythians on the Aral Sea," *Iranica Antiqua*, I.

[73] T. Rice, *The Scythians*, New York 1957, Resim 113: Kul-oba'da bulunmuş kılıç kabzasında at-*evren* şekli. A. von Le Coq, *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*, Berlin 1925, Resim 144.

[74] E. M. Dalton, *The Oxus Treasure*, Resim 197. Dipnot 73'teki şekilde, fakat aslan başlı *evren*. Sırtına bir insan binmiştir.

[75] Aynı tipte bir *evren* Afyon yakınlarındaki Yalavaç'ta, Roma devri eserleri arasında (Afyon Müzesi, Yalavaç 352) görülür.

[76] A. Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstaetten in chinesisch Turkestan*, Berlin 1912, Resim 305-307.

II. Stilistik Bakımdan Türk Sanatında *Evren* Tasvirinin Özellikleri

Çin, Hint ve Orta Asya, Türklerin *evren* ikonografisine tematik açıdan çok etkide bulunmuşsa da, stilistik bakımdan Türk sanatkârlarının şahsiyeti bu etkileri izale etmiş gibi görünmektedir. Çin ikonografisinin eğri çizgilerden oluşmuş, adeta yazıya benzeyen *evren* tasviri, Türk sanatında yoktur. Hint sanatının natüralist üslupta, hakiki file ve timsaha benzeyen *evren*'leri de Türk sanatında nadir görülür. Gandhara'nın Helenistik tipte, *hippocampe*'dan gelişmiş ejder şekli de Türk sanatında ancak bir, iki erken Uygur resminde görünür.[77] Stilistik bakımdan Türk sanatına hakikaten etki eden üslup, Türklerin atası Avrasya göçebelerininkidir. Türkler, alplık işareti olan *evren* motifini, Avrasya göçebelerinin geleneğinden miras almıştı ve bu hanedanlık motifleri, aynı teknik usullerle aynı şekilde tekrar edilegeldi. *Evren* şeklinde kabzası olan yatağan, pala veya kılıç,[78] Türklerde de Avrasya göçebelerinde olduğu gibi demir tapımı ayinleriyle ilgili olarak ateşte dövülüp suya batırılıyordu. Proto-Türk Jongların, kükreyen *evren* şeklinde oyulmuş boynuz borulara üfleyerek *evren* sesi çıkarmaları gibi, Türk erenleri de *evren* şeklinde ağzı olan, boynuzdan yapılmış "Yuf borusu" çalıyorlardı. Türkistan'da, *evren* resimli *tös*'ler, *moncuk*'lar, taht süslemeleri, Kök Türklerden ve Uygurlardan, Hakanlılara ve Timuroğullarına kadar pek az değişti.[79]

Diğer taraftan, Türk göçebe sanatında diğer hayvan motifleri gibi, *evren* şeklinin madeni levhalar üzerinde resmedilmesine devam edildi. Bu usulde, hayvan motifi çeşitli noktalardan, madeni levhaya lehimlenmeye uygun şekilde düzenleniyor ve çerçeveye uygun şekilde "burkuluyordu." Sanat tarihçilerinin, Avrasya göçebe metal eserleriyle ilgili olarak "burkulmuş" dediği, S veya O harfi şeklinde bükülmüş *evren*'ler Türk sanatında çoktur.

Bernstam[80] şu noktaya da dikkati çeker: Küçük bir madeni levha içinde gösterilen motif çok doğal olarak, en basit unsurlarına dönüştürülmüştü. Belki, metal işçiliğinin bu disiplini, Türk sanatkârına şekilleri sadeleştirmeyi öğretti. Uygur Türk ressamı, duvar resminde, yani abidevi ebatlarda bile büyük hatlarla, basitleştirilmiş

---

[77] Völkerkunde Museum I B 4471.

[78] Bkz. dipnot 55'teki kaynak.

[79] Dipnot 52'deki kaynakta anlatılmakta.

[80] A. N. Bernstam, "Trudi Semireçenskoy ekspeditsii".

şekiller çizer. Bu üslup Türk sanatının bir özelliğidir.

Türk sanat üslubunun en önemli belirleyici özelliklerinden biri de, hayali şekilleri bile hakikat kadar canlı gösterme arzusudur. Çinliler veya İranlılar, süslemeli ve biraz basma kalıp birkaç çizgiyle ejder efsanesini tasvir ederken, Türk sanatkârı canlı bir canavar göstermek ister. Efsanevi bir hayvanın canlı şekilde tasvirinden bahsetmek bir paradoks olsa gerek. Fakat Türk sanatkârı canlı gibi duran *evren* şekillerini resmetmeye bazen muvaffak olmuştur. Bunun sırrı şöyledir: Türk sanatkârı karma bir hayvan olarak gösterilen *evren*'in vücudunun her ayrı kısmını, tabiattan esinlenilmiş olarak tasvir etmektedir. Bu teknik özellikle resimde göze çarpar. Uygur ve Osmanlı ressamları, timsah-*evren*'lerin yapışkan ve pullu derisini, *bars-evren*'lerin benekli tüylerini, geyik-*evren*'lerin boynuzlarını natüralist şekilde resmederler.

Buna karşılık *evren* kanadı motifi, Çin'de olduğu gibi, Türk sanatında da tabiattan tamamen uzak, yukarıya kıvrık bir helezondan ibarettir (R222).

Türklerde *evren* ikonografisi, XII. yüzyılda Hakanlı ve Selçuklu devrinde, İslamiyetin etkisiyle soyutlaşma evresine girince, sonuç hiç de Çin'in benzer eserlerindeki gibi olmadı. Çin *evren*'i, dalgalı hatlar sayesinde, hareket etkisi uyandırırken, Türk *evren*'i bir geometrik çerçeveye uyacak tarzda burkuldu. Fakat bu geometrik şekilli *evren*, tıpkı madeni göçebe levhalarında görülen hayvan motiflerinde olduğu gibi, hayatiyetten ari değildir. Sanki çerçevesini her yönden iterek fırlamaya hazırdır.

Böylece stilistik bakımdan, Türk *evren* ikonografisinde Avrasya göçebe sanatının kuvvetli ilhamı daima canlı kalmıştır.

III. Selçuk Sanatında *Evren* Şekilleri

Aral kıyılarında yaşayan, hatta İtil Bulgarı'nda yaylaları olduğu rivayet edilen[81] Oğuz boyundan Selçuklu Türkleri, gayet doğal olarak, komşu Türk merkezlerinin[82] kültürel olarak etkisinde kalmışlardı. Doğuda gelişmiş bir *evren* ikonografisi olan Hakan-

---

[81] el-Makrîzî (Ahmed b. Ali), *Kitâbü'l-Sulûk li'l-Ma'rifetü'd-Düvel el-Mülûk*, Kahire 1956, 1/130.

[82] Oğuz ve Peçenek gruplarının yaşadıkları yerler için bkz. P. Tolstov, *Auf den Spuren der Althhorezmischen Kultur*, Berlin 1953, harita 5.

lılar idaresindeki Yeti-su, Selçuklu sanatını çok etkileyen komşu merkezlerden birisiydi. Bernstam'a göre,[83] Yeti-su'da Uygur etkileri de vardı. Selçuklu *evren* ikonografisindeki nadir Uygur kaynaklı unsurlar bu yolla gelmiş olabilir. Aral Oğuzlarının güneyinde ilk önce Sâmânîler sonra da Hakanlılar idaresindeki Maveraünnehir bulunuyordu. İbn Bîbî'de[84] söz edilen "Halaç budhaneleri", Sir Derya veya Gûr'daki Halaç tapınakları olabileceği gibi, adı geçen "Halaç budhaneleri", belki de Halaç boyundan hükümdarların VII.-VIII. yüzyıllarda yaşamış olduğu Pencikent olabilir. Aral Oğuzlarının batısında Peçenekler ve Batılı Oğuz ve diğer Türk grupları bulunuyordu. Bu bakımdan Nagy-Szent-Miklos[85] *evren* ikonografisinin Selçuklu sanatını etkilemiş olması doğaldır. Bütün bu etkilerin ifadesini Selçuklu sanatında bulmaktayız. Ancak terimler bazen şaşırtıcıdır. Oğuz Türkçesinde çok kullanılan *evren* kelimesinin yanı sıra, Arapça ve Farsça sözcüklere de rastlayacağız. Bunlara göz atmak belki yerinde olacaktır.

1. Terimler

İbn Bîbî'nin[86] *nihang*, yani timsah adı verdiği *evren*, *luu* ve *nek*'e karşılık gelir ve onlar gibi bir su simgesidir. Osmanlı metinlerinde de *nihang*, takvim işareti olan *luu*'yla karşılıklıdır.[87] Aynı zamanda, *büke* gibi, *evren* de alplık vasıflarını gösterir. Esasen Oğuz Türkçesinde *evren*'in[88] bir anlamı da alptır. Hakanlı devrinin felek çarkına benzer *evren* kavramı gibi *nihang*'ın bazen felek, zaman ve dünya anlamına da geldiği, İbn Bîbî'nin[89] bir benzetmesinden anlaşılıyor. Yunus Emre de nitekim şöyle der:

---

[83] A. N. Bernstam, "Trudi Semireçenskoy ekspeditsii," s. 77-78, 126, 196.

[84] İbn Bîbî, *el-Evamirü'l-Alâiyye fi'l-Umûrü'l-Alâiyye*, A. Erzi tıpkı basımı, TTK, Ankara 1956, varak 89, 219.

[85] Nagy-Szent-Miklos eserleri Peçeneklere atfedilir bkz. J. Nemeth, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos*, Budapeşte 1932. Eserler hakkında görüşler hakkında bkz. N. Fettich, *Bronzeguss und Nomaden-Kunst*, Prag 1929. J. Strzygowski, *Altai-Iran und Völkerwanderung*, Leipzig 1917.

[86] İbn Bîbî, *a.g.y.*, varak 106-107.

[87] İsmâil Hakkı, *Marifetnâme* ve Türk takvimi.

[88] M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1958, dizin.

[89] İbn Bîbî, *a.g.y.*, varak 106-107.

Bu dünya bir *evren*'dir, âlemleri yuducu.[90]

Evren'le beraber giden diğer kozmik motifler de (ağaç, ay, güneş, boncuk, kuş, *bars* veya aslan) Çin-Türk simgeciliğine yakın biçimde, İbn Bîbî[91] tarafından tekrar edilmektedir.

2. *Selçuklu Devrinde Evren İkonografisi*

Selçuklulardan önce İslam sanatının *evren* ikonografisi uzun zamandır, Maveraünnehir yoluyla veya Abbasi devrinde gelen[92] Türk ve İranlı gruplar[93] aracılığıyla İç Asya etkilerine maruz kalmıştı. Selçuklu devrinde bu etkiler birden artmaya başladı. Selçuklu *evren* şekillerini gözden geçirirken, söz konusu etkileri ayırt etmeye çalışacağız.

İlk önce Selçuklu *evren*'inin pek bariz bazı özelliklerini kaydedelim. Selçuklu *evren*'inin vücudu yılan şeklindedir ve helezonlar oluşturur. Eğer ayaklı ise, çoğunlukla sadece iki ayağı vardır. Selçuklu *evren*'i yandan gözükür ve *passant* denen vaziyettedir. Bu bakımlardan, Türkistan (R235, R192, R234) ve Nagy-Szent-Miklos Peçenek (R230, R236) Türk eserlerine bağlanmaktadır.

Selçuklu *evren*'inin kanadı, genellikle Çin ve Türk (R222) sanatında olduğu gibi, helezon şeklinde bir süsten ibarettir (R237). Pencikent'te, bir at-*evren* resminde ve Peçenek kaplarındaki *evren*'lerde (R230, R236) görüldüğü üzere, Selçuklu *evren*'inin de kanadı, sanki bir halka yardımıyla omuza takılmış gibi tasvir edilir (R237, R232).

Sanat eserlerinin incelenmesi şu sonuca işaret eder: Yılan vücutlu, ayaksız, pulsuz, kanatsız, boynuzsuz *evren*'ler, Selçuklu sanatında (R238), İbn Bibî'nin *nihang* (timsah) dediği, Uygur metinlerinde *luu* ve Hakanlı terminolojisinde *nek* (timsah) diye adlandırılan, yer sularında yaşayan efsanevi hayvanı temsil eder. Hindistan'dan

---

[90] *Tanıkları ile Tarama Sözlüğü*, 1957 baskısı, "evren".

[91] İbn Bîbî, *a.g.y.*, varak 38 ve 106-107.

[92] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, H. 323/M. 924 yılı vakalarında, Deylem ve Isfahan'da, Mardâvitch ve Gûrî beyleri için altın ve gümüş tahtlar yapan, Süleyman Peygamberin sanatkâr cinlerine benzer Türklerden söz eder. Evren, tipik bir taht süsüdür. Nitekim evrenli taht, X. yüzyıla ait Garrus'de bulunmuş bir tabakta vardır (Metropolitan Museum) bkz. E. Grube, *The World of Islam*, New York 1966, Resim 19.

[93] L. I. Rampel, *Arkhitekturniy ornament Uzbekistana*, Taşkent 1961, Levha XII.

gelen ve Uygur sanatında (R208) da gelişen klasik *makara* (timsah) kavramıyla, Selçuklu *nihang* ikonografisi arasındaki bağ, *makara* maskesini andıran bir baş şeklinden ibaret kalmıştır.

Evren'in alplık veya kuvvet alameti olarak kullanılışı, kadim Türk sanatında olduğu gibi, Selçuklu eserlerinde de gözlemlenir. Batı Türk devrinden Kızıl duvar resimlerinin birinde (R235), bir *luu*-hanı kaçan at-*evren*'i yakalamak için üç başlı bir yılanı kement gibi kullanmaktadır. Nâsıreddin Sivasî'nin 1270 civarında Aksaray ve Kayseri'de yaptığı büyü resimlerinin birinde (R238), su unsuruna hâkim olan "Melik Ebû Ahnef" de, elinde kamçı gibi bir *evren* tutar. *Evren*'in veya yılanın silah gibi kullanılmasının, Türk kültür çerçevesinde tekrarlanan bir kavram olduğunu kaydetmiştik.[94] Prof. Togan'dan öğrendiğime göre, ilk Yesevi halifelerinin eserlerinde de yılan-kamçı efsanelerinden söz edilirmiş. Anadolu'da, Akşehirli Mahmûd Hayrânî hakkında bu tarz menkıbeler anlatılır. Dervişlerin de engerek yılanı şeklinde bir kırbacı olurdu.

Çin'de ve Orta Asya Türk sanatında (R208) olduğu gibi, Selçuklularda da kanatlı, boynuzlu, pullu, ayaklı *evren* (R237) semavi *evren*'dir, yani Uygur *kök luu*'sunun karşılığıdır. Belki de Ibn Bîbî'nin bahsettiği *pîl-i nilgûn-i sipihr*, bu cins *evren*'e uygun düşüyordu. Gerçekten, Selçuklu sanatında (R239, R240), göksel *evren*'in bazen Hint *Jalebha*'sını (R241) hatırlatan fil başı vardır. Selçuklu *pîl-evren*'inin hakiki prototipi Hindistan'da değil, Pencikent'te bulunmaktadır. Bu durumu, Prof. Belenitskiy'nin VI. Iran Sanatı Kongresi'nde gösterdiği, henüz yayımlanmamış resimlerde tespit edebildim. Hartner'a[95] göre, Selçuklu sanatındaki kozmik-*evren*'lerin Re's ve Zenb'le de ilgisi bulunmaktadır. Bu takdirde, asgari Selçuklu devrinden beri, yaz gündönümünde ve gök kubbenin takında evç eden *kök luu*, *pîl-i sipihr* ve Re's gibi kavramlar birbiriyle karışmıştır. Yeryüzünün dibindeki sularda, kış gündönümünde evç eden Zenb ise, kış, kuzey ve karanlık simgesi olan Türklerin Kara Yılan'ına benzeyen bir tasavvurdu.

Selçuklu sanatında en çok rastlanan *evren* maskesi tipi (R242), eski Sibirya (R8), Batı Türk (R221) ve Hakanlı (R209) madeni eserlerinden miras alınmış gözüken bir şekildir. Bu da hortumlu bir baştır. Ancak, yalnız *evren*'in üst dudağı değil, her iki dudağı, hortum gibi uzamakta ve biri yukarı, diğeri aşağıya kıvrılmaktadır.

---

[94] Bkz. dipnot 53'teki kaynak.
[95] W. Hartner, *a.g.y.*

Çin'de, Orta Asya Türklerinde (R234) ve Peçeneklerde (R236) olduğu gibi, Selçuklu çevresinde de hem destanlarda, hem de sanatta (R243, R244) at-*evren*[96] motifine rastlanır.

Uygur (R229) ve Nagy-Szent-Miklos (R230) prototiplerine benzeyen *bars* veya aslan-*evren*'ler Selçuklu sanatında çoktur (R231, R232). Mardin Artukoğulları devrinde, 1134'te Mardin Kalesi'nde yazılan bir eserde Şüceâ burcu bu şekilde gösterilmektedir (R231). Şüceâ bilhassa cesur sayılan bir *evren*'dir.

Kadim Türk geleneğinde *böri* başını andıran maskeler (R224) ve Luristan[97] ile Batı Türk devri Orta Asya[98] sanatındaki gibi kuş başları da Selçuk *evren*'lerinde görülür.

Selçuklu *evren*'inin bir özelliği de, bazen kuyruğunda bir ikinci baş bulunmasıdır. Kuyruktaki baş, önde giden vücudu ısırır. Birbirini takip eden hayvanların, önde gideni ısırma hareketi de Avrasya göçebe sanatındaki hayvan motiflerinde çok görülür. 1270 civarında, Aksaray ve Kayseri'de, Farsça-Arapça karışık, Türkçe kelimelerin de bulunduğu bir büyü kitabı yazarak *heykel*'lerle (büyü resmi) süsleyen Nâsıreddin Sivasî'ye[99] göre, Kavs burcunu temsil eden *kentauros* şeklinin (R220, R245) *evren* biçimli kuyruğu, ön kısmında ok çeken *kentauros* ile muharebe halindedir. Böylece, *evren* başlı kuyruk, bir ikilik anlamına gelebilir.

Eski Türk ikonografisinde olduğu gibi, Selçuklu sanatında da çok rastlanan ve *evren* şeklinin de bulunduğu abideleri[100] ve mezar taşlarını[101] tezyin eden kozmik

---

[96] E. Esin, "The Horse in Turkish Art", *Proceedings of the VIIIth Meeting of the Permanent International Altaisctic Conference*, 1964, *Central Asiatic Journal*, c. X/3-4, Aralık 1965. VII.-VIII. yüzyıl eseri Varakhşa sarayı duvar resimlerinde, Kök Türk yazılarının bulunduğu at-evren şekilleri vardır bkz. A. N. Bernstam, "Drevnyeturskiy dokument iz sogda,"*Epigrafica Vostoka*, V, 1951.

[97] G. Combaz, *a.g.y.*, Resim 21.

[98] A. Grünwedel, *a.g.y.*, Resim 249, 250 Kızıl duvar resimlerinde, bir ucunda aslan, bir ucunda kuş başlı, S harfi şeklinde evren.

[99] E. Esin, "Selçuk Devrine Ait Resimli Bir Anadolu Yazması," *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* c. I'den ayrı basım, Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Enstitüsü yayınları, İstanbul 1963.

[100] M. Önder, "Ein neugefundenes Rûmseldjukisches Drachenrelief," *Archaeologischer Anzeiger*, 1961. G. Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi," *Türk Tarih Kurumu Belleteni* XXXII/125, Ocak 1968.

[101] B. Karamağaralı'nın III. Türk Sanatı Kongresi'ne sunduğu, Ahlat'ta bulduğu ejderli mezar taşları hakkındaki tebliği.

düzenlemelerin (R224, R31, R243) veya bir kapı etrafına yerleştirilen çeşitli motiflerin, Türk, Çin ve Hindistan kozmolojisine benzer astrolojik anlamları olduğu incelemeler sonunda anlaşılmaktadır.[102] Bu arada, Hun sanatında (R219) olduğu gibi kozmik *evren*'e binen adam şekli, Selçuklu sanatında da vardır (R242). Çin'de (R227) ve Hakanlı sanatında (R209) görülen, iki *evren*'i tutan insan şekli de, Selçuklu devrinden kalma Bağdat Tılsım Kapısı'nda (R228) görülürdü.

Part devrinde Mitra'ya tapanlara ve Hıristiyan âleminde Aziz Georgius'a atfedildiği şekilde, *evren*'le mücadele konusu, *evren*'i uğurlu sayan kadim Türk geleneğinde yoktu. Fakat XI. yüzyıldan sonra, muhtemelen İran ve Bizans tesirleri altında, Türkler de *evren*'le mücadeleyi alplık saydılar. Bayhakî'yi kaynak olarak veren Cüveynî, Somenat seferi esnasında, Gazneli Sultan Mahmud'un bir *evren* avladığını söyler.[103] XIII. yüzyıl Hint şairlerinden, Türk asıllı Emir Husrev Dihlevî,[104] Türkleri şöyle anlatır:

Oku örs delen Türk
ترك خذنك افكن سندان كذار

Her arslana ok atar, her ejderi avlar
هر همه شير افكن و اژدر شكار

İşte, ikonografi bakımından, bahsi geçen Pencikent resmine (R233) benzeyen Konya Selçuklu Sarayı'ndaki bir alçı kabartma (R246), Selçuklu sultanını bir Türke yakışır şekilde aslan ve ejder avlarken göstermektedir.

Selçuklu *evren* motifinin Türk ikonografisindeki kökenleri hakkında bu kısa araştırmayı bitirirken, şu noktayı da kaydedelim. Selçuklu ikonografisine, kozmik *evren*'in de dahil olduğu astrolojik şekillerin Türk kültürüyle yakın ilgisi olabileceğine işaret eden bir delil de, bu şekillerin, hemzamanı olan Hakanlı eserlerini hatırlatır (R209) tarzda tekrarlandığı, British Museum'daki 1211 tarihli bir madeni kalem kutusunun (R243) Mahmud İbn Sunkur adlı bir Türk'ün imzasını taşımasıdır.

---

[102] Dipnot 52'deki kaynakta anlatılmaktadır.
[103] Dekhoda, *Lugat-nâme*, Tahran, H. 1328, "ejderhâ"
[104] *A.g.y.*

KAYNAKLAR

Andrews, F. H., *Wall-Paintings from Ancient Shrines in Central Asia*, Londra 1948.

Arat, R. *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965.

Auboyer, J., *Le trône dans l'Inde ancienne*, Paris 1949.

Battal, A., *Ibn Muhanna Lugatı Endeksi*, İstanbul 1941.

Belenitskiy, A., "Raboti Tacikskoy arkheologiçeskoy ekspeditsii v. 1956 godu," *Kratkie Soobşçenr ya Instituta Istorii materialnoy kulturi*.

——, *Central Asia*, Cenevre 1968.

Bernstam, A. N., "Drevnyeturskiy dokument iz sogda," *Epigrafica Vostoka*, V, 1951.

——, "İstoriko-arkheologiçeskie oçerki tsentral' nogo Tyan-şanya i Pamiro-Alaya," *Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR*, no 26.

——, "Trudi Semireçenskoy arkheologiçesçkoy ekspeditsi Çuskaya dolina," *Materiali i issl. po arkh. SSSR 14*.

Caferoğlu, A., *Uygur Sözlüğü*, İstanbul 1937.

Combaz, G., "Masques et dragons en Asie," *Mélanges chinois et boud- dhiques*, Brüksel 1945.

Dalton, E. M., *The Oxus Treasure*, Londra 1964.

Dekhoda, *Lugat-nâme*, Tahran, H. 1328.

Eberhard, W., "Lokalkulturen im alten China," *T'oung Pao*, c. XXXVII'ye ek, Leyden 1942.

——, *Beitraege zur kosmologischen spekulation Chinas in der Han Zeit*, Berlin 1935.

el-Makrîzî (Ahmed b. Ali), *Kitâbü'l-Sulûk li'l-Ma'rifetü'd-Düvel el-Mülûk*, Kahire 1956.

Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1958.

Esin, E., "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü," *Türk Kültürü*, Ağustos 1968.

——, "L'arme à décor zoomorphe du guerrier turc," *XII. Perm. Intern. Conf. of Altaistic, Berlin*'e tebliğ.

——, "L'arme-dragon du guerrier turc," *Societe Asiatique*'e 15 Şubat 1969'da tebliğ.

——, "Selçuk Devrine Ait Resimli Bir Anadolu Yazması," *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* c. I'den ayrı basım, Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Enstitüsü yayınları, İstanbul 1963.

——, "The Horse in Turkish Art", *Proceedings of the VIIIth Meeting of the Permanent International Altaisctic Conference*, 1964, *Central Asiatic Journal*, c. X/3-4, Aralık 1965.

——, "The Turco-Mongol Monarch Representation and the Cakravartin," *XXV. Şarkiyat Kongresine Tebliğ*, c. II, Delhi 1969.

Fettich, N., *Bronzeguss und Nomaden-Kunst*, Prag 1929.

Gabain, A. von, "Türkische Turfan Texte X," *Aphandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1959.

Getty, A., *The Gods of Northern Buddhism*, Tokyo 1962.

Groot, J. J. M. de, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin 1921.

Grube, E., *The World of Islam*, New York 1966.

Grünwedel, A., *Altbuddhistische Kultstaetten in chinesisch Turkestan*, Berlin 1912.

Hartner, W., "The Pseudo-Planetary Nodes of the Moon's Orbit in Hindu and Islamic Iconographies," *Ars Islamica*, V/2.

Ibn Hawkal, *La configuration de la terre*, Kraemers-Wiet tercümesi, Paris 1964, s. 451.

Ibn Bîbî, *el-Evamirü'l-Alâiyye fi'l-Umûrü'l-Alâiyye*, A. Erzi tıpkı basımı, TTK, Ankara 1956.

İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, H. 323.

Jisl, L., *Mongolei, Kunst und Tradition*, Prag 1960.

Kâzım Kadrî, H., *Büyük Türk Lugatı*, İstanbul 1927.

Kisilev, S. V., "Drevnyaya istoriya yujnoy Sibirii," *Ak. Nauk SSSR, Materiali i issl. po arkh SSSR*, no 9.

Le Coq, A. von, *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*, Berlin 1925.

Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-Küe)*, Wiesbaden 1958.

Mackay, E., *The Indus Civilization*, Londra 1935.

Mahmud Kaşgarî, *Dîvan-ü Lugât't-Türk*, B. Atalay baskısı, TTK, Ankara 1941.

Nemeth, J., *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos*, Budapeşte 1932.

Orkun, N., *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-41.

——, *Kalyânamkara ve Pâpamkara Hikâyesinin Uygurcası*, İstanbul 1940.

Önder, M., "Ein neugefundenes Rûmseldjukisches Drachenrelief," *Archaeologischer Anzeiger*, 1961.

Öney, G., "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi," *Türk Tarih Kurumu Belleteni* XXXII/125, Ocak 1968.

Pritsak, O., "*Qara* Studie zur türkischen Rechtsymbolik," *Z. V. Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55.

——, *Die Bulgarische Fürstenlinie*, Wiesbaden 1955.

Rachmati, G. R., "Türkische Turfan Texte VII," *Abhandl. der preusess. Ak. d. Wiss., Phil.-hist. Kl.*, Berlin 1936.

Rampel, L. I., *Arkhitekturniy ornament Uzbekistana*, Taşkent 1961.

Rice, T., *The Scythians*, New York, 1957.

Rudenko, S. I., *Die Sibirische Sammlung Peters I*, Moskova-Leningrad 1966.

Smirnova, C., *Katalog monet s gorodışça Pyandjkent*, Moskova 1963.

Strzygowski, J., *Altai-Iran und Völkerwanderung*, Leipzig 1917.

Tanıkları ile Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1943, 1945, 1953, 1954, 1957.

Togan, Z. V., *Ibn Fadlâns Reisebericht*, Leipzig 1938.

Tolstov, P., *Auf den Spuren der Altkhorezmischen Kultur*, Berlin 1953.

——, "Scythians on the Aral Sea," *Iranica Antiqua*, I.

Trever, K., "Tete de Senmourv en argent des collections de l'Ermitage," *Iranica Antiqua* IV.

Visser, M. de, *The Dragon in China and Japan*, Amsterdam 1913.

Watson, W., *China*, Londra 1961.

Widengren, G., *Les religions de l'Iran*, Paris 1965.

Willett, W., *Chinese Art*, Britanya 1958.

Williams, C. A. S., *Chinese Symbolism and Art Motives*, New York 1960.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Arat baskısı, Ankara 1947.

EJDER TAKININ KOZMİK SİMGECİLİĞİ
VE TÜRK SİMGECİLİĞİNDE KÖTÜLÜKTEN KORUYAN MASKE*

Çift başlı ejder ve kötülükten koruyan maskelerin Türklere ait olan türleri başlangıçta göçebe sanatı bağlamında, Çin, Orta Asya ve Hindistan'la karşılıklı etkileşim içinde biçimlendi. Bu motiflerin konuları ve üslupları bakımından gelişimlerini görmeye çalışacağız.

I. Kozmik Temalar

Çift başlı ejder ve çift ejder motifi Türkler arasında, kötülükten koruyan maskeler gibi esas olarak dinsel bir çerçeve içinde yer alan kozmik ve astrolojik figürler halinde görülür. Hsiung-nu ve Kök Türk ejder tapınıları Çin kaynaklarında,[1] yer ve

---

* "The Cosmic Symbolism of the Dracontine Arch and Apotrapaic Mask in Turkish Symbolism," *AARP*'den ayrı basım, sayı 4, Aralık, Londra 1973, s. 32-51; Türkçeye çeviren: Müfit Günay. Yazının başlığındaki "ejder takı" (İng. *dracontine arch*, Fr. *arc á dragons*, yazarın "Evren" isimli makalesinde de belirttiği gibi sanat tarihçilerinin başları iki yana kemer şeklinde bükülmüş iki başlı ejder figürü için kullandıkları bir terimdir. Bu niteliğiyle çift ejderden ayırt edilmelidir; makale boyunca bu ifadeyi "çift başlı ejder" şeklinde karşılıyoruz –yn.

1 Hsiung-nu kültüründe yer ve gök ejderleri tapımı hakkında bkz. K. Shiratori, "On The Territory of the Hsiung-nu Prince Wang and His Metal Statues for Heaven-Worship," *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, no. 5, Tokyo 1930. Asıl tören beşinci

gök ibadetiyle bağlantılı olarak Çinlilerinkine yakın bir biçimde tanımlanmıştır. "Gök ve su tanrısı," bir tane merkezi ve dört tane de ana yönlerde yer alan gök ejderin çeşitli veçheleriyle görünür. Yer tanrısının da, geniş su alanlarıyla bağlantılı ejder *avatar*'ları vardı. Çin kozmolojisine uygun olarak semavi ejder (Türkçe *kök luu*),[2] erkek ejder görünümdeydi ve geleneksel olarak alevli, iri boynuzlu, tırtıllı yeleli, koca gözlü ve çıkıntılı "burunlu", kanatlı ve uçmasını sağlayan bir kafa yumrusuyla tasvir edilmiştir. Merkezi göksel ejder, fillere has bazı özelliklere sahiptir. Efsanevi sürüngenlerin yeraltı cinsine özgü olabilecek özellikler taşıyan dişi ejderlerin tersine, sorguçsuz, pulsuz, kör boynuzlu, pörtlek gözlüydü ve karnının altında sakladığı bir kuyruğu vardı.

Çift başlı ejderin göksel türü yaz gündönümünde, Türklerin Kök Luu dediği Çinlilerin Gök Ejder takımyıldızı gökte başucu noktasına ulaştığında, bir gök simgesi olmalıydı.[3] Mevsim dönümlerinde, Hsiung-nular ve Kök Türkler atalarının ve

---

Çin ayında (yaz gündönümü) yapılıyordu bkz. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," *TP*, c. XXXVII'ye ek, Leyden 1962, 3/11. Ejder takımyıldızı tapımı hakkında bkz. *a.g.y.* Benzer Kök Türk tapımı hakkında bkz. Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden 1968, s. 10 ve not 60. Gök ve yer ejderlerine ilişkin âdetler için bkz. dipnot 3.

2 O. Pritsak, "Qara, Studie zur türkischen Rechtsymbolic," *Z. V. Togan'a Armağan* (İstanbul 1950-55. Gök Ejdere Türkçede Kök Luu (doğunun ve ağacın simgesiydi) denmiştir. Beyaz Kaplan'a Ak Bars (batının ve altının simgesiydi) denilirdi. Kaplumbağa ve Yılan'a Kara Yılan (kuzeyin ve suyun simgesiydi) denirdi. Kuş'a Kızıl *Sagızgan* (güneyin ve ateşin simgesiydi) denirdi. Türk simgeciliği hakkında bkz. G. R. Rachmati ve W. Eberhard, "Türkische Turfantexte VII," *APAW*, Berlin 1936, s. 9-11.

3 MÖ III. binyıla ait bir Indus mühründe ağaca dolanmış çift ejder için bkz. E. Mackay, *The Indus Civilization*, Londra 1935, Levha M/3. Üzerinde çift ejder motifi olan *K'i* bayrağı, proto-Türk (bkz. dipnot 5) Chou (MÖ 1050-249) döneminden itibaren hükümdarların güç alametlerinden birisiydi. Çift başlı ejder Çin'de göğün başucu noktasının (zenit) simgesiydi ve geleneksel olarak güneye karşılık gelirdi bkz. E. Chavannes, *Mission archéoloqiue dans la Chine septentrionale*, Paris 1913, Levha LXV. Ayrıca bkz. W. Eberhard, *Beitrage zur kosmologischen Spekulation Chinas in der Han Zeit*, Berlin 1935. En yüce merkezi gök ejder, fil görünümündeydi ve dört ana yöne yerleşmiş diğer gök ejderler vardı bkz. D. Wing Sou-lou, "Rain-Worship Among Ancient Chinese," *Bulletin of the Institute of Ethnology*, Academia Sinica 4, Taipei 1957. Dört büyük takımyıldız art arda göğün zirvesinde yükselerek mevsimleri belirliyorlardı; Ejder takımyıldızı yazın, Kaplumbağa-Yılan takımyıldızı sonbaharda, Kaplan takımyıldızı kışın, Kuş takımyıldızı ilkbaharda

gök ve yer ejderlerinin şerefine birçok ayin yaparlardı. Bunların en önemlisi, beşinci Çin ayında (yedinci Türk ayı), yani yaz gündönümünde yapılıyordu. Türk yılı[4] muhtemelen proto-Türk Choularda[5] (MÖ 1050-249) olduğu gibi kış gündönümünde başlıyordu. Hint astrolojisinde,[6] güneş zodyakta Oğlak burcuna karşılık gelen *Makara* burcuna kış gündönümünde giriyordu. Türkçe (Uygurca) Budist[7] metinler Hint takvimini kaydeder ve yine Kök Luu denilen, lütufkar yağmur yağdırıcıları

---

göğün zirvesine ulaşıyordu bkz. E. Chavannes, *Les mémoires historuqies de Se Ma Ts'ien*, Paris 1964, c. I, s. 44 (not), 46 (n), 48. Erkek ve dişi ejderlerin geleneksel özellikleri hakkında bkz. G. Combaz, Masques et dragons en Asie," *Mélanges chinois et bouddhiques*, c. 7, Brüksel 1945. Hindistan'da *makara*, güneş *Makara* takımyıldızına (burçlar kuşağında Oğlak burcuna karışılık gelir) girdiği zaman kış gündönümünü göstermiş olabilir, bkz. J. Auboyer, *Le trône dans l'Inde ancienne*, Paris 1949, s. 120 (n). Bir Türk takviminde görülen *Makara* ayı hakkında bkz. G. R. Rachmati ve W. Eberhard, *a.g.y.*, yazma 22, satır 2. Ayrıca bkz. dipnot 38. Hıristiyanlık öncesi binyılda, Luristan tunç levhalarında, bayrak direği süslerinde tasvir edilen çift ejdere galip gelen adam motifi hakkında bkz. G. Combaz, *a.g.y.*, Resim 21. *Makara* dekorlu Kuşan dönemi tahtları hakkında bkz. J. Auboyer, *Le trône dans l'Inde ancienne*, Paris 1949, Levha IIIc, IIIb. Hindistan'da *makara* ve *jalebha* (fil-ejder) tasvirleri hakkında bkz. G. Combaz, *a.g.y.*, s. 136-140. Sonsuz zamanın simgesi olan evrensel ejder Ananta Seşa, ikiye ayrılmış öküz başlı olduğu düşünülen (Rāhu [baş, Arapça Re's], Ketu [kuyruk, Arapça Zenb]), çift başlı ejder olarak tasvir edilmiştir; bunlar yutmak için gök cisimlerini kovalardı bkz. W. Hartner, "The Pseudo-Planetary Nodes of Moon's Orbit in Hindu and Islamic Iconography," *Ars Islamica*, V/2, s. 131, 119, 121. Türkçe metinlerdeki Rāhu ve Ketu hakkında bkz. dipnot 25. Türkçede bağdaş denilen ayinsel ve hükümdara has biçiminde tahtta oturan figür (R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965/9/10-15 ve Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Ankara 1947 beyit 435) ve V. yüzyıla ait ve Chü-ch'ü Hunlarına (Kuzey Liang) atfedilen Tunhuang 118 (275) mağarasının duvar resminde tasvir edilen çift başlı bir ejder hakkında bkz. A. C. Soper, "Northern Liang ve Norther Wei in Kansu," *Artibus Asiae*, c. XXI/2, Ascona 1958. Chü-ch'ü Hunlarıyla birlikte V. yüzyılda Kansu ve Turfan'da yaşamış bir Kök Türk hanedan boyu olan Aşina hakkında bkz. Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 40. Bkz ayrıca dipnot 10, 17, 20, 22.

4 Türk takvimi kış gündönümünde başlardı bkz. O. Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenlinie*, Wiesbaden 1955, s. 28-29.

5 Choular, muhtemelen Tietlilerle karışmış proto-Türklerdi bkz. W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s. 19, 33. Chou takvimi kış gündönümünde başlıyordu bkz. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," s. 28.

6 Bkz. dipnot 3.

7 R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 10/35.

taşıyan gök gürültülü bulutlar gibi "kalp seması"nın en tepesine ulaşan Tantracı "Ruhsal Ejder" kavramını ifade eder. X. yüzyılda Doğu Avrupa sınırlarında yaşayan Türklerin Oğuz[8] grubu da aynı şekilde sürüngen ve onun *avatar*'ı olan balık tapımını biliyordu.[9]

Çin ikonografisine benzer yönlere sahip olan Türk sanatında, dört ana yöne göre konumlandırılmış gibi görünen kozmik karakterli çift başlı ejder motifi kompozisyonları, tarihsel metinlerce de doğrulanmaktadır.[10] Bulutlar arasında görünen gök ejderlerin yanında genellikle dört ana yönü ya da "dört yönde gök gürültüsünü" belirten ideogramlar (haç, bazen de daire) vardır.[11] Hayat ağacının simetrik dalları ejder kafalarıyla sonlanır.[12] Yeraltı ejderleri dört kozmik okyanus ya da nehir içinde yüzer. Ejderin incisi ya ışık saçan gök cisimlerini ya da suyla ilgili cevherleri veya yüce aklın simgesi *körkle moncuk*'u (*cintāmani*'nin Türkçe karşılığı) temsil edebilir.[13]

---

8 Z. V. Togan, *Ibn Fadlâns Reisebericht*, Leipzig 1938, Arapça metin, paragraf 42. Oğuzlar yılan ve kuşa da taparlardı bkz. *A.g.y.*

9 Çin'de ejderin bir *avatar*'ı olan balık hakkında bkz. M. de Visser, *The Dragon in China*, Amsterdam 1913, s. 75-76. Hindistan'da *makara*'nın *avatar*'ı balık hakkında bkz. J. Dowson *A Classical Dictionary of Hindu Mythology*, Londra 1961, "Kama" maddesi. Batı Türklerinin Tu-lu grubunun bir dansında ejder *avatar*'ları balık ve kuş hakkında bkz. Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 7 ve dipnot 393. Prof. Von Gabain lütfedip, Doğu Türkçesinde (Raquette'nin sözlüğündeki) *baluk* (balık) kelimesinin aynı zamanda ejderi de ifade ettiğini belirtmiştir.

10 Çinlilerin doğya dönük tabut ve taş anıtları ejderler ve diğer kozmik hayvanlarla süslemeleri hakkında bkz. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," 35/1 ve J. de Visser, *a.g.y.*, s. 100. Kök Türk Kağanı Kül Tigin Yazıtı'nı (bkz. dipnot 17), Büyükayı takımyıldızının simgesi olan bir kaplumbağa taşır (bkz dipnot 2) ve gökyüzünün ve geleneksel güneyin simgesi (bkz. dipnot 3) çift başlı bir ejder üzerinden geçmektedir. Ordu-balık Uygur Yazıtı (bkz. dipnot 20) yine tepede, gökyüzünün ve geleneksel güneyin simgesi olan çift ejderi ve altta yılanı (Türkler arasında kuzeyin simgesidir bkz. dipnot 2) gösterir. Çift başlı ejderi gösteren Uygur duvar resimleri de, altta kuzeyin simgesi (bkz. dipnot 2) su unsuruyla birlikte gösterilir bkz. Le Coq, *Chotscho*, Berlin 1913, Levha 32.

11 Gök gürültüsü piktogramı için bkz. C. A. S. Williams, *Chinese Symbolism and Art Motives*, New York 1960, s. 120. Ayrıca bkz. J. de Visse, *a.g.y.*, s. 75. Uygur eserlerinde ejderin kükremesinin gök gürültüsüne benzetilmesi hakkında bkz. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, 10/35.

12 Ejder *avatar*'ı ağaç hakkında bkz. J. de Visser, *a.g.y.*, s. 130.

13 Ejder, cevherlerin efendisidir. Bir Türkçe metinde (N. Orkun, *Kalyânamkara* ve

Kök Türk Kağanlığı'nın başlangıç döneminde (552-740),[14] bir VI. yüzyıl anıtında kurt totemi görülürken, VIII. ya da IX. yüzyıllarda,[15] Kök Türkler için kutsal olan Orhun bölgesindeki çoğu anıtta çift başlı ejder yer alır.[16] Kül Tigin (ölm. 731) yazıtının[17] doğu ve batı yüzlerinde yer alan çift başlı ejder ve çift ejder, Kül Tigin'in ruhunun yükseldiği başucu noktasını (zenit) simgeliyor gibidir. Diğer Orta Asya Uygur dönemine (840-1210) ait Türkçe metinler,[18] ruhun zodyaka ya da göğün kutbuna yükselme arzularını ifade ederek mezar anıt üzerindeki çift başlı ejderin ba-

---

Pâpamkara, İstanbul 1940, varak 40-43) Luu Hanı (Ejderlerin kralı), *Körkle Moncuk* (*Cintāmani*: R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 10/61-62) sunmaktadır.

14 J. de Visser, *a.g.y.*, s. 6, 64.

15 Bkz. dipnot 13.

16 Kurt, hem Kök Türklerin hem de Uygur hanedanlarının totemik atası olarak kabul edilmiştir ve bayrak direklerinin tepelerinde tasvir edilmiştir bkz. E. Esin, "Tōs and Moncuk," *Central Asiatic Journal*, c. XVI/1, Wiesbaden 1972, s. 17-18. Kurt tasvirli V. yüzyıl Kök Türk anıtı hakkında bkz. S. R. Klyaştornıy ve Y. A. Livšič, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised," *Acta Orient, Hung.*, XXVI, fas. 1, Budapeşte 1972, Resim 3. Çift başlı ejder tasvirli Kök Türk ve Uygur anıtları hakkında bkz. A. Heikel, "Voyage jusu'à l'Orkhon," *Inscriptions de l'Orkhon*, Heisingfors 1892, Resim 1, 2. MÖ I. binyıl tarihli Sibirya ve Ordos levhalarındaki kurt başlı ejderler hakkında bkz. J. Rudenko, "The Mytological Eagle, The Gryphon, The Winged Lion and The Wolf in the Art of Northern Nomads," *Artibus Asiae*, XXI, 2, Ascona 1958. Kök Türk dönemi Orta Asya kurt-ejder bayrakları hakkında bkz. E. Esin, "Tōs and Moncuk," Levha II, III, VI, VII.

17 Yazıt üzerindeki Türkçe metne göre pek çok yazıt, anıt ve heykel yapmış ve yapımına nezaret etmiş önemli bir Türk sanatçı olan Yolluğ Tigin hakkında bkz. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-419, "Yolluğ Tigin" dizin maddesi. Yolluğ Tigin ayrıca yazıtın, çift başlı bir ejderin görüldüğü doğu yüzüne yazı yazmıştır: "Ben Yolluğ Tigin üzerine bu mührü kazımak (ve) yazıyı yazmak için bu taşın yanında 20 gün oturdum... Yüce Tiginim göğe yükseldiği zaman, bu taşa yazdım. Ben, Yolluğ Tigin." Söz konusu mühür Kök Türk Hakan hanedanlığı mührüdür (bkz. S. G. Klyaştornıy, "Runiçeskaya nadpis' iz Vostoçnov Gobi," *Studia Turcica*, Budapeşte 1971, Resim 1) ve çift başlı ejderle çevrelenmiştir. Anıtın mühürlü ve Türkçe yazılı doğu yüzündeki çift başlı ejder, batı yüzündeki Çince yazının üzerinde yer alan çift ejderden farklıdır. Yolluğ Tigin'in Kök Türk hanedan boyunun Tun-huang yakınında yaşadığı Kuşan (J. Auboyer, *Le trône dans l'Inde ancienne*, Paris 1949, Levha III/c) ve Chü-ch'ü Hun dönemine ait çift başlı ejder prototipleriyle karşılaştırın (bkz. dipnot 3).

18 E. Esin, "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri," *SAD*, no 1, Ankara 1969, dipnot 44.

şucu noktasını temsil ettiği görüşünü desteklemektedir. Kül Tigin'in ölümü üzerine yapılan tapınak, yaz gündönümündeki (Ejder takımyıldızı evçte iken) yedinci Türk ayına adanmıştır.[19]

Çift başlı ejder motifleri Uygur döneminde de Orhun bölgesindeki (bu bölgede 740-840) anıtlar üzerinde görülür; ancak "göksel Uygur kağanı"nın bir *ongun*'u haline gelmiş gibidir.[20] Türk kağanlara atfedilen gökten kut alma özelliği, çift başlı ejderle birlikte Kök Türk hanedan *tamga*'sını taşıyan Kül Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde de görülebilir.[21] Kök Türk hanedanının V. yüzyılda yaşadığı bölgede bayraklarda, bayrak direklerinde, tahtların[22] üzerinde ya da ayinsel veya hükümdarlara özgü oturma biçimi olan ve Türkçede bağdaş denilen pozisyondaki insanlarla birlikte görülen çift başlı ejder, dünya hâkimiyetinin simgesi olmuştur.[23] VI. yüzyıldan VIII. yüzyıl sonrasına uzanan devrede, Orta Asya Türkleri arasında Hint, İran ve Grek-Roma etkisi özellikle hissedilmiştir. Çift başlı ejder kavramı yalnızca yukarıda değinilen Tantracı çağrışımları değil, sonsuz zamanın simgesi öküz başlı kozmik sürüngen Ananta Seşa'nın bazı özelliklerini de kapsıyordu.[24] Canavar iki bölüme ayrılmıştı. Baş Rāhu ve kuyruk Ketu,[25] takip ettikleri gök cisimlerini yutarak güneş ve ay tutulmalarına neden oluyorlardı. Başları aşağı ya da yukarı doğru bakan çift başlı ejder motiflerinin, gök cisminin yörüngesinin ekliptiği kestiği noktalarla bağlantılı anlamları vardı. Uygur metinlerinde Rāhu ve Ketu'ya kuzey gezegenleri denildi ve

---

[19] Bkz. dipnot 3, 17.

[20] N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, c. II, s. 32-26 (Yazıtlar ve çift ejder, Alp İnançi Bağa Tarkan'ın eseriydi).

[21] Bkz. dipnot 17.

[22] Bkz. dipnot 10, 17, 20. Ejder, tahtlar üzerinde (A. Grünwedel, "Bericht über archaelogische Arbeiten in Idikut-shahri," ABAW, XXIV/1, Levha IX) ve bayrak direklerinin ucunda tasvir edilmiştir (A. von Le Coq, *Chotscho*, Levha 21); gök ejder, Kurusa'da Tapınak 9'da bulunan yazma III 7246'da (Turfan koleksiyonu, Staatliche Müzesi, Dahlem) ve Budha'nın bayrak direğinde, yer ejderi ise bir yeraltı tanrısının bayrak direğinde tasvir edilmişitir; bkz. A. Von Gabain, "Illustrationen von Turfan," *Indolengentagung*, Wiesbaden 1973.

[23] Bkz. dipnot 28, 29.

[24] Bkz. W. Hartner, *a.g.y.*, dipnot 3'te anılmıştı.

[25] G. R. Rachmati ve W. Eberhard, *a.g.y.*, yazma 13. Ayrıca bkz. S. Çağatay, *Altun Yaruk'tan İki Parça*, Ankara 1945, par. 617.

sanki bölünmüş Ananta Seşa'yı yeniden oluşturarak, göğün ilk ve son *işik*'inde (eşik), yani zaman döngüsünün başında ve sonunda yer aldılar.

Bir Budist *sutra*,[26] bulutların ve ana yönlerle ara yönlerdeki *naga*'ların bir daire içinde hareket eden yapılarını ve bu daireyle birlikte Budha'nın etrafındaki evrensel hükümdarlara ait *çakra*'yı oluşturan evrensel *çakra* (çark) kavramını tanımlamıştır. Budist kavram X. yüzyılda şekillendi ve daha sonra, XI. yüzyıl Türk edebiyatında, zamanın çarka benzer bir ejder kişiliğine bürünmesi gibi, zaman çarkını döndüren korkunç Tibet cini Kālacakra'ya[27] (Moğol dilinde *Cağun-kürde*) dönüştü. Yusuf Has Hacib 1602'de Türkçe şiir biçiminde yazdığı uzun eserinde *Evren*'i[28] kozmik ekliptik çark Felek'in (Türkçe *çığrı*) etrafına dolanmış kozmik ejder olarak tanımladı. Dev ejder Evren'in hareketleri, ekliptik çarkın dönmesine ve gece ve gündüzle zaman döngüsünün oluşmasına neden oluyordu. XIII. yüzyılda Evren ve Felek tamamen tanımlandı ve Evren gerçekten ekliptiğin ejder-çarkı olarak görüldü.[29] *Evren* figürü-

---

[26] S. Beal, *A Catena of Buddhist Scriptures from the Chinese*, Londra 1871.

[27] B. Bhattacharya, *The Indian Buddhist Iconography*, Kalküta 1958, s. 187-188, 51-52 ve A. Getty, *The Gods of Northern Buddhism*, Tokyo 1962, s. 146.

[28] Yusuf Has Hacib, *a.g.y.*, beyit 92, 110. Mahmud Kaşgarî, *Dîvân-ü Lughati't-Türk*, B. Atalay baskısı, Ankara 1941-43, "Tütetti" maddesi (varak 247 *felek-çığrı*'yı aynı görüyor). Kök Türk hanedanından gelen Türk Hakaniler (O. Pritsak, "Kara-hanlılar," *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1955) döneminde (840-1220) Munçak Tepe'de bulunan bir bronzda çağdaş edebiyatın kutlu kozmik *evren*'i olabilecek çift başlı bir ejderin altındaki tahtta bağdaş kurmuş bir figür görülüyor. G. A. Pugacenkova ve L. I. Rempel, *Bidayuşçiessya pamyatkini izobrazitel' nogo iskusstva Uzbekistana*, Taşkent 1960, Resim 197. H. 1864 Topkapı yazmasındaki Timurlu resminde çift başlı ejder motifli Hakani Türk bayrağı görülüyor.

1211 tarihli ve Türkçe bir isim olan Mahmud İbn Sunkur imzasını taşıyan bronz kutu üzerinde, yukarıda tanımlanan Hakani örneğine benzeyen bağdaş kurmuş figür ve çift ejderin, semavi ejder-kuyruk Zenb'in (Arapça Ketu'nun muadili için bkz. dipnot 3, Hartner'e başvuruyor) geleneksel köşkü olan Yay burcunu temsil ettiği düşünülmektedir bkz. W. Hartner, *a.g.y.*, Resim 24. Diğer çift başlı ejder örnekleri için bkz. K. Otto ve B. Dorn, "Türkische Grabsteine mit Figurenrelief," *Ars Orientalis* III, Resim 2; M. Önder, "Selçuklu Ejderi," *Türkiye Otomobil Klübu Dergisi*, İstanbul, Eylül 1966; G. Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı," *Belleten* XXXIII, Ankara, Ocak 1968, Resim 23 ve aynı yazar, "Niğde Hüdavend Hatun Türbesi Kabartmaları," *Belleten* XXXI/22, Ankara, Nisan 1968, içinde çift başlı kozmik ejderlerin tasvirleri olan Nâsıreddin Sivasî (1272-1280) yazması, Bibliotéque Nationale, Farsça yazma 174.

[29] A. Battal, *İbn Mahanna Lugati Endeksi*'nde *evren*, Arapçaya *felek* olarak çevrilmiş. Ayrıca

nün, eski Türk mitolojisindeki semavi ejder[30] Kök Luu'yla, zaman tanrısı Öd

---

bkz. *Tanıkları ile Tarama Sözlüğü*. Bu kaynak, *Evren*'in (ekliptik ejder çarkı) art arda gelen kuşakları yuttuğu, Yunus Emre'nin mısraları dahil, "*evren*" başlığı altındaki bütün yayınların ortaçağ kaynaklarından alıntılandığını gösterir bkz. E. Esin,"Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirin Türk lkonografisindeki Kökenleri," s. 171, 175-78. Gök ejder Kök Luu (bkz. dipnot 3) ya da bir Anadolu Selçuklu metninde Farsça *pîl-i nîlgû-i sipihr* denilen (gökyüzünün mavi fili) *gök ejder* için bkz. lbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'Alâiyye fi'l-Umûrü'l-'Alâiyye*, A. Erzi baskısı, Ankara 1956, varak 106-107. 1283-1506 tarihli lslam Türk mezar taşlarında çift başlı ejder hakkında bkz. B. Karamağralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara 1972, Resim 210, 211, 218, 221. Moğol İlhan Abaka'nın bayrak direği hakkında bkz. lbn Bîbî, *a.g.y.*, varak 673. Bir taht üstünde çift ejder tasviri için bkz. aynı eser, varak 60v. Topkapı Sarayı Müzesi'nde H 2152 numarasıyla kayıtlı bir resimde görülen Uygur tarzındaki (bkz. dipnot 22 ve A. von Le Coq, *Chotscho*, Levha 21 ile karşılaştırınız) figürlerin kökeni bilinmiyor. Timur'un Toktamış'la savaşını gösteren kökeni bilinmeyen bir resimde Timur'un çift başlı ejderli bayrak direği görülüyor, varak 2, Topkapı Sarayı Müzesi, H 2153.

1431'de Mansur Bahşi'nin bir Uygur antolojisinde iyi huylu insan hayvan ve ejder maskeleri ve ağaç tasvirleri hakkında bkz. G. Clauson, "A Hitherto Unknown Turkish ms. in Uygur Characters," *Journal of the Royal Asiatic Society*, Londra 1938, s. 99-130 ve T. Gandjei, "Notes on the Colophon of *Latâfatnâme* in Uighur Characters of the Kabul Museum," *Annai dell'Istituto Orientale di Napoli*, Nuova Seria XIV, Napoli 1964; E. Esin, "Four Turkish Bakhsi in lranian Lands," *Proceedings of the Fifth Congress of lranian Art*, Tahran 1973. Ayrıca bkz. dipnot 23. Melikü'l-Müeyyed Seyfeddin Şeyh'in (ölüm 1412) çift başlı ejder motifli Memlûk mezar taşı hakkında bkz. Yakup Artın Paşa, "Contribution à l'étude du blason en Orient," Londra 1902, Levha 21.

Evren, XV. yüzyıl erken Osmanlı metinlerinde ekliptik çarka da karşılık gelen kozmik bir ejder olarak tasvir edilmiştir bkz. Uzun Firdevsî'nin *Süleyman-nâme*'sinden aktaran M. Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, lstanbul 1964, s. 301.

Osmanlı astrolojik çift başlı ejder ve Re's ve Zenb tasvirleri (bkz. dipnot 3) hakkında bkz. W. Hartner, *a.g.y.*, Resim 12 ve Türkçe yazma *Davet-nâme* no 208, lstanbul Üniversitesi, Uzun Firdevsî'nin 1487 tarihili orijinal nüshasından 1702'de kopya edilmiş. XIV. yüzyıl Osmanlı kılıçları, bayrakları, çift başlı ejder biçimindeki çatallı kılıçları hakkında bkz. F. Kurtoğlu, *Türk Bayrağı*, Ankara 1938, s. 76-98. Çift ejderli Osmanlı bayrak direği süsleri ve lslami yazılar, H. 906, H. 1070 tarihli (Divâne Mehmet Efendi imzalı), H. 1125, Eskişehir Seyid Battal Gazi tekkesindendir. H. Koşay, " Etnografya Müzesindeki Alemler," *Türk Etnografya Dergisi*, lll, Ankara 1958-59. Çift ejder süslü Osmanlı kılıçları üzerine makalem, Berlin'de *Proceedings of Eleventh Perm. Inter*'de basıldı.

[30] Bkz. dipnot 2.

Tengri'yle (Ödlek de denilmiştir),[31] hükümdar yapan ve deviren kutlu işlevi XI. yüzyıla ait Türkçe[32] metinlerde Evren ve Ödlek tarafından devralınan gök tanrısı Tengri'yle,[33] sonuncu ama en önemlisi zamanın simgesi Kāla'nın özelliğini de taşıyan ölüm ve yeraltı tanrısı Erklig Han'la[34] (Yama) ve daha birçok figürle bağlantılı olduğu açıktır. Erklig-Yama'nın ya da diğer yeraltı figürlerinin muhtemelen yer ejderini temsil eden çift başlı ejder şeklindeki alameti, Uygur resimlerinden birinde görülebilir[35] (R247).

Kāla konusu bizi, kötülükten koruyucu maskelere götürür. Bununla birlikte Türk sanatındaki kötülükten koruyucu maskeler sadece Kāla-Yama-Erklig'i yansıtmaz; yukarıda gösterilen herhangi bir dünyevi ya da kozmik figürü de içerebilir.[36]

Kötülükten koruyan Türk maskeleriyle Çin *T'ao-t'ieh*'i[37] arasındaki yakınlık özellikle *T'ao-t'ieh*'in öküz ve çift başlı ejder çağrışımlarıyla daha da netleşmektedir. Müller,[38] cehennemin dibindeki tehdit edici varlığı, Uygur metinlerinde sık görülen

---

31 N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, dizin maddesi.

32 *A.g.y.*, c. 1, s. 52 ve Kaşgarî, *a.g.y.*, "öd", "ödlek", "alp", "kurtuldı", "yuncığ" kelimelerini kaydediyor.

33 Bkz. dipnot 28-29.

34 G. R. Rachmati ve W. Eberhard, *a.g.y.*, yazma 13.

35 Bkz. dipnot 22.

36 J. Auboyer, *Le trône dans l'Inde ancienne*, Paris 1949, s. 121 ve G. Combaz, *a.g.y.* s. 61-70.

37 Ch'ih-yo (Obur) Yang-ti imparatoruyla çekişen yabancı ırktan bir "gök oğlu"ydu. Bronz üzerine tasvir edilmiş öküz ve ejder özellikleri taşıyan kesik başı, *T'ao-t'ieh* maskesi oldu; W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," *TP*, c. XXXVII'ye ek, Leyden 1942, 14/1, 37/1, 2. Ayrıca bkz. M. Granet, *Danses et Légendes de la Chine ancienne*, Paris 1959, s. 359; S. I. Rudenko, (*Die Kultur der Hsiung-nu und die Hügelgraber von Noin-ula*, Bonn 1969, Resim 60, 61) Han dönemi *T'ao-t'ieh* maskesinin öküze dayalı kökenini göçebe sanatında (Moğolistan'dan VI. yüzyıla ait öküz maskesi kazınmış taş bkz. A. Maxmudov, "Epigfariyali müralardin zertellu tarixinan," *Kazak SSR İlim Akademiyasi til bilimi İnstitü*, Alma-Ata 1971, s. 61) ve Türklerin öküz toynaklı Oğuz Kağan destanında görüyor (G. R. Rachmati, "Die Legende von Oghouz Qaghan," *SPAW*, Berlin 1912, satır 12). Chou dönemi Tatunglarında öküz ve ejder su tanrılarıyla ilgili efsaneler (Hunlar ve Türklerle ilgili olanlar hakkında bkz. O Franke, *Die Geschichte des chinesichen Reiches*, Berlin 1961, c. I, s. 185, 195) ve Chi'ih-yo ve ejder-öküz Yen-ti arasındaki karışıklık için bkz. W. Eberhard, "Lokalkulturen im alten China," *TP*, c. XXXVII'ye ek, Leyden 1942, 14/1, 37/1, 2.

38 F. W. K. Müller, "Uigurica III," *APAW* 1920, Berlin, s. 31, satır 14, 42, 3; s. 69, satır 13 ve

ölüm *makara*'sı, ölüm-*madar* belki de yalnızca *T'ao-t'ieh* maskesinin bir suretidir. Ananta'nın ve *T'ao-t'ieh*'in öküz özelliklerine benzer olarak, proto-Türk ve Türkler de öküz-cinden haberdardır ve hatta XI. yüzyıl Türk ansiklopedicisi Kaşgarî, Çigil Türklerinin oniki hayvanlı takvimlerinde öküze, yukarıda tanımlanan Türk zaman tanrısı[39] Öd'ü hatırlatan bir şekilde *ud* adını verdiklerini ileri sürer (Felek arabası ekliptik çarkm, bazen Boğa takımyıldızı[40] tarafından çekildiği zannedilmiştir. Öd ya da Ödlek, bir adımı geceyi bir adımı gündüzü gösteren bir ata benzetilmektedir.)[41]

II. Üslubun Evrimi

Kötülükten koruyucu maskenin ilk Türk tipi tasviri, Abakan'daki eski Kırgız bölgesinde bulunan ve Çin Han[42] üslubundaki nesnelerden dolayı MÖ I. binyıla atfedilen dört çift bronz kapı tokmağında görülüyor. Genellikle Avrupalılara özgü insan yüz özellikleri taşıyan Kırgız maskelerinde kartal burun, büyük ve gömük gözler, bitişik kaşlar ve kalm bıyıklar görülür. Üç kısımlı taçları vardır. Hayvan özellikleri boynuz ve fil ya da yaban domuzu dişlerinde ortaya çıkar. Han dönemi *T'ao-t'ieh* maskesiyle bir benzerlik ise Kırgız maskelerindeki burna takılı halkada görülebilir. Kırgız maskeleri *T'ao-t'ieh*'den çok, Türkçe kitabelerin mezar *ongun*'ları olduğu ortaya çıkarı-

---

, s. 92'de açıklama: "Bu ölüm-*madar* kelimesi ... Moğolca *matar* ve Mançu dilinde *madari* olarak da ortaya çıkıyor. Kowaslowski kelimenin kökünü su canavarı anlamında Hintçe *makara*'da buluyor. Kowaslowski'de Moğolca *maturun solojai* ya da Mançu dilinde *madar uju*'nun, Han dönemi heykelleri gibi (*T'ao-t'ieh*) "ağzındaki bir halkası olan ve kapıya tutturulmuş demir ya da bakır hayvan başı" anlamına geldiğini görmek ilginçtir. Ayrıca bkz. F. W. K. Müller, "Uigirica IV," TDK, Istanbul 1946, ölüm-*madar*'ın *Aviçi* cehennemine düşenleri yuttuğu 172.-175. satırlar; ayrıca bir Türkçe Manihesit metindeki Sumeru Dağı altında dört yöne göre konumlandırılmış vücudu ezilen canavarla da karşılaştırınız bkz. A. Von Le Coq, "Türkish Manichaica III," *APAW*, 1922/2, s. 8.

39 Bkz. dipnot 31, 37.

40 Ibn Bîbî, *a.g.y.*, varak 213.

41 Bkz. dipnot 31, Yusuf Has Hacib'e başvuruyor.

42 P. Okladnikov, *Ancient Populations of Sibiria and Its Cultures*, Cambridge Mass. 1959, Levha 19.

lan[43] Karasuk-Kırgız[44] dönemi yekpare taş anıtlara kazınan baş heykelleri gibi, şamanları[45] temsil ettiği düşünülen yerel, boynuzlu Sibirya maskelerini andırır (R248).

Abakan Kırgız maskeleri (R249) çeşitli yönlerde tekrarlanan bir örnek oluşturmuş gibidir. Türk sanatının egemen olduğu bölgede bilge Kök Türk veziri Tonyukuk'-un[46] (650-716) yaptırdığı tapınağın duvarlarında oldukça benzer dört kil maskenin bulunması sürpriz değildir (R250).

Bâmîân'da Mağara V'te tasvir edildiği gibi VII. yüzyıla ait Orta Asyalı *Kīrttimukha*, yaklaşık sekiz yüzyıl önceye ait Abakan Kırgız maskeleriyle çarpıcı bir benzerlik gösterir. XI. yüzyılda yapılmış İngiliz Durham Katedrali'ndeki Abakan kapı tokmaklarına benzeyen tipte kapı tokmaklarının bulunması çok daha çarpıcıdır. Bu ya bir rastlantı ya da ortak Avrasya göçebe kültürünün gecikmiş bir tezahürü olarak düşünülebilir.

Eski Sibirya Türklerine (Kırgız) ait ikinci tür maskenin önceki örneklerinin muhtemelen (proto-Türk) Chou dönemi (MÖ 1050-249) Çin *T'ao-t'ieh*'i [47]gibi Karasuk[48] kültürüne dayandığı anlaşılmaktadır. Sibirya Kırgız maske türünün bu karakteristik üslubu, şematizm ve maskelerin genellikle kaba bir şekilde taşa oyulmasıdır (R251).[49] Bir çift deliğin gözleri belirlediği insan yüzü, dörtgen ya da üçgen biçimde basitleştirilmiştir. Bazen alnında, Hint Şiva Trilokana[50] ya da Türk Budist

---

[43] N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, c. III, s. 8, 10 (Çirkov yontulu taş anıtı, Türkçe runik yazılı ve oyma figürlü); *a.g.y.*, s. 160-153 (Uybat I ve Uybat II isimli, benzer yazılı ve oymalı taş anıtlar); *a.g.y.*, s. 142-149, 150-153 (yukarıdaki oymalı taş anıtlar üzerindeki Türkçe yazılar).

[44] S. V. Kiselev, "Drevnie istoriya youzhnoy Sibiri," *MIA*, Levha XI/1, 2 (heykel), 4, 6 (taş üstünde levha resim).

[45] A. P. Okladnikov, "Drevnie şamanskie izobrazheniya iz Vostoçnoy Sibiri," *SA*, no X, Moskova 1948, Resim 3, 4.

[46] M. Gabori, "Compte rendu d'un voyage d'étude en Mongolie," *Archeologiai Ertesitö*, c. 87, Budapeşte 1960, Resim 1.

[47] Bkz. dipnot 37.

[48] Bkz. dipnot 44.

[49] Bkz. dipnot 45.

[50] J. Dowson, *a.g.y.*, "Şiva" maddesi.

içkek (vampir) veya *rakşasa*[51] tasvirlerinde olduğu gibi ya da Oğuz destanlarındaki Tepegöz'ünki gibi üçüncü bir göz görülür.[52] Kırgız maskesinde burun, bir üçgen ya da yatay çizgi üzerinde iki nokta olarak görülür. Ağız dalgalı iki paralel çizgi olarak belirtilir. Bu tip maske, Türk sanatında bazen piktogram aşamasına ulaşan şematizm eğilimini gösterir.

Erken dönem Türk maskelerinin üçüncü tipi, Rudenko'ya göre Hunlara ait Noin-ula mezarındaki bir kumaşa tasvir edilen öküz cinden esinlenilen Han döneminin[53] öküz *T'ao-t'ieh* örneğini hatırlatır. Öküz maskesinde tasvir edilen öküz bazen ön ayaklarıyla bir nesne tutarken görülür. Kök Türk Kağanı Kül Tigin[54] (ölm. 731) mezar anıtının duvarlarına tutturulan dört kil maske, öküz kategorisine girebilir ve genellikle semavi ejderlerde görülen gür sakallara sahiptir (R252, R259).

Kuşan dönemi Taxila ya da Gupta sanatı döneminde görülen Simhamukha[55] tipi aslan maskesine Türk sanatında da sık rastlanır (R21).

Şimdi çift ejder ve onun Türk sanatındaki ilk örneklerden biri olan çift başlı ejder ikonografisine dönecek olursak, bir Sibirya altın levhasında (R8) ortaya çıkan bu örnek, Tölis Türklerine[56] (Çin kaynaklarında T'ing-ling ya da T'ie-le) ait sayılan Tagar kültürüne (MÖ VII. yüzyılda başlar) atfedilir. Levhada etrafında bir çift keçi-ejder olan eksen niteliğinde bir ağaç görülür. Burada keçi başlarının erken Türk göçebe sanatının çift başlı ejderleri içinde görülen ilk baş türlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz. Türkler için keçinin muhtemelen totemik ve kesinlikle hanedan armacılığıyla ilgili önemi, Kök Türk kağan *tamga*'sında açık bir şekilde görülür.[57]

Türk sanatı çift başlı ejderlerinde sık olarak görülen totem figürü (R20, R252) kurt

---

51 A. von Le Coq, *Chotscho*, Levha 31.

52 M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1958, dizin maddesi.

53 Bkz. dipnot 37.

54 L. Jisi, "Kül Tigin Anıtında 1956'da Yapılan Arkeolojik Araştırmaların Sonuçları," *Belleten* XXVII/107, Ankara, Temmuz 1963, Resim 13.

55 G. Combaz, *a.g.y.*, Resim 23, 27.

56 S. V. Kiselev, "Drevnyaya istoriya youzhnov Sibiri," Levha XXII/4, (Tagar kültürüne atfedilen altın levha); A. Kollautz ve H. Miyakawa, *Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleurope*, Klangenfurt 1970, s. 63, 108 (Tölls Türkleri olarak tanımlanan "T'ieh-le" ya da "Ting-ling"e atfedilen Tagar kültürü).

57 Dipnot 17'de Klyaştornıy'dan alıntı.

başıydı.[58] Rudenko,[59] kurt-ejder başının kökenini MÖ I. binyıl Sibirya ve Ordos levhalarına kadar izledi. Bu kurt başı; fil burnu, boynuzlar ve çıkıntılı kafa, pullar, kanatlar, püskül ya da sakal gibi Çin semavi ejderine özgü bazı özellikler taşıyordu (R252). Uygur kağan anıtı gibi geleneksel motiflerde üretilmiş olması gereken *ongun* kompozisyonlarında, göçebe Sibirya ve Ordos tarzı arkaik başların tasvirine devam edildi. VI.-VII. yüzyıllara ait bir Sibirya Türk mezarından yaldızlı bronz levhada, pulsuz, kanatsız ve boynuzları olmayan bir yer kurt-ejderi tasvir edilmiş görülüyor. Sibirya levhalarıyla aynı döneme rastlayan Orta Asya duvar resimlerinde kurt-ejder, doğal bir kurt başıyla görünür.[60] IX.-X. yüzyıllar arasında Orta Asya Uygur sanatı kendi *kök luu* (gök ejder) ve yer veya su ejderi türlerini geliştirdi. İki tür ejderi birbirinden ayıran geleneksel özelliklere ek olarak, Uygur duvar resimlerinde *kök luu* daha büyük tasvir edilerek aradaki fark vurgulanmıştır (R208). Gök tanrıların bayrakları üzerindeki ejder başları, *kök luu* türündendi; yeraltı cininin (R247) tepe süsündeki çift başlı ejder ise boynuzsuz fil başına sahipti.[61]

Kuzeni Yolluğ Tigin tarafından 732'de Kül Tigin anıtına çizilen, hanedan *tamga*'sının eşlik ettiği çift başlı ejder (R253), V. yüzyılda, Kök Türk hanedanının Chü-ch'ü Hunlarıyla birlikte yaşadığı dönemde Kuşan'daki taht dekorunu ve Tun-huang sanatını andıran şematik tarzdaki başları yansıtır.[62] Aynı şematik baş, Kök Türk kağanları soyundan gelen Türk Hakani hanedanı döneminde (840-1220) soylu figürleriyle birlikte tasvir edilen çift başlı ejder motifleri üzerinde ortaya çıkar.[63]

710 yılında bir Türk mezarında sikkelerle birlikte bulunan bronz levhadaki çift başlı ejderde görülen kaz ve kuğu başları Türklerin bu kuşlara atfettiği uğurlu ve hükümdarlara has özelliği yansıtmaktadır (R21).[64]

Budist sanat, dikdörtgen bir çerçeve içinde *T'ao-t'ieh* maskeleriyle süslü çok sayıda çift başlı ejderin bir hayat ağacı oluşturduğu kozmik bir kompozisyon geliştir-

---

[58] Bkz. dipnot 16.

[59] *A.g.y.*

[60] Bkz. dipnot 16, E. Esin, "Tös and Moncuk".

[61] Bkz dipnot 22.

[62] Bkz. dipnot 3, 20, 28.

[63] *A.g.y.*

[64] Kaşgarî, *a.g.y.*, "kaz" maddesi.

mişti.[65] Maskelerin Simhamukha[66] ile bağlantılı olması mümkündür.

Hayat ağacının dibine dolanmış görülen çift başlı ejder VIII. ve XIII. yüzyıllar arasında Uygur Bezeklik[67] bölgesinde özellikle sık olarak tasvir edilmiştir. Grünwedel tarafından yeniden çizilen tamamlanmış örnekte, bu kompozisyonun bir türü görülür (R22). Orta Asya'da genellikle gölcük olarak tasvir edilen kozmik okyanustan, Uygur sanatında sivri kısımları üst üste gelecek şekilde yerleştirilmiş bir çift koni ya da piramit olarak tasvir edilen Sumeru Dağı yükselir. Görünüşe bakılırsa piramitlerin Trikula[68] Kayası'nı işaret eden birleşme noktasında, bir çift yer bir çift gök, dört ana yön ejderinin oturma yeri, Türkçede *tügsin* denilen dört kat düğümle düğümlenmiştir.[69] Ejderler geleneksel tarzda pençeleriyle inciler tutarlar. Sumeru Dağı üstünde bir çift küçük, bir çift büyük insan figürünün üzerinden hayat ağacı yükselir. Grünwedel'e göre büyük insan figürleri Türkçe metinlerde *yer katun*'u (yer kraliçesi) denilen *Brahmana* ve *Vasundhāra*'yı temsil eder. Ağacın üzerinde bir *padmapāni* oturmaktadır.[70]

Aynı tür bir kompozisyon parçasında ise bir çift iki başlı ejder gösterilir; su çifti gölcükte yüzer, hava çifti gölcük üzerinde uçmaktadır (R208).

Aynı tür bir Uygur kompozisyonunun üçüncü parçasında ağzından kozmik okyanusa sular çağlayan *T'ao-t'ieh* tipi kötülükten koruyucu maske özellikleri taşıyan bir canavarın omuzlarına dayanmış Sumeru Dağı görülür (R254). Kompozisyon semavi tanrıların mekanı Sumeru Dağı altında ezilmiş dev bir kozmik *yek*'i (cin) tasvir eden Maniheist Türkçe metni hatırlatır. [71]

Yukarıda bazen farklı isimler ve anlamlarla tanımlanan temalar ve kompozis-

---

[65] *A Collection of Ancient Decorative Patterns Compiled by the North-West Museum*, Shansi People's Publication House, Sian 1953, Levha 69, T'ang (618-907) ve Sung (960-1280) dönemi kompozisyonlarını gösteriyor.

[66] A. N. Bernştam, "Istoriko-arheologiçeskie oçerki Tsentral'nogo Tyan-şanya i Pamiro-Alaya," *MIA* 26, Moskova 1952, s. 89-90.

[67] A. Grünwedel, *Altbuddhische Kultstaetten in chinesch Turkestan*, Berlin 1912, Resim 590; A. von Le Coq, *Chotscho*, Levha 32.

[68] J. de Visser, *a.g.y.*, s. 3.

[69] Kaşgarî, *a.g.y.*, "tügsin".

[70] R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, 1 1/30.

[71] E. Esin, "Tös and Moncuk," Levha VII/b, c (Çift başlı yılan biçiminde Timurlu dönemi Timur ve Hakani Türk hanedanı (840-1220) bayrak direği tasvirleri.

yonlar Türk sanatının sonraki Budist, Şamanist ve kısmen Islami sanat tarihi boyunca tekrarlanmıştır. Selçuklu, Timurlu ya da Osmanlı Islam sanatında tasvir edilen göksel figürlerin (R255, R256, R257) Uygur *padmapāni* (R22) benzeri uğurlu maskeleri, gök cisimlerinin veya unsurların kişileştirmeleri olmuştur. Bunlar Islami dönem içerisinde şeriata aykırı olsalar da uygulamada hoş görülmüşlerdir.

Çin'den etkilenen Uygur Türk sanatı, natüralizm döneminde Orta Asya'da başlamıştır. Liao ve Moğol okullarında oldukça gelişen natüralist tarz, özellikle Timur zamanında Islami dönemi etkilemiştir. Arkaik, kaskatı kesilmiş çift başlı ejder modelleri ve kötülükten koruyucu maskeler bazen, özellikle resmin ortasında, natüralist bir görüntüde gevşemiş bir ifadeye sahip bir biçimde yansıtıldı. Gelenekler unutuldu, boynuzlarını ve pullarını kaybeden göksel ejder bazen bir yılana benzedi. Kökeni bilinmeyen, ancak Timurlu döneminin bir Uygur *bahşi*'si (Türkçede âlim) olduğu düşünülen Muhammed Siyah Kalem[72] isimli ressam, ekliptik ejderi, gök ejderin geleneksel özelliklerini taşımayan ama karnında yalnızca zodyakınkilere değil, Çin-Türk oniki hayvanlı takviminin ve ay menzillerinin kişileştirmelerine tekabül eden figürler ve maskeler taşıyan natüralist fil başlı ejder[73] olarak tasvir etmiştir. Bununla birlikte çift başlı ejder ile insan ve hayvan biçimli maskelerin eski örnekleri, Timurlu (R256) ve Osmanlı sanatındaki, kötülükten koruyucu maske özellikleri taşıyan şeytan tasvirlerinde, *giyim* denilen ve at üstünde mızrak oyunu oynanırken[74] takılan maskelerde, bayrak direklerinin alemlerinde,[75] kılıçlarda[76] (R258), mezar taşlarında,[77] bazen çelişkili de olsa Islami kitabelerde hatırlanmaya devam etti.

---

[72] E. Esin, "The Turkish Bakşi and the Painter Muhammad Siyah Kalam," *Proceedings of the IXth Permanent Intern' Altaistic Conference, Acta Orientalia* XXXII, Kopenhag 1970, Levha VII/5.

[73] Gök ejderin fil biçimi hakkında bkz. Wing-Sou-Lou'ya gönderme yapan dipnot 3 ve Ibn Bîbî'ye gönderme yapan dipnot 29.

[74] Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki Türkçe yazma Bağdat 408, VII. yüzyıl başlarında I. Ahmed için yapılmış, varak 24 (şeytanlar maskeli olarak gösterilmiş). Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H 415 Türkçe yazma *Tuhfetü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*, varak 65, 84, 123 (fil ya da koyun maskeli atlar üstünde mızrak dövüşü yapan biniciler aslan, öküz maskeleri takıyor).

[75] Bkz. dipnot 29.

[76] Bkz. dipnot 29, Kurtoğlu'na gönderme.

[77] *A.g.y.* Karamağralı'ya gönderme.

KAYNAKLAR

A Collection of Ancient Decorative Patterns Compiled by the North-West Museum, Shansi People's Publication House, Sian 1953.

Arat, R., *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965.

Auboyer, J., *Le trône dans l'Inde ancienne*, Paris 1949.

Battal, A., *İbn Muhanna Lugatı Endeksi*, İstanbul 1941.

Beal, S., *A Catena of Buddhist Scriptures from the Chinese*, Londra 1871.

Bernştam, A. N., "İstoriko-arheologiçeskie oçerki Tsentral'nogo Tyan-şanya i Pamiro-Alaya," *Materialı i issledovcaniya po arheologii*, 26, Moskova 1952.

Bhattacharya, B., *The Indian Buddhist Iconography*, Kalküta 1958.

Chavannes, E., *Les mémoires historuqies de Se Ma Ts'ien*, Paris 1964.

——, *Mission archéoloqiue dans la Chine septentrionale*, Paris 1913.

Clauson, G., "A Hitherto Unknown Turkish ms. in Uygur Characters," *Journal of the Royal Asiatic Society*, Londra 1938.

Combaz, G., "Masques et dragons en Asie," *Mélanges chinois et bouddhiques*, c. 7, Brüksel 1945.

Çağatay, S., *Altun Yaruk'tan İki Parça*, Ankara 1945.

Dowson, J., *A Classical Dictionary of Hindu Mythology*, Londra 1961.

Eberhard, W., "Lokalkulturen im alten China," *TP*, c. XXXVII'ye ek, Leyden 1942.

——, *Beitrage zur kosmologischen Spekulation Chinas in der Han Zeit*, Berlin 1935.

——, *Çin Tarihi*, Ankara 1947.

Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1958.

Esin, E., "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri," *SAD*, no 1, Ankara 1969.

——, "Four Turkish Bakhsi in İranian Lands," *Proceedings of the Fifth Congress of İranian Art*, Tahran 1973.

——, "The Turkish Bakhsi and the Painter Muhammad Siyah Kalam," *Proceedings of the IXth Permanent Intern' Altaistic Conference, Acta Orientalia* XXXII, Kopenhag 1970.

——, "Tös and Moncuk," *Central Asiatic Journal*, c. XVI/1, Wiesbaden 1972.

Franke, O., *Die Geschichte des chinesichen Reiches*, Berlin 1961.

Gabain, A. von, "Illustrationen von Turfan," *Indolengentagung*, Wiesbaden 1973.

Gabori, M., "Compte rendu d'un voyage d'étude en Mongolie," *Archeologiai Ertesitö*, c. 87, Budapeşte 1960.

Gandjei, T., "Notes on the Colophon of *Latâfatnâme* in Uighur Characters of the Kabul Museum," *Annai dell'Istituto Orientale di Napoli*, Nuova Seria XIV, Napoli 1964.

Getty, A., *The Gods of Northern Buddhism*, Tokyo 1962.

Granet, M., *Danses et Légendes de la Chine ancienne*, Paris 1959.

Grünwedel, A., "Bericht über archaelogische Arbeiten in Idikut-shahri," *Abhandl. der Bayerische Akad. d. Wiss.*

——, *Altbuddhische Kultstaetten in chinesch Turkestan*, berlin 1912.

Hartner, W., "The Pseudo-Planetary Nodes of Moon's Orbit in Hindu and Islamic Iconography," *Ars Islamica*, V/2.

Heikel, A., "Voyage jusu'à l'Orkhon," *Inscriptions de l'Orkhon*, Heisingfors 1892.

Ibn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'Alâiyye fî'l-Umûrü'l-'Alâiyye*, A. Erzi baskısı, Ankara 1956.

Jisi, L., "Kül Tigin Anıtında 1956'da Yapılan Arkeolojik Aştırmaların Sonuçları," *Belleten* XXVII/107, Ankara, Temmuz 1963.

Karamağralı, B., *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara 1972.

Kiselev, S. V., "Drevnie istoriya youzhnoy Sibiri," *Materialı i issledovcaniya po arheologii.*

Klyaştornıy, S. G., "Runiçeskaya nadpis' iz Vostoçnov Gobi," *Studia Turcica*, Budapeşte 1971.

Klyaştornıy, S. G., ve Livšič, V. A., "The Sogdian Inscription of Bugut Revised," *Acta Orient, Hung.*, XXVI, fas. 1, Budapeşte 1972.

Kocatürk, M., *Türk Edebiyatı Tarihi*, Istanbul 1964.

Kollautz, A., ve. Miyakawa, A., *Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleurope*, Klangenfurt 1970.

Koşay, H., "Etnografya Müzesindeki Alemler," *Türk Etnografya Dergisi*, III, Ankara 1958-59.

Kurtoğlu, F., *Türk Bayrağı*, Ankara 1938.

Le Coq, A. von, "Türkish Manichaica III," *APAW*, 1922.

Le Coq, A. von, *Chotscho*, Berlin 1913.

Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden 1968.

Mackay, E., *The Indus Civilization*, Londra 1935.

Mahmud Kaşgarî, *Dîvân-ü Lughati't-Türk*, B. Atalay baskısı, Ankara 1941-43.

Maxmudov, A., "Epigfariyali müralardin zertellu tarixinan," *Kazak SSR İlim Akademiyasi til bilimi İnstitü*, Alma-Ata 1971.

Müller, F. W. K., "Uigirica IV," Türk Dil Kurumu yay., Istanbul 1946.

——, "Uigurica III," *Aphandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften*, 1920, Berlin.

Okladnikov, A. P., "Drevnie şamanskie izobrazheniya iz Vostoçnoy Sibiri," *SA*, no X, Moskova 1948.

Okladnikov, P., *Ancient Populations of Sibiria and Its Cultures*, Cambridge Mass. 1959.

Orkun, N., *Kalyânamkara* ve *Pâpamkara*, Istanbul 1940.

Otto, K., ve Dorn, B., "Türkische Grabsteine mit Figurenrelief," *Ars Orientalis.*

Önder, M., "Selçuklu Ejderi," *Türkiye Otomobil Klübu Dergisi*, Istanbul, Eylül 1966.

Öney, G., "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı," *Belleten* XXXIII, Ankara, Ocak 1968.

——, "Niğde Hüdavend Hatun Türbesi Kabartmaları," *Belleten* XXXI/22, Ankara, Nisan 1968.

Pritsak, O., "Kara-hanlılar," *İslam Ansiklopedisi*, Istanbul 1955.

Pritsak, O., "*Qara*. Studie zur türkischen Rechtsymbolic," *Z. V. Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55.

Pritsak, O., *Die Bulgarische Fürstenlinie*, Wiesbaden 1955.

Pugacenkova G. A., ve Rempel, L. I., *Bidayuşçiessya pamyatkini izobrazitel' nogo iskusstva Uzbekistana*, Taşkent 1960.

Rachmati, G. R., ve Eberhard, W., "Türkische Turfantexte VII," *Aphandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1936.

Rachmati, G. R., "Die Legende von Oghouz Qaghan," *Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1912.

Rudenko, J., "The Mytological Eagle, The Gryphon, The Winged Lion and The Wolf in the Art of Northern Nomads," *Artibus Asiae*, XXI, 2, Ascona 1958.

Rudenko, S. I., *Die Kultur der Hsiung-nu und die Hügelgraber von Noin-ula*, Bonn 1969.

Shiratori, K., "On The Territory of the Hsiung-nu Prince Wang and His Metal Statues for Heaven-Worship," *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, no. 5, Tokyo 1930.

Soper, A. C., "Northern Liang ve Norther Wei in Kansu," *Artibus Asiae*, c. XXI/2, Ascona 1958.

Tanıkları ile Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1943, 1945, 1953, 1954, 1957.

Togan, Z. V., *Ibn Fadlâns Reisebericht*, Leipzig 1938.

Visser, M. de, *The Dragon in China*, Amsterdam 1913.

Williams, C. A. S., *Chinese Symbolism and Art Motives*, New York 1960.

Wing Sou-lou, D., "Rain-Worship Among Ancient Chinese," *Bulletin of the Institute of Ethnology*, Academia Sinica 4, Taipei 1957.

Yakup Artın Paşa, *Contribution à l'étude du blason en Orient*, Londra 1902.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Arat baskısı, Ankara 1947.

KUŞCI

TÜRK SANATINDA ATLI DOĞANCI İKONOGRAFİSİ *

Çağrı alıp, arkun münüp, arkar yeter[Φ]

Kaşgarî

I. Türklerde Avcı Kuşlar Hakkında Bazı Edebi Kaynaklar

Atlı doğancı ikonografisine geçmeden önce, Türk sanatında görülen avcı kuşlardan birkaçını söz konusu etmek gerekmektedir. Türkçede çok sayıda avcı kuş adı vardır; çünkü "kuşlamak"ın[1] (doğancılık) pek eski devirlerde başlamış olduğu sanılmaktadır. Bu konuda yalnız arkeolojik değil, edebi kaynaklar[2] da o kadar çoktur ki, biz

---

* *Sanat Tarihi Yıllığı VI, Kunsthistorische Forschungen*'den ayrı baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü-Kunsthistorisches Institut, İstanbul 1976 –yn.

Φ "Elde çağrı kuşu, yarı yabani ata binmiş, dağ keçisine yetişir," Mahmud Kaşgarî, *Dîvân-ü Lugati't-Türk*, c. I, A. Atalay baskısı, Ankara 1940-43.

1 G. Clauson, *An Ethymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, "kuş", "kuşlamak" maddeleri.

2 Eski Türkçe kaynaklar için bkz. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-41, dizinde av kuşu adları. Mahmud Kaşgarî, *a.g.y*, s. 42. Başka Türkçe kaynaklar şu eserlerde verilmektedir: A. von Le Coq, "Bemerkungen über die Türkische Falknerei," *Baessler Archiv IV*, Leipzig 1914; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971, dizin ve "Oğuz ongunları". Eski Arapça kaynaklar hakkında bkz. Ibnü'l-Nedîm, *el-Fihrist*, tarihsiz Kahire baskısı, s. 452. El-Câhiz, *Kitâbü'l-Hayavân*, Kahire, H. 1357, *Kitâbü'l-Beyzâre*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Arapça yazma H 2102 (Bundaki Türk hakanının kitabı ve Türk tarhanlarının âdetleri hakkında rivayetler, Mes'ûdî gibi çok eski Arapça kaynaklarda da olduğundan, bu nispeten geç, belki XIV.-XV. yüzyıllardan kalma yazmanın aslının, yazmada ifade edildiği

ancak konumuz atlı doğancı ile kaçınılmaz ilgisi olanlardan söz edeceğiz. Türkçe yanında, VIII.-IX. yüzyıllardan kalan Arapça rivayetler de önemli kaynaklardandır. Bunlardan anlaşıldığına göre, VIII. yüzyılda Türk doğancılığı gelişmiş durumdaydı ve hatta doğancılık üzerine eser bile tercüme ettirilmiş ve yazılmıştı. Halife Mehdi (775-85), doğancılığa merak sarınca, çeşitli dillerde kitaplar toplamış ve bunları birleştiren bir eser yazdırmıştı. Mehdi'nin yazdırdığı bu esere *Türk Hakanının Kitabı* ve *Türk Tarhanlarının Rivayetleri* de dahil edilmişti. Arap kaynaklarından anlaşıldığına göre, doğancılık sanatı, Türklerde Hakan ve maiyetine mahsus sayılıyordu. Doğancılığı iyi bilmek, hakanın ve tarhanların hüner ve hikmetiydi. Erken Arap kaynakları, Türk ilinde bulunan avcı kuşların özellikleri hakkında bilgiler ve birkaç kuş adı vermektedir.

İlk olarak, Arap yazarlar şu noktaya dikkati çekerler. *Türk Hakanının Kitabı*'nda Türk hakanlarının, doğancılığı kayzerlerden öğrendiği bildiriliyormuş. Kayzerler, bir rivayete göre, İstanbul'u kuran Konstantinos, bir bahrîye bakarak doğancılığı icat etmiş veya İskenderiye Kütüphanesi'nden kurtarılan bir eseri tercüme ettirmiş. Süryaniceden Türkçeye tercüme edilen bu eserden sonra, hakanlar ve tarhanlar Türk doğancılığını geliştirmişler.

Türklerin kendilerine mahsus avcı kuşları ve doğancılık geleneği vardı. Yakındoğu'da daha ziyade dişi kuşlar kullanılırken, Türkler erkek kuşları avcı olarak yetiştirirdi. Türklerin kullandığı avcı erkek kuşlardan *bâzî* (Latince *accipitridae*) cinsinin en büyüğü *tuğrıl* (tuğrul) *sakr* cinsinin (Latince *sacer*) en büyüklerinden *cağrî* (çağrı) ve *girdî* veya *girzî* adları en eski Arapça kaynaklarda verilmiştir.

Türk illerindeki avcı kuşların çok kere ak renkte veya beyazımtırak olmaları so-

---

gibi hakikaten VIII. yüzyıldan olduğu anlaşılır); Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, Kahire, H. 1377 c. I, s. 187-91; Kalkaşandî, *Şuhû'l-A'şâ*, Kahire, H. 1383, c. II, s. 52-62; Kazvînî, *'Acâ'ibü'l-Mahlûkât*, Kahire, H. 1376, s. 242-60. Başka Arapça ve Farsça kaynaklar için bkz. H. F. Hofmann, "A Short Notice on Some mss on Falconry Interesting the Altaist," *Vortraege der VIII. Perm. Int. Altaistic Conf.*, *JAV*, Wiesbaden 1968. Hofmann'ın (s. 81) tanıttığı bir kaynağa göre çok eski bir doğancılık eseri Doğu Bizans kayzeri Konstantinos ve annesi Helena tarafından İskenderiye'den getirtilmiş ve Süryaniceye tercüme edilmişti. Türk hakanı, bu eseri Pâryâb-i Merv'de yaşayan bir Türk'e tercüme ettirmişti. Le Coq'un yukarıda adı geçen eseri ve F. Viré, "Bayzara," *Encyclopaedia of Islam*, (Leyden 1960) başka Arapça ve Farsça kaynaklar vermektedir. Hem Türkçe, Arapça, Farsça, hem Avrupa dillerinde kaynaklar için bkz. G. Clauson, *a.g.y.* ve G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente in neu-persischen*, Wiesbaden 1963.

ğuk iklime ve yedikleri hayvanların renklerinin açık olmasına atfedilmektedir. Eski Arapça kaynaklarda efsaneler de anlatılmaktadır. Türk Hakanının bir rivayetine göre Türk illerindeki avcı kuş piliçleri, kış gelirken yere düşen ak renkli göksel yaratıkları yerlermiş. Bu göksel yaratıkların efsanevi mahiyeti Harun Reşid (785-809) hakkında bir hikâyeden anlaşılmaktadır. Harun Reşid, Türk illerinden geldiği ima edilen bir ak bâzî ile avlanırken, kuş, göğün yüksek tabakalarından kanatlı yılan veya kanatlı balık gibi bir mahluk yakalamış. Bu hikâye, Türk illerinden gelen *kök luu*[3] (gök ejder) masallarıyla karışmış gözükmektedir. Aynı zamanda birlikte tasvir edilen yırtıcı kuş ve ejder motifinin anlamını aydınlatır. *Kök luu*, göksel hükümdarlık simgesi olduğu için, Harun Reşid'in bâzîsinin böyle bir nadir mahluk yakaladığı hakkındaki menkıbe, Halifeye verilen dünya hükümdarlığı *kut*'u olarak anlatılmış olabilir.

Yılancıl kuş rivayeti, Budist mitolojinin Garuda adlı efsanevi akbaba-tanrısıyla da ilgili olsa gerek. B. Brentjes'in son yayını, Garuda[4] şeklinin gelişmesi hakkında yeni

---

[3] E. Esin, "Evren. Selçuklu Sanatında Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri," *SAD*, I, Ankara 1970, s. 162-68 {bkz. bu kitapta, s. 131-137}.

[4] B. Brentjes, "Zur Westtrift Ost-und Zentralasiantischer Motive in Skytischer Zeit," *Protokollband der XII. Tagung der Perm. Int. Altaistic Conf.*, Berlin 1974. Garuda hakkında bkz. J. Dowson, *A Classical Dictionary of Hindu Mythology*, Londra 1961. Türkçe adları hakkında bkz. *Drevneturskiy Slovar'*, Leningrad 1969, "garudı"; W. Radloff, *Tişastvustik, ein in Türkisischer Sprache bearbeitetes buddhistisches Sûtra*, Osna brück 1970, s. 30 (Karuti, Karakuş, Telim karakuş); Orkun, *a.g.y.*, c. II, s. 73 (altun kanatlıg telim karakuş). Karakuş veya Arapça adıyla *ukâb* Hakanlı *ongun*'uydu bkz. A. Rémusat, *Histoire de la ville du Khotan*, Paris 1820, s. 91-2'de, 1063'te, Çin fagfurunun Hakanlı Hotan hükümdarına "Hakan ve altın kanatlı kuş" diye hitap ettiği kaydedilmiştir. "Altın kanatlı kuş," yukarıda anlatıldığı gibi Garuda'dır. Hakanlı yazarı Muhammed Ibn 'Alî el-Kâtib el-Semerkandî, *Arâdû's-Siyâset fî Agrâzü'r-Riyâset* adlı eserinde (Leyden Üniversitesi codex 904) varak 73, 103'te hükümdar *ongun*'u olarak *ukâb* (kartal) ve şahinden söz eder. Hakanlı hükümdarlarının en büyüğü Kadır Han'a, 1025'te Gazneli Sultan Mahmud, avcı kartal hediye etmişti; Gerdîzî, *Kitâbü'z-Zeynü'l-Ahbâr*, Berlin 1928, s. 84. Kozmolojik görünümde Karakuş hakkında bkz. Çin'de "Kızıl-kuş," Türkçe Kızıl Sagızgan (bkz. dipnot 23) denen takımyıldıza kışın verilen Karakuş adı için bkz. M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1959, s. 372, not 3. Çin'de Karakuş; kuzey, kuzeyin hükümdarı Kara Hükümdar, su unsuru gibi bazı kavramları da temsil ediyordu bkz. W. Eberhard, *Sternkunde und Weltbild im alten China*, Taipei 1970, s. 81-2. Karakuş, Mahmud Kaşgarî'ye göre hem *ukâb* (Arapça kartal) karşılığı hem de Müşteri yıldızı ve Mizan burcunun adıdır; Karakuş göğün zirvesinde, "tün" (gece) ve "gün" (gündüz, güneş) ilkelerine hâkimdir bkz. Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, dizin "karakuş" ve c. I, s. 330. Karakuşun Yulduz Han oğullarının *ongun*'u oluşu hakkında bkz. I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1961, c. I, s. 93-7. Karakuş hakkında ayrıntılı bilgi

görüşler içermektedir. Yazar şunu hatırlatmaktadır: İç Asya'nın en kadim efsanevi kuşu Avrasya göçebe sanatında[5] (ve bu arada arkaik bir Kök Türk alfabesiyle yazıldığı sanılan bir yazıtın bulunduğu MÖ V.-IV. yüzyıllara ait Esik mezarındaki altın kemerde görülen) "kulaklı ve bazen ibikli avcı kuş"tur. Rumca *gryf* (griffon) denen, kuş başlı ve dört ayaklı efsanevi hayvanın başı da "kulaklı avcı kuş" başıdır. Brentjes'e göre, kulaklı avcı kuş, MÖ VII.-IV. yüzyıllarda (İç Asya göçebelerinin Kuzey Çin'i bir kere daha istila ettiklerinde gözükmeye başlayan *gryf* başıyla birlikte) yapılmış bir insan kaçıran baykuş tasvirine benzer. Kulaklı Garuda şekli bu baykuş ikonografisiyle ilgilidir. Hint mitolojisinin akbaba-tanrısı, K. Shiratori'ye göre[6] Türk olan Kuşan boyunun meydana getirdiği Budist sanatta (I.-III. yüzyıllar), yeni bir görünüşe büründü. Yılanları ve insan şeklinde yılan-tanrı ve tanrıçaları kaçıran, karışık veçheli, akbaba, kartal, baykuş ve bazen insana benzer bir şekil aldı. Yunan mitolojisinde Ganymedes'i kaçıran göksel kartalla da ilgisi vardı.

Hint masallarına göre Garuda denen akbaba, kuşların kralıdır. Göksel bir ağaçta biten ölümsüzlük iksiri *soma*'yı çalmış, fakat tanrıların kralı İndra'ya teslim etmek zorunda kalmıştı. Garuda; Garudi, Karuti ve Karakuş adıyla hem Budist, hem de Budist olmayan Türk mitoloji ve sanatına girdi. Orta Asya Budist sanatında, Kök ve Batı Türk (550-740) ile Uygur (850-1220) devirlerinde çok görülür. Alacalı kuyruğu veya kanatları olan bir akbaba veya kartal gibi genellikle kulaklıdır. Uygur sanatında çocuk kaçırırken veya göğe yükselmek için binek olarak kullanılırken tasvir edilir. Brentjes, Iran sanatı uzmanlarının aksine, bu motifin Türklerle Doğudan Batıya ilerlediğini sanmaktadır. Bunu gösteren ikonografik deliller, göçebe Türk çevresi boyunca bu motifin ilerleme aşamalarıdır. V.-X. yüzyıllar arasında, insan kaçıran kulaklı kuş motifi Sibirya'da, Kazan'da ve Perm'de (Başkurdistan), en nihayet X. yüzyılda Proto-Bulgar ve Macar çevresi Tuna bölgesinde, Türkçe yazılarla birlikte görülmektedir. VIII. yüzyıl Arapça kaynaklardaki ejder yiyen Türk avcı kuşları hak-

---

için bkz. E. Esin, "Tuğrıl and Karakuş," *Annali dell'Istituto Or. di Napoli*'de baskıda (bkz. bu kitapta, s. 203). Budist devir Uygur metinleri uzmanı Dr. P. Zieme'ye göre *ghrdhī* (*ğrzī*), Uygur Türkçesindeki *garudi* olabilirdi, ancak Uygur metinlerinde bu ad "gh" (ğ) ile değil, "g" ile yazılmaktadır.

5 S. J. Rudenko, "The Mythological Eagle, the Gryphon, the Winged Lion and the Wolf in the Art of Nothern Nomads," *Artibus Asiae*, c. XXI/2, Ascona 1958.

6 K. Shiratori, "A New Attempt on the Solution of the Fu-lin Problem," *Memoirs of the Toyo Bunko Research Department*, no. XV, Tokyo 1956, s. 233.

kındaki efsane de Garuda'yla ilgili olsa gerek. Esasen Garudi'ye benzer şekilde *grdî* adlı Türk kuşundan da söz ediliyordu. İslami Türk devrinde de gerek Hakanlı, gerekse Selçuklu sanatında bazen kulaklı olarak görülen büyük yırtıcı kuş, astrolojik bir *ongun* niteliğinde çeşitli adlar altında yaşadı. "Altın kanatlığ" kuş, önceleri daha efsanevi bir görünümdeyken daha sonraları "karakuş" adı tavşancıl kartal olarak "ilkuş", alacalı kartal veya akbaba gibi kuşlara verildi. "Altın kanatlı kuş" ve karakuş, Hakanlı *ongun*'uydu. 1025'te bir Hakanlı hükümdarına Gazneli Mahmud avcı kartal hediye etmişti. Selçukluların *ongun*'u, Arapça *ukâb* adı verilen kuşa ilerde değineceğiz. Türkiye'de de tavşancıl, Efrasiyab'ın (Alp-Er-Tunga) *ongun*'u ve semavi evrenler avcısı olarak XVI. yüzyıla kadar masallarda yer alıyordu. Oğuzlardan Yıldız Han oğullarının da *ongun*'u karakuştu. Garuda'nın çocuk kaçıran yönünün "uşak kapan" denen akbabaya geçtiği *Süleyman Buhârî Lugatı*'ndan öğrenilir.

Hakanlı sanatında karakuş, ilk devirde belki daha çok Garuda'ya benzerken sonraları halen karakuş veya *burgut* denen avcı kartalı andırdı. İç Asya avcı kartalları (R262) çok büyük, kara veya kahverengi, bazen alacalı avcı kuşlardır. Zayıf ve adaleli vücutları, uzun ve dağınık tüyleri vardır. Başları küçüktür ve adeta yılan başına benzer şekilde basık olan gagaları çok büyüktür. Kanatları uzun ve sivri, kuyrukları nispeten kısadır. Le Coq[7] Doğu Türkistan'da, karakuş ve *burgut* gibi kartallarla kurt, tilki, hatta *molung müşük* denen pars cinsinin avlandığını görmüştü. Kartal ekseri kayalıklarda yaşar.

Türk illerinde en çok bulunan av kuşlarının bâzî[8] cinsinden olduğunu Kazvînî kaydeder. El-Câhiz ise en büyük bâzî cinslerinin kartal soyundan olduğunu, hatta belki erkek bâzîlerin kartal olduğunu söyler. Böylece, gerek erken Arap kaynaklarından, gerek hemzamanımız araştırıcılarının düşüncelerinden aynı sonuca varılır. Bâzî cinsi, Latince *accipitridae* ve *astur* denen cinsin kartala yakın büyüklüktekilerinden başlayarak, serçe avlayan küçük atmacalara (Doğu Türkçesinde *kırguy*, Arapça *bâşık* {*bâşak*}) kadar varıyordu. Bâzî cinsinin gözleri genellikle sarıdır. Görünüşü bakımından (R263) *accipitridae* cinsinin başı kartalınkine yakın şekilde basıktır.

---

7 Karakuş, *burgut* hakkında bkz. A. von Le Coq, "Türkische Falknerei," (bkz. dipnot 2), s. 3, Resim 2. Tavşancıl hakkında bkz. V. M. Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1964, s. 301'de XV.-XVI. yüzyıllar şairi Uzun Firdevsî'nin *Süleymân-nâme*'sinden aktardığı kısımda, tavşancıl efsanevi Türk hakanı ve Hakanlı sülalesinin atası sayılan Efrasiyab'ın (bkz. Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, ad dizini, Efrasiyab, Alp-Er-Tunga) kuşudur.

8 Kazvînî, *a.g.y.*, s. 243. El-Câhiz, *a.g.y.*, dizin, "bâzî".

Ancak gagası daha küçüktür. *Accipitridae* cinsi kartaldan daha semiz ve tüyleri kısadır. Büyük kuşların sırtı boz, karnı ak ve iç içe gerdanlıklar şeklinde çizgilidir. *Accipitridae* cinsinin temel özelliği, kanatlarının kısalığı ve kuyruklarının uzunluğudur.

Erken Arap kaynakları Türklerin meşhur avcı kuşu, Hazer ve Oğuz illeri ve çevresinde ve Doğu'da yaşayan *tuğrıl*'ı[9] kartal gibi, bâzîlerin en büyüklerinden daha büyük veya en büyük bâzî olarak tanıtır. *Tuğrıl*'ın kısa kanatları, büyük başı ve nispeten ince çengelleri vardı. Büyük dört ayaklı hayvanları avladığı gibi su kuşlarını da avlardı. Bir su kuşu sürüsüne salıverilince, döne döne yükselir ve büyük bir hızla inerek çok sayıda su kuşunu bir vuruşta yere düşürürdü. Sonra, son kalan kuşla kendisini çağıran sahibinin eldivenli eline konardı. Kaşgarî'nin *tuğrıl* hakkında verdiği bilgi de bu mahiyettedir. Firdevsî'ye göre, *tuğrıl*, Çin illerinden gelen, lacivert-siyah tüylü, sarı gagalı ve çengelli bir kuştu. Hem pars, hem su kuşlarını avlayabiliyordu. Bu çok nadir avcı kuşu Çin Hakanı Behrâm-ı Gür'a (XI. yüzyılda Doğu Türk illerine Çin denirdi[10]) hediye etmişti. Erken Arap kaynaklarına göre de *tuğrıl*, hükümdarlara mahsustu ve avcı kuşların en değerlisiydi. Türk tiginlerine *tuğrıl* adının verildiğini ve *ongun* mahiyeti bulunduğunu Uygur belgelerinden biliyoruz. Attila'nın bayrağında *turil* denen *astur* cinsinden bir kuş olduğu ve bunun sonradan Arpad sülalesinin de *ongun*'u olduğu 1288 tarihli bir kaynaktan öğrenilmektedir. Oğuz hükümdarlarının *tugrag*'ının (tuğra) *tuğrıl* şeklinde olduğu, Vefik Paşa'ya dayanan bir rivayetten beri tekrar edilmektedir. Herhalde Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin kurucularının adı Tuğrıl ve Ertuğrıl idi. Selçuklu sanatında görülen ve kartala benzeyip ondan ayırt edilebilen avcı kuşların bazıları *tuğrıl* özellikleri gösterir. "Tugrıl and Karakuş" adlı yazımızda şu noktalar üzerinde durduk: XIII. yüzyılda ta-

---

9 *Beyzâre*, varak 14, 15v, 85v, 86. A. von Le Coq, "Türkische Falknerei," s. 1, 6, Resim 3 (*karçıgay*), s. 11 (*tugrıl* hakkında edebi rivayetler), Attila ve Arpad soyunda *turil* totemi ve Firdevsî'de *tugrıl*, *tugrîl* hakkında bkz. E. Schütz, "Einige Bemerkungen zu den Ungarischen Falkennamen," *JAV* (bkz. dipnot 2), s. 105'te verilen kaynaklar. *Tugrıl*'ın Oğuz hükümdarının nişanı oluşu hakkında bkz. J. Deny, "Tughra," *Encycl. of Islam*, Leyden 1934. Genel bilgiler için bkz. G. Clauson, *a.g.y.*; G. Doerfer, *a.g.y.*, c. III, madde 1345. E. Esin, "Tugrıl and Karakuş," (bkz. dipnot 4). *Karçıgay* hakkmda bkz. Le Coq, *a.g.y.*, s. 6, Resim 3.

10 P. Pelliot, *Notes on Marco Polo*, Londra 1959, s. 274'te anlatıldığı gibi XI. yüzyılda "Çin" adı altında daha ziyade Uygur ili ve Kaşgar tasavvur edilirdi. Hakanlıların sikkelerinde "Melikü's-Sîn" yazılıydı. Bugün Çin dediğimiz ülkeye o devirde Mâçîn deniyordu.

rihçi Reşideddin *tuğrıl*'ın efsanevi bir kuş olduğunu sanıyordu.

Le Coq, *tuğrıl* ile aynı cinsten saydığı *accipitridae* soyunun büyük kuşlarıyla Doğu Türkistan'da tavşan ve su kuşu avlandığını görmüş. Bunlardan *karçıgay*'ın (R263) çok güzel gök mavimtırak tüyleri varmış. Doğu Türkistan'da, bütün avcı kuşlar arasında, ancak *karçıgay*'a çıngırak takılırmış. Fakat Doğu Türkistan'da *tuğrıl* adı kuş için kullanılmamaktaymış.

Ongun veçheli ve Le Coq ile Doerfer'e göre *tuğrıl*'la aynı cinsten bir avcı kuş da, *astur badius* olduğu sanılan *baygu* veya *bigu* idi.[11] Nerşahî, VI. yüzyılda yaşadığı sanılan bir Batı Türk hükümdarının lakabını "Bayâgû" olarak vermektedir. XII. yüzyıl Hakanlı yazarı Semerkandî, *paygu* veya *pigu* ile ahu avlayan iki kişinin, hükümdarlık haklarına tecavüz ettikleri gerekçesiyle, Horasan Selçuklu Sultanı Sencer (1096-1157) tarafından öldürüldüğünü anlatır. Bu rivayet, Selçuklu devletini kuran Tuğrıl Bey'e adını veren kuşun, *baygu* veya *bigu* ile ayrı cinsten olması ihtimalini kuvvetlendirir. *Baygu* veya *bigu*, Oğuzlardan Üregir boyunun *ongun*'uydu. Le Coq, Baygu veya Bigu adı veya unvanının Selçuklu devrinde de hükümdarlara verildiğine dikkat çeker.

Kartaldan biraz küçük, fakat yine de büyük avcı kuşlardan *accipiter, hierofalco gyrfalco* (doğan ile akbaba arası) ve *falco* (doğan) soylarını da içine alan kuşlara VIII. yüzyıl Türkçesinde, bugün de olduğu gibi genellikle *togan*[12] (doğan) dendiği anlaşılıyor. VIII.-IX. yüzyıllardan *Irk Bitig*'de *togan*, tavşan avlayacak boyda bir kuştur, fakat karakuş avını ondan alabilmektedir. Karakuş kaya üzerinde yaşarken, *togan* ağaç üstünde yaşar. *Togan*, gök renkte ve boynu beyaz (*boymul*) olarak da tasvir edilmiştir. Gök doğan, Pelliot'nun araştırmalarına göre, Çin'de çok makbul olup Kırgız illerinden getirtilen "Batı Denizi (Baykal) ötesi gök renginde kuş" olsa gerek. *Togan ügü* denen cins, su kenarında avlanıyordu (Farsça *şahin* bahrî gibi). "Örüng kuş" tabirini

---

[11] Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, ed. Schefer, Paris 1882, s. 6 (Kara Çurin Türk "Bayâghû" yazılmıştır). VI. yüzyılda yaşayan bir Batı Türk hükümdarı olduğunu Tolstov ve Bernştam göstermişlerdir.

[12] N. Orkun, *a.g.y.*, c. II, s. 74, 84. *Örüng kuş* hakkında bkz. Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "kuş" maddesi. *Örüng kuş kutı* hakkında bkz. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, R. Arat baskısı, İstanbul 1974, beyit 3011-12. Genel bilgiler için bkz. G. Clauson, *a.g.y.*, "togan". G. Doerfer, *a.g.y.*, c. III, made 1351. Uygurların *ongun*'u ak doğan belki sungurdu bkz. dipnot 24. Togan Han hakkında bkz. O. Pritsak, "Kara-hanlılar," *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1955, s. 254.

Kaşgarî Arapçaya "beyaz renkte bâzî" olarak tercüme ediyor. "Örüng kuş", *Kutadgu Bilig*'de *kut* simgesidir. Orhun metinlerinde ak doğanlara *toygun* da dendiğine Le Coq dikkat çeker. Fakat Clauson'a göre *toygun* bir rütbedir ve bir yazıtta sanatkârlara (*bedizci*) *toygun* denmektedir. Uygurlar IX. yüzyılda Çin fagfuruna hediye olarak ak doğanlar götürürler ve fagfur bunları sahverirdi. Togan adı veya unvanı Hakanlı sülalesinde görülür.

Sungkur[13] (veya *songkur*, *sıngkur*: sungur) adı verilen Kırgız illerinde yetişen ve ak cinsi çok makbul olan kuş, Kaşgarî'ye göre, *tuğrıl*'dan biraz daha küçüktü. Fakat Kalkaşandî, sungurla hem kuş, hem de tavşan ve karaca gibi dört ayaklıların avlandığını kaydeder. Kazvinî'ye göre, sungur (bazen *suku*, *sugur* yazılmıştır) döne döne yükselir ve avladığı kuşları hiç incitmeden, sahibinin bulunduğu yere kadar indirirdi. Bu rivayetin Çin'in efsanevi devlet kuşu, hiçbir canlıyı incitmeyen *feng-huang*'la bir ilgisi olabilir. Uygurların IX. yüzyılda Çin fagfuruna hediye ettikleri ak doğanlar, belki sungurdu. Hükümdar *ongun*'u olarak, Sıngkur Tigin adına VIII. yüzyıl metinlerinde rastlanır. Doerfer, 1025'te Hakanlı hükümdarına, kartalla birlikte hediye edilen ve Farsça *çarh* denen kuşu sungur sanmaktadır. Dede Korkut destanlarında da "sungurun erkeği" Türkistan hanlarının *ongun*'udur. Cingiz soyunun simgesi de sungurdu. Cingiz soyundan hanlara, ak renkte, gözlerinde ak hareler bulunan, kırmızı gagalı ve çengelli sungurlar, Kırgız illerinden veya Kuzey Avrupa'dan getirtilirdi. Cingiz'in tahtı üzerinde görülen ve sıklıkla *feng-huang* olarak nitelendirilen kuşun sungur olduğu anlaşılmaktadır. Sungur belki daha önce Kırgızların da *ongun*'uydu; çünkü Cingiz Han'a "il" olduklarını (tabi olmayı kabul ettiklerini) ifade

---

13 Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, varak 316, 611 (bâzîlerden büyük fakat *tuğrıl*'dan küçük). Sıngkur Tigin ve diğer (Uygur metinlerinde) Sıngkur adlı tiginler ve başkaları hakkında bkz. G. Clauson, *a.g.y.*, "sıngkur". Hakanlılara hediye verilen sungur kuşu hakkında bkz. G. Doerfer, *a.g.y.*, c. II, m. 1273. Sungurun *sakr* cinsinden oluşu hakkında bkz. Kalkaşandî, *a.g.y.*, s. 59. Döne döne yükselişi hakkında bkz. Kazvînî, *a.g.y.*, s. 250 (*sqr*). Kırgızların yetiştirdiği kuş olduğuna dair *Câmiü't-Tevarîh*'den ve başka Moğol devrine ait rivayetler ve sungurun Cingiz'in *ongun*'u olduğuna dair faraziye hakkında bkz. G. Doerfer, *a.g.y.*, c. I, madde 237 ve c. II, m. 1273. Cingiz tahtındaki sungur için bkz. E. Blochet, *Musulman Painting*, Londra 1929, Levha LX. Türkistan rivayetleri hakkında bkz. A. von Le Coq, *a.g.y.*, s. 10. Âsım Efendi, *Burhân-i Kâtı Tercümesi*, İstanbul H. 1287, "sungkur", (çakır cinsinden Hotan ve Hıtâ kuşu) "çargh", "çarkh" (çakır cinsleri). Sungurun ve şahinin hükümdarı temsil etmesi hakkında bkz. M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1964, s. 111. Sungur resmi için bkz. W. Bang ve G. R. Racmati, "Die Legende von Oghuz Qaghan," *SPAW*, Berlin 1932.

etmek için Kırgızlar ona ak sungur yollamışlardı. Sungur ile karaca avlandığı Oğuz Han destanından da anlaşılır. Bu destanda sungur, tek boynuzlu karacaya benzer şekilde tasvir edilen bir hayvanı yendikten sonra Oğuz Han ile savaşa girer. Oğuz Han destanındaki sungur tasviri (R264), *tuğrıl* cinsinden *accipitridae* gibi çok uzun kuyruklu, fakat *tuğrıl*'ın aksine çok küçük başlı ve ak renkli olup benekli gibi gözüken tüyleriyle kendini gösterir. Bu cins bir kuş, Osmanlı sultanlarının otağı üzerinde de görülür ve ona anka adı verilir. Cingiz'in tahtı üzerinde tasvir edilen avcı kuşun da özellikleri bunlardır. Kalkaşandî'ye göre sungur *sakr* (çakır) cinsinin en nadiridir. Âsım Efendi de *Burhân-i Kâtı*'da, sungurun çakır cinsinden bir kuş olup ak sungurun pek nadir bulunduğunu ve Hıtâ ve Hotan'dan getirtilip hükümdarlara hediye edildiğini anlatır. Seyfî denen kara sungur, başka yerlerde olduğu kadar Anadolu'da da bulunurmuş. Viré ve diğer zamanımız araştırıcılarına göre, sungur denen avcı kuş, bugün ancak Sibirya ve Kuzey Avrupa'da bulunan *hierofalco gyrfalco*'dur (R265). Ak veya açık renkte tüylü, bazen benekli, uzun vücutlu, uzun kuyruklu, çok küçük ve toparlak başlı, küçük gagalı, uzaktan kumruya benzer bir kuştur. Şimdiki İç Asya Türkleri bu kuşa *ötelgü* (akbaba cinsleri) de demektedir.

Sungur ile aynı cinsten olduğu anlaşılan çakır veya çağrı,[14] erken Arapça kaynaklarda söz edilen ve alaca kargaya benzetilen açık renkte bir avcı kuştur. Çakır adı, bu kuşun gözlerindeki gök renkli harelerden gelmektedir. Eski Arapça kaynaklar ve Kaşgarî, çakır veya çağrı denen ve Çağrı Bey'e adını veren kuşu, Arapça *sakr* (*sacer*) olarak tanıtmaktadırlar (R266). *Burhân-i Kâtı*'da dahi çakır, sungur cinsinden, Farsça *çarğ* veya *çarh* denen avcı kuştur. Çakırın Yakındoğu'da bulunan cinsleri *falco* soyundandır, fakat açık renkte tüyleri ve ince vücutlarıyla dikkat çekerler.

Laçin,[15] Kaşgarî'ye göre Farsça *şahin*'in (*falco*) karşılığıdır. *Burhân-i Kâtı*'nın mütercimi Âsım Efendi, *şahin* için "turna avcısı kara gözlü kuş" demektedir. Kara gözler *falco* cinsinin özelliğidir. Laçin, eğer sanıldığı gibi *falco peregrinus* ise, şimdiye kadar sayılan cinslerden, daha tıknaz yapısı, koyu renkte tüyleri ve kara gözleriyle

---

14 Çağrı ve Çağrı Bey adı. *Sakr* (Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "çağrı"), *Burhân-i Kâtı Tercümesi* (bkz. dipnot 13) *Çarğ* (çakır), *Çarh*, (çakır), "sungkur" (çakır cinsi); G. Clauson, *a.g.y.*, "çagrı", "çakır". Gerdîzî, *a.g.y.*, s. 84. Hakanlı hükümdarına *çarh* cinsinden kuşlar verildiğini söyler ki bunu Doerfer, (*a.g.y.*, c. I, madde 1273) sungur olarak anlamıştır.

15 *Beyzâre*, varak 91v. Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "laçın"; G. Clauson, *a.g.y.*, "laçin", "togan"; G. Doerfer, *a.g.y.*, c. III, madde 1351. Alplık simgeşi oluşu hakkında bkz. *Kutadgu Bilig*, beyit 2381.

ayırt edilir. Yanaklarında bıyık gibi kara lekeler vardır. Karnı ak ve bazen beneklidir. Yakmdoğu cinslerinde *falco peregrinus*'un kanatları ve kuyruğu çok uzundur (R267), fakat Doğu Türkistan laçini böyle görülmüyor (R268). *Kutadgu Bilig*'de laçin, alplık simgesidir. Yazıcızâde'ye göre Osmanlıların mensup olduğu Kayı boyunun *ongun*'u şahin, yani laçindi. O halde, Osmanlı kitap resimlerinde görülen sungura benzer anka, genel olarak bir hükümdarlık işareti olsa gerek. Laçinden daha küçük olan *falco lanarius*'un[16] koyu kısımları daha karadır. Clauson'a göre Osmanlılar, doğan adını bilhassa bu kuşa verirdi.

Türkçede daha pek çok avcı kuş adı vardır, fakat yukarıda adlarını saydıklarımızı sanat eserlerinde birbirinden ayırt edebildiğimiz için söz konusu ettik.

Birkaç kayıttan anlaşıldığı gibi, Türk sanatında atlı doğan tasvirleri yalnız av sahneleri değildir. Temsili anlamları da olabiliyordu. Büyük kuşlarla kuşlamanm ancak hükümdarlar ve yakınlarınm hakkı olduğuna göre atlı doğancı, "Türk hakanı" veya *tarhan* ya da ona benzer bir mertebede, en azından *kuşcı*[17] (doğancı-başı) veya "elçi"[18] mertebesinde bulunan bir kişiydi.

Avcı kuşların *ongun*'luk mahiyeti. de ayrı bir konudur. Yukarıda sayılan bazı kuşlar ve bunlara ilaveten kaz[19] ve *korday* (kuğu)[20] da *kut* simgesiydi. Böylece belki *ongun*, gökten gelen bir *kut* işareti de olabilirdi.[21]Eski Çin'de açıkça görülen bu durum, Türk metinlerinde de sezilir. VIII.-IX. yüzyıllardan *Irk Bitig*, gök tanrısı Tengri'nin kuşunu *kunduz* olarak, Çin'deki güneş kuşunun en eski şekli olan kargaya benzer gibi anlatmaktadır.[22] Türklerin çeşitli astrolojik kuşları da vardı.[23]

---

16 Bkz. dipnot 15.

17 *Kuşcı* için bkz. *Kutadgu Bilig*, beyit 4148, 2632 (elçi). Bu tabir Moğol ve Timurlu devrinde de kullanılıyordu.

18 Bkz. dipnot 17.

19 Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, varak 64.

20 *A.g.y.*, varak 355.

21 Büyük deniz kuşunun gök tanrısının simgesi olması hakkında bkz. Tsungtung-chang, *Der Kult der Shang Dynastie*, Wiesbaden 1970, s. 254.

22 N. Orkun, *a.g.y.*, c. II, s. 87.

23 O. Pritsak, "*Qara*. Studie zur türkischen Rechtsymbolik," Z. V. *Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55, s. 249. Çin'de yön simgesi olan bu hayvanlar değişik mevsimlerde göğün zirvesine çıkan birer takımyıldızdır ve Kızıl Sagızgan baharda zirveye çıkar bkz. Se-Ma-Ts'ien, *Mémoires historiques*. E. Chavannes, *a.g.y.*, Paris 1967, s. 64 not 2. Karakuş için bkz. dipnot 4.

Yırtıcı kuş adları, Uygurlarda ve Oğuzlarda görüldüğü gibi[24] boy *ongun*'u da olabiliyordu. Yukarıda tiginlere verildiği kaydedilen Karakuş, Tugrıl, Sungkur gibi isimlerin hükümdar soyuna mensup olanlara mahsus olduğunu Kaşgarî'den[25] öğrenmekteyiz. *Ongun*, belki de hükümdar veya tiginin mertebesine göre ayarlanıyordu. Gerdîzî'nin[26] aktardığı 1025 rivayetine göre, Gazneli Sultan Mahmud Türklerin en büyük Hakan soyu olan Hakanlılara kartal ve *çarh* (sungur veya çakır) hediye etmişti. Fakat Hakanlı Yusuf Kadır Han, hükümdar soyundan olmayan bir Türk olan Gazneli Mahmud'a bâzî ve şahin gibi, devrin yazarı Semerkandî'ye göre ikinci derece olan av kuşları vermişti. Hakanlılarda Togan Han, Selçuklularda Tuğrıl, Çağrı beylerin adlarının hangi mertebeye işaret ettiği bilinmemektedir.

Ongun'un bir özelliği de sahibinin ruhunun işareti olmasıydı. Nispeten geç metinlerde görülen bu durumun Kök Türk yazıtlarında da mevcut olma imkânı O. N. Tuna tarafından düşünülmektedir.[27] Moğol devrinden bir Uygur yazısında görülen "*şungkar boldı*" deyimi hükümdarın ölümüne işaret ediyordu. *Dede Korkut Oğuznâmeleri*'nde de "Türkistan'ın direği" Salur Kazan Han, rüyasında, elindeki sungurun (veya şahinin) öldüğünü görünce, bunu kendi ölümüne yorar.

---

[24] Uygurlar 809'da döne döne yükselen avcı kuş anlamına gelen bir ad almışlardı ve bu devirde Çin'e yolladıkları hediyeler arasında ak avcı kuşlar vardı bkz. J. R. Hamilton, *Les Ouighours à l'épogne des Cinq Dynasties*, Paris 1955, s. 61, 93. VIII. yüzyılda akbaba gibi yırtıcı bir kuşa binip Tibet'e uçan Uygur hükümdarı Pedkar ve Basaman hakkında Tibet efsanesi için bkz. J. Williams, "The Iconography of Khotanese Painting," *East and West*, c. 23/1, 2, Roma 1973, s. 150-52. Uygurların, döne döne yükselen ak doğanı, sungur olsa gerek bkz. dipnot 12. A. von Le Coq'a göre *tuğrıl* da olabilirdi, çünkü Uygur Hakan sarayı duvarlarında *accipitridae* olarak tespit ettiği uzun kuyruklu avcı kuş resimleri bulunuyordu ve Tuğrıl adı tiginlere veriliyordu bkz. A. von Le Coq, *a.g.y.*, s. 1, 11. Le Coq (s. 9) *sungun*'ı *hierofalco gyrfalco* saymaktadır.

[25] Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "tigin" maddesi.

[26] Gerdîzî, *a.g.y.*, s. 84.

[27] Osman Sertkaya aşağıdaki iki kaynağı lütfedip bana vermiştir: O. N. Tuna, "Kök Türk Yazıtlarında Ölüm Kavramı," *Bilimsel Bildiriler, VIII. Türk Dil Kurultayı*, Ankara 1960 ve O. N. Tuna ve J. E. Bosson, "A Mongolian Phags-pa Text and Its Turkish Translation," *Mecmaü'l-'Acâib* adlı Üniv. Kütüph. F. 1423 murakkaındaki kısımda Kubilay'ın vasiyeti münasebetiyle, "Kubulay Kan şungkar bolur-ta" deyimi Uygur harfleriyle Türkçe metinde geçer. Dede Korkut'tan aktarılan kısım için bkz. M. Ergin, *a.g.y.*, s. 111. "Sungkur boldı", G. Clauson, *a.g.y.*, "sungkur".

II. Atlı Doğancı İkonografisi

1. VI.-VIII. Yüzyıllarda Göçebe Türk Çevresi

Gryaznov,[28] Kem Irmağı (Yenisey) kıyılarında bulunmuş, VI.-VIII. yüzyıllara ait gümüş bir kadeh üstündeki av sahnesini Türk göçebe sanatının "destan üslubuna" örnek olarak göstermiştir (R5). Bu tarz sahnelerin tasvir edildiği madeni kaplar Kuzey Çin'de de bulunmuştur ve Çin sanatının etkilerini taşırlar. Ancak bugünkü Kuzey Çin, VIII. yüzyılda bile çok az Çinlileşmişti ve nice göçebe boyların, bu arada Türklerin de vatanıydı. Gryaznov, Kem kıyılarındaki kadehi, Kırgızlara ve Kuzey Çin'de çıkan VI.-VIII. yüzyıldan eserleri Kök Türklere atfetmektedir. Bu madeni eserlerde de, Kırgız petrogliflerinde görüldüğü gibi, kalabalık bir sahne şeklinde, aynı alpın muhtelif savaş ve avları tasvir edilmiştir. Bütün bir hayat hikâyesi, sanki tek bir çevrede geçmektedir. Bizi ilgilendiren eserdeki çevre, bir bozkır veya ova olsa gerek. Zemin, noktalarla gösterilmiştir. Noktalı zemin üzerinde diğer kısımlar, noktasız olarak çizgilerle ortaya çıkar. Küçük bir alana, az sayıda ama ifade gücüne sahip çizgilerle çok şey sığdırılmıştır. Doruğunda büyük ağaçlar olan dağ piktogramları noktalı zemin üzerinde birer ada gibi yükselir. Gökte Çin tarzında bir bulut görülmektedir.

Bizi ilgilendiren doğancılık sahnesinde, atlı doğancı, elde avcı kuşu, atını dört nala sürmektedir. Burnundan soluduğu görülen at,[29] Türklerin *arkun* dediği, yarı yabani cinsten, küçük boyda, fakat çok yürük bir binektir. Kuyruğu Türklerde savaş atlarında örüldüğü üzere, Kaşgarî'nin deyimiyle "düğümlüdür". Doğancının köpeği önde koşmaktadır.

Atlı doğancı, aynı bölgede, VI.-VIII. yüzyıllardan petrogliflerde tasvir edilen Türklerin görünüşündedir. VIII. yüzyılda yüksek mertebeye çıkmamış veya henüz genç olan kimselere mahsus şekilde sakalsızdır.[30] Fakat bir bey olduğu, tepesinde

---

[28] M. P. Gryaznov, "Drevneyşçie pamyatniki geroiçeskogo eposa narodov Yujnoy Sibiri," *Arxeologiçeskiy Sbornik* no 3, Leningrad 1961, Resim 6.

[29] Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "arkun". "Kudruk tügmek" (kuyruk düğümlemek) savaşa giderken yapılırdı bkz. *a.g.y.*, "kudruk".

[30] 726 sıralarında Türklerde saç ve sakal uzatmak en yüksek mertebeli ve yaşlı kimselerin hakkıydı; çocuklar saçlarının tepesini tıraş ederlerdi; gençler sakalsız, en aşağı mertebedekilerin hem sakalı, hem de saçı tıraşlıydı bkz. W. Fuchs, "Huei-ch'aos Pilgerreise durch Nordwest Indien und Zentralasien um 726," *SPAW*, Berlin 1938, s. 453 ve A. von

topuz şeklinde topladığı uzun saçından bellidir.[31] Adı, Çince Mu-jung[32] şeklinde tahrif edilen Tabgaç beyinin III. yüzyılda icat ettiği ve sonradan, hem Tabgaçlar vasıtasıyla Çin'de, hem de Türklerde yaygın olan tarzda bir başlık giymiştir. Başlığın özelliği yumuşak olup, topuz şeklinde toplanan saç üzerinden bağlanmasıydı. VII.-VIII. yüzyıllardan bir Türk-Halaç sikkesinde, Turfan Uygur Hakanlığı devri (850-1220) resimlerinde ve Selçuk devrinden bey tasvirlerinde de bu tarz başlıklar görülür.[33]

Atlı doğancı (R5) bütün Kuzeyli Avrasya atlı göçebelerinin ve Türklerin de kıyafetlerinden olan[34] çakşır ve kaftan giymiştir. Kaftanının eteklerini çakşırının içine sokmuş gibidir. Atlı doğancının elindeki uzun vücutlu, kısa kanatlı, uzun kuyruklu, küçük başlı güzel av kuşu, Kırgız illerinde bulunan sungur olsa gerek.

2. *VIII.-X. Yüzyıllarda Doğu Türkistan Budist Çevresi*

Çoğu Hotan ilinde, 790'dan önce terk edilen bir tapınakta[35] (R269, R270, R271) ve bir tanesi de (R272) Yar[36] üstündeki Uygur şehrinin IX.-X. yüzyıllardan kalıntılarında bulunan bazı resimlerde de atlı ve kuş tasvirleri vardır. Bu resimlerde bir atlı, elinde kadeh tutmakta ve atlının yanında kara renkte bir kuş uçmaktadır. Hotan resimlerinin biri ise (R269) tamamlayıcı unsurları kapsamakla bir anlam ifade edebilmektedir. Bu Hotan resminde atlı, iki kuşla birlikte, merkezi bir ağaca doğru ilerlemektedir. Merkezi ağacın diğer tarafında atlıdan daha büyük bir tanrı ayakta durur. Elinde *stūpa* (Budist türbe) tasviri ve kargı tutmasından anlaşıldığı gibi bu Budist hükümdarların koruyucusu ve Hotan krallarının efsanevi atası[37] sayılan Basaman'dır[38]

Le Coq, *Chotscho*'daki (Berlin 1913) Uygur tasvirleri.

[31] Bkz. dipnot 30.

[32] Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden 1958, s. 514.

[33] E. Esin, "Bedük Börk," *Proceed of the IXth Meeting of the Perm. Int. Altaistic Conf.*, Napoli 1970, s. 117-19, Levha V.

[34] Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 755.

[35] M. A. Stein, *Ancient Khotan*, Oxford 1907, s. 242-81, Resim D. VII. 5, Resim D. X. 5 ve sonradan bulunan British Museum Skrine A-1925-6-1935.

[36] A. von Le Coq, *Chotscho*, Levha 48.

[37] S. Beal, *Si-yu-ki*, Kalkūta 1963, s. 489.

(Vaisravama).[39]

Haziran 1974'te Londra'da School of Oriental Studies'deki bir konuşmamda, Hotan ve Uygur resimlerinin ortak konusu üzerinde durmuştum. Kanaatimce bu resimler hükümdarlık işaretidir ve bir hükümdarın Basaman'dan *kut* aldığını gösterebilir. Basaman, hükümdarlara *kut* veren tanrılardan sayılırdı.

Gerek Basaman'ın, gerek Hotan ve Uygur resimlerindeki atlıların (R269-R272) başları, eski Türkçe deyimle *yaruklug*'dur (haleli). Uygur metinlerinde bu, göksel parlaklık tezahürüdür. Basaman ve Hotan atlıları (R269-R271), Budist sanatın kurallarında *budha*'lara ve munis ve göksel şahsiyetlere (tanrı, hükümdar, hatun) verilen bir tipolojidedir.[40] Hotan atlılarının biri (R271) taçlıdır; diğer ikisinin başında ise, Kül Tigin'in heykelinde de dikkati çeken taç şeklinde üç dişli börk gözükür.[41] Hotan atlılarının "ala"[42] (ak ve kara alacalı) bineği, Orta Asya simgelerine göre, ejderle kısraktan doğma, göksel bir binektir. *Irk Bitig*'de *kut* veren bir astral tanrının (Yol Tengri) atı olarak "ala" adı geçmektedir. Hotan'ın "ala" atları, aynı devir atlı hükümdar tasvirlerinde görülen bir özelliği daha arz eder (R269-R275).[43] Atın ön ayakların-

---

38 Basaman için bkz. *Slovar'*.

39 Basaman tasvirlerinin Uygur sanatındaki örnekleri için bkz. A. von Le Coq, *Chotscho*, Levha 38.

40 Budist sanatında Budha'nın görünüşü hakkında bkz. W. Radloff,*Suvarnaprabhâsa, aus dem uighursichen ins deutsche übersetzt.*, Leningrad 1930, s. 189. "Yaruklug"; G. Clauson, *a.g.y.*

41 E. Esin, "Bedük börk," Levha IV A/15a.

42 Türkler iyi cins kısrakları yabani atlarla çiftleştirerek küçük fakat çok yürük ve "arkun" denen atlar yetiştirmiştir bkz. Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*; "arkun" savaşa giderken Türk atlarının kuyruğu düğümlenir ve perçem takılırdı bkz. Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "kudruk", "perçem" "Arkun"ı ejder-at, kuş-at, *kelen* (tek boynuzlu *ki-lin*'in Türkçesi) -at olarak tanıtan efsaneler bkz. E. Esin, "The Horse in Turkish Art," *Central Asiatic Journal X*/3-4, Wiesbaden 1964, s. 170-195 {bkz. bu kitapta, s. 261-281}. Ejderden doğma su atları kara ve inci gibi, ak lekeli sanılırdı. Kazvînî, *a.g.y.*, s. 92, (*farsü'l-mâ*), Ejder-*kelen* (*ki-lin*) denen göksel atlar ise kızıl lekeli ve yeleli, aynı zamanda boynuzlu sanılırdı bkz. Liu Mau-Tsai, *Kutscha*, Wiesbaden 1969, not 369. Uygur sanatında ak, gök ve kırmızı benekli, biri yabani (dik yeleli) olan göksel at resmi için bkz. Le Coq, *Chotscho*, Levha 19. Uygur sanatında Budha'nın atı aktır. Arap metinlerinde küçük fakat yürük Türk atına *birdavn* denmektedir. Hakanın *birdavn*'ı o kadar yürük idi ki, yerinde durması gerekince bir ayağını durmadan kaldırırdı: el-Câhiz, *Risâle-i ilâ'l-Fatih bin Hâkân fi'l-Menâkıbü't-Türk*, G. von Vloten baskısı, Brill 1903, s. 53.

43 Bkz. dipnot 42.

dan biri kalkmış, sanki sabırsızlıkla yürümeye hazırlanmaktadır. El-Câhiz[44] IX. yüzyılda Türk hakanını tasvir ederken, *birdaun*'unun (*arkun*'a karşılık Arapça deyim), böyle sabırsızca yeri eşelediğini anlatır. Hotan resimlerinde bir resmî atlı hükümdar ikonografisi oluşturmuş görünmektedir. Ancak Hotan *ala*'larının (R5, R272) kuyrukları Türk usulünde "düğümlü" değildir (R269-R271).

Hotan ve Uygur atlı hükümdarlarının elindeki kadeh veya sahan çeşitli şekilde yorumlanabilir. Türklerin ant içmesine benzer şekilde, Hint tanrılarının kralı İndra'nın içtiği ve içirdiği ölümsüzlük iksiri *soma* kadehi[45] olabilir. Garuda'nın (bazı rivayetlerde başka bir efsanevi kuşun), *soma*'yı İndra'ya verdiğini anlatmıştık. O halde Hotan ve Uygur resimlerinin bazılarında kadehin üstünde uçan kuşun Garuda gibi hükümdarlık simgesi ve ölümsüzlük iksiriyle ilgili bir kuş olduğu düşünülebilir (R270, R272). Hotan resimleri konusunda araştırma yapan J. Williams[46] ise bu kadehi, Budistlerin tanrılara hediyelerinden, Türkçe tabirle "aş" ve birbirinden farklı bu kuşları *ongun* sanmaktadır. VIII.-X. yüzyıllarda Doğu Türkistan'da özellikle Uygurların kuş *ongun*'ları olduğuna göre, atlıların Hotan tanrısı Basaman'a içki veya yemek armağan eden Uygur ve başka Türk hükümdarları olduğunu sanmaktadır. J. Williams, VII.-VIII. yüzyıl Türkistan eserlerinden Pencikent duvar resimlerinde de bir taçlı şahsın yanında uçan kuş *ongun*'una dikkati çeker. Divaştiç unvanlı (ölm. 720) Pencikent[47] hükümdarının asıl adının Çıkan Çur Bilge olduğu ve ondan önceki ve sonraki Pencikent beyleri ve hatunları gibi, onun da Halaç Türklerinden olduğu bilinir. Pencikent duvar resminde, bir şölen sırasında Halaç soyundan bir hükümdar, belki Çıkan Çur Bilge olduğu anlaşılan taçlı kimseye, ak sungura benzer bir kuş, bir *iklil* piktogramı sunmaktadır. VIII. yüzyıldan bir efsanenin geç Tibet kaynaklarındaki yankılarında da yırtıcı kuş şekline girebilen bir Uygur hükümdarının Basaman'la karşılaşması anlatılır.[48] J. Williams'a göre Hotan levhalarından biri (R269)

---

[44] Bkz. dipnot 5 (Garuda ve *soma*). Türklerde kadehle ant merasimi hakkında bkz. E. Esin, "And," *K. Erdmann Hatıra Kitabı*, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Türk-İslam Sanat Tarihi Enst. Yayınları, İstanbul 1969.

[45] *A.g.y.*

[46] Bkz. dipnot 24.

[47] *Jivopis drevnego Pyancikenta*, Moskova 1954, Levha XXXVIII (ak sungurun ağzında çelenk piktogramı vardır). Pencikent hükümdar ve hatunları VII.-VIII. yüzyıllarda bir Halaç Türk soyundandılar bkz. O. I. Smirnova, *Katalog monet s gorodisca Pencîkent*, Moskova 1963, s. 11, 19, 33.

[48] Bkz. dipnot 24.

bu efsaneyi tasvir eder. Belki, Budizmde avcılık günah sayıldığı için, göçebe Türk muhitindeki atlı doğancı tasviri, Budist hükümdarlara teşmil edilince bu şekli alıyordu.

Hotan ve Uygur levhalarındaki kuşlar ayrı olmakla beraber, ortak noktaları vardır; hepsi kara renktedir. VIII.-X. yüzyıllarda Doğu Türkistan'da da kabul edilen renk simgelerine göre, kara, kuzey yönünün rengidir ve kuzey kuşları kara olarak tasvir edilirdi.[49] Belki bu sebepten de kara renkte kuş *ongun*'u olan hükümdarlar, Kuzeyli, yani yine Türk hükümdarları olabilir. Hotan atlılarının ikisinin yanındaki kuşları, Stein, su kuşu, kaz veya ördek olarak tarif etmişti (R270, R271). Su kuşlarının Türklerde *kut* ve beylik simgesi bulunduğu yukarıda kaydedildi.[50] Basaman'la birlikte tasvir edilen atlının sağındaki kuş, sungura, solundaki saksağana benzer (R269). Sungurun Türklerde hükümdar *ongun*'u olduğu ve saksağanın astrolojik bir işareti sayıldığı da yukarıda anlatıldı.[51] Ancak bu kuşun kara renkte ve gagasıyla çengellerinin sarı renkte olması Firdevsî'nin *tuğrıl* hakkında yukarıda anlatılan rivayetini hatırlatır.

Şimdi, Hotan levhalarına benzer Uygur resmine dönersek, konu birliğine rağmen, ayrı bir teknik, üslup ve ikonografiyle karşılaşırız. Hotan resimleri, tahta üzerine yapılmış çok renkli levhalardır. Halbuki Uygur eseri, *sepia* mürekkeple kâğıt üzerine, Uygurlara özgü bir şekilde ifadesi güçlü hatlarla çizilmiştir. İkonografik unsurlar da farklıdır. Atlı, VIII. yüzyılda Maniheist bir kitap resminde[52] Uygur hakanının giydiği tarzda askeri kıyafetler içinde tasvir edilmiştir. Deriden veya demirden küçük levhaların birbirine dikilmesinden oluşmuş bir zırh ve tulga giymiştir. Tulganın tepesindeki madeni tüy kılıfı, VIII. yüzyılda Orta Asya'da, mertebe işaretiydi.[53] Tulganın iki yanındaki kanatlar, Kaşgarî'den[54] öğrenildiği gibi, şahin kanatlarıydı. Hem öne hem arkaya aynı maharetle ok atan Türk alpları çift şahin kanadını şeref nişanı olarak takabilirdi.

Uygur alpının bir büyük hükümdar payesinde olduğu sadağı üzerindeki "kara-

---

[49] Bkz. dipnot 4.

[50] Bkz. dipnot 19.

[51] Bkz. dipnot 13 ve 23.

[52] A. von Gabain, *Das uigurische Königreich Chotscho*, Berlin 1961, Resim 3.

[53] Taberî, *Annales*, Leyden 1965, c. II, s. 1153.

[54] Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "Uygur".

rıg-yaruk"[55] (*yin-yang*) piktogramından anlaşılır. Bu alp, evreni oluşturan bütün karanlık ve aydınlık unsurlara, yani bütün evrene hâkim olma iddiasındaydı. Hükümdarın elindeki bayrak Uygur bayrağı[56] gibi ak renktedir. Alp hükümdarın yüzü de, Uygur sanatında alp-tanrılara mahsus olarak sert görünümlüdür.[57] Uygur sanatı, Budha'nın güzellik ilkesini munis tanrılara, rahiplere ve kadınlara tahsis ederek, alpları ve alp-tanrıları bu şekilde sert görünümlü tasvir etmişti.

Alpın atı, Uygur sanatında göksel şahısların atlarına benzer şekilde ak renktedir.[58] Kırgız atlı doğancı tasvirinde olduğu gibi (R5), Uygur alpının atının da kuyruğu "düğümlü"dür (R272) ve böylece bir savaş atı olduğu anlaşılmaktadır.[59] Uygur alpının atının boynunda, savaş atlarına özgü bir diğer alamet olan ve Kaşgarî'nin *beçkem*[60] (perçem) adını verdiği nişan asılıdır. Atın başının üstünde, alpın tulgasında olduğu gibi, tüy takmak için bir madeni kılıf gözükür. Tüyler Uygur üslubunda aleve benzer şekilde dalgalanmaktadır.

Resimdeki alp dünyaya hâkim olduğu tasavvur edilen bir efsanevi hükümdar veya bir Uygur hakanı olabilir. Uygur Hakanlarının Maniheist oldukları için, Budist tanrısı Basaman'dan değil, eski Türklerin gök tanrısından veya güneşle aydan *kut* aldıkları farz edilirdi.[61] Fakat Hotan levhasında (R269) görülen hükümdarlıkla ilgili simgelerin Uygurlarca da kabul edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Eğer bu resim, Uygur hakanının tasviri ise, kadehin üstünde uçan ve yarı silik olduğu için seçilmeyen kuşun *tuğrıl* veya sungur olması ihtimali akla gelir.[62] Ancak bu kara renkli kuşun daha çok Kuzey hükümdarlığı alameti olduğunu sanmaktayız.

Böylece Hotan'da ve Uygur ilinde bir hükümdar ikonografisi oluşmuştu: elinde kadeh tutan ve yanında kuş uçan atlı hükümdar tasviri. Bu hükümdar ikonografisi Doğu Türkistan'dan pek uzak illere Türklerle beraber yayılacaktı. Aynı IX. yüzyılda Doğu Avrupa'ya kadar yayıldığını şimdiden söyleyebiliriz. Bugünkü Bulgaristan'da, Varna yakınlarındaki Madara'da, Tuna proto-Bulgarları henüz Türk iken kayaya

---

[55] L. Ligeti, "Autour du Säkiz Yükmäk Yarıq," *Studia Turcica*, Budapeşte 1971.
[56] C. Mackerras, *The Uighur Empire*, Canberra 1968, s. 9.
[57] Le Coq, *Chotscho*, Levha 42 (Basaman tasvirleri).
[58] Bkz. dipnot 42.
[59] *A.g.y.*
[60] *A.g.y.*
[61] J. R. Hamilton, *a.g.y.*, s. 139-44.
[62] Bkz. dipnot 24 (Uygur *ongun*'ları) ve dipnot 4 (karakuş).

oyulan, Kurum Han'ın avcı olarak gösterildiği meşhur tasvirde, elinde Hotan ve Uygur eserlerinde olduğu gibi elinde bir kadeh tutmaktadır. Kurum Han'ın tasviri konumuz çerçevesine tamamen girmemekle beraber, atlı doğancı motifinin bir benzerinin yayılışına işaret eder. Atlı doğancı ikonografisinin yayılışını aşağıda takip edeceğiz.

3. *VII.-XI. Yüzyıllarda Batı Türkistan ve XIII. Yüzyılda Hindistan*

Oğuzlara soyca yakın Halaç boyunu VII.-VIII. yüzyıllarda bulunduğu Halaç-ordu adlı merkezde basılmış bir cins sikkeye, Batı Türkistan'ın özellikle kuzey bölgelerinde rastlanmaktadır.[63] Bu sikke aracılığıyla Halaç damgası belirlenmiştir. Halaç damgasını taşıyan bir diğer sikkede[64] (R273) Hotan ve Uygur atlı doğancı hükümdar ikonografisine (R269-R272) benzer bir atlı tasviri görünür. Dörtte üçü gözüken, Türk kaftanı giymiş atlının sol eli havaya kalkmıştır; fakat bu elinde tuttuğu şey silinmiş durumdadır. Belki Hotan ve Uygur resimlerindeki (R269-R272) gibi bir kadeh, belki de Sibirya eserindeki (R5) gibi bir avcı kuş tutmaktadır. Atlının arkasında da, mahiyeti bilinmeyen bir şeklin kalıntıları gözükür.

Batı Türkistan'ın İranlı Sâmânîlerin yönetimine girdiği 892-992 yıllarında atlı hükümdar tasviri gözükmemekteydi. Fakat Hakanlı Türk sülalesinin Batı Türkistan'ı geri alması ile atlı ve atlı doğancı hükümdar ikonografisi yine orada da, bu sefer özellikle tunç aynalarda belirdi.[65] Uygur eserinde olduğu gibi (R272) zırh ve tulga giymiş bir Türk hanı, *arkun* cinsinden (yarı yabani) at üstünde, elinde ay kuşu, atının sağrısına bir avcı pars oturtmuş, köpeğiyle birlikte, tunç aynada tasvir edilmiştir (R273). *Kutadgu Bilig*'de[66] "kuşlama" (doğancılık) Hakanlı *ilig*'inin (hükümdarının) avlarından biridir ve "kuşçı" unvanlı bir *beg*, avcı kuşlara bakmaktadır. Türklerin baş hükümdar soyu, Alp-Er-Tunga (Efrasiyab) oğulları olarak bilinen Hakanlıların *ongun*'unun karakuş olduğunu, onlara kartal ve sungur cinsinden av kuşlarının en asillerinin hediye edildiğini ve Hakanlı sülalesinde Togan Han unvanı bulunduğunu

---

63 O. Smirnova, *a.g.y.*, sikke 790 (Halaç Ordu yazılı sikke).

64 *A.g.y.*, sikke 791.

65 G. A. Pugaçenkova ve L. I. Rempel, *Istoriya iskusstv Uzbekistana*, Moskova 1965, Resim 224-226.

66 Bkz. dipnot 17, 18.

kaydetmiştik.[67] Hakanlı atlı doğanının elindeki av kuşu iyi seçilememektedir, fakat adı geçen kuşlardan biri olsa gerek (R273). Kaşgarî'nin aktardığı bir beyit[68] de, Gerdîzî'nin rivayetine ilaveten, Hakanlı çevresinde çağrı cinsinden kuşların atlı doğancılıkta kullanıldığını gösterir.

Balaban ve Karakuş gibi adları olup[69] kimisi Efrasiyab soyundan, yani Hakanlılara akraba olduğu ileri sürülen Dihlî Türk sultanlarından "Efrasiyab soyuna mensup" İltutmış'ın (1210-1235) bir sikkesinde (R274)[70] atlı hükümdarın havaya kalkık sağ elinde, Cunningham'ın sandığı gibi bir çomak değil, muhtemelen bir avcı kuş vardır. Cunningham da bu sikkede Türk hükümdar ikonografisinin bir örneğini görmüş ve kuyruğu düğümlü Türk savaş atına dikkat çekmiştir. Sikkede Iltutmış'ın adından başka "hamiṛ" (Kaşgarî'ye göre Arapça "emir" kelimesinin Türkçe şekli) ve *asvapati* yazılıdır. *Asvapati* (atlı hükümdar) unvanı, Kuşan ve diğer eski atlı Kuzey İç Asya boylarının hükümdarlarına veriliyordu. VIII.-X. yüzyıllarda, Uygur Hakanına da Arapça kaynaklarda *asvapati* anlamına gelen *melikü'l-hayl* denirdi.[71]

4. *Aral Gölü'nden Yayık (Ural) Kıyılarına VIII.-X. Yüzyıllarda Oğuz Çevresi*

Oğuz boylarına soyca yakın sayılan Halaç damgasını taşıyan VII.-VIII. yüzyıllara ait bir sikkede (R273) atlı hükümdarın doğancı görünümünde olduğunu sandığımızı kaydetmiştik. Söz konusu Halaçların yaşadığı Batı Türkistan'ın daha batısında Kengeres ili bulunuyordu. Kengeres[72] boyunun aslen Türk olduğunu sananların yanında bunların ancak milattan sonra Türkleşmiş Sakalar olduğunu ileri sürenler vardır. VIII.-IX. yüzyıllardan sonra Kengeres, Kanglı adı altında, Peçeneklerin üç bey

---

[67] Bkz. dipnot 4, 13, 14, 25.

[68] Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, c. I, s. 42.

[69] K. A. Nizâmî, *Some Aspects of Religion and Politics in India During the Thirteenth Century*, Yeni Delhi 1961, s. 93 ve s. 82 karşısında Cunngingham'ın bir eserinden alınmış Şemseddin Iltutmış sikkesi.

[70] Nizâmî, *a.g.y.*, s. 93, 107, 325.

[71] E. Esin, "The Horse in Turkish Art," Resim 3 (bkz. bu kitapta, R275).

[72] Kengeres aslen Türk soyundandı bkz. K. Shiratori, *a.g.y.*, s. 233. Kengeres aslen Saka idi ve ancak V. yüzyıldan sonra Türkleşerek Peçeneklerin Kangar (Kanglı) adlı üç boyu oldu bkz. S. G. Klyaştornıy, *Drevneturskie runiçeskie pamyatniki*, Moskova 1964, s. 174, 163-164.

soyu olarak bilinmektedir. I.-VIII. yüzyıllardan Harizm sikkelerinde Kengeres damgası bulunur ve Harizm'e hâkim olan Bîrûnî'nin Siyâvûşî dediği sülalenin Kengeres hükümdar soyundan olduğu anlaşılır. Bu sikkelerde[73] de atlı hükümdar tasviri vardı; fakat Selevkos geleneğinde, yandan görünen bir atlı tasvir edilmişti ve elinde kuş bulunuyordu. Ancak VIII. yüzyılda, Kengeres boyunun Oğuzlarla karıştığı devredeki merkezlerden Kender ve Bara-tigin[74] bölgelerinde yarı Avrupalı yarı Moğol iskeletlerin çıktığı şehir kalıntılarında bulunan sikkelerde (R276) atlı hükümdar, elinde kuş tutmaktadır. Bu sikkelerde yine Harizm İrani yazısıyla Husrev gibi bir ad okunmaktadır, fakat bu ad Bîrûnî'nin saydığı geç Siyâvûşîler arasında bulunmamaktadır. Bu sikkelerde Kengeres damgasına benzer bir damga da görülür, ancak artık Peçeneklerin bey soylarından Kanglı boylarının damgası şeklini almıştır. Hükümdarın sol eli de havaya kalkmış ve bir kuş tutmaktadır (R276). VIII. yüzyılda atlı doğancı hükümdar ikonografisi demek ki, VIII. yüzyıldan önce, Kengeres'in Oğuzlar ve Peçeneklerle karıştığı devirde ortaya çıkmıştır.

Kerder ve Bara-tigin çevresindeki buluntular[75] VIII. yüzyılda güneye ve batıya yayılmakta olan Oğuz kültürünün[76] bir görünüşünü yansıtır ve Selçuklu sanatının bazı motiflerini aydınlatır. Nitekim "Husrev" sikkelerindeki atlı doğancının yalnız kuş motifi değil, börk ve taç şekilleri de sonradan Selçuklu sanatında görülecektir. "Husrev" sikkelerinde doğancının giydiği yumuşak başlık ve onun üstündeki çok dişli taç (R276) II. Tuğrıl'ın bir tasvirinde de dikkat çeker.[77]

---

[73] S. P. Tolstov, "K istorii Xorezmskix Siyavuşidov," *Izvestiya Akad, Nauk SSSR*, ser. istorii, Moskova 1945.

[74] Makdisî, *Ahsenü't-Takâsîm fi'l-Marifetü'l-Ekâlîm*, Leyden 1906, s. 286'da Kerder ve Bara-tigin bölgesine "matrahü'l-Ğuzz ve'l-Etrâk" (Oğuz ve Türklerin Tarhı) demektedir. Yâkût er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân*'ın (Beyrut 1955), "Kerder" maddesinde bu ili Harizm ile Oğuz ilinin sınırında olduğunu söyler. V. N. Yagodin, *Voprosı antropologii i material'noy kulturı Kerdera*, Taşkent 1973, s. 105'te ise Kerder bölgesi Kengeres çevresi ve Avrupalılarla Moğolların karışma yeri olarak tanıtılır. Kanglı damgası olan sikkeler için bkz. *a.g.y.*, s. 105. Bu sikkelerde Husrev adı için bkz. W. B. Henning, "The Choresmian Documents," *Asia Major*, yeni seri, c. XI, Londra 1965. Kerder bölgesinde hangi şehrin Kerder, hangisinin Türkçe tigin lakabını taşıyan Bara-tigin şehri olduğu, birbirine yakın oldukları için tam belli değildir bkz. A. M. Belenitzkiy, I. B. Bentoviç ve O. G. Bol'şakov, *Srednevekovıy gorod Sredney Azii*, Leningrad 1973, s. 172.

[75] Bkz. dipnot 74.

[76] Bkz. dipnot 74, 78.

[77] E. Esin, "Bedük Börk," Levha IV B, Resim 11a.

Kengeres, Peçenek, Oğuz gibi Türk boylarının ardından daha da batıya, Yayık (Ural) Irmağı kıyılarına ve Ural Dağları'na ilerlersek, orada da aynı yüzyıla veya daha sonraki yüzyıllara ait atlı doğancı tasvirlerini bulmaktayız. Ural bölgesinde IX.-X. yüzyıllardan atlı doğancı tasvirleri daha çok madeni eşyalar üzerinde yer alır. Bu bölgede yaşayan göçebeler maden sanatında mahirdiler. 922'de İbn Fadlân[78] Aral Gölü'nün güneyindeki İslami merkez Cürcâniye'den çıkıp batıya ilerlemişti. Bir günlük yolda "Türk Kapısı," Bâb-i Türk denen yere vardı. Türk Kapısı'ndan Cim (Emba) Irmağı'na ve Yayık Irmağı yanında Çalgar-köl'e kadar Oğuzlar yaşamaktaydı. Peçeneklerden bazı boylar bu devirde Çalgar-köl kıyılarındaydılar. Ural bölgesinden İtil'e kadar Başkurtlar ve daha sonra Bulgar Türkleri bulunuyordu. İtil tarafında Avrupalıların atası bazı göçebeler vardı. Laszló[79] atlı doğancı tasviri bulunan bir gümüş tası (R277) IX. yüzyılda Batı'ya göçen Macarlara atfetmiştir. Göçebe Macarların o devirde göçebe Türklere çok yakın bulunduğu, *tuğrıl*'ın ortak bir motif olmasından da bellidir. Hatta X. yüzyılda Konstantinos Porphyrogennetos[80] Macarları Türk boyları arasında saymıştı. Atlı doğancı motifi Türklerden Macarlara da geçmiş olabilir. Fakat şimdiye kadar Türk çevresinde rastlanan ve tekrarlanan bu motifin, Türk boylarının çoğunlukta bulunduğu Ural sahasında da, doğrudan doğruya bu boylardan birinin eseri olarak görmek mümkündür.

Ural eserleri,[81] teknik bakımdan Çin sınırlarında ve Sibirya'da, aynı devirde Türklere atfedilen ve bazılarının üzerinde Türkçe yazılar bulunan madeni eserlere benzer. Söz konusu Ural tası ilk anlattığımız Kırgız tasından (R5) pek farklı değildir. Diğer taraftan Ural atlı doğancı tasviri, yukarıda söz edilen Türkistan atlı hükümdar (R269-R273) ikonografisine de yakındır. Ural atlı doğancısının da (R277) duruşu Türkistan düzenindedir. Türkistan atlı hükümdar tasvirlerinde (R269-R273) görülen pek doğal olmayan ve muhtemelen kalıplaşmış şekilde, vücudunun üst kısmı önden, alt kısmı yandan gösterilmiştir. Bindiği at, Türkistan atlı hükümdar tasvirlerindeki gibi

---

78 Z. V. Togan, *a.g.y.*, s. 17-39.

79 G. Laszlo, *Steppenvölker and Germanen*, Berlin 1971, Resim 34.

80 Konstantinos Porphyrogennetos (905-959) X. yüzyılda Türk boyları arasında Macarları da sayması (Klyaştornıy, *a.g.y.*, s. 163) onların, Türk değilseler bile, Türk kültürüne sahip olduklarına işaret ediyor olsa gerek.

81 Aynı bölgede bulunmuş diğer madeni atlı doğancı tasviri için bkz. D. Zélénine, *Le culte des idoles en Sibérie*, Paris 1952, Resim 29. Yine bkz. E. Esin, "The Hunter-Prince in Turkish Iconography," *JAV* (bkz. dipnot 2), Resim 3.

ön ayağı havaya kalkmış, kuyruğu düğümlü bir Türk savaş *arkun*'udur.[82]

Ural atlısının kıyafeti de Türk dünyasından türemiş gözükmektedir. Bu kıyafete yukarıdaki atlı doğancı tasvirlerinde rastladık. Ural atlı doğancısının yanına asılı okluk aynı devirde Kırgız mezar taşlarında çok görülen ve Türkçe yazıtlarda *keş* diye anılan şekildedir.[83] Ural atlısının kıyafeti iyi seçilmemekle beraber, Kaşgarî'nin ve İbn Fadlân'ın *kurtak*[84] diye andıkları ve o bölgede Peçeneklerin çok giydiği, diz hizasına inen mintana benzer. *Kurtak*, Kırgız eserlerinde de görülür. Ural atlısının börkü, Hun ve Türklerin giydiği cinsten bir başlıktır.[85] Çinlilerin *Hu-mao* dediği, iki yanında yukarıya kıvrılabilen kulaklıklar ile dikkat çeken bu börkün bir örneği Noin-ula Hun mezarında bulundu. Sibirya erken Kırgız devri heykellerinde Noin-ula börkünün görüldüğüne Evtyuhova dikkati çekmiştir. X. yüzyılda aynı börke Bulgarî adı veriliyordu ve böylece İtil kıyılarındaki Türk merkezi Bulgar'a yayılmıştı. Fârâbî bu börkü giyerdi.[86] *Reşideddin Tarihi*'nin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki H 1653 numaralı nüshasında, Selçuk soyundan beyler ve Çağrı Bey de aynı börkle tasvir edilmiştir.[87] Fakat Ural atlısının elindeki çok büyük boyda, büyükçe başı, kanatlarının kısalığı ve kuyruğunun uzunluğu ile dikkat çeken avcı kuş, yukarıdaki tariflere göre *çağrı* değil, Hazer illerinde bulunan bir kuş olan *tuğrıl* olsa gerek. O halde elde hükümdar *ongun*'u yarı efsanevi av kuşu *tuğrıl*'ı tutan Ural atlısı, belki Selçuklu ve Osmanlı devletlerini kuranlar gibi Tuğrıl adlı bir Oğuz beyi idi.

5. Selçuklu Devri

Tuğrıl cinsinden olduğu akla gelen bir diğer avcı kuşa bir Selçuklu aynasında rastlamaktayız. Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan bir çelik aynada (R278) atlı doğancı, sol eliyle büyük başlı, kısa kanatlı ve uzun kuyruklu bir avcı kuşu tutmaktadır. Bu kuşun şekli erken Arap kaynaklarındaki *tuğrıl* tariflerine ve *accipitridae* cinsinin bili-

---

[82] Bkz. dipnot 42.

[83] M. G. Levin ve L. P. Potapov, *The Peoples of Siberia*, ABD 1964, s. 89.

[84] Z. V. Togan, *a.g.y.*, s. 144.

[85] Esin, "Bedük Börk," s. 119-21, Levha VI.

[86] Z. V. Togan, *a.g.y.*, s. 61 (Fârâbî'nin Bulgarî börkü) Bulgarî börkün şekli, bu şekilde olduğu söylenen bir efsanevi balık münasebetiyle, Kazvînî'nin *'Acâ'ibü'l-Mahlûkât*'ının resimli nüshalarında yer alır.

[87] Topkapı yazma H. 1653, varak 303.

nen özelliklerine uygundur. Atlı doğancının sağında ise *tuğrıl*'ın başlıca avlarından bir su kuşunun uçtuğu görülür. *Tuğrıl* cinsinden bir *ongun* kuşla tasvir edilen atlı herhalde Tuğrıl adlı Selçuklu hükümdarlarından biri olsa gerek. Bu aynayı yayımlayan D. S. Rice da, atlı doğancının kıyafetine bakarak bir Selçuklu hükümdar tasviri olabileceği kanaatine varmıştı.[88]

Selçuklu devri atlı doğancı tasviri yukarıda örnekleri görülen İç Asya atlı hükümdar ikonografisinin geleneğini sürdürür. Doğancının bindiği at, ayağı yeri eşeleyen, kuyruğu düğümlenmiş küçük bir Türk *arkun*'udur. Atlının vücudunun üst kısmı önden, alt kısmı yandan görülmektedir. Atlının başı Selçuklu devrinde de hükümdar tasvirlerinde görüldüğü gibi haleyle çevrilidir. Atlının başındaki börk (R278) Bora Tigin sikkelerindeki (R276) hükümdar börküne benzer. Atın ayakları hizasında, önceki eserlerin çoğunda olduğu gibi, yine bir köpek koşmaktadır. Atın arka ayağı yanında bir tilkinin kaçtığı görülür. Atın ön ayaklarının arasından kaçan hayvan ise efsanevi bir ejderdir.

Bu noktada eski Türk kültüründe değişiklikler olduğu ve Yakındoğu etkileri kaydedilmeye başlandığı sezilir. Kök Türkler ve Uygurlar *luu*'yu, Çin'de olduğu gibi, kutlu bir takımyıldıza adını (Kök Luu) veren bir hükümdarlık simgesi olarak görüyorlardı. Hint, İran ve Avrupa efsanelerinde ise ejder kötülük simgesiydi ve kahramanlar ejder avıyla kendilerini gösteriyorlardı. Hakanlı ikonografisinde, Türkçe *evren* adı altında ejder, bir hükümdarlık işaretiydi.[89] Fakat, belki Pencikent ve Gazne üzerinden gelen İran etkilerinin sonucunda Selçuklu Türk beyleri de artık ejder avlarken tasvir ediliyordu.

Fakat yine de Türk astrolojisinin göksel simgesi Kök Luu, Selçuklu aynasında unutulmamıştır. Aynayı çerçeveleyen astrolojik hayvanlar halkasında, o devirde Anadolu'da da kullanılan tabirle bir çift *evren* veya *pîl-i nilgûn* (Farsça, göğün zirvesinde tasavvur edilen "mavi renkli fil-ejder")[90] yer almıştır. Bunlar Selçuklu ikonografisindeki başka şekiller olan Re's ve Zenb (felek ejderinin başı ve kuyruğu) değildir.[91] Hindistan'da olduğu gibi Türklerde de Re's ve Zenb'in, ayı ve güneşi yutarak

---

88 Topkapı Sarayı Müzesi ayna no 2/1792, D. S. Rice, "A Seljuq Mirror," *First Congress of Turkish Art, Communications*, Ankara 1961.

89 Bkz. dipnot 3.

90 *A.g.y.*

91 *A.g.y.*

onların tutulmasına sebep olduğu sanıldığından, bunlar uğursuz işaretlerdi.[92]

Aynanın tepesindeki çift *evren*'in sağ ve solunda, başka astrolojik simgeler eşit şekilde yer almıştır; *evren*'lere en yakın çift, biri boynuzlu erkek diğeri boynuzsuz dişi olmak üzere, bir çift karacadır. Bunların Hakanlı Türkçesinde Oğlak,[93] (Arapça Cedî, Latince Capricornus) denen burcu temsil ettikleri akla gelir. Karacalara sanki yay çeken *kentauros* çifti Hakanlı Türkçesinde Ya[94] (Yay), Arapça Kavs denen burcun Selçuklu devrinde kullanılan simgesidir. Daha arkadaki ayı çifti her halde Büyükayı burcunu temsil etmektedir. Büyükayı, Türkçe adıyla Yitiken[95] (Yediler), Türklerde de, Çin'de olduğu gibi göğün zirvesini temsil eden bir simgeydi. Sonuncu çift efsanevi hayvan Yunanca *gryf* denen ve kulaklı yırtıcı kuş başıyla resmedilen kanatlı aslandır. *Gryf* şeklinin eski Avrasya göçebe sanatındaki anlamlarına ve şekillerine yukarıda işaret edildi.[96] Selçuklu devri *gryf* başı burada görüldüğü gibi, Fransız hanedanlık armacılığı tabiriyle *barbé* denen ve horozda görülen gaganın altındaki sakal gibi kısımla belirginleşir.

Böylece Selçuklu aynasındaki atlı doğancı tasviri Oğuz Türklerinin öz kültürünün Yakındoğu etkileriyle karıştığı bir devirde ve çevrede meydana gelmişti. D. S. Rice, bu aynayı XII. yüzyıl Anadolu Selçuklu eseri sanıyordu.

Belki de *tuğrıl* denen avcı kuşun bir resmi, Freer Gallery'deki Selçuklu devri Kaşan üslubunda, fakat daha geç sanılan kasede görülür (R279).[97] Bu resimde *tuğrıl*'ın ve *accipitridae* soyunun bazı cinslerinin ibikli başı, çok kısa kanatları ve çok uzun kuyruğu açık olarak resmedilmiştir. Bu, kuşun ak sungur olması ihtimalini de akla getirmektedir. Atlı doğancı, yine çok defa rastladığımız İç Asya atlı hükümdar ikonografisi geleneğinde tasvir edilmiştir. Bu renkli resimde atın, Hotan resimlerindeki gibi (R269-R271) ala donlu olduğu da bellidir. Esasen İç Asya'nın ala at menkıbeleri XII.-XIV. yüzyıllarda da Türklerde yaşıyordu. Selçuklu devri edebiyatında ala ata Arapça *eblak* denmekteydi. *Eblak* donlu binek yine cihan hükümdarlarının kozmik görünüşlü ve zaman simgesi olan bineği sayılıyordu. Ak ve kara lekeleri günler ve

---

[92] E. Esin, "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri," s. 165.

[93] *Kutadgu Bilig*, beyit 149.

[94] *A.g.y.*

[95] G. Clauson ve *Slovar*'da verilen kaynaklara bkz.

[96] Bkz. dipnot 5.

[97] E. Atıl, *Ceramics from the World of Islam*, Washington 1973, Levha 29.

gecelere işaret ediyordu.[98]

E. Atıl'ın kaydettiği gibi[99] kase üzerine resmedilmiş doğancının başındaki, tepesine kanat takılmış börkler, *Reşideddin Tarihi*'nin İlhanlı devri resimlerinde, Oğuz hükümdarlarının tasvirlerinde görülür. Yavku Han, Kara Han, Oğuz Han gibi efsanevi Oğuz hükümdarları yanında XIII. yüzyılda yaşayan Oğuz beylerinden Anuş Tigin sülalesi (1127-1221) Harzemşahlar da, tepesinde kanat olan börkle tasvir ediliyordu.[100] Horasan Selçuklu devleti yıkıldıktan sonra Harzemşahlar en büyük Oğuz hükümdarlarına sahip olunca, onların giydiği tepesi kanatlı börkler bütün Oğuz beylerine teşmil edilmiş olsa gerek. *Reşideddin Tarihi*'nin söz konusu nüshası H. 717/1317'de yapıldığı zaman Harzemşahların kıyafeti herhalde daha unutulmamış ve muhtemelen Oğuz illerinde giyilmekteydi. Nitekim hükümdarların başına taktığı kanattan, *Seng-lâh*[101] yazarı da bahsetmekte ve buna *çıga* dendiğini bildirmektedir (Anadolu Türkçesinde *çaga*).

O halde Kaşan tarzında olmakla beraber Selçuklu devrinden geç sanılan kasenin Oğuz ili Harizm merkezlerinde yapılmış olması mümkündür. *Çıga*'lı börk giyen Harzemşahlardan biri veya başka bir Oğuz beyinin tasvir edildiği akla gelmektedir. Bir çinicilik merkezi olan Harzemşahlar başkenti Ürgenç'te Büyük Selçuklu tarzında figüratif motifli kaseler bulunmuştur.[102] Kasenin, Harizm'in Moğollar tarafından yıkılıp yakıldığı 1221'den önce yapılmış olması gerekir.

Eğer bu eserin Harizm'den geldiği düşünülürse, Hazer ve Harizm ilinin ünlü av kuşu *tuğrıl*'ın veya Kırgızlardan gelme bir sungurun tasvir edilmiş olması doğaldır. Anadolu'da ise Harizm veya Kırgız kuşları kolay bulunmadığından XIII. yüzyılda artık yerli av kuşları kullanıldığı anlaşılır. Konya Selçuklu Köşkü'nde bulunmuş çinilerin birinde resmedilmiş atlı doğancının[103] (R279) mavi eldivenli eline konmuş av

---

[98] Bkz. dipnot 42.

[99] Bkz. dipnot 97.

[100] K. John, *Die Geschichte der Oguzen des Rašīd ad-Dīn*, Viyana 1969, Resim 1, 3 (Yavku, Kara, Oğuz Hanlar) Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, *Reşideddîn Tarihi* H. 1653, Resim 335 (Harzemşah).

[101] Muhammed Mehdî Han, *Seng-lâh*, G. Clauson baskısı, Londra 1960, varak 218. Osmanlı Türkçesinde "*çaga*" için bkz. Ş. Sami, *Dictionnaire turc-français*, İstanbul H. 1329. "Çaga" hakkındaki bilgiyi Nevâî Müzesi Müdürü Prof. Süleyman'a borçluyum.

[102] V. N. Vakturskaya, "Iranskiy sosud iz Urgença," *Materialı Xorezmskoy ekspeditzii*, c. IV, Moskova 1960.

[103] Ş. Yetkin, "Türk Çini Sanatından Bazı Önemli Örnekler ve Teknikler," *Sanat Tarihi Yıllığı I*,

kuşu, doğala yakın bir şekilde tasvir edilmiş, Yakındoğu'da bulunan cinsten (R266) beyaz tüylü, gök gözlü bir çakıra benzemektedir. Bu resim de yine klasik atlı doğancı düzenindedir. Kuyruğu düğümlü, ak donlu bir ata binmiş, ak doğanı elinde tutan bir genç bey tasvir edilmiştir. Başında tulga vardır ve uzun saçları açık renktedir veya açık renkte bir kumaşla örtülüdür. Kızıl kaftanının kolunda "tiraz" denen işlemeli şeritler görülür. İbn Bîbî'den öğrenildiğine göre Anadolu Selçuklularında kızıl renk hükümdarlara mahsustu.[104] Sultan alametleriyle dikkat çeken bu "çakırcı"[105] (çakır kuşu tutan doğancı) belki Çağrı Bey gibi tarihi Selçuklu hükümdarı veya figüratif bir astrolojik simgeyi temsil ediyordu. Belki de Anadolu Selçuklu hanedanından bir genci tasvir etmekteydi.

6. İlhanlı ve Timurlu Devirleri

Moğol istilasıyla İç Asya'da yetişen av kuşları yine Yakındoğu'da çoğaldı. Moğol devri metinlerinde Türk illerinde yetişen avcı kuşlardan ve özellikle kartal ile sungur cinslerinden söz edilir. Doğu Türkistan'da yetiştirilen avcı kartallar ile kurt, tilki ve karaca gibi büyük hayvanların nasıl avlandığını Marco Polo'dan beri öğrenmeye başlıyoruz.[106] Ak renkli kartalların ise Hindistan dağlarında bulunduğu rivayet ediliyordu.[107]

Ak sungur,[108] Cingiz soyunun *ongun*'u olmakla, temsili bir anlam da taşımaktaydı (Moğollar *şonkar* diyordu). Kırgızlar H. 603/M. 1206'da Cingiz'e ak gözlü sungur yollayarak "il" olmayı (Moğol idaresine girmeyi) kabul ettiklerini ifade etmişlerdi.[109] İlhanlar ve özellikle Argun, Yakındoğu'da bulunmayan sunguru uzak illerden getirtmek için uğraşırlardı. İlhan Abaka'nın ikinci tahta çıkışı münasebetiyle, H.

İstanbul 1964-65. Akşehir mezar taşlarında atlı doğancı tasviri için bkz. Ş. Yetkin, "Yeni Bulunmuş Figürlü Mezar Taşları," *SAD*, I, Ankara 1970, Resim 3, 4.

[104] N. Gençosman ve F. N. Uzluk, *İbn Bîbî'nin Farsça Muhtasar Selçuklunâme'sinden Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, Ankara 1941, s. 47.

[105] H. Kâzım Kadrî, *Türk Lugatı*, İstanbul 1928.

[106] H. Yule, *The Book of Ser Marco Polo*, Londra 1929, c. I, s. 158, 162, 269, 335, 397-99, 402, 407; c. II, s. 360-61.

[107] *A.g.y.*

[108] G. Doerfer, *a.g.y.*, c. I, madde 237 (*Câmiü't-Tevârih*, c. I'den).

[109] *A.g.y.*

669/1270'te Meraga'ya (Han-balık'ta başkenti olan en büyük Moğol hükümdarı) kağanın elçileri gelerek, "bâzî ve sungkur ve şahin" gibi *tegişmiş* (hediye) getirmişlerdi. Bu kuşların en nadirleri Han-balık'ta kağana giderdi. 1280 sıralarında, Uygurlardan (Budist) Senge vezirken, Kubilay Kağan'ın doğduğu günkü yıllık cülusuna, Müslüman tacirler, Kırgız illerinden nadir kuşlar getirmişlerdi. Bunlar, ak bir kartal ile ak çengelli, kırmızı gagalı bir ak sungurdu.[110] İşte bu iki nadir kuşun getirilmesi, Topkapı murakkalarının birinde, aslı bilinmeyen ve muhtemelen Kubilay'ın cüluslarından birini gösteren bir resimde yer alır (R281). Aslı bilinmeyen çift resmin birinde bir hükümdarın cülusu, diğerinde ona getirilen hediyeler gösterilmiştir.[111] Hediyeleri gösteren resmin alt kısmında (R281), Moğol devri Uygur resimlerinde aynı devirde gelişen naturalist üslupta bir sahne görülür. Ayakta duran, Kaşgarî'nin deyimiyle *kıdhılıg börk* (kenarlı börk) giymiş bir şahsın elinde, bir ak kartal kanatlarını açmıştır. Haleli başından hükümdar soyuna mensup olduğu düşünülebilecek bir genç de, sorguçlu bir doru ata binmiş, eliyle *hierofalco gyrfalco* (R265) cinsinden, muhtemelen sungur olan bir ak kuş tutmaktadır.[112]

Hacı Muhammed Bakşı Uygur olduğu sanılan Üstad Muhammed Siyah Kalem'e[113] atfedilen ve böylece XV. yüzyıldan ve Timurlu çevresinden olması gereken bir resimde de atlı doğancılar görmekteyiz (R282). Hacı Muhammed Bakşı Uygur, 1470'ten önce Timurlu Sultan Mahmud'un (Tirmiz, Çaghânigan, Hisâr, Huttal, Kunduz, Bedahşan emiri), daha sonra Herat hükümdarı Hüseyin Baykara'nın maiyetinde bulunmuştu. Bu saray çevresine rağmen, naturalist üsluptaki bu resimde, artık doğancılık yalnızca bir avdır ve hükümdarlık resmiyetiyle ilgisi yoktur. Ön planda kaçan ak *bars* da (ak pars: karlı bölgelerde yaşayan *panthera uncia*) herhalde kozmolojik bir anlam taşımamaktadır (Ak Bars[114] Türklerde batı yönünün simgesiydi). Ak parsın varlığı belki yalnızca avın, bu hayvanın yaşadığı bölgelerde, İç

---

[110] P. Pelliot, *a.g.y.*, s. 76-8.

[111] E. Esin, "Two Miniatures from the Collections of the Topkapı Museum," *Ars Orientalis V*, Michigan 1960; E. Esin, "Son Çagatay Devrinde Doğu Türkistan'dan Resimli Bir Han Silsilenamesi," *İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi, Z. V. Togan Hatırasına*, c. V/1-4, İstanbul 1973, Levha 1a, b.

[112] Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*

[113] E. Esin, "The Turkish Baqşı and the Painter Muhammad Siyâh Qalam," *Acta Orientalia XXXII*, Copenhaguen 1970, not 1.

[114] Pritsak, "*Qara*. Studie zur türkischen Rechtsymbolic".

Asya'nın en yüksek karlı dağlarında yapıldığını anlatmaktadır. Söz konusu resim Muhammed Bahşı Uygur'un Bedahşan'a ve Batı Pamir Dağları'na hâkim bulunan Timurlu Sultan Mahmud'un maiyetinde olduğu 1470'ten önceki devre ait olabilir.

Sanatkâr, naturalist üsluptaki bu resimde şahısları oldukları gibi, biraz Moğolları andıran yüzleri, Türk kaftanları ve börkleriyle resmetmiş. Börkler[115] iki cinstir. En öndeki doğancı, Kazak-Kırgızların kalpak dediği kenarlı börkü giymiştir. Diğerleri Kırgızların *sukarlaç* diye adlandırdığı külah şeklinde kürkten veya kenarı kürklü bey börkleriyle gösterilmiş. Arkadaki iki atlının börklerinin tepesinde Çağatay Türkçesinde *tıtregüç*[116] denen ve Türkistan'da gelinler ile hükümdarlara mahsus olan tepe sorguçu vardır. *Tıtregüç*'lü iki atlı, Timurlu beylerinden olsa gerek. Binekler de bugün Kırgız Kazaklarının bindiği yarı yabani, küçük fakat dayanıklı ve yürük atlardır.

Resim, "kuşçılık" bakımından, XIV. yüzyılda *Bâz-nâme* yazarı Türkistanlı Muhammed Berçînî'nin[117] çevresini canlandırmaktadır. Biri önde, diğeri onun arkasındaki doğancıların ellerinde bulunan iki avcı kuş, Türkistan'da *karçıgay* (R263) denen *accipitridae* cinsindendir. Arkadaki kuşun başındaki avcı kuşun börkü[118] iyice seçilmektedir.

7. *Osmanlı Devri*

Osmanlı devrinde Türkiye'de doğancılık, Türkistan geleneğinde devam etmekle beraber artık Yakındoğu kuşları kullanılmaktaydı. Doğancılık üstatları ve hayvan motiflerinde çok mahir olan Türk ressamları bu Yakındoğu kuşlarını bâz-nâmelerde[119] ve diğer benzer eserlerde tasvir etmiştir.

Osmanlı doğancılığının sanattaki bir örneği Avrupa savaşları sırasında (1521-33)

---

115 Z. V. Togan, *a.g.y.*, s. 174-78.

116 W. Radloff, *Versuch emes Wörterbuches der Turk Dialekte*, (s' Gravenhage 1960). Aynı kelimeyi Özbek âlimi Prof. Süleyman "titregiç" olarak teleffuz etmektedir.

117 Muhammed Berçînî'nin XIV. yüzyılda yazdığı Türkçe doğancılık kitabı için bkz. A. von Le Coq, "Türk Falknerei," s. 3. Bunun bir kısmı Hammer-Purgstall'ın *Falknerklee*'sinde yayımlanmıştır.

118 A. von Le Coq, "Bemerkungen über die Türkische Falknerei," Resim 9a-c.

119 Kilisli Rıfat, "Türkçe Baznâmeler," *Türkiyat Mecmuası*, 7-8. Prof. O. Turan lütfedip bu esere dikkatimi çekmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman'ı avlanırken göstermektedir (R283). H. 965/M. 1586 tarihli Farsça *Süleymân-nâme*'nin[120] metninde anlatıldığına göre, av sahnesi bahar mevsimindedir. Geyikler ve ahuların saçtığı "Hıtâ miski" kokusu çiçeklere geçmiştir. Kuşlar uçuşmakta ve tüylerini sulara saçmaktadırlar. O devirde 25-35 yaşlarında bulunan Kanuni Süleyman ava gitmek istemiş ve yürük bir ata binerek *mürg-zâr*'a (kuşlağa) varmıştır. Padişahın avlandığı dağın etrafını yeniçerilerin sarmış olduğu resimde görülür. Dağ, göksel hükümdarların makamı Kafdağı'nı temsil ettiği için doğaüstü bir yön almıştır. Gök rengi zemin üzerine otlarla noktalanmış bir zirvedir. Kırların noktalı bir zemin olarak gösterilmesine bu resimden sekizyüz yıl önceki bir Kırgız doğancılık tasvirinde de rastlanılmıştı (R5). Kanuni'nin avını gösteren eserde de, hükümdar avının resmiyeti yanında, bozkırda avlanma şevkinin havası sanki esmektedir. Padişahın bindiği "yürük at" (*semend-i tegâver*) Hotan'da VIII. yüzyıldan ve geç Selçuklu devrine ait resimlerdeki (R269-R271, R279) geleneğe uygun olarak, ala değilse bile alaca cinstendir. Atın gök rengindeki donu pul gibi, ak beneklidir. Yelesi ve kuyruğu kırmızı olan bu gök rengi at, sanki Uygur geleneğindendir.[121] Atın boynundan sarkan *kutâs*, Pelliot'nun ispat etmiş olduğu gibi[122] bir İç Asya hatırası, Türkistan'ın *hotaz*'ıdır (yak kuyruğu).

Padişah, yarı resmi kıyafettedir. Dar bir kaftan giymiş ve sarığının üzerine Osmanlı padişahlarının "iki çatal eblak" denen çift sorgucunu takmıştır. "İki çatal eblak",[123] İstanbul alındığı zaman Ak Şemseddin tarafından Fatih'e sunulmuştu.

Metne göre Süleyman, "elindeki şahini kuşların üzerine salmaktadır". Demek ki, Osmanlı padişahının elinde tuttuğu avcı kuş, mensup olduğu Kayı boyunun *ongun*'u şahindir.[124] Resimde Yakındoğu *falco peregninus* cinsine benzemektedir. Yerde bir karacaya hücum eden doğan ise açık renkli tüyleriyle, çakır cinsine benzemektedir.

Osmanlı devri Türk doğancılığının son ve ileri bir safhası oldu. Bin yıla yakın bir devir yaşayan Türk doğancılığı artık bir ilim haline girmiş ve uzak memleketlere kadar etkili oluyordu. İngiliz yazarları, kendi doğancılık tabirlerinde "yarak"[125] gibi

---

[120] Alî b. Emîr Bîk (Bek: Türk unvanı) Şirvânî'nin eseri olan H. 965 tarihli Farsça *Süleymân-nâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, yazma H 1517, varak 132.

[121] Bkz. dipnot 42.

[122] P. Pelliot, *a.g.y.*, "Khotaz".

[123] Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, İstanbul H. 1312, c. I, s. 113.

[124] Bkz. dipnot 15 ve 16.

[125] Yarak için bkz. A. von Le Coq, "Bemerkungen über die Türkische Falknerei," s. 2, Schott,

Türkçe kelimelere dikkati çeker. Denilebilir ki, gerek doğancılık, gerek doğancılığın sanatta tasvirini Türkler çok sevmiştir. Bir Osmanlı bâz-nâmesinin tabiriyle doğancılık ve onun tasviri konusunda Türk'ü yenen yabancı bir hüner sahibi çıkmadığı söylenebilir:

"Türk üstadını yenmemiştir tat."[126]

"Zur Uigurenfrage II," *Abhandl. d. Königl. Akad. zu Berlin*, Berlin, 1875'e atıf. Bu söz XIX. yüzyılda İngilizceye geçmiş.

[126] Üniversite Kütüphanesi Osmanlı bâz-nâmesi No 650'deki bu mısraı bana lütfedip Prof. Osman Turan bildirmiştir.

KAYNAKLAR

Alî b. Emîr Bîk Şirvânî, *Süleymân-nâme*, H. 965 tarihli Farsça yazma, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, yazma no. H 1517, varak 132.

Âsım Efendi, *Burhân-i Kâtı Tercümesi*, İstanbul H. 1287.

Atıl, E., *Ceramics from the World of Islam*, Washington 1973.

Bang, W., ve Racmati, G. R., "Die Legende von Oghuz Qaghan," *Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1932.

Beal, S., *Si-yu-ki*, Kalküta 1963.

Belenitzkiy, A. M., Bentoviç, I. B. ve Bol'şakov, O. G., *Srednevekovıy gorod Sredney Azii*, Leningrad, 1973.

Blochet, E., *Musulman Painting*, Londra 1929.

Brentjes, B., "Zur Westtrift Ost-und Zentralasiantischer Motive in Skytischer Zeit," *Protokollband der XII. Tagung der Perm. Int. Altaistic Conf.*, Berlin 1974.

Clauson, G., *An Ethymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.

Deny, J., "Tughra," *Encyclopedia of Islam*, Leyden 1934.

Doerfer, G., *Türkische und Mongolische Elemente in neu-persischen*, Wiesbaden 1963.

Dowson, J., *A Classical Dictionary of Hindu Mythology*, Londra 1961.

Drevneturskiy Slovar', Leningrad 1969.

Eberhard, W., *Sternkunde und Weltbild im alten China*, Taipei 1970.

El-Câhiz, *Kitâbü'l-Hayavân*, Kahire, H. 1357.

——, *Risâle-i ilâ'l-Fatih bin Hâkân fi'l-Menâkıbü't-Türk*, G. von Vloten baskısı, Brill 1903.

Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1964.

Esin, E., "And," *K. Erdmann Hatıra Kitabı*, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Türk-İslam Sanat Tarihi Enst. Yayınları, İstanbul 1969.

——, "Bedük Börk," *Proceed of the IXth Meeting of the Perm. Int. Altaistic Conf.*, Napoli 1970.

——, "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1970.

——, "Son Çagatay Devrinde Doğu Türkistan'dan Resimli Bir Han Silsilenamesi," *İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi, Z. V. Togan Hatırasına*, c. V/1-4, İstanbul 1973.

——, "The Horse in Turkish Art," *Central Asiatic Journal* X/3-4, Wiesbaden 1964.

——, "The Hunter-Prince in Turkish Iconography," *Die Jagd bei den Altaischen Völkern.*

——, "The Turkish Baqşı and the Painter Muhammad Siyâh Qalam," *Acta Orientalia XXXII*, Kopenhag 1970.

——, "Tugrıl and Karakuş," *Annali dell'Istituto Or. di Napoli*, 1976.

——, "Two Miniatures from the Collections of the Topkapı Museum," *Ars Orientalis V*, Michigan 1960.

Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, İstanbul H. 1312.

Fuchs, W., "Huei-ch'aos Pilgerreise durch Nordwest Indien und Zentralasien um 726," *Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1938.

Gabain, A. von, *Das uigurische Königreich Chotscho*, Berlin 1961.

Gençosman, N. ve Uzluk, F. N., *Ibn Bîbî'nin Farsça Muhtasar Selçuklunâme'sinden Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, Ankara 1941.

Gerdîzî, *Kitâbü'z-Zeynü'l-Ahbâr*, Berlin 1928.

Granet, M., *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1959.

Hamilton, J. R., *Les Ouighours à l'époqne des Cinq Dynasties*, Paris 1955.

Henning, W. B., "The Choresmian Documents," *Asia Major*, yeni seri, c. XI, Londra 1965.

Hofmann, H. F., "A Short Notice on Some mss on Falconry Interesting the Altaist," *Vortraege der VIII. Perm. Int. Altaistic Conf., JAV*, Wiesbaden 1968.

Ibnü'l-Nedîm, *el-Fihrist*, tarihsiz Kahire baskısı.

Jivopis drevnego Pyancikenta, Moskova 1954.

John, K., *Die Geschichte der Oguzen des Raşîd ad-Dîn*, Viyana 1969.

Kalkaşandî, *Şuhü'l-A'şa*, Kahire, H. 1383.

Kâzım Kadrî, H., *Türk Lugatı*, İstanbul 1928.

Kazvînî, *'Acâ'ibü'l-Mahlûkât*, Kahire, H. 1376.

Kilisli Rıfat, "Türkçe Baznâmeler," *Türkiyat Mecmuası*, 7-8.

Kitâbü'l-Beyzâre, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Arapça yazma H 2102 .

Klyaştornıy, S. G., *Drevneturskie runiçeskie pamyatniki*, Moskova 1964.

Kocatürk, V. M., *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1964.

Laszlo, G., *Steppenvölker and Germanen*, Berlin 1971.

Le Coq, A. von, "Bemerkungen über die Türkische Falknerei," *Baessler Archiv IV*, Leipzig 1914.

Levin, M. G. ve Potapov, L. P., *The Peoples of Siberia*, ABD 1964.

Ligeti, L., "Autour du Säkiz Yükmäk Yarıq," *Studia Turcica*, Budapeşte 1971.

Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden 1958.

——, *Kutscha*, Wiesbaden 1969.

Mackerras, C., *The Uighur Empire*, Canberra 1968.

Mahmud Kaşgarî, *Dîvân-ü Lugati't-Türk*, A. Atalay baskısı, Ankara 1940-43.

Makdisî, *Ahsenü't-Takâsîm fi'l-Marifetü'l-Ekâlîm*, Leyden 1906.

Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, Kahire, H. 1377.

Muhammed Ibn 'Alî el-Kâtib el-Semerkandî, *Ârâdü's-Siyâset fî Agrâzü'r-Riyâset*, Leyden Üniversitesi yazma 904.

Muhammed Mehdî Han, *Seng-lâh*, G. Clauson baskısı, Londra 1960.

Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, ed. Schefer, Paris 1882.

Nizâmî, K. A., *Some Aspects of Religion and Politics in India During the Thirteenth Century*, Yeni Delhi 1961.

Orkun, N., *Eski Türk Yazıtları*, Istanbul 1936-41.

Ögel, B., *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971.

Pelliot, P., *Notes on Marco Polo*, Londra 1959.

Pritsak, O., "Kara-hanlılar," *Islam Ansiklopedisi*, Istanbul 1955.

——, "*Qara.* Studie zur türkischen Rechtsymbolik," *Z. V. Togan'a Armağan*, Istanbul 1950-55.

Pugaçenkova, G. A. ve Rempel, L. I., *Istoriya iskusstv Uzbekistana*, Moskova 1965.

Radloff, W., *Suvarnaprabhâsa, aus dem uighursichen ins deutsche übersetzt*, Leningrad 1930.

——, *Tişastvustik, ein in Türkisischer Sprache bearbeitetes buddhistisches Sûtra*, Osna brück 1970.

——, *Versuch emes Wörterbuches der Turh Dialehte*, Gravenhage 1960.

Rémusat, A., *Histoire de la ville du Khotan*, Paris 1820.

Reşideddîn Tarihi, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1653

Rice, D. S., "A Seljuq Mirror," *First Congress of Turkish Art, Communications*, Ankara 1961.

Rudenko, S. J., "The Mythological Eagle, the Gryphon, the Winged Lion and the Wolf in the Art of Nothern Nomads," *Artibus Asiae*, c. XXI/2, Ascona 1958.

Sami, Ş., *Dictionnaire turc-français*, Istanbul H. 1329.

Schott, "Zur Uigurenfrage II," *Abhandl. d. Königl. Akad. zu Berlin*, Berlin 1875.

Schütz, E., "Einige Bemerkungen zu den Ungarischen Falkennamen," *Die Jagd bei den Altaischen Völkern*.

Se-Ma-Ts'ien, *Mémoires historiques*, E. Chavannes tercümesi, Paris 1967.

Shiratori, K., "A New Attempt on the Solution of the Fu-lin Problem," *Memoirs of the Toyo Bunko Research Department*, no. XV, Tokyo 1956.

Smirnova, O. I., *Katalog monet s gorodisca Pencîkent*, Moskova 1963.

Stein, M. A., *Ancient Khotan*, Oxford 1907.

Taberî, *Annales*, Leyden 1965.

Tolstov, S. P., "K istorii Xorezmskix Siyavuşidov," *Izvestiya Akad. Nauk SSSR*, ser. istorii, Moskova 1945.

Tsung-tung-chang, *Der Kult der Shang Dynastie*, Wiesbaden 1970.

Tuna, O. N. ve Bosson, J. E., "A Mongolian Phags-pa Text and Its Turkish Translation."

Tuna, O. N., "Kök-Türk Yazıtlarında Ölüm Kavramı," *Bilimsel Bildiriler, VIII. Türk Dil Kurultayı*, Ankara 1960.

Uzun Firdevsî, *Süleymân-nâme*.

Uzunçarşılı, I. H., *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1961.

Vakturskaya, V. N., "Iranskiy sosud iz Urgença," *Materialı Xorezmskoy ekspeditzii*, c. IV, Moskova 1960.

Viré, F., "Bayzara," *Encyclopaedia of Islam*, Leyden 1960.

Williams, J., "The iconography of Khotanese Painting," *East and West* c. 23/1, 2, Roma 1973.

Yagodin, V. N., *Voprosı antropologii i material'noy kulturı Kerdera*, Taşkent 1973.

Yâkût er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, 1955.

Yetkin, Ş., "Türk Çini Sanatından Bazı Önemli Örnekler ve Teknikler," *Sanat Tarihi Yıllığı I*, İstanbul 1964-65.

Yetkin, Ş., "Yeni Bulunmuş Figürlü Mezar Taşları," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1970.

Yule, H., *The Book of Ser Marco Polo*, Londra 1929.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, R. Arat baskısı, İstanbul 1974.

Zélénine, D., *Le culte des idoles en Sibérie*, Paris, 1952.

TUĞRIL VE KARAKUŞ*

B. Brentjes,[1] MÖ VI.-IV. yüzyıl Huai devrine ait bir Çin heykelindeki, pençeleriyle bir insanı kavramış dik kulaklı yırtıcı kuşu (R284), kulağa benzer dik bir sorgucu olan avcı baykuş olarak tanımlanmıştır. Brentjes, Huai heykelciğindeki (R285) kulağa benzeyen dik bir sorguca sahip avcı baykuş ile "kulaklı ve ibikli efsanevi kartal" denilen, MÖ I. binyıl Avrasya göçebe sanatının yırtıcı kuşlar ve akbaba karmasından (R286) esinlenilmiş[2] olduğu söylenen griffon başı arasındaki benzerliğe de dikkat çeker.

Brentjes'in ifadesi, özellikle Doğu etkisinin doğal olarak daha fazla hissedildiği Altay'ın doğu bölgelerinde, Pazırık ve Noin-ula'daki göçebe sanatın fantastik yırtıcı kuş tasvirine (R287) uygun görünmektedir. MÖ II.-MS II. yüzyıl arasındaki tarihlere ait Altay Berel mezarı, kulaklı ve ibikli olan ve daha çok Avrasya'nın Batı sınırların-

---

* "Tuğrıl and Ḳara-ḳuş," *Annali, a cura dei professori ufficiali dei Seminari di Studi Asiatici e Africani*, Istituto Orientale Di Napoli, Roma 1976, c. 36 (N. S. XXVI), s.189-231. Türkçeye Müfit Günay tarafından çevrilmiştir –yn.

1 B. Brentjes, "Zur Westtrift Ost- und Zentralasiatischer Motive in skythischer Zeit," *Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference*, Berlin 1974, s 157-58, Resim 13-16. İç Asya göçebe sanatında "iri kulaklı, ibikli, perçemli kartallar" ve griffonla bağlantılı baş hakkında bkz. S. J. Rudenko, "The Mythological Eagle, the Gryphon, the Winged Lion and the Wolf in the Art of Northern Nomads," *Artibus Asiae*, c. XXI/2, Ascona 1958, s. 103-107. Aral bölgesinde: S. P. Tolstov, *Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta*, Moskova 1962, Levha 65.

2 Bkz. dipnot 1.

daki efsanevi karakterli İskit akbabasına, kartala ve şahine benzeyen bir yırtıcı kuşu gösterir (R285). Öncelikle, baykuşa benzer bir kuş Garuda modelini üretirken, bu ibikli yırtıcı kuş çiziminin, *tuğrıl*'ın ait olduğu türün efsanevi özellikleriyle bağlantılı olacağını erken de olsa belirtelim.

Brentjes'in gözlemi, Watson'un görüşünü[3] akla getiriyor; Watson'a göre griffon başı motifi Çin'e, Huai devri sırasında Ti ve Jung göçebelerinin istilasıyla gelmişti. Türk sanatı araştırmacılarının bakış açısından ilginç olan şey, Ti ve Jung göçebelerinin Tibetlilerle karışmış proto-Türkler sayılmalarıdır.[4]

Brentjes'in çizdiği yoldan giderek kadim Çin hakkındaki Han devri kaynaklarına[5] dönülecek olursa, Çin'in kuzey ve batı sınırlarındaki kartal burunlu Moğol olmayan halkların yırtıcı kuş motifinin temelinde baykuş olduğu görülür. Huang-ti tarafından yenilgiye uğratılıp başı kesilen bir "barbar" kralın maskesi olan, kötülükten koruyan *T'ao-t'ieh* maskesi, baykuşun özelliklerini diğer hayvanların özellikleri arasında sunmaktadır. Baykuş, kuzey ve batı göçebelerinin madeni eserler gibi el sanatlarıyla bağlantılıdır ve bronz güğüm ve davul gibi yaygın olarak kullandıkları eşyaların üzerinde tasvir edilmiştir.[6]

Çaylak, akbaba, kuzgun gibi diğer yırtıcı kuşlarla birlikte baykuşun totemle, *kut*'la, hanedanlık armacılığıyla ilgili bir özelliği vardı ve eski Kuzey Çin'de saltanat süren yabancı hanedanların sancaklarında görülürdü.[7] Yırtıcı kuşlar ana yönler ve temel unsurların renklerine ilişkin geleneklere göre siyah, sarı ya da kırmızı renklerde tasvir edildi. Muhtemelen proto-Türk olan Chouların[8] (MÖ 1050-249) ateş ve güneş kırmızısı kuzgunu beyaz zemin üzerine tasvir edildi ve suda yaşayan yaratıklar ona kurban olarak sunuldu.

Yine diğer yırtıcı kuşlarla birlikte baykuş, göğün başucu noktası {zenit}, yaz gündönümü (beşinci ayın beşinci günü), ateş *yang* ilkesinin ve gök gürültüsünün doğuşu gibi kozmik kavramlarla bağlantılıdır.[9] Benzer kozmik anlamlara sahip diğer

---

3 W. Watson, *China*, Bristol 1961, s. 161-63.

4 O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin 1925, c. I, s. 38.

5 M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1959, s. 373, 515-47.

6 *A.g.y.*, s. 515-47, 527, 544, 543.

7 *A.g.y.*, s. 247 (not 1) 242 (not 3), 266, 372 (not 3), 375, 357, 387-88; 515, 536.

8 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s. 19, 33.

9 M. Granet, *a.g.y.*, s. 532, 534, 372, 375, 377, 576-77.

kuş figürleri,[10] sülün ve bahar ekinoksu sırasında başucu noktasında parlayan ve kendisine kurban olarak yılanlar sunulan Kızıl Kuş (şemsi kuzgun, daha sonraları anka) takımyıldızıydı. Kızıl Kuş, kış gündönümü, Kuzey ve Kuzeyli "Kara Krallar" ile bağlantılı olan bir Karakuş[11] özelliğine sahipti.

Eski Şang devrinin yırtıcı su kuşları gibi[12] baykuş da, Çin'de uğursuz sayılmasına karşın, semavi bir haberci olarak görülmüştür. Baykuşun gök tanrısının kızı olduğu ve kurban etmek üzere küçük kızları kaçırdığı, ölülerin ruhunu taşıdığı söylenmiştir.[13]

O zaman burada, gök tanrısına kurban sunmanın simgesi olarak pençelerinde bir insan[14] (R284) tutan baykuşu gösteren Huai devri heykelciğinin olası bir anlamını buluyoruz.

İç Asya göçebe sanatının "kulaklı yırtıcı kuşu" ile Huai devri avcı baykuş tasviri arasında Brentjes'in kurduğu bağlantı, göçebe sanatı alanında da paralel yorumların kapısını açıyor. MÖ 1. binyıl göçebe sanatında geniş yer bulan dik kulaklı ve pençelerinde bir dağ keçisi taşıyan yırtıcı kuş motifinin (R287), çoğu kez bir çift karacanın üzerinde süzülen aslan başlı el-Ubeyd kartalı ya da aynı şekilde dağ keçisi kaçıran İç Asya avcı kartalının gerçekçi bir tasviri veya bahar ekinoksunun veya hanedanlık *ongun*'larıyla temsil edilen iki kardeş boyun çarpışmasının simgesi olarak, Mezopotamya motiflerinden esinlenilmiş olduğu düşünülmüştür. Çin baykuşuyla dik kulaklı göçebe yırtıcı kuş arasındaki benzerlik göçebe kompozisyonunun Çin kompozisyonuyla aynı anlamı taşıyabileceğine işaret etmektedir. Dik kulaklı yırtıcı kuş, semavi ihtişamda ölmeye yazgılı kurbanını pençeleyen *kut* verici ya da öldürücü göksel ulak ya da hanedanlık *ongun*'unda görülen bir boy önderi olabilir. *Suvarnaprâbhasa*'da da, kurban edilme ve Mahasattva'nın ilahlaştırılması güvercin yakalayan bir yırtıcı kuşla simgelenir.

---

[10] M. Granet, *a.g.y.*, s. 532, 375; Se-Ma-Ts'ien, *Mémoires historiques*, çev. E. Chavannes, Paris 1967, s. 64 (not 2) (Kuş takımyıldızı)

[11] M. Granet, *a.g.y.*, s. 372 (not 3). W. Eberhard, *Sternkunde und Weltsbild im alten China*, Çin 1970, s. 81-82 (Karakuş, su, Kuzey, Kara Kral, yani Kuzey Kralı, denge ve kulaklar vb.'yi içeren karakuş simgeleri çevrimi).

[12] Tsung Tung-Chang, *Der kult der Shang-Dynastie im Spiegel der Orakielinschriften*, Wiesbaden 1970, s. 234. *A.g.y.*, s. 203. (Kuş takımyıldızına yılanların kurban edilmesi)

[13] M. Granet, *a.g.y.*, s. 527-28.

[14] J. Nobel, *Suvarnaprabhāsatama sütra*, Leyden 1958, s. 341.

Dağ keçisi ya da geyik türü hayvanlar yakalamış dik kulaklı kuş başı motifi, genç Esik savaşçısının altın kemer tokasında görülür.[15] Esik mezarı (Alma-Ata yakınında) MÖ VII.-IV. yüzyıllar arasına tarihlendiriliyor ve bu mezarda üzerinde Kök Türk alfabesinin eski bir biçimiyle yazıldığı düşünülen bir yazıta sahip gümüş bir kadeh bulunmuştur. Burada görülen, hayvan kurbanı ya da ölünün hanedanlık *ongun*'unu taşıyan dik kulaklı yırtıcı kuş motifinin Türk prototipidir. Şimdiden Kök Türk yazıtlarının göksel *kut*'u şu kelimelerle tanımladığını belirtebiliriz: "Gök tanrı onları tepelerinden yakalayıp yukarı götürdü." Üstelik dağ keçisinin çok eskiden beri Kök Türklerin hanedan simgesi olduğu görülür.[16] Dik kulaklı kuş başı, Esik savaşçısının kılıç kabzasında da aynı şekilde tasvir edilir. Dik kulaklı yırtıcı kuş başı motifi, muhtemelen griffon başlı ejder-kılıçları efsanesiyle bağlantılıdır.[17] Gerçi Türkler arasında simgesel yırtıcı kuşların yaygınlığı düşünüldüğünde fantastik yırtıcı kuşun *ongun* olarak önemi de reddedilemez.

Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında Orta Asya ve Hindistan sınırlarında Kuşan İmparatorluğu'nun ve onun Budist sanatının doğuşunu beraberinde getiren doğu göçebe kabilelerinin ırksal kökeni henüz netleştirilememiştir. Kuşanlar üzerindeki Grek-Roma-İran kültürünün etkileri açık olsa da, Shiratori'nin[18] Kuşan imparatorluğunun kurucularını Türk olarak gördüğünü Türk sanatıyla ilgilenenler zaten bilirler. Brentjes,[19] Kuşanların Doğu ve Orta Asya kültürel mirası içinde avcı baykuşu da sayar. Çin'de insan yakalayan avcı baykuş, Kuşan kültüründe, Ganymedes'i kaçıran göksel kartal ve Hint efsanesinde kuşların kralı akbaba-cin Garuda'ya[20] karşılık gelir. Garuda, "beyaz bir yüz" "kırmızı bir beden" ve "altın sarısı kanatlar"la tasvir edilmiştir. Kadim Çin'in güneş kuzgunu[21] gibi akbaba-cin de, kapıp götürdüğü yılanların düşmanıydı. Onu, tanrıların kralı İndra'ya teslim etse de sonsuz hayat *ambrosia*'-

---

[15] R. Rolle, "Neue Ausgrabungen Skythischer und sakischer Grabanlagen," *Prahistorische Zeitschrift*, c. 47/1, Berlin 1972.

[16] Kök Türk yazıtları hakkında bkz. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-41, c. I, s. 34. Keçe: Mannay-ool hakkında bkz. *a.g.y.*

[17] Bkz. E. Esin, "L'arme zoomorphe du guerrier turc, étude iconographique," *Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference*, Berlin 1974.

[18] K. Shiratori, " A New Attempt on the Solution of the Fu-lin Problem," *MRDTB*, sayı 15, Tokyo, s. 233.

[19] B. Brentjes, *a.g.y.*, s. 156-57, Resim 13-17.

[20] J. Dowson, *A Classical Dictionary of Hindu Mythology*, Londra 1961, "Garuda" maddesi.

[21] Çin güneş kuzgunu hakkında bkz. dipnot 7, 10, 11.

sını taşımıştır bir kez. Bu nedenle Garuda yılanlarla, ambrosia kadehi ya da şişesiyle ve hükümdarın ihtişamıyla bağlantılıydı. Kuşan sanatında Garuda tarafından kaçırılan insan kurbanlar, erkek ve dişi yılan tanrılar olarak göründü[22] (R288).

Bu bağdaştırmacı Garuda ikonografisi, Kök Türk ve Batı Türk (550-740) devirlerinde ve Doğu Türkistan'ın Uygur (840-1214) devrinde Orta Asya Budist sanatına aktarıldı. Kulaklı ve sorgucumsu perçemi olan alacalı yırtıcı kuş (R289), ya da çift başlı yırtıcı kuş (R290) veya yine yarı insan kuş-cin biçimindeki (R291) Garuda, VI.-VIII. yüzyıllarda Orta Asya'da birçok tapınakta görülür.[23] Garuda, kulaklı ve sorgucumsu perçemli yırtıcı bir kuş olarak da Kök Türk alfabesiyle yazılmış üç Türkçe Budist kitabenin bulunduğu Kum-tura[24] (R289) Budist külliyesindeki tapınağın kubbesinde yer alır.[25] Uygur sanatında göksel binek ve bebek kaçıran yarı insan yırtıcı kuş-cine(R292) çok fazla rastlanmaz.[26] Bu belki de küçük kızların kurban verildiği baykuş görünümlü göksel haberciye ilişkin Çin temasını hatırlatıyor.[27] Türkçe Budist metinlerde Garuda'ya Garudi ya da Karuti veya "Telim Karakuş" (siyah renkli yırtıcı kuş) deniliyordu.[28] Burada Garuda ile güneş kuzgununun bir görünümü olan Çin "Karakuş"u arasında bir karışımın ortaya çıkmış olduğu anlaşılıyor.[29] Garuda, siyah renkli, altın kanatlı yırtıcı kuş görünümünde Türk Budist sanatında varlığını sürdürdü ve Budist olmayan kültür alanlarına geçti. Tun-huang'daki bir Maniheist tapınakta Kök Türk yazısıyla yazılmış ve muhtemelen VIII.-IX. yüzyıllara ait bir fal

---

22 A. von Le Coq, *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*, Berlin 1925, Resim 147, 148, 149.

23 A. von Le Coq, *a.g.y.*, Resim 237, 239. A. Grünwedel, *Altbuddhische Kultstaetten in chinesch Turkestan*, Berlin 1912, bkz. "Garuda" dizin maddesi; tapınakların kubbesinde tasvir edilen ve bir kubbenin temel parçası olarak Garuda başı tasvirleri için bkz. s. 169.

24 A. Grünwedel, *a.g.y.*, Resim 24.

25 Kum-tura hakkında bkz. A. von Le Coq, *Die Buddhistische Spaetantike Mittelasiens*, Berlin 1922-28, c., III, s. 13 ve L. Hambis, *Sculptures et peintures d'Asie Centrale, inédits de la Mission Pelliot*, Paris 1956, s.5.

26 A. von Le Coq, *Chotscho*, Berlin 1913, Lev 33 ve s. 16, Resim 1. A. Grünwedel, *a.g.y.*, s. 230 (göksel binekler olarak Garuda ve kartal)

27 Bkz. dipnot 13.

28 W. Radloff, *Tişastvustik, ein in Türkisischer Sprache bearbeitetes buddhistisches Sûtra*, Osnabrück 1970, s. 30 (*yekler, telim karakuşlar, kantarviler*), s. 31 (*yekler, rakşaslar, asuriler, karutiler, kantarviler*). Garudi için bkz. *Drevnturskiy Slovar'*, Leningrad 1969.

29 Bkz. dipnot 11.

kitabı olan *Irk Bitig*,[30] yırtıcı kuşu Budist metinlerindeki[31] gibi "telim Karakuş," "altın kanatlı" adı altında, ancak kadim Çin geleneğindeki gibi su yaratıkları avcısı olarak tanımlıyor.[32]

> Ben siyah renkli altın kanatlı yırtıcı kuşum. Bedenim tamamen gelişmeden deniz kıyısına uzanmaya ve canımın istediğini yakalamaya (başlarım). İstediğimi yerim. (Her avı yakalayacak kadar) güçlüyüm.[33]

Irk Bitig gökyüzünün diğer kadim kuş simgelerini de muhafaza eder.[34] *Irk Bitig*'de Türk gök tanrısı Tengri'nin[35] hizmetkar kuşu olarak gösterilen yine siyah renkli bir kuş ya da kuzgun veya leş kargasıdır (*kuzgun*) (muhtemelen Çin güneş kuzgunundan başkası değildir).[36] Bu kuzgunlar Uygur Bögü Kağan'ın da kuşlarıdır.[37] Türkler tarafından da bilinen Kızıl Kuş takımyıldızına Türkçe Kızıl Sagızgan (Kızıl Saksağan) denilmiştir.[38] Bir dağ keçisini yakalamış yırtıcı kuşu gösteren eski göçebe kompozisyonu (R293), Kök Türk Bilge Kağan'ın (ölm. 734) (Kızlasov'a göre başka bir kağanın) lahdi üzerindekini çağrıştırır gibidir.[39] Rölyef tahta çıkmış bir şehzadeyi ve sol üst köşede Kök Türk hanedanı damgasını oluşturan, bir keçi piktogramı üzerinde yırtıcı bir kuşu göstermektedir.[40] Rölyef, mezarın kutsandığı günlerde, 735 baharı ortalarında (bu nedenle Kızıl Saksağan takımyıldızı göğün başucu noktasında parlamaktadır) rölyefi imzalayan üç Türk sanatçısının eseridir.[41] Bu

---

30 N. Orkun, *a.g.y.*, c. II, s. 73-93.

31 Bkz. dipnot 20, 28.

32 Bkz. dipnot 12 (yırtıcı su kuşları) ve dipnot 11 (karakuş).

33 N. Orkun, *a.g.y.*, c. II, s. 73.

34 *A.g.y.*

35 N. Orkun, *a.g.y.*, c. II, s.87, fal LIX.

36 G. Clauson, *An Ethymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.

37 J. Boyle, "*Atâ Malik Juvaînî, The History of the World-Conqueror*, Manchester 1958, s. 57 (Farsça *zâg* kelimesi Cüveynî tarafından kullanılıyor).

38 O. Pritsak, "*Qara*. Studie zur türkischen Rechtsymbolik," Z. V. *Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55, s. 249.

39 W. Radloff *Atlas der Alterthümer der Mongolei*, St. Petersburg 1892-99), Levha XV/2. L. R. Kızlasov "O naznaçenie dreneturskix izvayaniy izobrayuşçix lyudey", *Sovietskaya arxeologiya*, 1964/2.

40 Bkz. Mannay-ool.

41 N. Orkun, *a.g.y.*, c. II, s. 121, 123, İsimler: "tekeş Kül Tudun'un kardeşi", Azganaz Er

bilgi parçaları, Kök Türk devrinde, dağ keçisi kaçıran yırtıcı kuş motifinin açıklanmasına yardım edebilir belki (keçi piktografik hanedan tamgası biçiminde lahit üzerinde görülmektedir). Bile Kağan'ın ana babasının *kut* almak üzere göğe kaldırılmasına ilişkin Kök Türk[42] yazıtlarında şu kelimeler kullanılır: "Gök tanrı onları tepelerinden yakaladı ve yukarı doğru yükseltti). Bilge Kağan'ın mezarındaki yırtıcı kuş ve keçi piktogramı tasvirlerinin net bir açıklaması, Bilge Kağan'ın mezar kitabesinde belirtildiği gibi, göksel haberci yırtıcı kuşun (piktografik hanedan mührüyle tasvir edilen) Bilge Kağan'ı cennette ululanması ya da öldükten sonra göğe "uçması"[43] için yükseltmesi olabilir. Bilge Kağan'ın lahdi üzerinde, Bögü Kağan efsanesinde de bahsedilen Türk gök tanrısı Tengri'nin hizmetkar kuşu kuzgun gibi kutlu bir kuş olması beklenilebilirdi ya da 735 baharında Bilge Kağan'ın mezarı kutsandığı zaman gökte parlayan Kızıl Saksağan takımyıldızının simgesi gibi bir astrolojik kuş düşünülebilirdi. Ancak kompozisyonu imzalayan Kök Türk sanatçıları tarafından yapılan gerçekçi yırtıcı kuş tasviri (R294) bu kuşların hiçbirine ait değildir; uzun kuyruklu, kısa kanatlı tuğrul gibi ya *accipitridae* (çakır) (R263) türü ya da sungur gibi *hierofalco-gerfalco* türü bir yırtıcı kuştur. Bu dönerek uçan yırtıcı kuşun 809'da[44] Uygurlar tarafından *ongun* olarak benimsenmesi gibi bir boyun ya da kişinin *ongun*'u veya Karakuş, Tuğrul, Sungur gibi Türk tiginlerine verildiği Kaşgarî tarafından da doğrulanan yırtıcı kuş isimleri konusunu gündeme getirir.[45] Çinliler tarafından yapılan mezar heykelinde ankaya benzeyen türü belirsiz bir kuşun başlık üzerinde tasvir edildiği Kül Tigin örneğinde konu ele alınmıştır. O. N. Tuna, Türk hükümdarların ölümüyle ilgili bölümlerde görülen *kergek* kelimesinin hükümdarın ruhunun kanatları (*ker-*) açık bir kuşa dönüştüğüne işaret edebileceğini düşündü ve genel olarak Farsça sa-

---

Agar, Çiner. Bilge Kağan'ın mezarının kutsanması hakkında bkz. Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken*, Wiesbaden 1958, s. 376. Kızıl Saksağan takımyıldızı hakkında bkz. dipnot 11, 37.

42 N. Orkun, *a.g.y.*, c. I, s. 34.

43 N. Orkun, *a.g.y.*, c. I, s. 166 Ş-12: *ḳan'gım ḳağan uçdı.*

44 J. R. Hamilton, *Les Ouighours à l'épogne des Cinq Dynasties*, Paris 1955, s. 51.

45 A. von Le Coq, "Bemerkungen über die Türkische Falknerei," *Baessler Archiv IV*, Leipzig 1914, s. 11. Kaşgarî tarafından belirtildiği gibi, tiginlere verilen yırtıcı kuş isimleri eski Türkçe yazmalarında geçiyor ("Tigin" maddesi). Ayrıca bkz. s. 1083 ek. Q. Maniheist Türkçe belge Kao. 0107 Kök Türk harfleriyle, Sınkur Tigin'den bahsedildiği yerde. Ayrıca bkz. P. Zieme, "Ein Turfanfragment einer türkischen Erzaehlung," *Altorientalische Forschungen I*, Berlin 1974.

nılsa da Türkçe kökenli bir isim olması muhtemel *kerges* (akbaba) dahil bazı örnekler ileri sürdü.[46]

Kaşgarî tarafından *rahama* (kartal, akbaba) olarak tercüme edilen il-kuş, "hükümdar kuşu" anlamına gelir.[47] Sanat tarihindeki yerine bakılırsa, Garuda gibi akbaba cinsi kuşlar Uygur resimlerinde[48] çoğu kez göksel binek olarak tasvir edilmiştir. Bununla birlikte Le Coq, Uygur duvar resimlerinde Garuda'yla mücadele eden siyah, avcı kartal ve Koço Kağan sarayındaki biçimsel özellik sergileyen resimlerdeki çakır (tuğrul cinsi) tasvirlerini de kaydeder. VIII. yüzyıl Arap kaynaklarının tuğrulu en soylu Türk kuşu olarak belirttikleri görülecektir. Bu nedenle tuğrulu Bilge Kağan'ın lahdindeki *accipitridae* özelliklerine sahip bir kuş olarak görme eğilimi gösterilebilir (R294). Ancak Türk edebiyatında şehzadenin ölümünü belirtmekte kullanılan "*şungḳur boldı*" (o bir akdoğan oldu) ifadesi ve (beyaz akbaba olarak görülen) akdoğan türlerinin kartallarla birlikte muhtemelen Kök Türklerden gelen Hakani hükümdarlarına armağan olarak verilmesiyle ortaya çıkan sungur alternatifi de reddedilemez.[49]

Kuşan devrinin bir adamı ya da kadını kaçıran baykuşumsu Garuda'sına[50] benzer bir kompozisyonu, Sibirya'dan (Tomsk) (R295) Kazan'a (R296), Perm'e (R297, R298) ve Macaristan'da Nagyszentmiklós'a (R299, R300) uzanan muazzam genişlikteki bir bölgede, Türk göçebelerin ya da yarı göçebelerin metal eşyalarında tasvir edildi. Motifler ilkellikten mükemmelliğe uzanan bir çeşitlilik gösterir ve Türk göçebe sanatının V.-X. yüzyılları arasına rastlar.[51] Perm'de bulunan (R298) söz konusu motif-

---

[46] L. Jisl, "Kül Tigin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeolojik Araştırmaların Sonuçları," *Belleten*, XXVII/07, Temmuz 1963, Resim 1. Tuna, (1960) s. 144-46, dipnot 21.

[47] G. Clauson, *a.g.y.*, *il-kuş*'taki *il*'i küçük düşürücü anlamda görür ve bunu akbaba olarak tercüme eder. Bununla birlikte Kaşgarî *il*'i "hükümdar"la aynı anlamda ifade eder. Âsım'a (*Kâmûs)* ve Ahterî'ye göre *rahama*, kartal, siyah ve beyaz kartal (atalay) demektir.

[48] Uygur sanatında Garuda ve kartal binekler hakkında bkz. dipnot 23. A. von Le Coq, "Bemerkungen über die Türkische Falknerei," *Baessler Archiv IV*, s. 1. A. Grünwedel'e (*a.g.y.*) başvuruyor Resim 666 (saray duvar resmi). A. von Le Coq, *Chotscho*, Levha 33 (kafası görünmeyen dev, siyah yırtıcı kuş Garuda'ya saldırıyor).

[49] Bkz. G. Clauson, *a.g.y.*, "sungkur"; G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente in neupersischen*, Wiesbaden 1963, c. II, kayıt 1273 ve Gerdîzî, *Kitâbü'z-Zeynü'l-Ahbâr*, Berlin 1928, s. 84, dipnot 114'de yorumlandı.

[50] Bkz. dipnot 23.

[51] P. Smirnov, "Oçerki drevney i srednevekovoy istorii narodov srednego Povol'jya i

leri sergileyen gümüş levhaların önceden Sasanilere ait olduğu düşünüldü; ancak Türkçe yazılı Nagyszentmiklös kaplarıyla benzerliği ve VII. yüzyıla ait aynı tarzdaki[52] yöresel yırtıcı kuş tasvirli Perm levhalarına ilişkin bulgular, "Sasani" etiketinin rasgele kullanılmasından vazgeçilmesi gerektiğini ortaya koydu. Nagyszentmiklös kapları üzerindeki Türkçe yazıların lehçesi Oğuz Türklerinin Peçenek grubuyla bağlantılıyken, Yunanca yazılar, kadehin sahibini XI. yüzyılın başlarına kadar Tuna proto-Bulgar bölgesi ve Macaristan'da yaşamış olan Hıristiyan Türk hükümdarı Altun olarak belirliyor.[53] Nagyszentmiklós definesine ait 2 numaralı yüzük (R301) üzerindeki *tamga,*[54] Mavrodinov'a göre, runik Türkçe yazıtlarla birlikte Tuna proto-Bulgar harabelerinde bulundu. Kaşgarî benzer bir *tamga*'yı (R302) Osmanlı İmparatorluğunu kuran Ertuğrul'un (erkek tuğrul kuşu) geldiği Kayı boyuna atfediyor.

Aynı dönemde, insan kapmış baykuşumsu yırtıcı kuş, göçebe ve yarı göçebe Türk dünyasında yaygınlaşırken, Türk topraklarının ejderhayla beslenen fantastik yırtıcı kuşlarına ilişkin bilgiler VIII. yüzyılda ya da daha önce yaşamış bir Türk Hakan'a atfedilmiştir. Bu bilgilere Mes'ûdî tarafından H. 332/943'te yazılan *Mürûcü'z-Zeheb* ile birlikte doğancılık[55] üzerine VIII. yüzyılda yazıldığı söylenen bazı Arapça eserlerde rastlıyoruz. Bu nedenle Arapça eserlerin ilk nüshalarının sağladığı veriler güvenilir görünüyor. Arapça metinlerin ilk nüshalarının Halife Mehdi (775-785) zamanında üretildiği söyleniyor. Halife Harun Reşid zamanında (786-809) yaşayan Haccac b. Haytuma, Harun Reşid'in kütüphanesindeki tarihi kayıtlarda çoğu kez son

---

Prikam'ya," *MIA*, 28, 1952, Levha LVIII (Perm); M. N. Mavrodinov, *Les trésor protobulgare de Nagyszentmiklós*, Budabeşte 1943, Resim 64 (Sibirya, Perm), 62 (Perm) ve Nagyszentmiklós'dan kaplar, 2 ve 7.

52 Bkz. V. Y. Leşçenko, "Sasanidskoe blyudo Permskoy xudojestvennoy galery," *Sovietskaya arxeologieya.*

53 Bkz. J. Németh, *Die Inschriften von Nagyszentmiklós*, Budapeşte 1943. Yunanca yazılar ve Ayton (Altın) ismi için bkz. G. Vékony, "Zur Lesung der griechischen Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklos," *Acta archaelogica Akademiae Scientiarum Hungaricae*, t. XXV/3-4, Budaapeşte 1973.

54 M. N. Mavrodinov, *a.g.y.*, s. 81. Mahmud Kaşgarî, *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*, B. Atalay baskısı, Türk Dil Kurumu, Ankara 1943, c. I, s. 56, "Oguz" maddesi.

55 İbnü'l-Nedîm, *el-Fihrist*, tarihsiz Kahire baskısı, s. 452; *Kitâbü'l-Beyzâre*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Arapça yazma H 2102; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, Kahire, H. 1377, c. I, s. 187-91; Kazvînî, *'Acâ'ibü'l-Mahlûkât*, Kahire, H. 1376, s. 242-60. Süryaniceden Türkçeye çeviri: Hofmann, s. 81.

Emevi halifeleri Hişâm ve (724-43) ve Velid'in (743-44) baş avcısı olarak geçen, ünlü el-Gitrîf b. Kudâma el-Gassâni'ye gösterdiği bir kitap buldu. El-Gitrîf, kitabı Mehdi'nin (775-85) doğancılığı kabul ettiği zamanlarda yazılmış bir kitap olarak gördü.[56] Mehdi o zaman Arap gelenekleriyle yetişmiş Iranlı, Türk ve Yunan filozofların metinlerini birleştiren bir eser yazılmasını emretmişti. *Kitâb-i Hân* denilen Türkçe kitap "Türk tarhanlar" konusunda olduğu kadar, doğancılık ve tarih alanında da yetkin kabul edilen *Hâkânü's-Sahibü't-Türk*'e ya da *Melikü't-Türk*'e dayandırıldı.[57] Hakan'ın o çağda mı yoksa daha önce mi yaşadığı açık değildir. "*Hakan*'ın *Kitabı*'nda bulduk" ifadesi onun VIII. yüzyıldan önce yaşadığını ve kitabını o zamanlar yazdığını gösteriyor. Birçok *Beyzâre* metni Hakan'ın, bâzîlerle (*accipitridae*) yapılan doğancılık sanatının Romalı sezarlar, bazen de Doğu Roma'nın kurucu Konstantinos tarafından icat edildiğine dair bilgileri tekrarlıyor. Bir örnekte[58] Konstantinos'un doğancılığı, Iskenderiye Kütüphanesi yangınından kurtardığı bir kitaptan öğrendiği belirtiliyor. Doğancılık kitabı Süryaniceye ve Süryaniceden de Hakan'ın emriyle Pâryâb-i Merv'de bir Türk tarafından Türkçeye çevrildi. Türkler o zaman doğancılığı kendi ülkelerinin kuşlarına uyarladılar ve Hakan muhtemelen konuya ilişkin kendi kitabını yazdı. Türk hakanlar daha sonra bâzî ile avcılığın örneklerini sergilediler.

Kâzvinî'ye[59] kadarki bazı erken dönem Müslüman kaynakları, Arapların *sakr* (*sacer*), Iranlılar şâhîn (*falco*), Magriblilerin kartallarla avlanırken Türklerin avlanmakta bâzî türlerinden (*accipitridae*) yararlandığını tekrarlar. Bununla birlikte el-Câhiz[60] Türklerin kullandıkları gibi büyük bâzilerin kartal (ve de *accipitridae*) sayılması gerektiğini söyleyerek yırtıcı kuş türlerinin tanımlanması konusunda önemli bir katkı sağlıyor. Bu bâzîlerin erkeklerinin kartal olabileceğini bile ileri sürüyor. *Beyzâre I* yazması, gerçekten Türklerin kullandığı bâzîlerin *tuğrıl* (tuğrul), *cağrı* (çağrı) ve *grdî* (?) gibi büyük yırtıcı erkek kuşlar olduğunu belirtiyor. Bu eski göçebe ve Türk sanatında fark gözetmeksizin "kartal" denilen çeşitli yırtıcı kuşların sonradan karakuş ya da *burgut* denilen gerçek Iç Asya avcı kartalından ayrılması gerektiğine işaret ediyor olabilir. Avcı kartal siyah ya da kahverenginde, yağsız, dağınık te-

---

[56] *Beyzâre I* ve 2. Metin parçalarının ilk nüshası: *Beyzâre I*, varak 83.

[57] *Beyzâre I*, varak 12, 16, 83.

[58] *A.g.y.*, varak 83-4. Süryani orijinali: Hofmann, s. 81.

[59] Kazvînî, *a.g.y.*, s. 243.

[60] El-Câhiz, *Kitâbü'l-Hayavân*, Kahire, H. 1357, c. IV, s. 229.

lekli, küçük ve oldukça yassı kafalı, iri gagalı, geniş ve uzun kanatlı ve kısa kuyrukludur (R262).

Türk yırtıcı kuşlarına ilişkin *Beyzâre I*'de ve Mes'ûdî'de[61] tekrarlanan Hakan'm verdiği bilgiler, Türk topraklarındaki bâzî yavrularının "göksel hayvanlarla" beslenmelerinden dolayı genel olarak beyaz ya da açık renk tüylü olduklarını da belirtir. Türk topraklarına kış geldiğinde, soğuk havanın etkisiyle göğün en yüksek katında yaşayan bazı hayvanlar aşağıya düşer ve bâzî yavrularına yem olur. "Göksel hayvanların" ne olduğu, Harun Reşid ve Gitrîf üzerine bir bölümde ortaya konur. Onların bâzîlerinden biri, muhtemelen Türk topraklarına ait olan bir ak kuş, göğün en yüksek katından bir "kanatlı yılan ya da kanatlı balık" avlamıştır. Bu ifade açıkça devrevi olarak yazın gökte süzülmek için kanatları çıkan, kış gelince de yerin derinliklerine inen ejderlere ilişkin Çin-Türk efsanelerinden kaynaklanmıştır.[62] Yılan-avcısı akbaba-cin Garuda, Çin-Türk dünyasında ejderlerle birleştirilmiştir. Böylece Garuda miti Türkler aracılığıyla VIII. yüzyılda Yakındoğuya ulaşmış görünmektedir. "Hıtâ Türkleri" ülkesiyle bağlantılı olarak *Beyzâre I*'de sözü edilen ve aşağıda tekrar değinilen *grdî* adının, danıştığım Türkologlar tarafından herhangi Türkçe kelimeyle ilişkisinin kurulamadığını ve bu kelimenin *garuda*'nın Türkçe karşılığı olan *garudi*'nin bir biçimi olmasının mümkün görüldüğünü (Dr. Zieme hadisesindeki bazı tereddütlerle birlikte) eklemeliyiz.

Beyzâre I ve *II*'ye göre, bütün yırtıcı kuşların en yücesi ve en asili, Le Coq ve Doerfer tarafından büyük bir *accipitridae*, ibikli çakır *astur trivigartus*, Viré tarafından ise ibikli kartal *spitzaeus cirrhatus* olarak tanımlanan *tuğrîl* ya da *tuğrâîl*, Türkçe *tuğrıl*'dı.[63] *Tuğrıl*'ın Hazar Denizi civarında, Hazar bölgesinde, Harizm ve Ermenistan'a kadar uzanan civar yörelerde yaşadığı söylendi. Bu en iyi, en soylu, en yararlı, en değerli ve ihtişamlı yırtıcı kuş, hükümdarların her zaman sevdiği bir varlık olmuştur. Hazar bölgesi yırtıcı kuşuna atfedilen hükümdarlık özelliği hanedanlık ar-

---

[61] *Beyzâre I*, varak 21-2. Mes'ûdî, *a.g.y.*, c. I, s. 187-88.

[62] E. Esin, "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri," *SAD*, no 1, Ankara 1969, s. 162-68.

[63] *Beyzâre I*, varak 14-14v, 85v-86. Kimlik ve diğer kaynaklar için bkz. A. von Le Coq, "Bemerkungen über die Türkische Falknerei," *Baessler Archiv IV*, Leipzig 1914, s. 11. G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente in neu-persischen*, Wiesbaden 1963, c., III, kayıt 1345; E. Schütz, "Einige Bemerkungen zu den Ungarischen Falkennamen," *JAV*; F. Viré, "Bayzara," *EI*, Leyden 1960.

macılığıyla ilgili bir işlevin varlığını da gösterir. Semerkandî'nin kitabındaki, Hazar hakanının kartala benzer *ongun*'uyla ilgili bölüm gibi, hanedanlık armacılığındaki yırtıcı kuş[64] bahsi hatırlanacaktır. Geç döneme ait bir kaynağa göre, Attila'nın sancağında daha sonra Arpadların *ongun*'u olan *turil* denilen *astur* cinsi bir kuş vardır. Oğuz hakanlarının *ongun*'u olarak *tuğrıl*'ın biçimini *tuğrağ*'larına verdiği düşünülür. Selçuklu ve Osmanlı hanedanlarının kurucularına sırasıyla, Tuğrıl Bey ve Ertuğrul Bey denildi. Semerkandî,[65] Hakani hanedanının *ongun*'u olarak *ukâb*'dan (kartal) ve Sultan Sencer'e (1096-1157) adanmış olan *paygu* ya da *pigu*'dan da bahseder. Nerşâhî V.-VI. yüzyıl civarında Taraz'ın Batı Türk hükümdarının Bayâğü unvanından bahseder. Oğuzların Üregir grubunun *ongun*'u olan ve bir *astur badius* olarak tanımlanan *baygu* ya da *bigu*'nun, *paygu* ya da *pigu* ile gazal avlayan halktan kişileri öldüren Sencer tarafından hükümdarlık kuşu olarak görüldüğü açıktır. *Tuğrıl* bir *astur trivirgatus* ise *astur badius* bu kuşu andırabilir.

Beyzâre I'in bir bölümünde *tuğrıl*'dan bâzîden farklı, ayrı bir sınıf olarak bahsederken, başka bir nüshada *tuğrıl* bâzîlerin en büyüğüdür. *Tuğrıl* büyük başlı, narin pençeli ve kısa kanatlı (kanatların üstteki telekleri hacimli, altta saklı telekler ise zayıftır) olarak resmedilir. *Tuğrıl* döne döne yükselir ve sonra avına doğru iner. En büyük avları avlar ve su kuşlarını avlamada bâzî ve şâhinlerden üstündür. Bir turna sürüsüne salıverilen *tuğrıl*, her birine birer darbe vurarak on ila elli arası kuşu öldürür ve kendi payı olarak bir kuşu almasına izin verilir. Sahibi tarafından geri çağrılan *tuğrıl* uysal bir şekilde geri döner.

Bazıları daha eski olayları içerse de, *tuğrıl* hakkındaki sonraki dönemlere ilişkin bilgi kaynağımız X.-XII. yüzyıllara aittir. Kaşgarî IX. yüzyılda *tuğrıl*'ı bin kazı öldüren ancak birini yiyen yırtıcı bir kuş (*cârih mine'l-cevârîh*) olarak tanımlar. Firdevsî (930-1020) *tuğrıl*'ı "Çin Hakanı" tarafından Behram-ı Gür'a gönderilen muhteşem hediyeler arasında gösterir (430-438). Bir *tavk*'ın da (tuğ)[66] yer aldığı hediyelerin ta-

64 "Hâkân-i Hazar, in pâdişâh-i-'ukâb haybat...": Muhammed Ibn 'Alî el-Kâtib el-Semerkandî, *Arâdü's-Siyâset fî Agrâzü'r-Riyâset*, Leyden Üniversitesi codex 904, varak 103, 1288'de Attila'nın bayrağı ve *astur*'un bir çeşidi olan *turil* şekilnde tasvir edilmiş Arpad hanedanının *ongun*'u hakkında bkz. E. Schütz, *a.g.y.*, s. 105; J. Denny, Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmânî*'sinde "tugra" ve "tugrıl" kelimelerini gösteriyor.

65 Semerkandî, *a.g.y.*, varak 103 ve Nerşâhî, *a.g.y.*, s. 6. Kimlik için bkz. G. Doerfer, *a.g.y.*, c. II, kayıt 846. Oğuz *ongun*'u için bkz. *a.g.y.*

66 *Tavk* Türkçe *tuğ*'un (kuyruk tuğ) Arapça biçimidir: Taberi, Glossarium, s. CCCXLIV.

rınları, şairin yaşadığı devri hatırlatır. Çin hakanı, ülkesine o zaman Çin denilen (Mâçîn, gerçek Çin) Uygur hakanı ya da kendilerini Çin[67] hükümdarı olarak tanımlayan bir Doğu Türk hükümdarını temsil ederken, Behram-ı Gûr da, Gazneli Mahmud'un bir kişileştirmesi gibi görünmektedir. VIII.-X. yüzyıl Arap kaynaklarında *tuğrıl* bir Hazar bölgesi kuşuyken, X.-XI. yüzyıllarda Gazneli Mahmud'da Doğu Türk bölgeleriyle bağlantılandırılıyor. *Tuğrıl* isminin erken Doğu Türk belgelerinde yer aldığına ve Le Coq'un Koço Hakan sarayında *tuğrıl* olabilecek *accipitridae* tasvirleri gördüğüne yukarıda değinilmişti.[68] P. Zieme[69] lütfedip, içinde efsanevi bir hükümdarın ikinci oğlunun adının Tuğrıl, üçüncüsünün Arslan (Uygur hakanlarının unvanı) olarak geçtiği Turfan'da bulunan bir Türk destanı parçasını gösterdi.

Türkistan'a coğrafi ve kültürel olarak yakın olan Gazneliler çevresinde, avcı-kartal *tuğrıl*'dan kesinlikle farklıydı. Garuda, Hotan Hakani hanedanının unvanıydı ve Hakan karşılık olarak, o zamanlar daha küçük kuşlar olarak görülen şâhin ve bâzî vermişken, Gazneli Mahmud'un 1025'te Hotanlı Kadır Yusuf Han'a sunduğu avcı kartallar muhtemelen bir *ongun* şeklindeydi.[70] *Tuğrıl* bir zamanlar Türk hakanlarının *ongun*'u olsa bile, Türkistan'da, kendilerine "Çîn hükümdarı[71]" diyen büyük Türk hanedanı Hakanilerin yırtıcı kuş *ongun*'u yerini kartala bıraktı. Firdevsî muhtemelen, İran tahtının ve Sasanilerin mirasçısı olan Gazneli yöneticilere, *tuğrıl*'ı *ongun* olarak önermişti. Firdevsî, Hakani ve Gazneli sarayları arasında karşılıklı olarak yırtıcı kuş hediyeleri verilmesinden beş yıl önce ölmüş olsa da, aşağıdaki kelimelerle dile getirdiği kuşu, gerçek bir *tuğrıl*'ı yine de görmüş olabilir:

> Doğancılardan biri siyah tüylü bir kuş tutuyordu.
> Şâh'ın gözünde her şeyden daha soylu bu kuşun,
> Kendi siyah, pençeleri ve gagası sarıydı.
> Lacivert taşı üzerindeki altın gibi parlaktı.
> Herkes ona tuğrıl demeye karar verdi.

---

[67] XI. yüzyılda Çin kelimesinin anlamı için bkz. P. Pelliot, *Notes on Marco Polo*, Paris 1929, s. 273-74.

[68] Bkz. dipnot 48.

[69] P. Zieme, a.g.y.

[70] Bkz. dipnot 112-115.

[71] Bkz. dipnot 67.

Gözleri kan çanağı gibiydi.[72]

Bir turna ve leopar avlamış ve yaşadığı ceviz ağacına kaçan siyah tüylü bir kuş, *şâhin* rölyefinde sık görülür. Bu bağlamda Le Coq'un[73] *accipitridae* türü bir kuş olan *karçığay*'ı (*astur palumbarius*), "parlak mavimtırak tüylü" bir kuş olarak tanımlaması anımsanabilir. *Karçığay* ya da *karçığa* büyüklüğü ve yassı kafasıyla biraz kartalı andırsa da, dolgun gövdesi, kısa tüyleri ve belirgin olarak kısa kanatları ve uzun kuyruğuyla (R263) avcı kartaldan (R262) ayrılır. Ayrıca *karçığa*'nın kartaldan çok daha küçük bir gagası ve eşmerkezli koyu halkaları olan çizgili beyazımsı bir göğsü vardır.

Tuğrıl'ı bir süreliğine bir kenara bırakmadan önce ikonografik açıdan, yukarıdaki tanımlamalardan çıkan temel özelliklerini özetleyebiliriz. *Tuğrıl* Hazar ve Doğu Türk bölgelerinde bulunuyordu. Koyu renkliydi ve gagası ve pençeleri sarıydı. Kartala benziyordu, ancak kanatları kısaydı. Birçok kuş ve su kuşu ve leopar gibi dört ayaklı büyük hayvanları da öldürerek kartal gibi avlanıyordu. Muhtemelen *karçığay*'dan daha büyük ibikli bir *astur* ve *accipitridae* türü olabilirdi (R263). Eğer öyleyse kısa kanatlı, uzun kuyruklu ve belki de ibikli olarak tasvir edildi. Bu özellikler bazı yırtıcı kuş tasvirlerinde bir kartalı değil *tuğrıl*'ı görmemizi sağlıyor. Altay Berel mezarındaki kulaklı, ibikli yırtıcı kuştan (R285) bu bağlamda önceden bahsedilmişti. Bilge Kağan lahdindeki yırtıcı kuşun da (R294) aynı şekilde, *tuğrıl* ya da sungur (*hierofalco gerfalco*) olabileceği ileri sürülmüştü. O dönemde muhtemelen Kök Türklerle[74] akraba olan bir Türk hanedanının yönetiminde olan Fergana'daki Kubâ harabelerinde bulunan binanın yırtıcı kuşa ilişkin tepe süsüyle (R303) ilgili olarak da aynı saptama yapılabilir. VII. yüzyılda Hakani ve Selçuklu hükümdarlıklarının sınırında yer alan Tirmiz Sarayı'ndaki yabani tavşan yakalayan yırtıcı kuş tasviri (R187), yabani tavşan avcısı (tavşancıl) kartal türünden çok *accipitridae*'ye, *karçığay*'a benzer. 1220'de inşa edilen Konya Kalesi'nin duvarlarındaki *es-sultânî* yazısının iki yanın-

[72] Firdevsî, s. 800.

[73] A. von Le Coq, "Bemerkungen über die Türkische Falknerei," s. 6, Resim 3.

[74] V. A. Bulatova, *Drevnyaya Kuva*, Taşkent 1972, Resim 6. Fergana Tarkan hanedanı hakkında bkz. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux et notes additionnelles*, St. Petersburg 1903, s. 77, 148. Hakan damgalı sikkeleri Kubâ'da bulundu: O. I. Smirnova, *Oçerki iz istorii Sogda*, Moskova 1970, s. 178

daki iki yırtıcı kuş tasviri (R304) ve Selçuklu[75] devrine ait lacivert taşı ve alev kırmızısı renginde resmedilmiş bronzdan yırtıcı kuş gibi (R305) benzer belirlemeler Anadolu Selçuklu tasvirlerinde de geçerli olabilir.

Tuğrıl'ı Garuda ikonografisiyle bağlantılandıran ve dik kulak-sorguçlarıyla onu bir baykuş olarak tanımlayan son bir görüşe de yer verilebilir.[76] Ancak bu görüş, Reşideddin'in *tuğrıl*'ın kimsenin görmediği efsanevi bir kuş olması gerektiğini söylediği dönem olan XIII. yüzyıldan bile sonra gelen kaynaklara dayanır.[77]

Yukarıda Hıtâ Türklerinin topraklarından gelen *grdî* ya da *grzî* denilen ki, bunun ihtiyatlı bir şekilde Uygurca *garudi* (Garuda) ile bağlantılandırmıştık– ve *Beyzâre I*'de kulaklı (*üzeyn*) olarak tanımlanan yırtıcı kuştan yukarıda bahsettik.[78] *Grdî* alaca kargaya benzeyen bir kuş olarak betimleniyor. Alaca kuyruğu ya da kanatları Orta Asya Garuda tasvirinin bir özelliğidir. *Bayzara I* nüshasında *grdî* ismi yerine, *sakr* türüne ait olduğu belirtilen *cğrî* (çağrı) ismi geçer. *Sakr* (*hierofalco gerfalco*) Araplar tarafından beyaz akbaba türünün bir üyesi olarak görülür.[79] Grdî'nin iri kafasından ve "kulakları"ından *Beyzâre I*'de söz edilmiştir.

Grdî, *garudi* olsun ya da olmasın, Türk topraklarındaki Garuda efsanelerini hatırlatan ejderha yiyen yırtıcı kuşlara ilişkin kayıtların, VIII. yüzyılda Türkler kanalıyla Yakındoğuya kadar yayıldığı gözlemlenir.[80] Bu yüzden Brentjes'in Garuda'nın Çin baykuşu benzeri özelliklerine ilişkin varsayımı ve Bretjes ve Le Coq'un[81] Garuda motifinin Batıya doğru, göçebe sanatı kanalıyla Nagyszentmiklós'a, Kazan'a ve Perm'e yayılmasına ilişkin görüşleri, ikonografik kanıtlar yanında yazılı kaynaklarla da desteklenmektedir. *Ügi* ya da *ühi* de denilen "sarıg kuş" (sarı kuş) gibi baykuş benzeri yırtıcı kuşların da Oğuz (Bayat grubu) *ongun*'ları arasında yer aldığı eklenmelidir.[82]

Öte yandan griffon başlı ejderha ve insan kaçıran yırtıcı kuş motifi eski Permli,

---

[75] Türk-İslam Eserleri Müzesi no. 2439.

[76] G. Clauson, *a.g.y.*, "tuğrıl", *zaganos*'dan *tuğrul*'un Rûmî muadili olarak bahseden Sanglax'a göndermeyle birlikte.

[77] G. Doerfer, *a.g.y.*, c. III, kayıt, 1345, Reşideddin'e başvuruyor.

[78] *Beyzâre I*, varak 20, 91v. *Garudi için* bkz dipnot 28.

[79] Bkz. dipnot 114.

[80] Bkz. dipnot 61.

[81] B. Brentjes, *a.g.y.*

[82] B. Ögel, Türk Mitolojisi, Ankara 1971, s. 357-58; G. Clauson, *a.g.y.*, "ügi".

İskitli ve Grek-Romalı atalar kanalıyla bölgede Oğuzlardan çok önce biliniyordu.[83] Bu bağlamda, Smirnov, motifin şamanın göğe yükselişini tasvir ettiğini ileri sürmüştür. Bizim görüşümüz, insan taşıyan yırtıcı kuş motifinin Doğuya yayılmasının İskitler devrinde gerçekleştiği yönündedir, ancak Brentjes'in kaydettiği gibi motif Kuşan sanatında yeni bir biçim kazanmıştır ve ikonografide (R295-R300) ve Arap kayıtlarında görüldüğü gibi, Türklerle tekrar Batıya yayılmıştır. Kühnel, baykuşa benzeyen yırtıcı kuş motifinin Akdeniz bölgesine[84] yayılmasının Rey'deki Türk-İranlılar aracılığıyla gerçekleştiğini düşünmüştü. Rey, Abbasiler devrinde, 867-949 yılları arasında kesintisiz olarak Türk yöneticiler, ardından 946-1016 yılları arasında Büveyhiler ve 1016-1041 arası Gaznelilerin hizmetindeki diğer Türkler, ve son olarak *ongun*'ları baykuşa benzer bir kuş olan (R306-R308) Selçuklu Türkleri (1041-1057) tarafından yönetildi. Selçukluların, bazen bir insan taşıyan kulaklı yırtıcı kuş motifinin Fatimiler bölgesine yayıldığı ve nihayet 1146'da Norman Sicilya'sında Cappella Palatina'ya ulaştığı düşünülüyor. Bretjes, Cappella Palatina'da gökyüzüne bir insan taşıyan baykuş benzeri bir yırtıcı kuş motifinin doğrudan Nagyszentmiklós ile bağlantılı olabileceğini ileri sürüyor. Bu durumda motifin Sicilya kraliyet kenti

---

[83] E. Porada, *Ancient Iran*, Londra 1961, s. 63. MÖ XII. yüzyıl (Hasanlu çanağı) için bkz. P. Smirnov, *a.g.y.*, Levha LIV-LVII ve R. Göbl, "Investitur im Sasanidischen Iran," *Wiener Zeitschrift für die Kunde desMorgenlandes*, LVI, 1960.

[84] Kühnel dokumalardaki baykuşa benzeyen iki başlı kartal motifinin ilk örneklerinin Büveyhi hanedanının yönetimi sırasında Rey'de ortaya çıktığını düşünmüştür bkz. E. Grube, *The World of Islam*, New York 1966, Resim 18. E. de Zambaur'un çizelgelerinden (*Manuel de généalojie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Bad Pyrmont 1955, s.45), H. 253/867'den H. 338/949'daki Sacid hanedanının sonuna kadar kesintisiz yönetimde kalan Türk yöneticiler silsilesi gibi, Rey'deki Büveyhiler (949-1016) yönetiminden (H. 338-407) önce ve sonra birçok Orta Asya yöneticisi ve hanedanlann orada olduğunu anlaşılıyor. Büveyhilerden (949-1016) sonra Gazneli Türk yöneticiler geldi (H. 407-433/1016-1401). Tuğrul Bey'in (adı, dokuma üzerinde görülen efsanevi kuşa uyan Selçuklu hanedanının kurucusu için bkz dipnot 63-5) kardeşi İbrahim Yınal'ın H. 433/1401'de kenti fethetmesinden önce kent H. 430/1038'de Oğuzlar tarafından yağmalanmıştı. Rey H. 433-52/1041-1157 devrinde Selçuklu yönetiminde kaldı. Aynı motifin Selçuklu dokuma ve halıları üzerindeki tasvirleri için bkz. G. Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Av Kuşlar," *Türk Tarih Kurumu Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, s. 150-151 (ve notlar) ve Resim 23; B. Brentjes, *a.g.y.*, s.157. Cappella Palatina motifi için bkz. B. Brentjes, *a.g.y.*, Resim 17. Saklâb hakkında bkz. Z. V. Togan, *Ibn Fadlâns Reiseberícht*, Leipzig 1938, s.45 ve Exkurs 1a. Sicilya'daki Saklab çeyrekleri için bkz. İbn Havkal, *Kitabü's-Sûretü'l-Arz*, çev. Kraemers Wiet, *La configuration de la terre*, Paris 1964, s. 114.

Hâlisa'daki ilkel versiyonundan (R296) bilinen Volgalı Slav-Türkler olan Saklâblar anımsanacaktır.

Brentjes Selçuklu Anadolu'sunda, yani yine Oğuz çevresinde, baykuş benzeri yırtıcı kuşun tüm hanedan armacılığındaki gelişmesini bulur. Brentjes'in görüşüne destek olarak, bazı erken Anadolu Selçuklu baykuş benzeri yırtıcı kuş tasvirlerinin kanatları üzerine sanki kuş onları taşıyormuş izlenimi veren, minyatür insan başlarının resmedilmesi (R306) eklenebilir. Üstelik, kozmoloji üzerine Nâsıreddin Sivasî tarafından III. Gıyaseddin Keyhüsrev'e (1267-1288) ithaf edilen resimli Anadolu kitabı, dik kulaklı baykuşa benzeyen bir yaratığı andıran, kuşların kralı simurgu gösterir.[85] Bu ikonografinin olası Çin bağlantılarını bana Bibliotéque Nationale'den, merhum Bayan Guignard anlatmıştı.[86] Yeni bir kültürel buluşma İranlıların *simurg*'u ve *hümâ*'sı ile Arapların *ukâb*'ı (astrolojik işaret), Orta Asya'nın Garuda, Türklerin – Hakani bölgesindeki astrolojik ve hanedanlık armacılığındaki işlevi aşağıda tanımlanacak olan– karakuşu ve sonuncu ama önemsiz olmayan, adını Selçuklu hanedanının kurucusuna veren ve yukarıda bahsedilen *tuğrıl*'ı birleştirdi.

Karakuşla ilgili olarak, İbn Bîbî,[87] Anadolu Selçuklu sultanlarının yırtıcı kuş *ongun*'larına yalnızca mitsel kuşun Farsça adı olan hümâ değil, Kaşgarî'nin Türkçedeki karakuşu tercüme etmek için kullandığı kelime olan *ukâb* (kartal) da demiştir.[88] Ukab takımyıldızının, bu bağlamında yine Kaşgarî'nin yıldızlarla ilgili Karakuş tasvirinde olduğu gibi, göğün zirvesinde olduğundan söz edilir.[89] Anadolu Selçuklu sultanın bayrağı ve tebaasının önünde diz çöküp yeri öptüğü güneşliği üzerindeki *ukab*[90] Çin güneş kuzgunu gibi bir güneş diskinin üzerine tasvir edilmiş gibidir.[91]

Baykuşa benzeyen kartal, Selçuklu ve Selçuklu sonrası Türkiye'sinde, sikkelerde, kalelerin taş duvarlarında, seramik ve ahşap saray kaplamalarında, Hacı Bektaş Veli'nin mezar taşında olduğu gibi aziz kişilerin mezar abidelerinin girişlerinde çift

---

85 Nâsireddin Sivasî, varak 107v.

86 Edhem, I. G., *Catalogue des monnaies turcomanes du Musée Impérial Ottoman*, Bologne 1894, sikkeler 16, 19, 20.

87 İbn Bîbî, *Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûrü'l-Alâiyye*, A. Erzi baskısı, Ankara 1956, varak 212, 216.

88 Kaşgarî, *a.g.y.*, "Karakuş" maddesi.

89 *A.g.y.*

90 İbn Bîbî, *a.g.y.*, varak 216.

91 Bkz. dipnot 11.

başlı[92] olarak da tasvir edildi. Brentjes'in kaydettiği gibi, Orta Asya Budist ikonografisinde çift başlı kartal kompozisyonunun birçok örneğine rastlanır (R290).[93] Bu kompozisyonun Hakani devrinde kozmik bir motivasyonu olduğu görülecektir.[94]

Konya surlarının yontuları üzerindeki diğer hanedanlık arması figürleriyle birlikte baykuş benzeri kartal ve griffon da yer alır.[95]

Mezar taşları üzerine, hayat ağacının tepesinde tasvir edilen ve Ibn Bîbî tarafından astrolojik bir özellikte gösterilen baykuşa benzeyen kartala atfedilen kozmik anlam, yine Hakani devri Türkistan'ıyla bağlantılar gösterir.[96] Baykuşa benzeyen kartal motifinin çift başlı ejderi (R308) mağlup etmesinin anlamı, yukarıda bahsedilen ejderha yiyen yırtıcı Türk kuşlarına ilişkin efsaneler ile Hakani ve Selçuklu edebiyatının ortak ışığında açığa çıkar: Anadolu Selçuklu sultanının bayrağı üzerindeki *ukâb*, Hakani *ukâb*'ı gibi, dünya hakimiyetinin peşindeydi.[97] Hakani devrinde de Selçuklu devrinde de dünya ekliptik ejderinin eğretilenmesiyle tasvir edilir.[98]

Doğu Türkistan'da Uygur kültür çevresinde bıraktığımız karakuş,[99] Budist Garuda efsaneleriyle birleşmiş ve Hakani devrinde astroloji alanına bile girmiştir. Karakuş kelimesini Arapçaya *ukâb* (kartal) olarak çeviren Kaşgarî, bu kelimenin aynı zamanda Jüpiter gezegenine (doğuşu şafağı haber verir) ve Terazi takımyıldızına işaret ettiğini de belirtmiştir. Bir kartal türü olan karakuş ile Grek-Roma Jüpiter kuşu arasındaki bağlantı göz önüne getirilebilir. A. Bombaci'nin[100] belirttiği gibi, Hakani edebiyatı bazen Grek-Roma anımsatmaları yapar. Karakuş, Tengri'nin kuzgununun

92 G. Öney, a.g.y., Resim 13, 14, 17, 20, 22, 23, 24, 27.

93 B. Brentjes, *a.g.y.*, s. 157, Resim 14. Orta Asya ikonografisi hakkında bkz. dipnot 23.

94 Bkz. dipnot 101-106.

95 M. Önder, "Konya Kal'ası," *VI. Türk Târih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1967, Resim 3, 12.

96 Bkz. dipnot 87.

97 Ibn Bîbî, *a.g.y.*, varak 153; "*Sultân* (Izzeddîn Kaykâvûs) *sâ 'atî bar atrâf-i sawâhil bâ râ'-yât-i cihangîrî sar afrâhta va 'ukâ-i sa'adat-şayd-i mamlakatrâ dar mahâlib-i batş va kahr girifta sayrân farmûd*".

98 Bkz. E. Esin "The Cosmic Symbolism of the Dracontine Arch and Apotrapaic Mask in Turkish Symbolism," *AARP*'den ayrı basım, sayı 4, Aralık, Londra 1973 (bkz. bu kitapta, s. 151) Evren hakkında dipnot 28, 29.

99 Bkz. dipnot 20-28.

100 Bkz. dipnot 36. (Tengri'nin kuzgunu) ve A. Bombaci, "*Kutadgu-bilig* Hakkında Bazı Mülahazalar," *F. Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 71-73 (*Kutadgu Bilig*'deki Grek-Roma göndermeleri).

yerine geçebilir. Karakuşun Terazi takımyıldızıyla bağlantısı, Hakani edebiyatında karakuşa atfedilen gündüz ve geceye ait ikili özelliğinin ışığında görülebilir. Kadim Çin'de, şemsi olsa bile onuncu ayda[101] (kış gündönümü) uçtuğu zaman doluyu ve yağmuru haber veren "karakuş" (güneş kuzgunu) örneğinde olduğu gibi, karakuşun gece ve gündüze ilişkin ikili bir özelliği vardı. Jüpiter'in (Türkçe Karakuş) doğuşu Kaşgarî'ye göre günün ağarmasını haber verir.[102] Ancak *Kutadgu Bilig*[103] Karakuş'un kara tüylerini dünya üzerinde sallayarak gecenin gelmesine neden olduğunu ekler. Kaşgarî'nin[104] Karakuş'u, göğün başucu noktasında gece (*tün*) ve gündüz (güneş ya da *kün*) ilkelerine hükmettiği şeklinde tanımlaması muhtemelen bu çift işlevi nedeniyledir. Bunlar Türkçede *kararıg* ve *yaruk* denilen *yin* ve *yang* ilkelerini gösterir.[105] Karakuşun bu kozmik yam, Hakani devrine ait bir bronz üzerinde görülür;[106] burada, hanedan armacılığında ön cepheden, ancak başı yandan görünen yırtıcı kuş, güneş ya da ay gibi ışık saçan cisimleri piktogramları arasında durmaktadır (R166). Bazı kompozisyonlarda Karakuşa atfedilen çift baş bu astrolojik simgenin ikili doğasını yansıtabilir.

Karakuş, kozmik bir simge olarak ve karada ya da suda yaşayan yaratıkları kapıp götüren bir hayvan ve göksel bir binek olarak tasvir edilmeye devam edildi. Bu üçlü işlev,[107] Hakani devrinde ortaya çıktığı düşünülen ancak hâlâ tazeliğini yitirmeyen bir destan olan Ertüştük'te[108] görülür. "Alp Karakuş" (kahraman Karakuş) yeraltı krallığında yaşayan atları çalar, dünyada fırtına ve doluya neden olur ve kahraman Ertüştük'ü gök ilahlığı için kozmik dağa taşır. Karakuş'un göksel binek özelliği *Kutadgu Bilig*'de[109] ortaya çıkar; burada adından bahsedilmeyen ancak kınayıcı bir şekilde köpeğe benzetilen bir dünya-hükümdarı Karakuş'un sırtında mavi gökyüzüne çıkmaktadır. XI. yüzyıl Türklerinin kesinlikle yabancısı olmadığı bu ima, kar-

---

101 Bkz. dipnot 11.
102 Kaşgarî, *a.g.y.*, "karakuş" maddesi.
103 *Kutadgu Bilig*, beyit 3949.
104 Kaşgarî, *a.g.y.*, c. I, s. 331.
105 L. Ligetti, "Autor du Säkiz-yükmäk yariq," *Studia Turcica*, Budapeşte 1971.
106 G. A. Pugaçenkova ve L. I. Rempel, *Istoriya iskusstv Uzbekistana*, Moskova 1965, Resim 227.
107 Bkz. dipnot 23-26.
108 P. N. Boratav, *Er-Töştük*, Paris 1965, s. 160-165.
109 *Kutadgu Bilig*, beyit 4711.

talların ve garudaların üzerinde gökyüzüne uçan keşişleri ve Tantracılıktaki ilahları gösteren Uygur ikonografisiyle bağlantılı olabilir.[110] Beşinci Dalay Lama Vakayinamesi'nden VIII. yüzyıl olaylarıyla ilgili gecikmiş bir Tibet kaydı yine, kimi zaman akbaba kimi zaman da tahta bir yırtıcı kuşa binmiş olarak görünen Uygur (Hor) kralı Pe Kar efsanesinde, göksel binek Garuda'ya ilişkin Uygur ikonografisini yansıtıyor.[111] Bununla birlikte, Hakani devrinde Karakuş'un dört ayaklı hayvanları kapıp götürme işlevine sahip yırtıcı kuşlar her zaman kartal (R309) değildir.

Karakuş'un hanedanlık armacılığıyla ilgili özelliğine daha önce değinmiştik. 1063'te Çin imparatoru, Hotan'da hüküm süren Hakani hükümdarına "Kağan ve altın kanatlı kuş" diye hitap etmişti.[112] Yukarıda "altın kanatlı" yakıştırmasının Garuda'ya verilen bir sıfat olduğu birçok kez belirtildi. Çin kozmolojisinde Kuzey ve Kuzeyli "Kara Kralların" simgesi siyah tüylü Karakuş, Karahanlı da (Kara krallar)[113] denilen Hakanilerin *ongun*'u olabilirdi. Gazneli Mahmud'un 1025'te Hotanlı Kadır Yusuf Han'a avcı kartallar armağan etmesi muhtemelen bununla bağlantılıydı.[114] Kartal *ukâb*'ın XII. yüzyılda Batı Hakani bölgesinde de en önemli imparatorluk *ongun*'u olduğu söylenir.[115] Gazneli Mahmud da büyük Hakani hükümdarına beyaz akbaba türünde *gerfalco* sayılan birkaç *çarğ* (ak sungur ve *çakır*) vermişti.

Hotan'da bulunan 5x5 cm boyutunda bir grup ağır bronz hilal biçimli nesne, Aurel Stein[116] tarafından çift başlı kuş şeklinde mühürler olarak tanımlandı. Bu ya-

---

[110] Bkz. dipnot 26.

[111] G. Tucci, *Tibetan Painted Scrolls*, Roma 1959, s. 643.

[112] A. Rémusat, *Histoire de la ville de Khotan*, Paris 1820, s. 9-12.

[113] Karakuş hakkında bkz. dipnot 11. Kara Krallar olarak Hakaniler bkz. O. Pritsak, "Qara".

[114] Gerdîzî, *a.g.y.*, s. 84. 1205'te avcı kartallarla birlikte Hakani sultanına armağan edilen yırtıcı kuşlar için kullanılan Farsça *çarğ* kelimesi Âsım Ahmed (*Terceme-i Burhân-i Kâtı*), tarafından Türkçeye, *sungur* türünden (*Hierofalco gyrfalco*) bir kuş olan, *çakır*'ın karşılığı *çarğ*, *çarh* olarak çevrildi (efsanevi özellikteki alaca kuş *çakır* ya da *çağrı* hakkındaki önceki bahisler için bkz. dipnot 78) bkz. G. Clauson, *a.g.y.*, "*çagrı*", "*çakır*". *Çagrı* ya da *çakır* Arapçaya *Kâmûs*'a göre beyaz bir akbaba türü olan, *sakr* (*sacer*) olarak çevrildi bkz. Âsım Ahmed, *Terceme-i Kâmûs-i Muhît*, "el-mezrehî". O. N. Tuna'nın Kök Türk hakanlarının ruhunun *kerges*'e (akbaba) dönüştüğü düşüncesi üzerine, bkz. dipnot 46. O. Pritsak'a göre Hakaniler Kök Türk hanedanından gelmiştir bkz. "Kara-hanlılar," *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1955.

[115] Bkz. dipnot 64.

[116] Bkz. F. Andrews, *Descriptive Catalogue of Antiquities Recovered by Sir Aurel Stein*, Delhi 1935, s. 60, 62, nesne Kh. 03 ve 04 ve A. Stein, *Innermost Asia*, Oxford 1928 c. I, s. 109

zar tarafından Delhi Müzesi'nde görülen bu mühürlerden birinin üzerindeki Arapça Kûfî harflerle yazılan ve merhum Prof. Togan ve Prof. Hamidullah tarafından "*dahlüke lillâh*" ("Sen Allah'a dahalet et!) olarak okunan yazının H. 454/1503 yıllarına ait olduğu anlaşılıyor (R187). Bu, Stein'in düşündüğü gibi bir mühür ya da Hotan Hakani devrine ait bir bina tepe süsü olabilir (iki deliği vardır). Aurel Stein, bu hilal şeklinde açılmış kanatlı çift başlı bir kuş olarak yorumladı, ancak kulaklı tek bir kuş da olabilir.

Bir Timurlu resminde[117] görülen oldukça geç döneme ait bir Hakani bayrak tasviri tuhaf bir ayrıntıyı gösteriyor: açıkça kartal olduğu anlaşılan bir yırtıcı kuş, pençelerinde bir insanla birlikte yılana benzeyen bir nesne taşıyor (R309). Karakuş kelimesi her zaman hanedanlıkla ilgili iyi talihin alameti[118] efsanevi yırtıcı kuşa işaret etse de muhtemelen İlhanlılara ait önceki örneğinden kopya edilmiş bu Timurlu resmi, Garuda'nın bir Türk bayrağında son görünüşünü sergiler. Hükümdarın daimi rakibi Altaylı *kam* da baykuş biçimli, kartal gagalı bir maske takar.[119] Yakındoğu'da İbn Mühennâ'nın sözlüğü ve *Kâmûs*'un[120] Türkçe çevirisi, karakuş kelimesinin karşılığı olarak hem tavşancıl, yılancıl gibi çeşitli türden kartalı (*ukâb*), hem de Arapçada *nesr* denilen koyu renkli akbaba türlerini işaret ettiğini (beyaz türlerine *mazrahî* deniliyor) gösterir. Kartal ve akbaba arasındaki bu karışıklık Garuda ve Karakuş geleneğinin bir parçasıdır. *Kerges*'i (akbaba) Kök Türk hakanının ruhunun simgesi olarak gören O. N. Tuna'nın varsayımı, *kerges* ve tavşancıl türlerinin, kuşların *beylerbey*'i (sultanı), hanedan *ongun*'u ve hükümdarlıkla ilgili iyi talihinin alameti (devlet kuşu)[121] sayıldığını gösteren sonraki bilgilerle daha da destekleniyor. Kadim İç Asya'nın kartalla (ya da akbaba) ilgili külliyatı, kozmik Kafdağı'nın efendisi olan ve destansı bir kuşa uymayan dişil *kinnari* benzeri bir özellik kazanan *simurg*'un ye-

---

nesne Kh Kh. o4 ve Khot. 007. Burada bahsedilen örnek Delhi National Museum, Yo-OO-176'dır.

[117] Reşideddin tarihi, M.1654 yazması, tarih 1317, varak 195, 992'de İlig Buğra Han'ın 992'de ölümünü gösteriyor. Resim İlhanlı değil Timurlu tarzındadır ve Hâfız Abrû İlhanlı müsveddeleri yeniden elden geçirdiği zaman yapılmış olmalıdır.

[118] P. N. Boratav, *Er-Töştük*, Paris 1965, s. 160, 165; Süleyman Buhârî; "karakuş *humâ*, *devlet kuşı*", Ögel, dizin, *karakuş*.

[119] A. İnan, dizin, karakuş ve M. Eliade, *Shamanism* (N.Y. 1964) s. 105-106.

[120] A. Battal, "karakuş". 'Aşim, *Kâmus*, " '*ukâb*"

[121] Korkmaz, s. 271-76 ve Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan, varak 36. Kartal (ya da akbaba)

rini alır.[122] XV. yüzyılda, daha önceden olduğu gibi, hanedanlık kuşunun simgesel yönü onu sıradan halkın saldırısından da içli dışlılığından da korumuştur. XV.-XVI. yüzyılın efsane yazarı Güvâhî,[123] Germiyanoğlu Kızıl Ahmed'in (1459-61), tavşancılı öldüren bir doğam hükümdarın katili olmakla suçlayıp ikiye biçtiğini anlatır. Uşak-kapan (çocuk kaçıran) denilen akbaba, Garuda'nırı çocuk kaçırma konusundaki şöhretini miras almış görünüyor.[124] Ancak Karakuş'un gerçek temsilcisi tavşancıldı. Uzun Firdevsî, Osmanlı sultanı II. Bayezid (1481-1512) için kaleme aldığı Türkçe destan *Süleymân-nâme*'de,[125] tavşancılı Hakani hanedanının efsanevi atası Efrasi-yab'ın *ongun*'u olarak gösterirken, tavşancılın kimliğini Hakanilerirı Karakuş'u[126] olarak tanımlıyor gibidir. Uzun Firdevsî'nin şiirinde Efrasiyab, kendini bir tavşancıla benzetir ve dünyanın daha küçük yırtıcı kuşlara benzeyen bütün hükümdarlarına meydan okur: [127]

> Ben ki pençeleri arasında ... dünyanın en muhteşem şahinlerinin (biçare) turnaya döndüğü tavşancılım.

Bu arada Garuda'nın görünüşleri olan karakuş ve tavşancıl, dünya fatihi Cengiz'in *ongun*'u *şungkar*'ın[128] (akdoğan) önünde geri çekilir. Osmanlının *hümâ*'sı ya da *ankâ*'sı, Farsça ya da Arapça isimler taşıyor olsalar da, Oğuz Kağan'ın[129] sungurunu hatırlatırlar ve evrensel hâkimiyet temasının[130] yeni bir versiyonu içinde griffon başlı

---

[122] Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, *Kitâb-i dürr-i Meknûn*, varak 84-86 (simurg burada erkek türünün ortadan kalktığı dişi başlı bir kuş olarak tanımlanır).

[123] Güvâhî, *Pend-nâme*, bendeki yazma, varak 4.

[124] Çağatayca "*ötelgü*" kelimesinin muadili olarak Süleyman Buhârî "*uşak-kapan*"ı gösteriyor.

[125] Uzun Firdevsî, *Süleyman-nâme*, V. M. Kocatürk tarafından örnek gösteriliyor, *Türk Edebiyât Târîhi*, c. I, 1964, s. 301.

[126] Bkz. dipnot 110-113.

[127] Bkz. Kaşgarî, *a.g.y.*, "acun begi" ve isim dizininde "Efrasiyab", "Tunga", "Ertunga", "Alp-ertunga".

[128] Cengiz'in *Şungkar ongun*'u için bkz. G. Doerfer, *a.g.y.*, c. 1, kayıt 237, Moğol tarihine başvuruyor. Ayrıca bkz. W. Bang ve G. R. Racmati, "Die Legende von Oghuz Qaghan," *SPAW*, Berlin 1932, (*sungur*) ve E. Blochet, *Musulman Painting*, Londra 1929, Levha LX (Cengiz'in tahtının üzerinde)

[129] Bkz. H. 1339 yazmasında II. Selim'in tahta çıkış tasvirindeki çadırın tepesi.

[130] Türk edebiyatında yırtıcı kuşun ejderhaya üstünlüğünün önemi üzerine, bkz. dipnot 96.

bir ejderle[131] mücadele ederken görülür. Çin'de olduğu gibi, hükümdarlıkla ilgili Türk yırtıcı kuşları da güzel çağrışımlar sağlanması için uğursuz özelliklerini kaybetmişlerdir.

131 Bkz. dipnot 126.

KAYNAKLAR

Ahterî Mustafa b. Şemseddin, Lugat-i Ahterî, yazma, İstanbul, H. 1271.

Andrews, F., *Descriptive Catalogue of Antiquities Recovered by Sir Aurel Stein*, Delhi 1935.

Âsım Ahmed, *Terceme-i Burhân-i Kâtı*, yazma, İstanbul, H. 1287.

——, *Terceme-i Kâmûs-i Muhît*, İstanbul, H. 1268.

Bang, W. ve Racmati, G. R., "Die Legende von Oghuz Qaghan," *SPAW*, Berlin 1932.

Battal, A., *İbn-i Muhanna Lugatı İndeksi*, İstanbul, 1934.

Blochet, E., *Musulman Painting*, Londra 1929.

Bombaci, A., "*Kutadgu-bilig* Hakkında Bazı Mülahazalar," *F. Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953.

Boratav, P. N., *Er-Töştük*, Paris 1965.

Boyle, J., "*Atâ Malik Juvaînî, The History of the World-Conqueror*, Manchester 1958.

Brentjes, B., "Zur Westtrift Ost- und Zentralasiatischer Motive in skythischer Zeit," *Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference*, Berlin 1974.

Bulatova, V. A., *Drevnyaya Kuva*, Taşkent 1972.

Chavannes, E., *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux et notes additionnelles*, St. Petersburg 1903.

Clauson, G., *An Ethymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.

Deny, J., "Tughra," *EI*, 1934.

Doerfer, G., *Türkische und Mongolische Elemente in neu-persischen*, Wiesbaden 1963.

Dowson, J., *A Classical Dictionary of Hindu Mythology*, Londra 1961.

Drevneturskij Slovar', Leningrad 1969.

Eberhard, W., *Çin Tarihi*, Ankara 1947.

——, *Sternkunde und Weltsbild im alten China*, Çin 1970.

Edhem, I. G., *Catalogue des monnaies turcomanes du Musée Impérial Ottoman*, Bologne 1894.

El-Câhiz, *Kitâbü'l-Hayavân*, Kahire, H. 1357.

Eliade, M., *Shamanism*, New York.

Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1964.

Esin, E., "Evren. Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri," *SAD*, no. 1, Ankara 1969.

——, "Selçuklu Devrine Ait Resimli Bir Anadolu Yazması," Güzel Sanatlar Akad. Türk Sanatı Enst. Yayınları, İstanbul 1963.

——, "L'arme zoomorphe du guerrier turc, étude iconographique," *Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference*, Berlin 1974.

——, "The Cosmic Symbolism of the Dracontine Arch and Apotrapaic Mask in Turkish Symbolism," *AARP*'den ayrı basım, sayı 4, Aralık, Londra 1973.

Franke, O., *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin 1925.

Gerdîzî, *Kitâbü'z-Zeynü'l-Ahbâr*, Berlin 1928.

Göbl, R., "Investitur im Sasanidischen Iran," *Wiener Zeitschrift für die Kunde desMorgenlandes*,

LVI, 1960.
Granet, M., *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1959.
Grube, E., *The World of Islam*, New York 1966.
Grünwedel, A., *Altbuddhische Kultstaetten in chinesch Turkestan*, Berlin 1912.
Güvâhî, *Pend-nâme*, yazma, E. Esin Kütüphanesi.
Hambis, L., *Sculptures et peintures d'Asie Centrale, inédits de la Mission Pelliot*, Paris 1956.
Hamilton, J. R., *Les Ouighours à l'épogne des Cinq Dynasties*, Paris 1955.
Ibn Bibî, *Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûrü'l-Alâiyye*, A. Erzi baskısı, Ankara 1956.
Ibn Havkal, *Kitabü's-Süretü'l-Arz*, çev. Kraemers Wiet, *La configuration de la terre*, Paris 1964.
Ibnü'l-Nedîm, *el-Fihrist*, tarihsiz Kahire baskısı.
İnan, A., Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1974.
Jisl, L., "Kül Tigin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeolojik Araştırmaların Sonuçları," *Belleten*, XXVII/07, Temmuz 1963.
Kadrî, Hüseyin Kâzım, *Türk Lugatı*, İstanbul 1928.
Kazvînî, *'Acâ'ibü'l-Mahlûkât*, Kahire, H. 1376.
Kızlasov, L. R., "O naznaçenie drenetursklx izvayaniy izobrayuşçix lyudey", *Sovietskaya arxeologiya*, 1964/2.
Kitâbü'l-Beyzâre, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Arapça yazma H 2102.
Kocatürk, V. M., *Türk Edebiyât Târîhi*, c. I, 1964.
Korkmaz, Z., Sadrüddin Şeyhoğlu, *Marzbân-nâme Tercemesi*, Ankara 1973.
Le Coq, A. von, "Bemerkungen über die Türkische Falknerei," *Baessler Archiv IV*, Leipzig 1914.
——, *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*, Berlin 1925.
——, *Chotscho*, Berlin 1913.
——, *Die Buddhistische Spaetantike Mittelasiens*, Berlin 1922-28.
Leşçenko, V. Y., "Sasanidskoe blyudo Permskoy xudojestvennoy galery," *Sovietskaya arxeologieya*, Moskova 1966/2.
Ligetti, L., "Autor du Sâkiz-yükmâk yariq," *Studia Turcica*, Budapeşte 1971.
Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken*, Wiesbaden 1958.
Mahmud Kaşgarî, *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*, B. Atalay baskısı, Türk Dil Kurumu, Ankara 1943.
Mavrodinov, M. N., *Les trésor protobulgare de Nagyszentmiklós*, Budabeşte 1943.
Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, Kahire, H. 1377.
Muhammed Ibn 'Alî el-Kâtib el-Semerkandî, *Ârâdü's-Siyâset fî Agrâzü'r-Riyâset*, Leyden Üniversitesi codex 904, varak 103.
Müller, F. W. K., "Uigurica I, II, III," *EDTF*, c. I.
Nerşâhî, *Târih-i Buhârâ*, ed. Schefer, Paris 1882.
Németh, J., *Die Inschriften von Nagyszentmiklós*, Budapeşte 1943.
Nobel, J., *Suvarnaprabhâsatama sütra*, Leyden 1958.
Orkun, N., *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-41.
Ögel, B., *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971.
Önder, M., "Konya Kal'ası," *VI. Türk Târih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1967.

Öney, G., "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar," *Türk Tarih Kurumu Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972.

Pelliot, P., *Notes on Marco Polo*, Paris 1929.

Porada, E., *Ancient Iran*, Londra 1961.

Pritsak, O., "Kara-hanlılar," *Islam Ansiklopedisi*, Istanbul 1955.

——, "*Qara*. Studie zur türkischen Rechtsymbolik," *Z. V. Togan'a Armağan*, Istanbul 1950-55.

Pugaçenkova, G. A. ve Rempel, L. I., *Istoriya iskusstv Uzbekistana*, Moskova 1965.

Radloff, W., *Atlas der Alterthümer der Mongolei*, St. Petersburg 1892-99.

——, *Tişastvustik, ein in Türkisischer Sprache bearbeitetes buddhistisches Sūtra*, Osna brück 1970.

Rémusat, A., *Histoire de la ville de Khotan*, Paris 1820.

Rolle, R., "Neue Ausgrabungen Skythischer und sakischer Grabanlagen," *Prahistorische Zeitschrift*, c. 47/1, Berlin 1972.

Rudenko, S. J., "The Mythological Eagle, the Gryphon, the Winged Lion and the Wolf in the Art of Northern Nomads," *Artibus Asiae*, c. XXI/2, Ascona 1958.

Schütz, E., "Einige Bemerkungen zu den Ungarischen Falkennamen," *JAV*.

Se-Ma-Ts'ien, *Mémoires historiques*, çev. E. Chavannes, Paris 1967.

Shiratori, K., " A New Attempt on the Solution of the Fu-lin Problem," *MRDTB*, sayı 15, Tokyo.

Smirnov, P., "Oçerki drevney i srednevekovoy istorii narodov srednego Povol'jya i Prikam-'ya," *MIA*, 28, 1952.

Smirnova, O. I., *Oçerki iz istorii Sogda*, Moskova 1970.

Stein, A., *Innermost Asia*, Oxford 1928.

Süleyman Buhārī, *Lugat-i Çağatay*, Istanbul, H. 1298.

Taberī, Annales, Leyden 1964.

Togan, Z. V., *Ibn Fadlâns Reisebericht*, Leipzig 1938.

Tolstov, S. P., *Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta*, Moskova 1962.

Tsung Tung-Chang, *Der kult der Shang-Dynastie im Spiegel der Orakielinschriften*, Wiesbaden 1970.

Tucci, G., *Tibetan painted scrolls*, Roma 1959.

Vékony, G., "Zur Lesung der griechischen Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklos," *Acta archaelogica Akademiae Scientiarum Hungaricae*, t. XXV/3-4, Budaapeşte 1973.

Viré, F., "Bayzara," *EI*, Leyden 1960.

Watson, W., *China*, Bristol 1961.

Yazıcıoğlu Ahmed Bīcân, *Kitâb-i dürr-i Meknûn*.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Istanbul 1947.

Zambaur, E. de, *Manuel de généalojie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Bad Pyrmont 1955.

Zieme, P., "Ein Turfanfragment einer türkischen Erzaehlung," *Altorientalische Forschungen I*, Berlin 1974.

TUĞRIL VE SUNGUR

TÜRKLERE AİT İKİ KUŞ ONGUNU*

Bu çalışmada ortaya konan *ongun* kuşlara ilişkin sınıflandırmanın gerekçesi olarak, özelliği dönerek uçması olan bir yırtıcı kuşu Uygurların[1] 809'da *ongun* olarak benimsemesi ve 22 Oğuz boyunun[2] yırtıcı kuş *ongun*'ları gösterilebilir. Boya ait kuş *ongun*'larına ek olarak Kaşgarî,[3] XI. yüzyıldan önce, Hakani *tigin*'lerine, Türk imparatorluk hanedanının oğullarına ad olarak, doğancılıkta mahir ve korkusuz olan yırtıcı kuşların adlarının verildiğini anlatır. Kaşgarî'nin anlattıkları, *tigin*'lerin[4] kuş isimle-

* *Fifth International Congress of Turkish Art*'dan ayrı basım, G. Fehér (ed.), Macaristan Bilim Akademisi Yayınevi, Budapeşte 1978, s. 295-322. Çeviren: Müfit Günay–yn.

1 J. R. Hamilton, *Les Ouighours à l'époque des Cinq dynasties*, Paris 1955, s. 61.

2 B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971, s. 355 vd. (Ebû'l-Gazi Bahadır Han hakkında açıklama). İ. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, 93. (Yazıcızâde'nin *Selçuk-nâme*'si hakkında açıklama).

3 Mahmud Kaşgarî, *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*, B. Atalay baskısı, Türk Dil Kurumu, Ankara 1943, "tigin" maddesi.

4 Yırtıcı kuş isimlerinin önemli unvanlar olarak kullanılması hakkında bkz. A. von Le Coq, "Bemerkungen über die Türkische Falknerei," *Baessler Archiv IV*, Leipzig 1914, s. 11 içinde Türk *tigin*'lerine Karakuş ve Tuğrul gibi yırtıcı kuş isimlerinin verildiği eski Türk (Uygur da dahil) eserlerinden bahseder. Soylu isim ya da unvan olarak Tuğrul hakkında bkz. J. Marquart, "Über das Volkstum der Komanen," *Abh. d. Kön. Gesell. d. Wiss. zu Göttingen*, XIII/1, 1914, s. 16, 442, 45-46 (Selçuklu şehzadeleri ve diğer *tigin*'ler), 128 (Karait şehzadesi); 187-90 (Ertuğrul, Osmanlı şehzadesi). Tuğrul unvanı taşıyan Uygur soylularının portreleri için bkz. A. von Le Coq, *Buddhistische Spätantike Mittelasiens*, Graz 1974, c., III, Levha 14, 18. Ayrıca bkz. P. Zieme, "Ein Turfan Fragmenteiner türkischen

rinden bahseden eski Türk kaynakları tarafından doğrulanmaktadır. Bir Uygur duvar resminde (R320), Tuğrıl ismi törenle birçok *tigin*'e verilirken,[5] bir başkasında (R311) *il-tuğrıl* (halkın ya da imparatorluğun *tuğrıl*'ı) terimi kullanılıyordu. Diğer yırtıcı kuş isimleri gibi, Tuğrıl isminin boyla ilgili ya da kişisel veya babadan oğula geçen bir hanedan armacılığıyla bağlantılı bir simge olmaktan çok unvana dayalı bir simgeciliği olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte bir şehzadenin kuğuya[6] dönüşmesini anlatan VI. yüzyıl Çin metninde de, bir hükümdarın kuş *ongun*'uyla tanımlanması söz konusudur. V. yüzyılda Çinceye ve sonra Türkçeye çevrilen *Suvarnaprabhâsa-sütra*'da, Kök Türk hanedanı atalarının da yaşamış olduğu Hun bölgesinde, bir güvercinin yırtıcı bir kuş tarafından yakalanması bir hükümdarın öleceğine ve aynı anda *bodhisavattva* mertebesine yükseleceğine yorulmuştur. [7]

Sonraki metinlerde[8] hükümdarın ruhu mecazi olarak bir kuşa, genellikle de sungura benzetilmiştir. Simgesel önemlerinin artmasıyla *tuğrıl* ve sungur, birbirlerine ve diğer *ongun* kuşlarla karışmaya başladıkları inanılmaz bir sürece girdiler. Bu kuşların

---

Erzählung," *Altorientalische Forschungen* 1, Berlin 1974, s. 367-68 (büyük olanın Tuğrul olduğu, efsanevi bir kralın oğullarının adı). Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "tigin" maddesinde Çağrı Tigin'den bahsediyor. Ayrıca bkz. J. Marquart, *a.g.y.*, s. 47. Sungur Tigin için bkz. A. Stein, *Innermost Asia*, Oxford 1928, s. 1083, ek. Q. Maniheist Türkçe yazma Kao-0107, Runik harflerle. Behram Çubin tarafından öldürülen Baygu Bagatur hakkında bkz. J. Marquart, *a.g.y.*, s. 42 (not 5) yazma. *Tugrul, tuğru, paygu-baygu, sungkur-songkur-şonkar, çağrı-çakır* üzerine, bkz. G. Doefer, *Türkische und Mongolische Elemente in neu-persischen*, Wiesbaden 1963, kayıtlar 1345, 1346, 846, 1273, 273, 1090. Hakani unvanları olarak Çağrı, Tuğrul, Paygu hakkında bkz. O. Pritsak, "Kara-hanlılar," *İslam Ansiklopedisi*, s. 253. Selçuklu ve Moğol devri isimleri olarak Ak Sungur, Kara Sungur, Sungur için bkz. E. de Zambaur, *Manuel de généalojie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Bad Pyrmont 1955, dizin.

5 Bkz. dipnot, 4.

6 Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken*, Wiesbaden 1958, s. 6.

7 Çince versiyonu için bkz. J. Nobel, *Suvarnaprabhâsottoma-sütra*, Leyden1958, s. 341. Türkçe versiyon için bkz. S. Çağatay, *Altun Yaruk'tan Iki Parça*, Ankara 1945, 620/20-25. (*Üç köçürgen atay laçın kavitur erken, birisi tutskıp...*") *Suvarnaprabhâsa*, tebaası arasında Ping-liang'da (Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, 40) kurulan Kök Türk hanedanı mensuplarının da olduğu Ho-si Chü-ch'ü Meng-sün Hun kralının hizmetindeki Dharmakşema (J. Nobel, *a.g.y.*, XIX) tarafından çevrildi (Lia- Mau-Tsai, *Kutscha*, Wiesbaden 1969, s. 94) .

8 Bkz. G. Doerfer, *a.g.y.*, kayıtlar 237, 1273.

içinde su kuşları,[9] kozmik göğün ateş simgesi Kızıl Saksağan (*sagızgan*),[10] kuzgun gibi göksel haberci sayılan kuşlar,[11] kulağa benzer sorguçlarıyla (ügi) baykuş,[12] efsanevi griffon[13] ve akbaba benzeri Garuda[14] (Türkçe avcı kara kartal: *telim* karakuş),[15] tavuk (*takuğu*),[16] tavus kuşu (*yon-kuş*)[17] ve Çinlilerin *feng-huan*'ı[18] gibi gerçek ya da mitsel tavuğa benzer kuşlar vardı. Bu kuşların birkaçı özellikle akbaba ve kartal sürekli olarak hükümdarlık *ongun*'u olmuştur;[19] ancak *tuğrıl* ve sungur *tigin* unvanla-

---

[9] Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "Kaz", "Korday" maddeleri.

[10] O. Pritsak, "*Qara.* Studie zur türkischen Rechtsymbolik," *Z. V. Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55, s. 249.

[11] N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-41, II 87 (kuzun gök tanrısı kuşu olarak *kuzgun*).

[12] B. Ögel, *a.g.y*, s. 357 ve G. Clauson, *An Ethymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972. Chou devri insanoğlunu yağmalayan baykuş tasviriyle bağlantılı kuram üzerine (MÖ 1050-249), memeli hayvan kulaklarıyla *garuda*'nın görünüşüyle, bkz. B. Brentjes, "Naturschutz und Tierparks im alten China," *Zool, Garten N.F.*, 43/5, Leipzig 1973.

[13] Bkz. S. J. Rudenko, "The Mythological Eagle, the Gryphon, the Winged Lion and the Wolf in the Art of Northern Nomads," *Artibus Asiae*, c. XXI/2, Ascona 1958.

[14] J. Dowson, *A Classical Dictionary of Hindu Mythology*, Londra 1961.

[15] W. Radloff, *Tişastvustik, ein in Türkisischer Sprache bearbeitetes buddhistisches Sûtra*, Osnabrück 1970, s. 30 (Türk terminolojisi).

[16] G. Clauson, *a.g.y.*

[17] A.g.y.

[18] C. A. S. Williams, *Encyclopaedia of Chinese Symbolism and Art Motifs*, "Phoenix" maddesi.

[19] 586 yılındaki Bizans elçisi Batı Türk hükümdarı İstemi Kağan'ın altın yatağını destekleyen tavus kuşu dediği bazı kuşlardan bahseder bkz. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux et notes additionnelles*, St. Petersburg 1903, s. 238. *Feng-huang* kuşunun ortaya çıkışı 732 yılında ölen Kül Tigin (L. Jisl, "Kül Tigin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeolojik Araştırmaların Sonuçları," *Belleten*, XXVII/07, Temmuz 1963, Resim 4) heykelinin ve Maniheist Uygur duvar resminde tasvir edilen bir kral ve kraliçenin başlıklarında görülür (A. Grünwedel, *Altbuddhische Kultstaetten in chinesch Turkestan*, Berlin 1912, Resim 66). bronz bir bina süsü üzerinde benzer ibikli bir hayal mahsulü kuş Fergana Kuba'da bulundu (V. A. Bulatova, *Drevnjaja, Kuva*, Taşkent 1972, Resim 6); sikkelerinde Kök Türk hanedanının *tamgası*nı taşıyan Türk Fergana tarhanlarına bağlı bir kent (O. I. Smirnova, *Ocerki iz istorii Sogda*, Moskova 1970, s. 178). Kızlasov, Kül Tigin'in başlığında anka kuşu benzeri bir kuşu bir kartal olarak tespit ediyor. O. N. Tuna ("Kök Türk Yazıtlarında Ölüm kavramı ile İlgili Kelimeler ve *Kergek bol-* Deyiminin İzahı," *VIII. Türk Dil Kurultayı, Bilimsel Bildiriler*, Ankara 1960) "*kergek bol-*" deyiminin Kök Türk yazıtlarında ölümü ifade etme olasılığını, mecazi olarak belirtilen akbaba türü bir kuşa

rında daha sık geçiyordu. Ne olursa olsun, kuş motifleri arasındaki karışımların bir sonucu olarak, *tuğrıl* ve sunguru teşhis etme girişimlerimiz bu güne kadar Türk hakanlarının kuş *ongun*'larına atfedilen pek çok anlam gibi varsayıma dayalı kalacaktır.[20] Ancak yine de Türk *ongun*'ları açısından, mevcut yazılı ve ikonografik materyali araştırmaya değer. Önce yazılı sonra ikonografik kaynakları inceleyeceğiz. Yazılı kaynaklara ilişkin bir sunum bize, araştırmamızı denetleme olanağı sağlayacaktır. Böylece, Garuda ya da *feng-huang* gibi efsanevi kuşlar, ancak tarihsel veri onların *tuğrıl* ya da sungurun fantastik görünüşleri olarak görülmesine izin verdiği ölçüde dikkate alınacaktır.

I. Yazılı Kaynaklarda *Tuğrıl*

Tuğrıl üzerine bulabildiğim en eski yazılı kaynak, kısaca *Beyzâre* olarak bahsedilecek olan doğancılık üzerine Arapça bir risalenin tarihi belli olmayan bazı nüshalarıdır.[21] *Beyzâre*'nin, *Sâhibü't-Türk* (Türklerin Sahibi)/*Melikü't-Türk* (Türklerin Meliki) *Hakan'ın Kitabı* denilen kaynak dahil çeşitli kaynaklara ve Türk tarhanlarının görüşlerine dayanarak halife Mehdi (775-85) için yazıldığı söylenmektedir. *Beyzâre*'deki[22] anlatılanlardan bazıları H. 332/943'de Mes'ûdî tarafından öylesine tekrarlanmıştır ki, bu durum, *Beyzâre*'nin orijinal nüshasının gerçekten VIII. yüzyılda yazıldığını varsaymamız için bir neden oluşturmaktadır. Anadolu beyi Menteşeoğlu Mehmed'e (H. 755-77/1354-75) ithaf edilen doğancılık üzerine yazılmış bu risalenin, Orta Asya kökenli yazarı Berçînî, H. 577/1181'de Şam'da çoğaltılmış *Hakan'ın Kitabı*'nın bir nüshasını görmüş ve birçok bölümünü tercüme etmişti.

Beyzâre'ye göre,[23] Makedonyalı İskender'in danıştığı Yunanlı bilgeler, *tuğrıl*'ı su kuşlarının yanı sıra ceylan ya da pars avlayabilen bâzîden (*astur*, büyük şahin türü) daha büyük bir yırtıcı kuş olarak tanımlamışlardır. *Tuğrıl*'ın şahininkine (*falco*

dönüşümü olduğunu düşünüyor.

[20] Türk yırtıcı kuş motifinin simgesel yorumunun çeşitli olasılıkları not 4, 7, 19'da belirtildi.

[21] Bkz. Kaynaklar.

[22] Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, Kahire, H. 1377, I, 187-88. Berçînî, 2.

[23] *Kitâbü'l-Beyzâre*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Arapça yazma H 2102, varak 6v.

peregrinus) benzeyen kanatları vardı. *Beyzâre*'ye[24] göre, şahinin ve erkek bâzînin kanatlarının özelliği, ön taraftaki görünen tüylerinin (*el-kavâdim*) altta saklı tüylerden daha uzun olmasıdır. Bu özellik kanata, açıldığında üçgen görünümü verir, oysa avcı kartalların kanatları açılınca dörtgen görünüm alır. Bâzînin kanatlarının bu kısa ve üçgen biçimi, Mevsilî'nin H. 755/1354'te yaptığı tasvirlerde olduğu gibi, sanat eserlerinde açıkça gösterilen bir özellikti. *Beyzâre,*[25] *tuğrıl*'ın, mazgallı ibiği olan Hint horozuna (*ferekü'l-hindi*)[26] benzediğini de ileri sürer. Bu, *tuğrıl*'ın Hint horozuna benzediği ya da hindininki gibi düz bir ibiğe sahip olduğu anlamına gelebilir. *Beyzâre, tuğrıl*'ın başını da iri olduğunu ifade ediyor.[27] Eski Arap kaynaklarındaki diğer tanımlamalar ve bilim adamlarının[28] vardığı sonuçlar tuğrulun ya ibikli kartal (*spithzhaeus cirrhatus*) ya da ibikli çakır (*astur trivirgatus*), bir *accipittriade* olduğu noktasında buluşuyor. Bu bağlamda doğrulama açısından, el-Câhiz'in[29] büyük bâzî ve kartal benzerliğine ilişkin görüşü hatırlanabilir. Bununla birlikte Kazvînî,[30] erken ortaçağda, Türklerin yalnızca bâzîyle avlanırken, Mağrib'de bu iş için kartal kullanıldığını belirtmektedir. Kartalın avcı kuş olarak tarifi *Irk Bitig*'de (VIII.-IX. yüzyıl) kanıtlanmış olsa da, bu görüş Türkler arasında bâzî (ve *tuğrıl*) kullanımının kartal (karakuş) kullanımından önceye rastladığını gösteriyor. Le Coq Uygur duvar resmindeki evcil hayvan kullanımına ilişkin tasvire işaret eder.

Bazı yazarlar[31] *tuğrıl*'ın tüylerinin rengi hakkında kesin belirlemelerde bile bulunmuşlardır. Firdevsî (930-1020), *tuğrıl*'ın yanlış telaffuzu olan *tuğrı*'yı lacivert taşı

---

[24] *A.g.y.*, varak 24 (*tavilü'l-cevâdim, kesîrü'l-hevâfî*).

[25] *A.g.y.*, varak 6v.

[26] Âsım Ahmed, *Terceme-i Kâmûs-i Muhît*, İstanbul, H. 1268.

[27] *Beyzâre*, varak 13v, 86 (*azim ul-hâma*)

[28] G. Doerfer, *a.g.y.*, makale 1345 ve A. von Le Coq, "Bemerkungen über die Türkische Falknerei," *tuğrulu* büyük ibikli çakırdoğan olarak tanımlıyor. F. Viré *tuğrıl*'ı ibikli kartal olarak görüyor ("Bayzara," *EI*, Leyden 1960).

[29] El-Câhiz, *Kitâbü'l-Hayavân*, Kahire, H. 1357., IV, 229.

[30] Kazvînî, *'Acâ'ibü'l-Mahlûkât*, Kahire, H. 1376, 234. *Irk Bitig* hakkında bkz. N. Orkun, *a.g.y.*, ad dizini, "karakuş". Evcil hayvan tasviri için bkz. A. von Le Coq, "Bemerkungen über die Türkische Falknerei," s. 1.

[31] G. Doerfer, *a.g.y.*, makale, 1346. Firdevsî, *Şehnâme*, Bombay 1849, 800. Seyfî. Âsım Ahmed, *a.g.y.*, "Sunkur". Kılıç kuş için bkz. Berçînî, *Bâz-nâme*, XIV. yüzyıl Türkçe yazması, Menteşe oğlu Mehmet'e (1354-1375) itaf edilmiş, Milano Ambrosiana Kütüphanesi. J. von Hammer-Purgstall, *Falknerklee* içinde yayımlanmıştır (Pesth 1840).

gibi koyu mavi tüylü bir kuş olarak tanımlar. Gagası ve pençeleri altın sarısıdır. Türk topraklarının güney sınırında yaşayan Firdevsî, *tuğrıl*'ı görmüş olmalıdır ve tarifi güvenilirdir. Le Coq belli mevsimlerde parlak koyu mavimsi tüyleri olan *karçığa*'nın[32] (*astur palambarius*: Osmanlı Türkçesinde kara sungur ya da seyfi veya kılıç kuş denilen kuş) *tuğrıl*'la aynı türde bir kuş olduğunu söyler. Bununla birlikte karnında, koyu benekli halkaları olan beyaz tüyler vardır (R263). *Karçığa*, kartala benzer ancak daha dolgundur ve küçük gaga ve pençeleri gibi tüyleri de daha kısa ve yumuşaktır. Yukarıda bahsedilen Arap kaynaklarında tanımlandığı gibi, kartal ve *karçığa* arasındaki en açık fark, bâzîde olduğu gibi, kartalın düz başlı ve büyük gagalı, nispeten kısa kuyruklu ve açıldığında dikdörtgen biçimini alan kanatları olmasıdır; yırtıcı kuşların tersine *tuğrıl* türünün büyük ibikli başları ve açıldığında üçgen biçimini alan kısa kanatları vardır. Öte yandan Berçînî[33] *tuğrıl*'ı sırtı siyah tüylü kızıla çalan bir kuş olarak tanımlar. Bununla birlikte onun tarifi önceki yazılı kaynaklardan alınmıştır. Berçînî daha eski kitapların yazarlarının bile asla bir *tuğrıl* görmediğini belirtir. Berçînî bir kez *tuğrıl*'ın daha küçük türü olan, kılıç gibi gagasıyla kartalın kalbini delen kılıç kuş (*karçıgay* ya da kara sungur) görmüştür.

Kısmen Kaşgarî ve Berçînî tarafından doğrulanan *Beyzâre*'nin anlatımında, *tuğrıl*[34] göğe doğru döne döne uçar; sonra her vuruşta birçok av (Kaşgarî'de kaz) öldürerek tekrar tekrar dalar ve yükselir. *Tuğrıl* son avını ödül olarak alır ve uysalca sahibinin eline konar. Tuğrulun pençeleri çok güçlü olduğundan sahibin eldivenleri at derisinden yapılır.

Beyzâre,[35] *tuğrıl*'ın yaşadığı yer olarak Hazar Denizi kıyılarını, Hazar topraklarını, Ermenistan'ın güneyini, Harizm'i gösterir. *Beyzâre*'nin "en iyi, en soylu, en yararlı, ağır başlı ve görkemli yırtıcı kuş" dediği bu kuşu bulmak neredeyse imkânsızdı. Eski zamanlarda kralların sahip olduğu bir kuştu. Bu, *tuğrıl*'ın Hazarların ya da Harizmilerin *ongun*'u olabilmesi ihtimalini doğuruyor.

E. Schutz'un Macar geleneğinde *turul* denilen hanedan armacılığıyla ilgili bir kuş üzerine yaptığı araştırma, 1282 tarihli bir kaynağa göre *astur* cinsi bu kuşun

---

[32] A. von Le Coq, "Bemerkungen über die Türkische Falknerei," s. 1, 6, 11, Resim 3 E. D. Ross, *a.g.y.*, no. 67. Kara sungur hakkında bkz. B. Ögel, *a.g.y.*, 356.

[33] Berçînî, *a.g.y.*, s. 8.

[34] Bkz dipnot 27 ve Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*

[35] Bkz. dipnot 27.

Attila'nın bayrağında yer aldığını ve Arpadların[36] da (1000-1301) *ongun*'u olduğunu gösteriyor.

Tuğrula ilişkin yazılı kaynakların izinde IX.-XII. yüzyıl Uygur duvar resimlerinde yer alan portrelerdeki kabartma isimlere dönebiliriz. Bunlar Tuğrıl ya da İl-Tuğrıl (halkın ya da imparatorluğun *tuğrıl*'ı) unvanlı, taç gibi başlıklarıyla (R310, R311) ayırt edilen, *tigin* rütbesindeki kişileri gösterir. İl-Tuğrıl unvanı, Uygurlar tarafından 809 yılında *ongun* olarak benimsenen dönerek uçan kuşun *tuğrıl* olabileceği ihtimalini gösteriyor. Tuğrıl ayrıca Hakanilerin hükümdarlarına özgü bir unvandı.[37] Firdevsî'nin *tuğrıl*'ın muhtemelen yanlış yazılmış biçimi olan *tuğrı*'yı, Çin Hakanının İran hükümdarına sunduğu bir kuş olarak tanımladığı devir, Hakaniler devriydi. Çin Hakanı unvanı o zaman Türk Hakani hanedanı tarafından taşınıyordu.[38] Yırtıcı kuş *tugrî*'den Selçukluların Kirman'lı tarihçisi Muhammed b. İbrahim de bahsetmiştir.[39] Muhammed b. İbrahim, Selçuklu hanedan *tamga*'sının yukarısında, sultanlık arması olarak Selçuklu Kavurd ismi ve unvanıyla birlikte *tugrî*'den bahseder ama kuşun kimliğine ilişkin bir açıklamada bulunmaz. *Tugrî* o zamanlar Oğuz hakanlarının *tamgası* olan *tuğrağ* yerine geçiyordu. Bu, Osmanlı yazar Vefik Paşa'nın (ölm. 1890) *tuğrıl*'ın, *tuğrağ* şeklini Oğuz hakanlarının[40] tuğrasından aldığını belirten sonraki raporunu hatırlatıyor. Selçuklu hanedanının kurucusu Tuğrıl Bey gibi Oğuz şehzadelerinin, Osmanlıların atası Ertuğrıl'ın (erkek *tuğrıl*) ve Tuğrıl Tigin'in (Sultan Sencer'in hizmetinde bir hükümdar) isimleri buradan gelmiş gibi görünüyor. Selçuklu hanedanının kurucusu Tuğrıl Bey ve İl-Tuğrıl isimleri Râvendî ve Yezdî gibi Selçuklu tarihçilerin eğretilemelerinde, *tuğrıl*'ın hanedan *ongun*'u olarak görülmesi gibi, gerçekten *tuğrıl* kuşuyla birleştirildi.[41] *Beyzâre*'nin *tuğrıl* tanımına benzeyen kısa kanatlı, uzun kuyruklu ve iri başlı bir kuş, Orta Asya Selçuklu sikkeleri üzerinde yukarı doğru uçarken tasvir edilmiştir (R312). Bununla birlikte *tuğrıl*[42] ismi, unvanı ya da *ongun*'u Oğuzlara özgü değildi. Yukarıda belirtildiği gibi Uygur, Hakani, Karay

---

[36] E. Schütz, "Einige Bemerkungen zu den Ungarischen Falkennamen," *JAV*, 105-106.

[37] Bkz. dipnot 4.

[38] P. Pelliot, *Notes on Marco Polo*, Paris 1929, "Catai" dizin maddesi, 217.

[39] Muhammed b. İbrahim, *Selçukiyân ve Guzz der Kirmân*, Tahran H. 1343, s. 11.

[40] Bkz. J. Deny, "Tughra," *EI*, 1934.

[41] Râvendî, *Râhat's-Sudûr*, çev. A. Ateş, c. 1, Ankara 1960, s. 304. Yezdî, *el-Urâza fi'l Hikâyatu's-Selçukkiye*, Leyden 1909, Süsheim (ed.), s. 177.

[42] Tuğrul ismi ya da unvanı için bkz. dipnot 4.

ve diğer Türk şehzadelerinde kullanılıyordu. Cingizhanlılar, göreceğimiz gibi, belki de eski hanedanların *tuğrıl*'ıyla karıştırılmaması için *ongun* olarak Kırgız sungurunu tercih etmişlerdi. Gerçi *tuğrıl*'ın hatırası bir süre yaşadı[43] ve kuğuları "yine Türkistan'ın soylu kuşu *tuğrıl*'la" avladılar. Orta Asya Türk kökenli Hintli şair Husrev Dihlevî'nin (1253-1325) eğretilemelerinde *tuğrıl*, askeri cesaretin simgesiydi. Bununla birlikte XIII. yüzyıl başlarında Reşideddin ve XIV. yüzyılda Berçînî *tuğrıl*'ı kimsenin görmediği efsanevi bir kuş olarak düşünmüşlerdir.[44] Böylece, hanedanlık armacılığındaki yerini hükümdarlık *ongun*'u olarak kazanmış olan *tuğrıl* daha sonra yalnızca soylu unvanı oldu ve nihayetinde de efsaneleşip unutulmaya terk edildi.

Tuğrıl türü bir kuş, bir *astur badius* olarak tanımlanan *baygu*[45] ya da *paygu* veya *pigu*'dan da söz etmek gerekiyor. *Bayağu* olarak okunabilecek bir unvan muhtemelen VI. yüzyılda Nerşâhî tarafından bir Türk hükümdarına verilmiştir. Marquart, içinde *baygu*'ya (*pei-hou*) tekabül eden bir Uygur ismi ya da unvanı geçen bir Çin tarihinden bahseder. Marquat, başka yerlerde karşımıza çıksa da, *baygu*'nun *yagbu* unvanının yanlış yazımı olduğunu belirtir. Marquart ayrıca Behrâm Çubîn tarafından öldürülen Türk hükümdarı Bagatur Baygu konusunda Bal'amî'den alıntı yapar. Bununla birlikte bu Batı Türklerinin babadan oğula geçen bir unvanı olan Bagatur Yabgu olmalıdır. Marquart'a göre Selçuk'un torununun unvanı ya da ismi *yabgu* değil kesinlikle *baygu*'dur. Pritsak'ın belirttiği gibi, Baygu aslında Hakani Türkleri arasında kullanılan bir unvan ya da isimdi. Üstelik *Hudûdü'l-Âlem*'in yazarı Gerdizî, Dokuz Oğuz (Uygur), Suyâb ve Barsgan bölgesinde (Isık-Köl'ün güneyi) Baygu denilen birçok yerden bahseder. Baygu, Oğuz Üregir grubunun *ongun*'uydu. Son olarak muhtemelen *tuğrıl*'a benzeyen bir kuş olarak *baygu*'nun simgesel durumu Hakani yazar Semerkandî tarafından belirtiliyor. Selçuklu hanedanından Sultan Sencer'in (1096-1157) *baygu* ile gazal avlayan ve böylelikle sultanın haklarına el uzatan halktan iki kişiyi ağır şekilde cezalandırdığını anlatır. O halde karşılaşacağımız *astur* benzeri

---

[43] Çağataylar ve Ögedeyler kuğuyu Türkistan'ın en soylu kuşu *tuğrul*'la avladı bkz. J. von Hammer-Purgstall, *a.g.y.*, XX, Cüveynî'den bahsediyor. Askeri cesaret simgesi olarak *tuğrul* için bkz. Husrev Dihlevî, *Hezâ'in el-futûh*, Lucknow 1953, s. 71.

[44] Reşideddin'den aktaran G. Doerfer, *a.g.y.*, kayıt 1345. Berçinî, *a.g.y.*, 8.

[45] G. Doerfer, *a.g.y.*, kayıt 846. Nerşâhî, *Târih-i Buhârâ*, Schefer (ed.), Paris 1882, 6. J. Marquart, *a.g.y.* Hakani ve Selçuklu unvanları hakkında bkz. dipnot 4. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 95, 296, 303-304. Semerkandî (Muhammed Ibn 'Alî el-Kâtib), *Ârâdü's-Siyâset fî Agrâzü'r-Riyâset*, Leyden Üniversitesi codex 904, varak 103.

simgesel kuşların bazıları ya *tuğrıl* ya da *baygu* olabilir.

II. Edebiyatta Sungur (*Sıngkur* veya *Songkur* ya da *Şonkar*)

VIII. yüzyıl Türk taş anıtlarında ya da Tun-Huang'da bulunan VIII.-IX. yüzyıl tarihli *Irk Bitig* denilen fal kitabında yırtıcı kuşlar sadece renkleriyle ayırt edilir. Kuşların en güçlüsü olarak tanımlanan karakuş (kartal) gibi, koyu renkli yırtıcı kuşlara karşı daha küçük olan ancak hayra alamet sayılan ak sungur [46]gibi çok değerli beyaz kuşlar, *kök boymul toğan*'lar (beyaz boyunlu gök mavisi yırtıcı kuş), *örüng esri toğan*'lar (beyaz benekli yırtıcı kuş), yabani tavşan, kaz ya da ördek avlarken, ağaç ve kayalara tünemiş vaziyette tasvir edilir.[47] Muhtemelen uçurması için 933 yılında Uygurların Çin İmparatoruna sunduğu kuşlar bu tür beyaz yırtıcı kuşlardı.[48] Kaşgarî'ye göre "ak kuş" (*örüng* kuş),[49] bir bâzîydi (*astur, accipitridae*). Yusuf Has Hacib *örüng* kuşu mutluluk ya da kut habercisi olarak gördü. Beyaz boyunlu gök mavisi yırtıcı kuş *kök-boymul* örneğinde olduğu gibi, beyaz kuşun mavi alacası takdir edildi. Kaşgarî'nin sadece *tuğrıl*'dan küçük olan büyük bir yırtıcı kuş olarak tanımladığı sungur maviye çalan beyaz kuşlar arasında yer alır. Pelliot gerçekten Çin'de su kuşlarını avlamakta kullanılan "Deniz-Mavisi" ya da "Beyaz-Deniz-Mavisi" (Hai-ch'ing, Pai-hai-ch'ing), denilen türlerin ak sungur türünden olduğunu göstermiştir. Bunlar Türk bölgelerine, Baykal Denizi kıyılarında, Barku ve Kırgız topraklarında ve Liao Körfezi ve Kore'de bulunmuştur.[50] Yine ak sungur, Moğolların en üstün nitelikli yırtıcı kuşu ifade eden "mavi yırtıcı kuş" anlamına gelebilir. Koyu renkli olmasına karşın *tuğrıl*'ın da Firdevsî tarafından lacivert taşına benzetildiği anımsanacaktır. Akbabayla ilişkilendirilen ak sungur (Orta Asya'da *itelgü*, Berçînî'nin risalesinde *kerges*) bir *gerfalcon, hierofalco* olarak tanımlanmıştır (R265). Açık renk tüyleri ve kumru başı gibi küçük başıyla zarif bir kuştur. Daha yaygın olan siyah türü, kara sungur ise

---

[46] N. Orkun, *a.g.y.*, III, 80.

[47] *A.g.y.*, II, 74, 84, 90.

[48] J. R. Hamilton, *a.g.y.*, s. 93.

[49] G. Clauson, *a.g.y.*, "kuş" maddesi, *Kutadgu Bilig*, beyit 3011-12.

[50] E. D. Ross, "A Polyglot List of Birds, Türkî, Manchu and Chinise," *Memoirs of the Royal Asiatic Society of Bengal*, 1909, sayı 68, 69, 72 ve P. Pelliot, *a.g.y.*, "Barguy", 274. Mogol ifadesi "gök mavisi yırtıcı kuş" bkz. J. von Hammer-Purgstall, *a.g.y.*, XX.

sungur ise *tuğrıl*'ın küçük bir cinsi olan *karçıgay* (*astur palumbarius*) olarak tanımlanıyor.[51]

Beyzâre,[52] Türk topraklarındaki yırtıcı kuşlar arasında beyaz tüylülerin üstünlüğünü belirtirken, *Türk Hakanının Kitabı*'ndan alıntı yapıyor. Hakan'ın anlattığına göre beyaz tüyler Türk bölgesindeki yırtıcı kuş yavrularının havada yaşayan yaratıkları yemelerinden kaynaklanıyordu. Havada yaşayan bu yaratıklar kanatlı balık ya da kanatlı yılan gibi tuhaf varlıklardı. Burada Orta Asya Budist mitlerindeki sürüngen avcısı akbaba Garuda'nın tekrarıyla karşılaşıyor gibiyiz.[53] Bu bağlamda bebek çalan efsanevi Garuda'nın kement atışını resmeden IX. yüzyıl civarında yapılmış bir Uygur duvar resmi[54] (R313) dikkate değerdir; yırtıcı kuş, kulaklı *feng-huan*'a benzeyen beyaz bir kuştur. *Beyzâre*'de[55] Garuda'ya dair bir ima varmış gibi görünüyor. Değerli erkek bâzîler arasında "Hıtâ Türklerinin" *grdî* ya da *grzî* dediği (bir nüshada *ce'rî*) alaca tüyleriyle hem saksağana hem de *sakr*'a (*sacer*) benzeyen kulaklı (*üzeyn*) bir yırtıcı kuş tasviri yer alır. Müslüman kaynaklar, Türklerin Orhun Nehri civarındaki bölgelerin doğusunu, VIII. yüzyılda Kitan ülkesini belirten Kitay'ı, Hıtâ ya da Hıtây'a çevirdiler.[56] Danıştığım bazı Türkologların yanıtlarına göre *grdî* ya da *grzî*, Uygur kaynaklarında Garudi olan Garuda'nın bir yansıması olabilir.[57] *Ce'rî* açıkça Kaşgarî'nin kaz avlayan bir kuş olarak tanımladığı çağrıdır[58] ve *sakr*'a (*sacer*) tekabül eder. Çağrının, çakırın[59] eski biçimi olabileceği düşünülmektedir ve genellikle sungurla ilişkili sayılır. Kaşgarîye göre çakır, mavi gözlü demektir. O zaman çok rastlanan bir kuş olan çakır konusunun uzmanı Berçînî mavi gözlü çakır türünün en iyisi

---

51 Bkz. dipnot 50, E. D. Ross ve P. Pelliot'a referans.

52 *Beyzâre*, varak 21-22v.

53 Bkz. dipnot 14, 15.

54 A. von Le Coq, *Chotscho*, Berlin 1913, Levha 15b. Sengim tapınağındaki Uygur yazıtları hakkında bkz. A. Grünwedel, *a.g.y.*, "idikut", 126, 159. Uygurlar tarafından yapılan Sengim tapınakları için bkz. F. W. K. Müller, "Zwei Pfahlinschriften aus den Turfan Funden," *APAW*, 1915, s. 17.

55 *Beyzâre*, varak 20, 91v.

56 P. Pelliot, *a.g.y.*, "catai".

57 Bkz. dipnot 15.

58 Çağrı, çakır için bkz. Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, ve varak 182-83, 212-13, 435-36, 509-91. Berçînî, *a.g.y.*, varak 6, 10, 12 v. 63. G. Doerfer, *a.g.y.*, makale: 1090. I. Uzunçarşılı, *a.g.y.*, c. I, s. 96. Âsım Ahmed, *a.g.y.*, "çağr", "Çarh", "Sunkur".

59 Bkz. dipnot 58.

olduğunu onaylıyor, ancak çakırın birçok türünü Arap muadilleriyle birlikte sıralıyor. Bu yırtıcı kuşlar karacadan, yabani tavşandan kuşlara kadar her büyüklükteki avı avlayabilirler. Anlaşılan bu tür yırtıcı kuşların ortak özelliği, açık renk tüylere sahip olmalarıdır. Aslında Berçînî, çakırın sadece bâzînin Türkçe karşılığı olan bir kelime olduğunu ve sungurun Türkistan'ın çakırı olduğunu belirtiyor. Çağrıyla ilgili olarak Berçînî, *Beyzâre*'nin ifadesini basitleştirilmiş bir biçimde tekrarlıyor: 'Türkler saksağan gibi sırtında koyu tüyleri olan alacalı, dışardan görülen bazı özellikleriyle anlaşılan olağanüstü doğal yeteneğe, görülmemiş bir cesarete sahip olan yırtıcı bir kuşa çağrı diyorlar.' Âsım Efendi'ye[60] göre, Farsça *çarğ* ya da *çarh* isminin Türkçe karşılığı bir ak sungur türü olan çakırdı. Âsım Efendi ayrıca ak sungurun vatanının, hükümdarlarının bu kuşlarla avlandığı Hıtâ ve Hotan olduğunu da kaydediyor. Sungurun vatanı, bu pahalı ve nadir bulunan yırtıcı kuşun kendi zamanından önce Mısır'da bilinmediğini belirten Kalkaşandî[61] tarafından ileri sürülmüştür. Kuzeyli akdoğan Moğollar tarafından Yakındoğu'ya çok sayıda ithal edilmeden önce Mısır'da muhtemelen bilinmiyordu. Sungura atfedilen yarı efsanevi özellik Kazvînî'nin anlatımında görülür.[62] Kazvînî *sukur* dediği kuşun döne döne yükseldiğini sonra avlanmak için aşağıya daldığını belirtir. Bu tanım tamamen *tuğrıl*'ı anımsatıyor. Ancak *tuğrıl*'dan farklı olarak ve Çinlilerin efsanevi *feng-huang* kuşu gibi, öldürmekten kaçınır ve sadece avını efendisine doğru sürer. Genel olarak çakır ve ak sungurun açık renkli tüyleriyle tanındığı söylenebilir. Yazıcızâde[63] tarihinde belirtilen, Cingiz Han'dan gelen Oğuz boylarına atfedilen *ongun* çakır (mavi-gözlü), Baykal Denizi'nin "Mavi-Deniz" ya da "Beyaz-Mavi-Deniz" yırtıcı kuşlarına ilişkin Çin kayıtlarını hatırlatıyor.

Türk hükümdarları arasında Çağrı ve Sungur isimlerinin kullanıldığı yeterince kanıtlanmıştır.[64] Gazneli Mahmud'un 1025'te[65] *ongun*'u Garuda[66] olan Hakanlı Türk

---

60 A.g.y.

61 Kalkaşandî, *Şuhü'l-A'şa*, Kahire, H. 1383, II, 59.

62 Kazvînî, *'Acâ'ibü'l-Mahlûkât*, Kahire, H. 1376, s. 59. *Feng-huang* için bkz. C. A. S. Williams, *Encyclopaedia of Chinese Symbolism and Art Motifs*, "Phoenix" maddesi.

63 İ. Uzunçarşılı, *a.g.y.*, s. 96.

64 Bkz. dipnot 4.

65 Gerdîzî, *Kitâbü'z-Zeynü'l-Ahbâr*, Berlin 1928, s. 84.

66 Çin imparatoru Hotan'ın Hakani hükümdarını " Hakan ve altın-kanatlı kuş" olarak gösterdi bkz. A. Rémusat, *Histoire de la ville de khotan*, Paris 1820, s. 91-2. Altın-kanatlı

hükümdarına avcı-kartallar ve *çarğ* (ak sungur)[67] sunması muhtemelen simgesel bir gösterişti. Sungur isminin kullanılması VIII. yüzyıla kadar gider. VIII. yüzyıla ait bir Maniheist Türk yazmasında,[68] resmi de çizilmiş (R314) kişiye, Sıngur Tigin adı verilmiştir. Uygurlar tarafından 809'da[69] *ongun* olarak benimsenen dönerek uçan yırtıcı kuş, sungur olabilir. Uygurların Çin imparatoruna sunduğu bir çift beyaz yırtıcı kuş da sungur olabilir.[70] Yine XII.-XIII. yüzyıl Yakındoğulu Türklerin tarihinde Sungur, Ak Sungur, Kara Sungur isimlerine sık olarak rastlanıyor.[71] Moğol devrine rastlayan Dede Korkut Destanında, "Türkistan'ın Direği" unvanlı hükümdar, kendisinin, *turıl* toteminin Macar versiyonuyla kıyaslanabilir bir tarzda, ak sungurdan geldiğini açıklar:

Ağ sungur kuşu erkeğinde bir köküm var[72]

Ruhun bedenden ayrılmasıyla ilişkili olan[73] ak kuşlar, bir Türk hükümdarının kuğuya dönüştüğünden söz eden Çin öyküsünde de görülebilir. XI. yüzyılda, *Kutadgu Bilig*'in yazarı, yaşamının sonlarına gelmiş ak saçlı yaşlı bir adamı ak sungura benzetir. Ayrıca Dede Korkut[74] Destanında ak sungur sadece bir hükümdar *ongun*'u değil, onun ruhunun da simgesidir. Salur Kazan Han rüyasında eline konmuş sungurun öldüğünü gördüğünde bunu, kendi ölümünün alameti olarak yorumlar.

Öte yandan Oğuz Kağan Destanı kişisel *ongun* edinme işlemini tanımlar gibidir.[75]

---

kuş Garuda için bir isimdi. Bkz. not 14. Kartal (*ukāb*) Hakani Semerkandi yazmalarında Hakanlarının *ongun*'u olarak ortaya çıktı, varak 73, 103. Bkz. ayrıca E. Esin, "Kuşçı. Türk Sanatında Atlı Doğancı İkonografisi," *Sanat Tarihi Yıllığı VI, Kunsthistorische Forschungen*'den ayrı baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü-Kunsthistorisches Institut, İstanbul 1976, dipnot 4.

67 Bkz. dipnot 58.

68 Bkz. dipnot 4.

69 J. R. Hamilton, *a.g.y.*, 60.

70 *A.g.y.*, 93.

71 Bkz. dipnot 4.

72 M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara, 1964, s. 16, 22.

73 Kuğu hakkında bkz. dipnot 6. Sungur hakkında bkz. *Drevneturskij Slovar'*, Leningrad 1969. *Kutadgu Bilig*'den alıntının verildiği yer.

74 Bkz. dipnot 72.

75 W. Bang, A. von Gabain ve G. R. Rachmati, "Die Legende von Oghuz Qaghan," *SPAW*, 1932. Choular proto-Türk kabilelerinde çoğunluktaydılar bkz. W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s. 19, 33. Chou savaşçı *ongun*'ları hakkında bkz. M. Granet, *Danses et*

Uygur harfleriyle yazılan ve Moğol devrinden önceye rastlayan bu eser yine de her savaşçının vurduğu hayvanı simge olarak aldığı Chou devri (MÖ 1050-249) eski *ongun* edinme ayinlerini yansıtır. Sungur, Oğuz'un dünyayı fetheden bir kahraman olmadan önce, efsanevi ve kötülük habercisi özelliğiyle öldürülmesi gereken hayvanlardan birisidir. *Şungar*[76] *bol-* (sungur olmak) terimi Kubilay Han'ın ölümü üzerine bir Uygur metninde, yaklaşık aynı zamanda kullanılmıştır. O zamanlar Moğolca *şonkar* ile birlikte *şungar* biçimi yaygındı. Cengiz Han ve torunlarının sungurla bağlantısı Moğollar açısından bu kuşun başlıca hükümdarlık *ongun*'u olarak öneminin belli olmasıyla başlamış olabilir. Reşideddin kırmızı (ya da beyaz) gaga ve pençeleriyle olağanüstü beyaz tüylü bir ak sungurun, bağlılığın kabulünün bir işareti olarak Kırgız *inal*'ı (hükümdarı) tarafından Cingiz Han'a gönderildiğini kaydeder. İnal bizzat Moğol sarayına gitme arzusunda değildir. Yırtıcı kuşların ak sungur türleri daha sonra Kırgız ülkesi ve Kuzey Avrupa'dan bir çok kere Cingiz Han yönetimine gönderilmiştir. Sungurun[77] Osmanlı hanedanıyla eski bağlantısı kesindir. Aşık Paşa tarihinde Sunkar Osmanlı hanedanının kurucusu Ertuğrul'un sekizinci göbekten atasıdır. Sungur, Ebü'l-Gâzi Bahâdır Han'a göre Osmanlıları doğuran Kayı boyunun *ongun*'uydu. Ertuğrul Bey'in kardeşinin adı Sungur'du. XIII. yüzyıldan sonra sungurun Türk-Moğollar arasında başlıca hanedan *ongun*'u olduğu sonucuna varılabilir.

III. Sanat Eserleri

İki yırtıcı kuşu tanımlamaya çalışarak sanat eserlerine dönülebilir. Tuğrul bazen maviye ya da kızıla çalan parlak tüyleriyle koyu renkli bir kuştur. Görünüşte kartala benziyor olsa da daha büyük başı ve belki de ibiğiyle ondan farklıdır; uzun bir kuyruğu ve kısa üçgen kanatları vardır. Sungur (akdoğan) bir ölçüde benzer görünüşte yırtıcı bir kuştur, ancak açık renk tüyleri ve küçük, daha doğrusu kumrununkine

---

légendes de la Chine ancienne, Paris 1959, 388.

[76] G. Doerfer, *a.g.y.*, kayıt 237. Reşideddin, *Câmiü't-Tevârih*, c. 1, Moskova 1945, 347 (*Ak sungurun* Kırgız İnal tarafından takdimi). Bkz. ayrıca dipnot 112 *"Kubulay Kan şungar bolur-ta..."* bkz. O. N. Tuna, J. E. Bosson, "A Mongolian Phags-pa Text and Its Turkish Translation," *Journal de la Société Finno-ougrienne*, 1967, s. 63.

[77] Aşık Paşa, *Târîh* (İstanbul H. 1332), 12. Sungur *ongun*'u hakkında bkz dipnot 2; J. Marquart, *a.g.y.*, 187-90 ve J. von Hammer-Purgstall, *a.g.y.*, XXIV.

benzer bir başı vardır. Sungurun açık renk tüyleri "deniz-mavisi" alacalı olabilir ve çağrının (olağanüstü cesur bir kuş) işareti olan koyu renkli sırt tüyleri de vardır.

1. Asya ve Avrupa Sınırındaki Alanlar

Beyzâre, tuğrıl'ın vatanı olarak, Hazar Harizm Kağanlığı bölgesini ve Hazar Denizi kıyılarını gösterdirdiği için araştırmamıza bu bölgelerle başlayacağız. Buralarda kendimizi yırtıcı kuş ikonografisinin eski bir gelenek olduğu bir ortamda buluruz.[78] Bazıları daha MÖ I. binyılda Ananino kültürünün geliştiği Kama Irmağı bölgesinde ortaya çıkan *tuğrıl* tasvirlerine uyan bronz yırtıcı kuş figürleri, yarı Moğol bir halka atfedilmiştir. Ural dağlarının doğusundaki Ob bölgesi Üst-Poluy kültür sahasında bulunanlarla bağlantılı Ananino yırtıcı kuş figürleri, Ugurlarla ilişkilidir.

Simirnov'a göre, Kama-Volga bölgesinde MÖ IV. yüzyıl civarında başlayan, aralarında bir ölçüde ibikli *tuğrıl*'ı (R315) hatırlatanların da bulunduğu bronz yırtıcı kuş tasvirleri, MÖ IV.-V. yüzyılda, tarihsel kaynaklarda *tuğrıl* için gösterilen başlangıç noktasına *kadar* kesintisiz olarak devam etti. Bu yırtıcı kuş figürlerinin bazıları kanatları açılmış, sanki gökyüzüne bir insan ya da insan başı taşırken görülür (R316). Böylelikle bu bronz figürlerin efsanevi özelliği tespit edilmiş oluyor.

Beyzâre'de *tuğrıl*'a atfedilen anayurdun güney-doğu sınırlarında hanedan arması veya *ongun* ve hükümdarlık simgesi olan kuş tasvirleriyle karşılaşıyoruz. Yaklaşık III. yüzyılda yaşamış bir Harizm kralı olan Vazamar'a atfedilen bir sikke üzerinde yırtıcı kuş biçiminde başlık giymiş bir soylu insan tasviri görülür. *Beyzâre*'ye göre bu tasvir yırtıcı kuş *tuğrıl*'la Harizmin eski bağlantısını akla getirmektedir. Yırtıcı kuş biçi-

---

[78] Ananino kültürü devrinde Kama bölgesindeki kuş figürleri hakkında bkz. A. V. Zbrueva, "Istorija naselenija Prikam'ja Prikam'ja v Ananinskij epokhu," *MIA*, 30, 1952, Levha IV/6-7. MÖ IV.-V. yüzyılda Kama-Volga bölgesinde yırtıcı kuş tasvirleri hakkında bkz. P. Smirnov, "Oçerki drevney i srednevekovoy istorii narodov srednego Povol'jya i Prikam'ya," *MIA*, 28, 1952, s. 254. Kuş tasvirlerinde Ananino kültürünün Üst-Poluy kültürüyle bağlantıları hakkında bkz. V. N. Chernetsov ve W. Mosinska, *Prehistory of Western Siberia*, çev. H. N. Micheal, Montreal-Londra 1974, Levha LXIX/8. Yırtıcı kuş başlığı gösteren Harizmli sikkeler hakkında bkz. S. P. Tolstov, *Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta*, Moskova 1962, Levha 133/VIII. Kuşan ve Part ikonografisinde yırtıcı kuş başlıkları hakkında bkz. J. M. Rosenfield, *The Dynastic Arts of the Kushans*, Berkeley 1967, s. 95-6.

mindeki başlık Part ve Kuşan hükümdarlık tasvirlerinde yeterince görülür.

Bu durumda *tuğrul*'ın vatanı, yaşamlarında *tuğrıl*'ın *ongun* olarak bir değer taşıdığı bilenen boyların yaşadıkları yerler olduğunda IV. ve V. yüzyıla ulaşıyoruz. Tarihsel kaynaklarımıza göre bu boylar arasında Batı Hunları, Hazarlar, Oğuzlar ve Macarlar vardı.

Bizim kanaatimize göre, Lázsló, Werner, Artamanov ve diğerlerinin belirttiği gibi, *Beyzâre*'deki *tuğrıl* tasvirini anımsatan yırtıcı kuş ikonografisi muhtemelen Hun-Türk-Macar boylarını izleyerek batıya doğru ilerlemiştir.[79] Genellikle yandan görünen, kartaldan farklı ve büyük, bazen ibikli baş, kısa kanatlar ve uzun kuyrukla belirginleşen yırtıcı kuş figürleri, IV. yüzyılla X. yüzyıl arasında Ural ve Kama bölgesiyle Kırım'daki Kerç'ten, Balkanlara ve Macaristan'a, oradan belki de Cermen kabilelerin aracılığıyla Ren'e ve Vizigot Ispanya'sına kadar uzanan bölgelerde görülebilir. Yırtıcı kuşlar bronz veya altından bazen de bazen balık puluna benzer şekilde tasvir edilmiş ya da mücevher kakmalıdır (R317, R317). Yandan görünen kuş başı motifiyle birlikte bu son teknik, Werner tarafından Orta Asya'ya kadar izlenmiştir (Kazakistan'daki Karaağaç mezarı). Bu teknik MÖ 1. binyıldan itibaren İç Asya'ya tamamen yayılmıştı.

VII. ve VIII. yüzyılda Alanların etkisi[80] altındaki Türkler ve Bulgarlara ait kaya kitabelerinden bilinen Saltovo-Mayak kültür sahalarında bulunan bronz kemer süsleri, araştırmamızla ilgili kompozisyonlar sunmaktadır. Bunlar özellikle Hazar bölgesinden, yani *tuğrıl*'ın vatanından çıkmıştır. Bir kemer tokası belirsiz bir hayvanı

---

[79] J. Artamonov, *Istoriya Hazar*, Leningrad 1962, s. 54, 159. G. László, *Steppenvölker und Germanen*, Berlin 1971, s. 21-42. J. Werner, "Beitraege zur Archaeologie des Attila Reiches," *Aphandlungen der preussischen Akademic der Wissenschaften*, Neue Folge, Heft 38/B, Münih 1959, s. 69-81, Levha 72. Kara-ağaç gömütünde düğme süslü altın tekniği ve yırtıcı kuş başları hakkında bkz. J. Werner, *a.g.y.*, s. 72, Levha 31/5, 6. Aynı teknik daha eski örneğiyle Sibirya'da görülür bkz. S. P. Kiselev, "Drevnjaja istorija Južnoj Sibiri," *MIA* IX, Levha XXII/4. Yırtıcı kuş motifinin Ren'e yayılması hakkında bkz. G. László, *a.g.y.*, s. 21-42 ve E. Kovács, "Két 13. századi ékszerfajta Magyarországon," *Ars Hungarica*, 1973, (eseri Dr. Dienes gösteriyor). Yırtıcı kuş motifi ve düğme süslü altın tekniğinin Vizigot Ispanya'sına yayılması hakkında bkz. *Guia del Mueso arquélogico Nacionale*, Madrid 1965, Levha XLIV-XLVIII.

[80] S. A. Pletneva, *Ot kočevij k gorodom Saltovo-Majackaja kulutura*, *MIA*, 142, 1967, Resim 40/9-19. Bkz. P. Smirnov, "Oçerki drevney i srednevekovoy istorii narodov srednego Povol'jya i Prikam'ya," *MIA*, 28, 1952, s. 254 (yırtıcı kuşlar tarafından taşınan şaman figürleri Ananino devrine kadar eskiye dayanıyor).

kaçıran *tuğrıl*'a benzeyen bir yırtıcı kuşu gösteriyor (R319). Bir başka kemer tokası Ananino kültüründen[81] itibaren Volga-Kama bölgesinde görülen (R316) yırtıcı kuş ve insan başı temasına dönüşmüş görünüyor. Bu maskeli Saltovo-Mayak bronz kemer tokasındaki bir çift kuş, *tuğrıl*'ın *Beyzâre*'de tanımlandığı gibi ibiklidir (R320).

Yukarıda bahsedilen bilim adamlarından bazıları[82] söz konusu yırtıcı kuş motifinin kuş-ağaç-keçi (ya da geyik) üçlüsüyle ilgili bir mitle bağlantılı olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda Werner, Novoçerkask, Üst-Labinskaya ve Verxne-Yablocno taçları üzerindeki Şamanist Sarmatlara ve Hunlara atfedilen kompozisyonların şimdiki İç Asyalıların kültlerine benzeyen ağaç ve kuş tapımlarını karşıladığını ileri sürdü. László etrafı hayvanlarla çevrilmiş bir ağacın kozmik bir ekseni tasvir ettiğine işaret etti. Dienes, X. yüzyıl Rakamaz kabartmasında gagasıyla yaprak tutan kaz avcısı yırtıcı kuş motifinin Macar totemik yırtıcı kuş *turul* ve kozmik ağaç mitleriyle bağlantılı olduğunu düşündü (R321).

Ağaç simgeciliğinin Türklerle ilgili boyutu üzerindeki araştırmamızda yırtıcı kuş-ağaç-keçi (ya da geyik) üçlüsünün birlikte görüldüğü iki Türk kompozisyonuyla karşılaştık. Bunlar Talas Vadisi'ndeki Batı Türklerine atfedilen (580-658) kaya kitabeleriyle birlikte gömütlerde bulunan bronz kemer tokası üzerindeki motifler ve Hazar Sarkel Kalesi'nde bulunanlar; dağları, eksen olarak bir ağacı ve bir yırtıcı

---

[81] J. Werner, *a.g.y.*, 69-81; G. László, *a.g.y.*, s. 112-21; I. Dienes, *Les Hongrois conquérants*, Budapeşte 1972, s. 66, 80, 99, Resim 14 (motifin yorumu için Alföldi'den söz ediyor).

[82] Talas kemer tokaları için bkz. D. F. Viennix, "Turskie pamjatniki Talas dolini," *Arkheologiçeskie pamjatniki Talaskoj dolini*, Frunze1963, Resim 8-10. Hazar kemik oymacılığı hakkında bkz. J. Artamonov, *Istoriya Hazar*, Leningrad 1962, 32. Ala Dağ miti için bkz. E. Esin, "The Cosmic Mountain, the Tree and the Auspicious Bestiary in Türkish Iconography," *Art and Archaeological Research Papers*, 1976, dipnot 8, 9 ve aynı yazar, "The Hunter-Prince in Turkish Iconography," *JAV*, s. 21-24, M. Granet'e başvuruyor s. 86, 91, 107, 109-11, 115, 140-41, 365 ve Ç. A. S. Williams, *Encyclopaedia of Chinese Symbolism and Art Motifs*, "God of Longevity", "Unicorn", "Ho-t'ou", "Deer" maddeleri (Çin kraliyet av sahası ve kutsal dağ, ölümsüzlük ağacı ya da bitkisi, uğurlu hayvanlar, Jung'un "ala" ormanlı dağı ve düşsel pullu ya da benekli hayvanları, kraliyet av ve şöleni, kadeh ayinleri üzerine); P. Pelliot, *a.g.y.*, "Calacian" maddesi ("ala" ormanlı dağ , Türkçe adıyla Ala Şan; P. N. Boratav, *Er-Töştük*, Paris 1965, bölüm 35; E. Chavannes, *a.g.y.*, 233, 236-37 (Bing-yul); M. Ergin, *a.g.y.*, s. 47, 30, 34 (Oğuz Ala Tağ'da av ve şölen); I. H. Uzunçarşılı, *a.g.y.*, s. 92-7 (Oğuz resmi ziyafeti, *sunuk*). Ayrıca bkz. E. Esin "And. The Cup Rites in Central Asian and Turkish Iconography," *Forschungen zur Kunst Asiens in Memoriam K. Erdmann*, Istanbul 1969 (şölen sırasında bağlılık yemini için kadeh ayinleri üzerine).

kuşla karacanın da yer aldığı hayvanları gösteren kompozisyonlardı. Önceki çalışmalarda bu kompozisyonları güneye, Kırım'a kadar yayılan Çin-Türk mitiyle bağlantılandırmıştık. Bu, Türkçenin yaygın olduğu devirde Ala Tağ denilen "benekli" (ormanlı) dağ söylencesidir. Han devri Çin kayıtlarında bu ormanlı dağ, Batılı Jung göçebelerinin ve daha sonraları da, benekli (ala, alacalı) at yetiştiren Türklerin mekânıydı. Alaca dağda ayrıca uğurlu kraliyet *ongun*'ları sayılan pullu ya da benekli efsanevi hayvanlar, ejderhalar, yırtıcı kuşlar, geyik ya da keçiler de yaşıyordu. Bu konu evcil geyiklerin yaşadığı Bing Yul ve Ötüken Yış gibi kağanların ikametgahı olan ormanlı kutsal dağ, Türkçe *yış*'taki gibi ölümsüzlük ağacının ya da otunun yetiştiği Çin avlanma sahası ve saray bahçesi temasıyla çakışır. Ormanlı dağ ve onun yarı efsanevi hayvanlarına ve yırtıcı kuşlarına ilişkin bu Çin-Türk söylenceleri XI. yüzyıl dolaylarında Kazakistan ve Kırım'da yayılan Ertüştük Destanına aktarılmıştır. Bize göre hem Talas hem de Sarkel kompozisyonları, önceki ormanlı dağ ve onun efsanevi hayvanları ve yırtıcı kuşları konusunun ilk versiyonlarıyla bağlantılı olabilir. Karakuşun (kartal) Ertüştük Destanındaki konumu gibi, Tuğrul bu konu içinde değerlendirilebilir.

Tuğrıl motifinin Batıdaki yayılma bölgelerinden ayrılmadan önce yukarıda bahsedilen Doğu edebi kaynaklarının ışığında, bu kuşun Macar tasvirleri üzerinde birkaç söz söylemeye çalışacağız. Önce Rakamaz kabartmasındaki (R321) yırtıcı kuşun *Beyzâre*'de tanımlanan ibikli *tuğrıl*'a en fazla benzeyen tasvirlerden birisi olduğunu söyleyebiliriz.

Ural bölgesine ait gümüş levhadaki atlı doğancının[83] tuttuğu ve László'nun IX. yüzyıl Macarlarına atfettiği yırtıcı kuş da ibiği olmamasına karşın, bir *tuğrıl* olabilir (R277). Araştırmalarımız tasvirdeki atlı doğancı motifinin Orta Asya kökenini işaret ettiğini gösteriyor. Bu atlı doğacı figürlerinin Türk hakanlarıyla birlikte VIII. yüzyılda Hotan'dan başlayarak dünyanın batı ve güney kısımlarına yayılışını göstermeye çalıştık. Bu atlı doğancı tasvirinde Türk hakanlarına yapılan "atların efendisi" yakıştırmasının bir resmini ve üyesi oldukları boylara özgü *sunuk* (kemik) şölenine katıl-

---

[83] G. László, *a.g.y.*, Resim 35. Orta Asya ve Türk sanatında benzer atlı doğancı tasvirleri için bkz. E. Esin, "The Hunter-Prince in Turkish Iconography," s. 20-24, 28-35 ve aynı yazar "Kuşcı. Türk Sanatında Atlı Doğancı İkonografisi." "Atların Efendisi"nin Türk hakanları da dahil kuzeyli hükümdarlara verilen bir unvan oluşu hakkında bkz. E. Esin, "The Horse in Turkic Art," *Central Asiatic Journal*, c. X, sayı: 3-4, 1965 s. 170-175 {bkz. bu kitapta s. 261-266}, Mes'ûdî'ye (*a.g.y.*, I, s. 143, 160) başvuruyor.

dıkları dinsel ayinden önce gerçekleşen avdaki kıyafetlerini görüyoruz.

László'nun[84] işaret ettiği gibi, efsanevi Garuda benzeri özellikleri çıkarılırsa, Runik ve Yunan harfleriyle yazılmış Türkçe kitabelerin bulunduğu Nagyszentmiklós definesinin 2 ve 7 numaralı altın testileri üzerindeki kadın ve erkek figürleri taşıyan dev kuş da, *tuğrıl*'ın ait olduğu türün uzun kuyruğu ve kısa ve üçgen kanatlarını sergiler. Bu bağlamda Mavrodinov tarafından Türk proto-Bulgarların *tamga*'sına benzetilen Nagyszentmiklós'daki 2 no.'lu yüzük üzerinde görülen Runik karakterli işaretin, Kaşgarî'nin, oğulları Ertuğrul'un (erkek *tuğrıl*) Osmanlı hanedanını kuran Kayı boyuna atfettiği işareti hatırlattığına dikkat edilmelidir. [85]

2. *İç Asya Bölgeleri ve Yakındoğu*

İç Asya bölgeleri dikkatimizi *Beyzâre*'nin *tuğrıl* tasvirini gösteren sayısız yırtıcı kuş figürüne çeker. Bunların bazıları ibikli kuşlardır, bazıları da memelilerin kulakları gibi fantastik özellikler taşır. Önceki makalelerimizden birinde av peşinde koşan bu çeşitli kuşlar arasında *tuğrıl* ve Garuda'yı ayırmaya çalıştık.

Tugrul ve sungur üzerinde yoğunlaşan araştırmamız şimdi şaşırtıcı biçimde, sunguru da görebileceğimiz kuzey ve doğu bölgelerine uzanıyor. İlk iş olarak, Kök Türk hakanlarının yontu ve taş anıtları üzerindeki yırtıcı kuş tasvirleriyle bağlantılı olarak ileri sürülen çeşitli yorum ver tanımlamaları not ettik.[86] Yukarıda değinilen Kök Türk anıtlarıyla neredeyse çağdaş olan *Suvarnaprabhāsa-sütra*'nın bir yerinde, mezarlarda tasvir edilen yırtıcı kuşların hayvan biçimindeki bir simgeyle gösterilen kurbanlığı ya da ölüyü taşıyan göksel haberciyi işaret edebileceğini ileri sürülüyor. Böyle bir yorum Radloff tarafından 734 yılında ölen Bilge Kağan'a ve Kızlasov tarafından Altun Tamgan Han ve iki oğlu Tuğrul ve Yelgek'e atfedilen bir taş anıtla bağlantılı olarak ortaya çıkar.[87] Yazıları anıtı yapan sanatçılar tarafından yazılan taş anı-

---

84 G. László, *a.g.y.*, 146-147. Bkz. M. N. Mavrodinov, *Les trésor protobulgare de Nagyszentmiklós*, Budapeşte 1943, s. 81 ve Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, I, 56 *tamga*'ların çoğaltıldığı yer.

85 E. Esin, "Tuğrıl and Karakuş," *Annali dell'Istituto Or. di Napoli*, (bkz. bu kitapta s. 203).

86 Bkz. dipnot 20.

87 W. Radloff, *Atlas der Alterthümer der Mongolei*, St. Petersburg 1892-99, Levha XV/2; L. R. Kızlasov, "O naznaçenie dreneturskix izvayaniy izobrayuşçix lyudey", *Sovietskaya arxeologiya*, 1964/2, Resim 3.

tın üst köşesinde, bir dağ keçisi piktogramı[88] şeklindeki Kök Türk hanedan tamgasının yanında büyük olasılıkla *tuğrıl* ya da sungur (R294) olabilecek bir yırtıcı kuş görülür. Geç tarihli de olsa, bedenden ayrılan ruhu ak sungur olarak tanımlayan sayısız metnin ışığında, belki de ikinci olasılığı seçmeliyiz.

850'den XIV. yüzyıla kadar Uygur merkezi olan Koço'da bir saray duvar resminde, başları maalesef kaybolmuş zincirli bazı yırtıcı kuşlar resmedilmiştir (R322). Le Coq[89] bunların *tuğrıl* türü yırtıcı kuşlar olduğunu düşünmüştür. Taç gibi başlıklar giyen *tuğrıl* rütbesindeki *tigin*'leri gösteren Uygur resimlerinden daha önce bahsedilmişti (R311). Bir madalyonda, bunlardan birinin üzerindeki kaftanda ak kuş başı olabilecek bir tasvir görünürken, diğer figürün giysisindeki bir madalyonda net olarak görülen uçan iki kuş vardır[90] (R323). Bu yırtıcı kuşların beyaz tüyleri uğurlu ya da kutlu *örüng kuş*[91] (ak kuş) türünde olduklarını düşündürüyor. VIII. yüzyıl Pencikent[92] saray duvar resminde yine hükümdara yüzük şeklinde bir nesne sunan uçan bir *örüng kuş* resmedilmiştir (R324). Pencikent şehzade ve hatunları o zaman Türk (Halaç) ırkındandı.[93] Divaştiç'in atasının Türkçe adı Çıkan Çur Bilge, Pencikent şehzadeleri arasında yaygındı (Divaştiş bir Türk kağanı tarafından tarkan unvanıyla ödüllendirilmişti).[94]

Sibirya gibi kuzey bölgelerinin sanatsal çalışmalarında, Kırgız ülkesinde, sungurun vatanında, bu *hierofalco-gyrfalco* tasvirlerini (R313) görmeyi ummakta haklı olabiliriz. Gerçekten Sibirya'nın Kırgız[95] bölgesinde bulunan Kök Türk devrine ait bir

---

[88] Mannay-ool, M.X.: "Drevne izobrazenie gornogo kozla v Tuve," *SA*, 1, 1967.

[89] A. von Le Coq, "Bemerkungen über die Türkische Falknerei," s. 1, A. Grünwedel'e (*a.g.y.*, Resim 666) başvuruyor.

[90] A. von Le Coq, *Die Buddhistische Spaetantike Mittelasiens*, Berlin 1922-28, c. III, Levha 18 (portrenin sağ omzundaki madalyonda görülen motif). Madalyondaki diğer yırtıcı kuş motifleri için bkz. A. Grünwedel, *a.g.y.*, Resim 538.

[91] Bkz. dipnot 93.

[92] *Zivopis' drevnego Pencikenta*, Moskova 1954, Levha XXXVIII.

[93] Türkçedeki kökeni hakkında bkz. A. A., Freyman ve V. A. Livsitz, *Sogdiyskie dokumenti s Gori Mug*, II Moskova 1967, s. 51. Hanedan Halaç *ordu*'sunda basılan bir sikke üzerindeki *tamga*'nın aynısını kullandı. O. I. Smirnova, *Katalog monet s gorodisce Pencikent*, Moskova 1963, s. 33, 16-17.

[94] Bkz. dipnot 93.

[95] M. P. Gryaznov, "Drevnejscie pamjatniki geroiçeskogo eposo narodov Juzni Bisiri," *Arkheologiceskij Sbornik*, 3, 1961, Resim 6.

gümüş tepsi, *tayga*'yı çağrıştıran bir kır manzarasında elinde zarif bir yırtıcı kuşla dört nala giden bir biniciyi göstermektedir (R5). Burada natüralist bir sungur tasviriyle karşılaşıyoruz.

Sungurun daha sonra göreceğimiz idealleştirilmiş tasviri, Kırgız bölgesinde başlamış olabilir. VIII.-IX. yüzyıl devirleri içerisinde,[96] runik harflerle Türkçe olarak yazılmış, soylu birine ait Sibirya mezar yazıtında sanatsal mükemmelliği Nagyszentmiklós'ta bulunanlarla karşılaştırılabilecek düzeyde olan altın kadehler bulunmuştur. Bu kadehlerin süslerinde hanedan armacılığı tarzında, genel olarak sırt sırta veya yüz yüze çiftler halinde kuş motifleri görülür. İlgilendiğimiz çiftin (R325) ikonografisi yukarıda değinilen *feng-huang* benzeri beyaz Garuda tasvirini hatırlatıyor (R313). Hava yılanları ve balık yakalayan soğuk iklimlerin yırtıcı beyaz Türk kuşlarına ilişkin olarak *Beyzâre*'de Hakan'ın anlattıklarını anımsatan bu kuşlar, gagalarında stilize ve yapraklarla süslenmiş balık kuyruklu yılanlar tutuyorlar. Böyle yapraklarla süslü stilize ejderler aynı devirde Orta Asya'da yaygındı.[97]

Hakani hanedanının arması Garuda, Hotan ve başka yerlerde kartaldı.[98] Hakani Türkistan'ı sanat ve unvan geleneğinde yırtıcı kuşlarla bağlantılı başka soylu unvanları (Tuğrul, Paygu, Çağrı, Doğan)[99] ve tasvirleri de vardır. Kartal olmayan ve büyük kafası, kısa kanatları ve uzun kuyruğuyla *tuğrıl* ya da *paygu* olabilecek böyle bir yırtıcı kuş, Hakani ve Selçuklu kültür sahasının sınırlarındaki XII. yüzyıl Tirmiz Sarayı'nın cam rölyefinde görülür[100] (R293).

Selçuklu Anadolu'suyla ilgili olarak, İbn Bîbî[101] saltanattaki hanedanın armasının kartal (*ukâb*) olduğu konusunda kuşkuya yer bırakmıyor.[102] Ancak yine Hakani dev-

---

96 L. Evtukhova ve S. P. Kiselev, "Çaa-tasu sela Kopeni," *Trudi Gosudarstvennogo Istoriçeskogo Muzeja*, XI, 1961, Resim 48.

97 A. Grünwedel, *a.g.y.*, Resim 237b.

98 Bkz. dipnot 63.

99 Bkz. dipnot. 4.

100 Tirmiz'de yırtıcı kuş tasviri için bkz. G. A. Pugaçenkova, ve L. I. Rempel, *Istoriya iskusstv Uzbekistana*, Moskova 1965, Resim 219. V.120 b, XVI. yüzyıl, yazma no 9989 *Târîhi Ebü'l-Hayr Han*, Institut Vostokovedenija A. N. Uzbek SSR Taşkent'teki bir resimde, Sultan Sencer'in sancak direğinin tepesine süs olarak kırmızı ibikli kuş resmedilmiş.

101 İbn Bîbî, *Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûrü'l-Alâiyye*, A. Erzi baskısı, Ankara 1956, varak 212, 216.

102 Bkz. G. Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar," *Türk Tarih Kurumu Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972.

rinde olduğu gibi, Selçuklu devrinin Tuğrul, Baygu, Ak Sungur, Çağrı gibi kuş isimlerinden[103] oluşan unvanları muhtemelen simgesel biçimde de temsil ediliyordu. Eğer hanedan armacılığıyla ilgili Selçuklu simgelerini, doğal ve Garuda benzeri duruşuyla kartal ve muhtemelen ibikli *tuğrıl* tasviriyle kaynaşan İslami horoz[104] simgesiyle ayırt edersek, Selçuklu devrindeki yırtıcı kuş tasvirlerinde yine de tanımlanamayan bir üye kalır. Bazı Garuda tasvirleri bile açıkça kartaldan ya da akbabadan değil, kısa kanatları ve uzun kuyruğuyla *tuğrıl* türünden esinlenmiştir.[105]

1220'de, "es-sultânî" ("sultana ait") yazısıyla birlikte Konya Kalesi'nin kapısına oyulmuş bir çift kuş[106] gibi, iri gagalı, üçgen kanatlı ve uzun kuyruklu yırtıcı kuşlar kesin olmasa da *tuğrıl* olarak tanımlanabilir (R304).

Bu tür bir kuş Selçuklu bronzlarındaki doğancı tasvirlerinin çoğunda görülür (R278).[107] İslam Eserleri Müzesi'ndeki[108] Selçuklu devrine ait bronz kuş süsü (R304) de özellikle *Beyzâre*'de belirtilen ibikli *tuğrıl* tasvirine benzer ve Firdevsî ve Berçînî tanımlamalarına göre orijinali lacivert taşı ve alev kırmızısına boyanmıştır. Mitlerde muhtemelen ortaya çıkmamış olan son bir *tuğrıl* imgesi, bir Orta Asya XVI. yüzyıl minyatüründe Selçuklu Sultanı Sencer'in sancak direğinin tepesindeki kırmızı ibikli kuş olarak görünür.

Konya'daki Selçuklu Sarayı'nın çinileri üzerindeki kompozisyonda, atlı doğancının tuttuğu beyaz yırtıcı kuşun mavi gözlerinden dolayı (*çakır*) bir çağrı olduğu düşünülebilir.[109] Çini üzerindeki resim muhtemelen Selçuklu hanedanından bir Çağrı

---

[103] Bkz. dipnot. 4.

[104] XII. yüzyıl Selçuklu levhası, Museum für Islamische Kunst, Dahlem, envanter no. 2661 (mavi horoz) Kuran-standı no. 347 Konya Mevlana Müzesi H. 686'da Celalleddin Rumi'nin türbesinde sunulmuş. Bkz ayrıca horoz tasvirli mezar taşları: G. Öney, "Anadoluda Selçuklu Geleneğinde Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları," *Vakıflar Dergisi*, VIII, 1969. Sabah ezanının simgesi olarak horoz bkz. el-Câhiz, *a.g.y.*, dizin, *dîk*, *efrak*.

[105] B. Brentjes, "Naturschutz und Tierparks im alten China," *Zool, Garten N. F.*, 43/5, Leipzig 1973, Resim 7.

[106] Konya İnce Minâreli Müzesi, envanter no. 1588.

[107] XIII-XIV. yüzyıl Selçuklu bronz mürekkep hokkası, Museum für Islamische Kunst, Dahlem, envanter no. 90431. Selçuklu bronz aynası, Topkapı Müzesi, no. 2/1792. Bkz. Esin, "Kuşçı. Türk Sanatında Atlı Doğancı İkonografisi," dipnot 88.

[108] Türk ve İslam Eserleri Müzesi, envanter no. 2439.

[109] Ş. Yetkin, "Türk Çini Sanatından Bazı Önemli Örnekler," *Sanat Târîhi Yıllığı*, 1, 1964.

Bey tasviridir (R280).

Tuğrıl'ın unutulup Cingiz Hanlıların sungurunun ortaya çıktığı devir olan XIII. yüzyıldan sonra sayısız sungur tasvirleri görülür. Cingiz Han'ın simgesel *sonkar*'ının natüralist bir tasviri olan kuşun, Cengiz Han'ın tahtına tünemiş olarak görüldüğü resim, Reşideddin'in tarihine göre[110] Timurlu devrine ait görünüyor (R325). Yandan görülen beyaz *şunkar*'ın farklı bir özelliği olarak uzun bacakları vardır ve sanki bir su kuşuna benzer. Yine aynı görünüşte bir sungur Türkiye'de basılan ve Karaman beyleri tarafından da (1256-1481) benimsenen İlhan Muhammed Hudabende Olcaytu (1316-31) sikkelerinde yer alıyor (R326).[111] İlhan Ebû Said devrine (1316-31) ait bir *Şehname* tasvirine bakılırsa ak sungur bayraklarında da yer almış olabilir (R327).[112]

Bir Müslüman tüccar tarafından diğer nadir ak kuşlarla birlikte 1280'de Kubilay Han'a armağan edilen Kırgız bölgesine ait kırmızı gagalı ak sungur, Topkapı Sarayı Müzesi H 2152 no.'lu belgede[113] kimin tarafından yapıldığı belli olmayan ve tahta çıkış törenini gösteren bir çift resimden birinde tasvir edilmiş görünüyor (R281). Burada parçalı olarak tasvir edilen resimler arasında sağdan sola bir ak kartal, iri başlı ve sırtı siyah tüylü ve Cingiz'in oğullarının avlanmakta kullanmaya devam ettikleri kaydedilen muhtemelen bir *tuğrıl*, ve burada portakal renginde gaga ve pençeleriyle resmedilen kar beyazı bir sungur yer alıyor. Ak sungur Cingiz Han'ın tahtında görülen usule uygun tasviri anımsatıyor (R328).

Sadece "Abdülhalil" imzasının okunduğu Uygur harfleriyle yazılmış bir metinle birlikte yaldızlı bir yırtıcı kuş çizimi, ünlü sungur *ongun*'lu[114] sultanlık altın *pâiza*'sı işlemesiyle ya da doğancıbaşına verilen Altun Tamga'lı izinle bağlantılı olabilir.[115]

Ayrıca bkz. E. Esin, "Kuşçı. Türk Sanatında Atlı Doğancı lkonografisi," dipnot 103.

[110] E. Blochet, *Musulman Painting*, Londra 1929, Levha IX.

[111] İ. H. Konyalı, *Karaman Târîhi*, c. I., İstanbul 1967, s.75.

[112] H.731/1331'de İlhanlı hükümdarı Ebû Said'in veziri Gıyaseddin'e ithaf edilen *Şehnâme*, varak 46.

[113] P. Pelliot, *a.g.y.*, makale "Barguy" Resimler, H. 2152 Topkapı Sarayı Müzesi varak 60'da. Bkz. E. Esin, Two Miniatures from the Collections of Topkapı," *Ars Orientalis*, V, 1963. *Central Asya Journal* için yeni belgeler ışığında bu minyatürlerin yeni bir değerlendirmesini yapmak istiyorum.

[114] Topkapı Sarayı Müzesi, H. 2152, varak 67. İmzayı O. Sertkaya okudu.

[115] H. Yule, *The Book of Sir Morco Polo*, Londra 1929, I, 352-55; K. John, *Râşid al-Dîn's History of Ghazan Khan*, Leyden 1940, s. 345.

Cingiz Han *şonkar*'ının stilize tasviri Altın Ordu'lu Cani Bey'in altın sikkeleri üzerindeki iki başlı kuş tasvirinden esinlenmiş görünüyor (R312).[116] Sonraki devrin[117] Kaşan tarzındaki bir levhasının atfedilebileceği aynı bölge, muhtemelen Harizm'dir (R279). Moğol devri soylularının tüylü[118] şapkasından giymiş bir atlı o zamanının önemli sungur simgesinin idealleştirilmiş tasviri olabilecek ibikli beyaz bir yırtıcı kuş tutuyor. Kuzeyin yırtıcı kuşları Harizm'e Volga üzerindeki Bulgar'dan ithal edilmiştir.[119]

Uygur alfabesiyle yazılan Oğuz Kağan Destanı şimdiye kadar karşılaştığımız en net sungur tasvirini (metinde *sun̂gḳar*) gösterir. Oğuz Kağan tarafından öldürülen sunguru (R264) gösteren bu resim, Cingiz Han'ın tahtındaki uzun bacaklı *ongun* kuş *sonkar*'ı anımsatıyor (R328); ancak yukarıda bahsedilen küçük başlı, hafif benekli beyaz tüylü ve uzun kuyruğuyla eski Uygur (R313) ve Kırgız *feng-huang*'ı andıran Garuda ya da sungur (R325) tasvirlerine de benziyor. Sungur, Oğuz Kağan Destanında[120] açıkça eski örneklerinden esinlenilmiş yarı efsanevi bir kuştur.

Neredeyse natüralist ya da stilize görünümüyle, Çin'de bu yırtıcı kuşa atfedilen deniz-mavisi renkle, *ongun* kuşu *şonkar*'a ait olması gereken görkemli tasvirler Taht-ı Süleyman'daki İlhan Abaka köşkünün yaldızlı çinilerinde sergilenir.[121] Bazı stilize figürler (R326) *feng-huang*'ın kulaklı başına sahip gibi görünüyor (R313). Taht-ı Süleyman'daki diğer Cingiz Han devri kuş *ongun*'u tasvirleri (R329) ibikli ve su kuşları gibi uzun bacaklıdır.

Osmanlı tarihçilerin mecazlarında sultanın ruhu ve hanedan, Arapça (anka), Farsça (hümâ) karışımı anka-kartal denilen kuşa benzetilir.[122] Bununla birlikte Os-

---

[116] H. Yule, *a.g.y.*, I, 355. Resimler için bkz. S. A. Yanika, "Cucidskie moneti," I, II, *MIA* 42 ve 61, sikkeler 741, 748, 751.

[117] E. Atıl, *Ceramics from the World of Islam*, Washington 1973, Levha 29.

[118] E. Esin, "Kuşçı. Türk Sanatında Atlı Doğancı İkonografisi," dipnot 99-102, R279.

[119] G. Doerfer, *a.g.y.*, kayıt 1273.

[120] W. Bang, A. von Gabain ve G. R. Rachmati, "Türkische Turfan Texte VI," *EDTF*, Leipzig 1972, 688.

[121] E. Naumann ve R. Naumann, "Ein *köşk* im Sommerpalast des Abaqa Khan auf dem Tacht-i Sulaiman," *Forschungen zur Kunst Asiens in memoriam Kurt Erdmann*, İstanbul 1969. Kıs. 3, 4. Resim 6'da görülen atlı doğancı Selçuklu devri tarzındaki *tuğrıl*'ı tutuyor.

[122] Hümâ için bkz. Neşri, *Kitâb-i Cihannümâ*, R. Unat ve M. Köymen (ed.), c., I, Ankara 1949, 305. *Hümâ* Çin'de yaşayan efsanevi bir kuştur bkz. Âsım Ahmed, *Terceme-i Burhân-i Kâtı*. Ankâ için bkz. el-Câhiz, *a.g.y.*, dizin. Osmanlı *ongun*'u olarak anka hakkında bkz. Küçük-

manlı hanedanı kuş *ongun*'u ikonografisi, muhtemelen Osmanlı hanedanının doğduğu Kayı boyunun sungur *ongun*'u anısına, İlhanlı sanatından aktarılan Orta Asya örneklerini izler. Bazı Taht-ı Süleyman çinilerindeki (R326) *feng-huang* tarzı *sonkar* tasvirlerinin o devirde Karaman'da ikamet eden Teke Türkmenlerinden olan ve Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki I. Süleyman'ın kılıcı üzerinde bulunan efsanevi yırtıcı kuş ve ejderha kompozisyonlarına imza atan sanatçı Ahmed Tekelü'ye esin kaynağı olduğu anlaşılmaktadır (R330).[123] Osmanlı Türkleri sungur ve ejderhayı karşılaştırma ve birleştirmede sadece eski İç Asya Garuda-*feng-huang* ve ejder karışımından oluşan[124] temayı izlemekle kalmadılar, ekliptik kartal ve ejderin (*evren*) Türk evrensel hükümdarının simgeleri olduğu hemzamanları edebiyattan da esinlendiler.[125] II. Selim'in gölgelik örtüsün üzerindeki 1568 tarihli minyatür, mavimsi Garuda başıyla ve ayrıca çok bilinen uzun anka boynuyla, ejderha benzeri bir yırtıcı kuşun bulutlarda yüzdüğü mavi bir gökyüzünü muhtemelen bu anlamda sergiler (R331).[126]

çelebi-zâde İsmâ'il Âsım Efendi, *Târîh*, (I.-H.- 1282), 45. Anka ismini uzun boynundan almıştır bkz. Âsım Ahmed, *Terceme-i Burhân-i Kâtı*.

[123] Bkz. dipnot. 77.

[124] E. Esin, "L'arme zoomorphe du guerrier turc, étude iconographique," *Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference*, Berlin 1974, s. 215, Resim 45.

[125] A.g.y., s. 210, not 84.

[126] Yazma H.1339 Topkapı Sarayı Müzesi'nden minyatür, 1568 tarihli, E. Esin tarafından yayımlandı bkz. *Turkish Miniature Painting*, Tokyo-ABD 1960, Levha 8.

KAYNAKLAR

Artamonov, J., *Istoriya Hazar*, Leningrad 1962.

Âsım Ahmed, *Terceme-i Burhân-i Kâtı*, İstanbul, H. 1287.

——, *Terceme-i Kâmûs-i Muhît*, İstanbul, H. 1268.

Atıl, E., *Ceramics from the World of Islam*, Washington 1973.

Bang, W., Gabain, A. von ve Rachmati, G. R., "Die Legende von Oghuz Qaghan," *SPAW*, 1932.

——, "Türkische Turfan Texte VI," *EDTF*, Leipzig 1972.

Blochet, E., *Musulman Painting*, Londra 1929.

Boratav, P. N., *Er-Töştük*, Paris 1965.

Brentjes, B., "Naturschutz und Tierparks im alten China," *Zool, Garten N.F.*, 43/5, Leipzig 1973.

Bulatova, V. A., *Drevnjaja, Kuva*, Taşkent 1972.

Chavannes, E., *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux et notes additionnelles*, St. Petersburg 1903.

Chernetsov, V. N. ve Mosinska, W., *Prehistory of Western Siberia*, çev. H. N. Micheal, Montreal-Londra 1974.

Clauson, G., *An Ethymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.

Çağatay, S., *Altun Yaruk'tan Iki Parça*, Ankara 1945.

Deny, J., "Tughra," *EI*, 1934.

Dienes, I., *Les Hongrois conquérants*, Budapeşte 1972.

Doerfer, G., *Türkische und Mongolische Elemente im Neu-persischen*, Wiesbaden 1963.

Dowson, J., *A Classical Dictionary of Hindu Mythology*, Londra 1961.

Drevneturskij Slovar', Leningrad 1969.

Eberhard, W., *Çin Tarihi*, Ankara 1947.

El-Câhiz, *Kitâbü'l-Hayavân*, Kahire, H. 1357.

Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı*, Ankara, 1964.

Esin, E., "And. The Cup Rites in Central Asian and Turkish Iconography," *Forschungen zur Kunst Asiens in Memoriam K. Erdmann*, İstanbul 1969.

——, "Kuşcı. Türk Sanatında Atlı Doğancı İkonografisi," *Sanat Tarihi Yıllığı VI, Kunsthistorische Forschungen*'den ayrı baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü-Kunsthistorisches Institut, İstanbul 1976.

——, "L'arme zoomorphe du guerrier turc, étude iconographique," *Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference*, Berlin 1974.

——, "The Cosmic Mountain, the Tree and the Auspicious Bestiary in Türkish Iconography," *Art and Archaeological Research Papers*, 1976.

——, "The Horse in Turkic Art," *Central Asiatic Journal*, c. X, sayı: 3-4, 1965.

——, "The Hunter-Prince in Turkish Iconography," *JAV*.

——, "Tugrıl and Karakuş," *Annali dell'Istituto Or. di Napoli*, 1976.

——, Two Miniatures from the Collections of Topkapı," *Ars Orientalis*, V, 1963.

Evtukhova, L. ve Kiselev, S. P., "Çaa-tas u sela Kopeni," *Trudi Gosudarstvennogo Istoriçeskogo Muzeja*, XI, 1961.

Firdevsî, *Şehnâme*, Bombay 1849.

Freyman, A. A. ve Livsitz, V. A., *Sogdiyskie dokumenti s Gori Mug*, II Moskova 1967.

Gerdîzî, *Kitâbü'z-Zeynü'l-Ahbâr*, Berlin 1928.

Granet, M., *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1959.

Grünwedel, A., *Altbuddhische Kultstaetten in chinesch Turkestan*, Berlin 1912.

Gryaznov, M. P., "Drevnejşçie pamjatniki geroiçeskogo eposo narodov Juzni Bisiri," *Arkheologiceskij Sbornik*, 3, 1961.

Hamilton, J. R. *Les Ouighours à l'époque des Cinq dynasties*, Paris 1955.

Hammer-Purgstall, J. von, *Falknerklee*, Pesth 1840.

Husrev Dihlevî, *Hezâ'in el-futûh*, Lucknow 1953.

İbn Bîbî, *Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûrü'l-Alâiyye*, A. Erzi baskısı, Ankara 1956

Jisl, L., "Kül Tigin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeolojik Araştırmaların Sonuçları," *Belleten*, XXVII/07, Temmuz 1963.

John, K., *Râşid al-Dîn's History of Ghazan Khan*, Leyden 1940.

Kalkaşandî, *Şuhü'l-A'şa*, Kahire, H. 1383.

Kazvînî, *'Acâ'ibü'l-Mahlûkât*, Kahire, H. 1376.

Kızlasov, L. R., "O naznaçenie dreneturskix kamennikh izvayaniy izobrayuşçix lyudey", *Sovietskaya arxeologiya*, 1964.

Kiselev, S. P., "Drevnjaja istorija Južnoj Sibiri," *MIA*, IX, 1949.

Kitâbü'l-Beyzâre, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Arapça yazma H 2102, varak 6v.

Konyalı, İ. H., *Karaman Târîhi*, c. I., İstanbul 1967.

Kovács, E., "Két 13. századi ékszerfajta Magyarországon," *Ars Hungarica*, 1973.

Küçükçelebi-zâde Ismâ'il Âsım Efendi, *Târîh*, (I.-H.- 1282),

László, G., *Steppenvölker und Germanen*, Berlin 1971.

Le Coq, A. von, "Bemerkungen über die Türkische Falknerei," *Baessler Archiv IV*, Leipzig 1914.

——, *Buddhistische Spätantike Mittelasiens*, Graz 1974.

——, *Chotscho*, Berlin 1913.

Lia- Mau-Tsai, *Kutscha*, Wiesbaden 1969.

——-, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken*, Wiesbaden 1958.

Mahmud Kaşgarî, *Dîvân-ü Lugâti't-Türk*, B. Atalay baskısı, Türk Dil Kurumu, Ankara 1943.

Marquart, J., "Über das Volkstum der Komanen," *Abh. d. Kön. Gesell. d. Wiss. zu Göttingen*, XIII/1, 1914.

Mavrodinov, M. N., *Les trésor protobulgare de Nagyszentmiklós*, Budabeşte 1943.

Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, Kahire, H. 1377.

Mevsilî, (Ali b. Muhammed), *Kitabü'l-Mübârek*, H. 755.

Moravcsik, G., *Byzantiino-turcica*, Berlin 1958.

Muhammed b. Ibrahim, *Selçukiyân ve Guzz der Kirmân*, Tahran H. 1343.

Müller, F. W. K., "Zwei Pfahlinschriften aus den Turfan Funden," *APAW*, 1915.

Naumann, E. ve Naumann, R., "Ein *köşk* im Sommerpalast des Abaqa Khan auf dem Tacht-i Sulaiman," *Forschungen zur Kunst Asiens in memoriam Kurt Erdmann*, İstanbul 1969.

Németh, J., *Die Inschriften von Nagyszentmiklos*, Budapeşte 1932.

Nerşâhî, *Târih i-Buhârâ*, Schefer (ed.), Paris 1882.

Neşrî, *Kitâb-i Cihannümâ*, R. Unat ve M. Köymen (ed.), c., I, Ankara 1949.

Nobel, J., *Suvarnaprabhâsottoma-sûtra*, Leyden 1958.

Orkun, N., *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-41.

Ögel, B., *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971.

Öney, G., "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar," *Türk Tarih Kurumu Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972.

——, "Anadoluda Selçuklu Geleneğinde Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları," *Vakıfflar Dergisi*, VIII, 1969.

Pelliot, P., *Notes on Marco Polo*, Paris 1929.

Pletneva, S. A., "Ot koöevij k gorodom Saltovo-Majackaja kulutura," *MIA*, 142, 1967.

Pritsak, O., "Kara-hanlılar," *İslam Ansiklopedisi*.

——-, "*Qara*. Studie zur türkischen Rechtsymbolik," *Z. V. Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55.

Pugaçenkova, G. A. ve Rempel, L. I., *Istoriya iskusstv Uzbekistana*, Moskova 1965.

Radloff, W., *Atlas der Alterthümer der Mongolei*, St. Petersburg 1892-99.

——-, *Tişastvustik, ein in Türkisischer Sprache bearbeitetes buddhistisches Sûtra*, Osna brück 1970.

Râvendî, *Râhat's-Sudûr*, çev. A. Ateş, c. l, Ankara 1960.

Rémusat, A., *Histoire de la ville de khotan*, Paris 1820.

Reşideddin, *Câmiü't-Tevârih*, c. I, Moskova 1945.

Rosenfield, J. M., *The Dynastic Arts of the Kushans*, Berkeley 1967.

Ross, E. D., "A Polyglot List of Birds, Türkî, Manchu and Chinise," *Memoirs of the royal Asiatic Society of Bengal*, 1909.

Rudenko, S. J., "The Mythological Eagle, the Gryphon, the Winged Lion and the Wolf in the Art of Northern Nomads," *Artibus Asiae*, c. XXI/2, Ascona 1958.

Schütz, E., "Einige Bemerkungen zu den Ungarischen Falkennamen," *JAV*, 103-18.

Semerkandî (Muhammed İbn Alî el-Kâtib), *Ârâdü's-Siyâset fî Agrâzü'r-Riyâset*, Leyden Üniversitesi codex 904, varak 103.

Smirnov, P., "Oçerki drevney i srednevekovoy istorii narodov srednego Povol'jya i Prikam'ya," *MIA*, 28, 1952.

Smirnova, O. I., *Katalog monet s gorodisce Pencikent*, Moskova 1963.

——, *Ocerki iz istorii Sogda*, Moskova 1970.

Stein, A., *Innermost Asia*, Oxford 1928.

Târîhi Ebû'l-Hayr Han, Institut Vostokovedenija A. N. Uzbek SSR

Tolstov, S. P., *Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta*, Moskova 1962.

Tuna, O. N. ve Bosson, J. E., "A Mongolian Phags-pa Text and Its Turkish Translation," *Journal de la Société Finno-ougrienne*, 1967.

Uzunçarşılı, I., *Osmanlı Tarihi*, c. I, Ankara 1961.

Viennix, D. F., "Turskie pamjatniki Talas dolini," *Arkheologiçeskie pamjatniki Talaskoj dolini*, Frunze 1963.

Viré, F., "Bayzara," *EI*, Leyden 1960.

Werner, J., "Beitraege zur Archaeologie des Attila Reiches," *Aphandlungen der preussischen Akademic der Wissenschaften*, Neue Folge, Heft 38/B, Münih 1959.

Williams, C. A. S., *Encyclopaedia of Chinese Symbolism and Art Motifs*, New York, 1960.

Yanika, S. A., "Cucidskie moneti," I, II, *MIA*.

Yetkin, Ş., "Türk Çini Sanatından Bazı Önemli Örnekler," *Sanat Târîhi Yıllığı*, I, 1964.

Yezdî, *el-Urâza fi'l Hikâyatu's-Selçukkiye*, Leyden 1909.

Yule, H., *The Book of Sir Morco Polo*, Londra 1929.

Zambaur, E. de, *Manuel de généalojie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Bad Pyrmont 1955.

Zbrueva, A. V., "Istorija naselenija Prikam'ja Prikam'ja v Ananinskij epokhu," *MIA*, 30, 1952.

Zieme, A. von, "Ein Turfan Fragment einer türkischen Erzählung," *Altorientalische Forschungen* I, Berlin 1974.

Zivopis' drevnego Pencikenta, Moskova 1954.

TÜRK SANATINDA AT*

Eski İç Asya göçebelerinin soyundan gelen Türkler, Hunlarda görüldüğü üzere at yetiştiriciliği vasıflarıyla tarih sahnesine çıkmışlardır.[1] Çinliler, Türkler hakkında

* "The Horse in Turkic Art," *Central Asiatic Journal*, 10, 1965, s. 167-227'de yer alan bu makale daha sonra Nezihe Seyhan'ın çevirisiyle *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* içinde (haz. Emine Gürsoy Naskali, Türkiye Jokey Kulübü Yayınları, İstanbul 1995) yayımlanmıştır –yn.

1 Atlarla ilgili Hun âdetleri hakkında bkz. E. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri," *Ülkü*, Ekim 1940; aynı yazar, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 67, 69, 75, 76, 84, 94, 111; aynı yazar, *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s. 17, 59. Türklerin kement kullanması hakkında bkz. A. von Gabain, *Das uigurische Königreich Chotscho*, Berlin 1961, Resim 28B. Türklerin geriye doğru kement atıp avlanması hakkında bkz. el-Câhiz (Ebû Osman b. Ömer), *Risâle-i li'l-Fatih b. Hâkân fî Menâkıbü't-Türk*, Leyden 1903, s. 28-31. Çeşitli at yetiştiricisi Türklerin âdetleri hakkında bkz. E. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri"; aynı yazar, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 68-86. el-Câhiz, *a.g.y.*, s. 10, 11, 29, 331. Kök Türk ve Uygur atları hakkında bkz. Liu Mau-Tsai, *Die chinesische Nachrichten zur Geschichte der Tu-küe*, Wiesbaden 1958, s. 452-3. Z. V. Togan, "Traditions and Historical Records on the Training of Horses by the Ancient Turks," yayımlanmamış metin; aynı yazar, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, III. bölüm, s. 167, not 330, 331 ve IV. bölüm, s. 209, not 106; aynı yazar, *The Ethnography of Inner-Asia*, s. 86. Şen atları hakkında bkz. N. Togan ve notlandıran Z. V. Togan, *Peygamber Çağında Orta Asya*, s. 6, 41-42, 51-53 ve notlar, s. 60, 61. Çeşitli Türk ve Horasan atları hakkında bkz. V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, Oxford 1937, s. 99, 100, 116, 119. Gir-tis atları

"Türklerin hayatı atlarına bağlıdır" demişlerdir. Erken dönem Türk metinlerinde, Çin ve Arap kaynaklarında; at yetiştiren Türklerin hayatı büyük bir önemle tasvir edilmiştir. Günümüzde hâlâ at yetiştirerek ve komşu ülkelere at satarak yaşayan İç Asya göçebe Türk boyları için bugün geçerli olan hususlar, geç antik dönemde de geçerliydi. O dönemde de şimdi olduğu gibi Türklerin yabani veya ehlileştirilmemiş atları kement atarak yakaladıkları görülmekteydi. Türkler atlarını, soğuk ve sert kuzey ikliminde veya Orta Asya'nın yüksek platolarındaki suyu bol ve yabani türlerle melezleştirmenin doğal olarak gerçekleştiği zengin otlaklarda güderlerdi. Her zaman yarışırlar (Kaşgarî'de *özüşmek*), çeşitli binicilik oyunları oynarlardı. (Kaşgarî'de *çevgen, çoğanmak, bandal*). Diğer Orta Asya göçebeleri gibi savaşta ve avda atlı Türk okçuları, eski dünyada Partların tasvir ettiği biçimde (R332, R333), hem öndeki hem de arkadaki hedefe öldürücü ok atışları yapabiliyorlardı. Geç antik dönemde ve ortaçağda, kuzeyin atlı halklarının yüce hükümdarının eski unvanı olan *aspavati* "Atın Efendisi" Türk hakanlarına verilirdi. Dini toplantılarda olduğu gibi saray törenlerinde de yarış ve binicilik bir ayin anlamı taşımış ve at, kurban veya adaklık olarak

---

hakkında bkz. J. Bacot, *Recodnnaissance en Haute Asie septentrionale par cinq envoyés ouigours au VIIIe siècle*, Paris 1957, s. 10. Uygur hükümdar atları hakkında bkz. Mahmud Kaşgarî, *Dîvân-ü Lugati't-Türk*, A. Atalay baskısı, Ankara 1940-43, "Barsgan" maddesi. Barsgan'ın kimliği hakkında bkz. V. Minorsky, *Hudûd...*, s. 116. Eftalit, Tu-yü-hun, Sogd atları hakkında bkz. E. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre..."; N. Togan, *a.g.y.*, s. 28. Sogdların Şen atları hakkındaki dipnot 6. Eftalitler ve Karlukların kimliği hakkında bkz. Z. V. Togan, *Eftalitlerin ve Bermekîlerin Menşei Meselesi*, İstanbul 1964. Tu-yü-hunların Türklere benzemesi hakkında bkz. V. Minorsky, *Sharaf al-Zamân Ṭâhir al-Marvazî on China, the Turks and India*, Londra 1942, s. 99, not 3. Binicilik oyunları hakkında bkz. Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "çöğen," "çoğanmak," "bandal" maddeleri. Modern Türk atları hakkında bkz. Doğu Türkistan ve Türkiye'yle ilgili kaynağı belirtilmemiş bilgilerin çoğu için Sayın İsâ Alptekin'e ve önceleri Kaşgar'da veterinerlik yapan ve şimdi de aynı görevle Taif'te bulunan sayın Abdürrahîm Koşmak'a minnettarım. Prof. Togan ve sayın Yund da bana yalnızca kendi çalışmalarıyla değil, aynı zamanda Orta Asya atları ve Türkiye'de halen mevcut olan at cinsleri hakkında verdikleri şifahi bilgi ve tavsiyeleriyle içtenlikle yardım ettiler. 1963 yılında Hindistan'daki son Afganistan büyük elçisi olan General Ömer Serdar Han, Afganistan bölgesinde yetişen Türkmen *argamak* atları hakkında lütfedip ayrıntılı bilgiler vermiştir. Yukarıda adı geçen bu insanlara derin şükranlarımı ifade etmek isterim. Onların cömert yardımları olmasaydı bu çalışmaya teşebbüs etmek mümkün olmayacaktı.

(Kaşgarî'de *idhuk*) kutsal bir yön kazanmıştı. Böylece göçebe Türk grupları at yetiştirici toplulukların karakteristik özelliklerini ortaya koyuyordu. Türkler Uygurlar gibi göçebeliği terk etmişlerdi, fakat yine de atlarını melezleştirmek için uygun yerlere gönderiyorlardı. Geç antik dönem ve ortaçağda at yetiştiren Türk halklarının tam olmaktan uzak, özet bir listesi bile etkileyici rakamlara ulaşmaktadır; kaldı ki bu listeye Karluklarla akraba Pamir Eftalitleri, Türk olarak kabul edilen Ku-ku-nor, Tu-yü-hunlar dahil edilmemiştir. Kuzeyde Kırgızlar, iri atlar yetiştiriyordu. Oğuzlar, sürüleriyle Volga kıyılarındaki otlaklara kadar yayılmışlardı. Kuzey Alayondlu, Alakçin Tatarları, Kuzey ve Doğu Asya Basmılları, Tuksiler, Çaganyan Oğuzları, Multan bölgesi Kaykaniyah Türklerinin hepsi benekli, yani *alaca* atlar yetiştirmekte uzmanlaşmışlardı. Bulaklar, küçük atlarını adından bahsedilmeyen bazı yerlerde yetiştirirlerdi. Çiğiller ise atlarını Sogd'da üretirlerdi. Kök Türklerin de aralarında bulunduğu çeşitli Türk grupları, avcı atları yalnızca kuzeyde değil aynı zamanda "çölün güneyinde" de yetiştirirdi. Kaşgarî zamanında Uygur kağanının atları, Isık Köl platosunda Barsgan'da otlatılıyordu. Halaçlar veya Karluklar, atlarını Toharistan dağlarında yetiştirirdi. Bek hanedanının atları ise Rustâbak'da yetiştiriliyordu. Türkistan kapısı olarak adlandırılan, soylu atların diyarı Fergana'daki Çagdal pazarında, aralarında iyi cins Türk atları ve seyis olarak hizmet verebilen genç Türk kölelerinin de bulunduğu Türk malları temin edilebiliyordu.

I. At Mitleri

1. At Cini

Göçebenin daima ruhunu kaplayan, atın destansı güzelliğine duyduğu hayranlık, birbiriyle ilgili ifadeler şeklinde mitoloji ve sanatta yer almıştır. Burada öncelikle astrolojik olarak at ciniyle[2] ilgili bütün mitlerinin özetiyle başlanıp, mitoloji ve fal[3] açı-

2 At cini hakkında bkz. E. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre..."; Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "yund" maddesi. Müçel hakkında O. Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941 s. 51, 84. İbrahim Hakkı'nın *Marifet-nâme*'sinde (varak 82-5) oniki hayvanlı takvim falları manzum olarak verilir. *İhtiârât-ı Türkî*'nin varak 3a'daki metin: "hükemâ itibarınca kaçan at yılı olsa, cenub tarafında ve nevâhî-i Türkistan'da harb ve kitâl ve hun-rîzeş çok vaki olup, kış katı olup bazı hayvanat helak ola ve bazı meyvalar afet edine lakin yaz ekinleri

larından Türk sanatında at motifi ele alınmaya çalışılacaktır. At cini tasviri (R334) Bezeklik'teki bir Uygur duvar resminde, oniki devirli hayvan takviminin insan biçimli simgeleri arasında görülür. Türk-Çin yıldız figürlerinin geniş kollu kıyafetini giymiş, elinde Uygur harfleriyle Türkçe adı yazılı tomarı tutan her devrin cini, yıldız tasvirlerine benzer bir biçimde temsil edilmiştir. Başlıklarının üzerine giydikleri hayvan şekilli maskeler dışında, figürler kesinlikle birbirine benzemektedir. Bu cinlerin, kendi tesiri altında doğanları etkilediğine inanıldığı bilinmektedir. İbrahim Hakkı'nın *Marifet-nâme* adlı kozmoloji eserinde tefsir edilmiş hikmetlerde de görülebileceği üzere *müçel* etkisi inancı Türkler arasında XVIII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu geleneğin devamı, *müçel* etkisi inancı hakkında daha erken dönemlere ait farklı yöndeki kapsamlı verilerin *müçel* hareketinin (burçların konumlarının) resmedildiği hanedan armalarından veya yıldızları etkilerini tayin eden tasvirlerden elde edilmesini sağlayabilmiştir. Atlarla ilgili H. 1031 tarihli *Ihtîârât-i Türkî* adlı, Osmanlılara ait bir eserde atın mitolojik yönünün tam bir portresi verilir: At yılında kış soğuktur ve yaz bolluk getirir. Bu kehanet, atın en çok soğuk diyarları ve yazları da bereketli otlakları sevmesi gerçeğine dayanır. Destansı at figürü, belirli bölgelerde, özellikle Türkistan'da mücadele ve savaşla dolu bir yılın başlayacağının ifadesidir. At yılında doğanlar ya savaşta ya avda ya da yolculukta olmak üzere daima hareket halinde olurlar. Yılın uğurlu olan ilk yarısında ya da ortasında doğanlar hükümdarların yoldaşı olurlar, dikkat çekici bir dış görünüşe sahiplerdir; zeki oldukları kadar olağanüstü derecede yiğit ve cesurlardır. Eğer bir kimse at yılının uğursuz sayılan son kısmında doğarsa, at etkisi altındaki bu kişi *müçel*'in kusurlarını yansıtacak, yani huzursuz, sabırsız ve tehlikeli mizaçlı olacaktır.

---

eyu ola ve bahar faslının ekseri günleri burudetle geçe ve bazı taamların nev'i ziyade ola. Ekser halkın meyi sefer ve ticaret ve av ve şikar kılmakda olup... Eğer bu yılın evvelinde mevlud vücuda gelse, yaşı uzun olup padişahlar huzurunda sözü makbul ola ve hem dâniş, merdâne ve hûb rûy ola. Eger yıl ortasında vücuda gelse, ulu himmetli olup, dânâ ve dâniş pezir ola. Ekser evkaat sefer ve hareketi çok kılup ehl-i isrâf ola. Ve eger yılın ahirinde vücuda gelse, hünî ve endûh-kin olup, hiçbir işde sebatı olmayup lakin mütemmevil ola."

[3] Atlarla ilgili fallar için bkz. *Irk Bitig*: N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936-41, c. II, s. 73 vd., fal II, V, XI. XVI. XVII, XIX, XXIV, XXXV, XXXVI. XLVII. L, LIII, LVI. "Zayıf, hızlı atlar" için bkz. Bang-Gabain, *omen utru kelmek*. Fazla besili at, kötüye delalet eder: *Irk Bitig*, fal LVI.

2. *Atın Efendisi*

Mes'ûdî, kendi çağının en büyük ikinci veya üçüncü hükümdarının bütün Türk hükümdarlarının en büyüğü, Dokuz Oğuz hakanı, Atın Efendisi[4] (ملك الخليل) olduğunu nakleder. Bu hakan, dünyanın diğer hükümdarlarından daha fazla ata sahipti; Çin ve Horasan arasında Kuşan adlı bir şehre yerleşmişti. Yakut el-Hemâvî de Dokuz Oğuzların başkentinin Kuşan olduğundan bahseder. Kaşgarî, bu şehri iyi cins atların yetiştirildiği, ejder ve cennet atı efsanelerinin ülkesi Kuça'ya benzetip, Küsen olarak adlandırır. Atlarla bu derece ilgili olan yalnızca Dokuz Oğuz hakanı değildi. Cenazelerinde ve atalar tapımı ayinlerinde atlı törenlerini sürdüren Kök Türkler, ayrıca hükümdarlarının tahta çıktığı sırada da atlı ayinler düzenlerdi. Hakan, dört beyin taşıdığı keçe halı üzerinde kaldırılarak âdet olduğu üzere çadırın etrafında dolaştırılır ve atlı törendeki yerini alırdı. Böylece at, hükümdarın binek hayvanı olma sıfatını

[4] Atın efendisi *(aspavati)* hakkında bkz. S. Beal, *Si-yu-ki*, Kalküta 1963, c. I, s. 10-15. Atın Türk efendisi için bkz. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, Kahire, H. 1377, c. I, s. 143-160. Kuşan kimliğinin tesbiti hakkında bkz. V. Minorsky, *Hudûd...*, s. 130, 132, 232. Harezmşah "Atın Efendisi" sikkelerinde Türk Memlukluları hakkında bkz. C. S. Rodgers, *Catalogue of the Coins of the Indian Museum*, Kalküta 1894. Atın efendisi olarak Hind sikkelerinde Türk Memlukları hakkında bkz. C. S. Rodgers, *a.g.y.*; Nizâmî, K. A., *Some Aspects of Religion and Politics in India During the Thirteenth Century*, Yeni Delhi 1961, s. 82. Kök Türk hakanlarının tahta çıkma törenlerinde ata binmeleri hakkında bkz. Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 6-8. Uygur kağanlarının ata binişi hakkında bkz. F. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, çev. S. Karatay, İstanbul 1946, s. 255. Soylu atlar hakkında Uygur kehaneti için bkz. dipnot 2. Selçuklu atlı törenleri için bkz. N. Lugal, *Ekber-i devlet-i Selçukkiyye, Sadreddîn Ebû'l-Hasan Nesrü'l-Hüseynî Târîhi*, Ankara 1943, s. 15. Gaznelilerde tahta çıkma töreninden sonra ata binme hakkında bkz. Prof. Bombaci'nın Mes'ûd'un tahtı hakkındaki yorumu için bkz. XXV. Şarkiyatçılar Kongresi. İlhanlılarda tahta çıkma töreninden sonra ata binme için bkz. Jahn, s. 137, 140-45. Osmanlı atlı törenleri hakkında bkz. Na'imâ, *Tarih*, İstanbul H. 1281, c. III, s. 445. Kurbanlık atların derileri hakkında bkz. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 86; Z. V. Togan, *İbn Fadlans Reisebericht*, Leipzig 1939, s. 27; Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 10; J. P. Roux, *La mort chez les peuples altaïques anciens et medièvaux*, Paris 1963, s. 172-74. Efsanevi kahramanların atları hakkında bkz. A. İnan, "Türk Destanlarına Genel Bakış," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara 1954. Osmanlıların atlarıyla beraber gömülmeleri ve at mezarları hakkında bkz. A. Yund, "Türklerde At," *Suvârî Mecmuası*, Temmuz 1942. Karaca Ahmed'in atı, Üsküdar'da kendi yanına gömülmüştür bkz. A. Okan, *İstanbul Evliyâtları*, s. 51.

kazanmıştı. Uygur kağanı Buku da Maniheist olduktan sonra her fırsatta usule uygun olarak ata binerdi.

Eski ve ortaçağ metinlerinde, Türk beylerinin veya alplarının (kahraman) atı onlara her gün eşlik eden bir dost olarak görülmektedir. Orhun Yazıtları, sık sık binek atından (*özlük*) ve atın renginden bahseder. Savaş atının cesareti takdir edilir ve bir erkek, kahramanlık unvanını atına göre alırdı (*at aşar alp*). Yazıtlar bir adamın altı yüzden fazla ata sahip olabileceğini bildirmektedir. Beylerin atları, hükümdarlık *tamga*'sını taşırdı ve hükümdarlığa ait çitlerle çevrili alanlarda yetiştirilirdi. *Irk Bitig*'e göre hükümdarın atının altın toynakları olurdu. Oğuz destanlarında da, kahraman ve atı birbirlerine kardeşlik bağından da öte sevgi bağlarıyla bağlıydı. Bamsı Beyrek düşman kalesinden kaçar ve sürünün içinde şaha kalkıp kendine doğru kişneyen Boz Aygır'ı bulur. Daha sonra Bamsı Beyrek her zaman yaptığı gibi atını över ve şöyle der: *At dimezem sana kartaş direm kartaşumdan yig!*[5] Atlılar belli bir töreye göre birbirlerini selamlardı. Uygur prens ve prensesleri atlarından inip Budist rahibin karşısında diz çökerlerdi. Kök Türklere ait bir petroglif üzerinde, Umay olduğu düşünülen, başında taçla oturan bir figür önünde, atından inerek hemen diz çöküvermiş binicileri gösteren benzer bir sahnenin tasvir edilmiş olduğu görülür (R335). Daha sonra Segrek hikâyesi olarak adlandırılan Oğuz Destanında, kahramanın annesi, ağabeyi selamlama töresinin kuralını şöyle açıklar:

Ağboz atın üzerinden yire ingil,
El kavşurup ol yiğide selam virgil[6]

İbn Bîbî, hükümdarın kara sayvanı üzerinde bir kartal görünce beylerin attan inerek yeri öptüklerini anlatır.

At, sahibi öldüğünde de onu takip ederdi. Daha eski devirlerde at, cenaze töreninde ölen kahramanla birlikte, ölünün yakıldığı odun yığını üzerinde yer alırdı veya kahramanla birlikte gömülürdü. Atın kuyruğu kesilir ve bir sırığın ucuna bağlanırdı. Oğuz destanlarında, eğer bir kahramanın akıbeti bilinmiyorsa, ölmüş olacağına hükmedilir ve kahramanın aygırı kurban edilip kuyruğu bir direğe asılırdı. Bu uygulama Kök Türk döneminden beri bütün Türkler arasında var olmuştur ve İbn

---

5 M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1964, s. 37.

6 M. Ergin, *a.g.y.*, s. 102.

Fadlân'a bu uygulamanın amacının, ölen kahramana ölümden sonraki yaşamında at sağlamak olduğu açıklanmıştır.

Antik dönemde olduğu gibi ortaçağda ve daha sonraki dönemlerde de at, hükümdarlık gücünün bir simgesi olmuştur. Çeşitli Türk hükümdarları özellikle Harzemşahlar, üzerinde eski *aspavati*'nin atlı tasviri bulunan sikkeler kestirmişlerdi. Hintliler Türk Memlûklularını *aspavati* olarak adlandırmışlar ve onların da sikkelerinde *Aspavati* ve *Sri hammira* efsaneleriyle ilgili atlı tasvirler yer almıştı (R275). Oğuz destanlarında hükümdarlar, Orta Asyalı avcı hükümdarın bir yansıması olarak tasvir ediliyordu. Her geleneksel saray ziyafetinden sonra bey ve maiyetindekiler ava çıkmak üzere ata binerdi:

Bigler hep ava bindi. Ala Tağa ala leşker ava çıktı.

Kutadgu Bilig de Karahanlı hanını, sayısız at sürülerini idare eden ve ahırları safkan, soylu atlarla dolu bir avcı olarak tarif eder. Karahanlı ülkesinde en yüksek memuriyet başseyislik [*mîr-i ahır*] (Kaşgarî'de *el-başı*) idi. Kaşgarî pek çok maddeyi hükümdar atlarının süslü koşum takımlarına, *bandal* denilen bir ağacın sopa biçimli köküyle oynanan ve atlı bir top oyunu olan *çevgen*'e ayırmıştır. Yine Kaşgarî manzum bir destandan alınmış olduğunu düşündüren, Türk dünya hâkimi (*acun begi*) Tunga ile zamanı temsil eden ve atı zamanın simgesi olan Ödlek adlı mitolojik bir karakter arasındaki yarışla ilgili pek çok dize aktarmaktadır.[7]

İslam kültürünün etkisi altında Orta Asyalı *aspavati*, İslamiyet dönemi Farsçasıyla hemen hemen "atın efendisi" anlamına da gelen, *şehsuvar* terimiyle adlandırılmıştı.

İbn Bîbî, *el-Evamirü'l-Âlaiyye*'de[8] Türklerin önemli bir göreve atanma esnasında yaptıkları dini ayinde yer alan ata binme töreninin anlamı hakkında bazı açıklamalar yapar. Beyler, Anadolu Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad'a bağlılıklarını sunup kabul edildikten sonra hükümdarı, siyah beyaz benekli, zamanının en azılı atını saltanat kevkebesiyle (bir sırığın ucuna bağlanmış madeni disk) süslemek üzere davet etmişlerdi. Aynı zamanda ata binme töreni müneccimlerin tespit ettiği uğurlu bir

---

[7] *Kutadgu Bilig*, c. I, beyit 388-89.

[8] Aya Sofya Kütüphanesi, no. 2985.

anda başlamıştı.[9] Kök Türk tahta çıkma törenlerinin atlı bölümünde hükümdarın ata binişiyle astrolojik olarak uygun zamanın bir paralelliği vardı. Gerçekte tebaa hükümdarı oldukça sıkıştırarak onu anlaşılması güç, bilinçsiz bir duruma sokup "Ne kadar hükümdarımız olacaksın?" diye sorardı. Üzerinde olayların cereyan ettiği bir araç (*binit*) ve hükümdarın üstünde iktidarını kazandığı at, *Kutadgu Bilig*'de zamanın simgesiydi. İbn Bîbî at üstündeki hükümdarı yükselen güneşle karşılaştırmaktadır.[10] Hükümdarın atı gökteki Ḳartal takımyıldızıyla karşılaştırılabilen kozmolojik bir at konumundadır. Çeşitli nefesli çalgıların ve fillerin taşıdığı davulların sesleri eşliğinde beylerin ve muhafızların yaya olarak takip ettiği Selçuklu sultanlarının atlı tören yürüyüşü, başkent Konya'ya doğru birkaç gün devam ederdi. Atlı törenlerde, sayısı binicinin asaleti ve rütbesiyle orantılı olarak belirlenen yedek atları (Kaşgarî'de *koşun*) yüksek rütbeli bir kişi götürürken, rikâb-dâr eyer örtüsünü, taşırdı.

Selçuklu dönemi saray tasvirlerinde, hükümdar genellikle hazır durumda bekleyen atıyla birlikte, gösterişli kıyafetleri içinde tahtında otururken gösterilirdi. Diğer tasvirler ise hükümdarı panter veya efsanevi yaratık avıyla ya da doğanla avlanırken göstermektedir (R332). Soylu kişilerin yer aldığı süvari hücumları da Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan *Varka ve Gülşah* adlı eserde olduğu gibi Selçuklu dönemi yazma eserlerinde sıklıkla resmedilirdi. Tarihler, günümüzde Farsçalaşmış şekliyle(?) *çevgân* denilen, Kaşgarî'nin deyişiyle *çöğen* ve *cirid* gibi çeşitli at oyunlarından bahseder.

Aynı âdetler, Türk beylerinin idare ettiği Gazne veya Memlukluların idaresi altında bulunan Mısır topraklarındaki Türk saraylarında da mevcuttu. Prof. Bombaci XXV. Şarkiyatçılar Kongresi'ndeki bildirisinde, Gaznelilerin tahta çıkış törenlerini anlatmıştır. Ilhanlılarda da aynı törenler vardı. Gazan Han, resmi tahta çıkış töreninden sonra maiyetinin ve hanımlarının katıldığı usule uygun bir atlı tören veya av için dört nala yola çıkmıştı.

Osmanlı devletinin temeli atlı kuvvetlerle atılmıştı. Kimisinin beş yüzden fazla atı olan, Anadolu ve Rumeli'deki tımar sahipleri savaş zamanında ikiyüz bin kişilik sipahi temin ederlerdi. Bu dönemde Oğuz destanlarında dile getirildiği gibi "*Yaya erin*

---

[9] İbn Bîbî, *el-Evamirü'l-Âlaiyye*, varak 209.

[10] İbn Bîbî, *a.g.y.*, varak 216.

umudu olmaz"dı.[11] Ata, ülkesinin güvenliğini sağlayan savaşçıya gösterilen saygıya eşit bir itibar gösterilirdi. *Tuhfetü'l-Mülûk ve's-Selâtin*'de süvari atlarını yücelten çeşitli hadislerden alıntılarla atın kıymeti vurgulanmıştır. Özellikle İslam ümmetini koruyan savaş atının etrafında meleklerin dolaştığı söylenmiştir.

Osmanlı sarayında tahta çıkıştan sonra yer alan ata binme geleneği çok önemli bir törendir. Sultan kılıç kuşanma törenine (yolculuğun kayıkla geçen kısmı dışında) at sırtında gider ve at sırtında dönerdi. Böylece sultan iki kıtanın ve iki denizin (*hakan-ı berreyn ve bahreyn*) hükümdarı unvanına sahip olduğunu ilan ederdi. Ata binmeyle ilgili her şey Nef'î'nin şiirinde görüldüğü üzere "kapısına bağladığı çark-ı feleğin yedek atının sahibi olan sultan" (gökteki Kartal takımyıldızına benzetiyor) gibi mecazlarla ifade edilmiştir. Genellikle muzaffer bir binek hayvanına atfedilen bütün uğurlu işaretler veya beneklerle gösterilen Atın Efendisi'nin atı (*şehsuvar*), beneklerinden dolayı bir leopara benzetilirdi. İkinci olarak da güneşle ilgili bir vasıta olarak Aslan takımyıldızıyla özdeşleştirilirdi. Alay, tahta çıkıştan sonra ilk uğurlu günde gerçekleşir ve sultanın at üstünde, sarayın iç avlusunun kapısında görünmesiyle nefesli çalgılarla selamlanarak başlardı. Sultan ata bindiğinde, mehterhanenin, yaya muhafızların, sancakların ve zafer ganimeti olan at kuyruklarının önünde giderdi. Gelenekse süslü koşum takımları (*dîvân bisatı*), panter postundan yapılmış, şeref payesi olarak örtülen eyer örtüleri, işlemeli ipekler ve kalkanlarla süslenmiş yedek atlar, sahibinin asaletiyle ve rütbesiyle orantılı sayıda (sultan için otuzüç) süvari takip ederdi. Ozanlar, yeniçerilerin askeri kıyafetleri ve panter postları içinde, ellerinde yaylı sazları kahramanlık türküleri söyleyerek yürürlerdi. Sultanın sarıklarından ikisi, iki yana sıralanmış ve bu imparatorluk başlıklarını selamlayarak yüksek sesli hükümdarın ilahi rehberliği için dua eden halka doğru tutulurdu. Tarih kitaplarında tasvir edilen bu sahne, büyük nakkaş Osman tarafından *Hüner-nâme* adlı eserde resimlenmiştir (R336). Geleneksel Selçuklu ve İlhanlı tasvirlerinde olduğu gibi erken Osmanlı minyatürlerinde de tahtta oturan hükümdarın atları, huzurunda seyisler tarafından tutulmuş olarak gösterilmiştir.

Diğer resimlerde Osmanlı sultanları süvariler arasında gösterilirdi. Av, hükümdarın geleneksel bir sporu olmaya devam etmiş, hatta geleneksel bir tören olarak adlandırılmıştır.[12] Diğer Osmanlı yazmalarında olduğu gibi *Hüner-nâme*'nin sayfala-

---

11 M. Ergin, *a.g.y.*, s. 33.

12 *Tuhfetü'l-Mülûk*, varak 206: "*mülûk ve Selâtin için sayd resm oldu.*"

rında da sultanı, av köpekleriyle birlikte ata binerken veya at sırtında doğanla avlanırken resmeden pek çok tasvir görülmektedir.

Sultanın atlı oyunlardaki hünerini sıklıkla tasvir eden pek çok yazmada Kaşgarî'nin bahsettiği eski *çöğen* ve *cirid* gibi atlı oyunlar, genellikle eşit sayıda resmedilmiştir. Atlı gösterilerde binici dörtnala giden atın eyerinin üstünde tehlikeli bir şekilde ayakta dururken bir yandan da bir çift mızrağı idare ederdi.[13]

Mızrak oyunları, binicilerin ve atların çeşitli maskeler, postlar ve kürkler kullanarak değişik hayvanların kılığına girmeleriyle oynanırdı. Nitekim *Tuhfetü'l-Mülûk*'da boynuzlu maske takmış bir savaşçıyla koyun postuna bürünmüş bir atı tasvir eden bir resim vardır.[14] Öküz veya koyun maskesi takmış bir diğer binici fil kılığındaki bir ata binmektedir.[15] Varak 238a'da ise binici bir aslan maskesi takmış, at ise yine koyun kılığındadır.

Osmanlı yazılı eserlerinin bir kısmı saltanat atlarının tasvirine ayrılmıştır. Tarihçi Vâsıf H. 1219 yılının baharında Topkapı Sarayı'ndaki ahırlarından ayrılan ve koşum takımları olmaksızın serbestçe dolaştıkları çayırlara törenle çıkan saltanat atlarını tasvir etmiştir. Havalar yumuşayıp uygun olduğunda *Mîr-i ahır*, padişahı otlaktaki köşke davet eder ve ona en iyi tayları sunardı, tarihler çeşitli nedenlerle padişahlara sunulan veya padişahların hediye ettiği atları özellikleriyle tasvir ederdi; sultanlar ve ileri gelenler, düğünler, elçi kabulleri gibi törenlerin çoğunda at oyunları ve yarışları tertip ederlerdi.

Saltanat atlarına şiirler ithaf edilmiş, mesela IV. Murad'ın atlarından biri olan Dağlar Delisi, Nef'î'nin *Rahşiye*'sinde şu ifadelerle övülmüştür:

Bir de Dağlar Delisi'dir ki şitâb ettikçe,
Bir olur zelzeleden lerze-i kûh u deryâ,
Sarsılır arz u semâ, sanki kıyamet koparır
Böyledir tünd ü şitâb eyledikçe ammâ
Gelse reftâra döner bir sanem-i rânâya,
Başlasa cilveye bir tâvûs-ı cinândır guyâ.
Perçemi sünbül-i Çîn, cebhesi dibây-i Hıtâ,
Cilve ettikçe ne dem, olsa perîşân perçem,

---

[13] *Tuhfetü'l-Mülûk*, varak 163b ve devamındaki minyatürler.

[14] A.g.y., varak 165.

[15] *A.g.y.*, varak 165a.

Pür olur nügeht-i mişkîn ile girdâb-ı havâ.

Atın beylerle ve kahramanlarla olan beraberliğini ölüm bile bozamazdı. Erken dönem Türk fatihlerinden Karaca Ahmed (bu evliyanın türbesinin çevresinde İstanbul'un en büyük mezarlığı kurulmuştur) ve Çanakkale Boğazı'nı ilk olarak geçen Alâeddin Paşa atlarıyla birlikte gömülmüştü. IV. Murad'ın cenazesinde kendi atları, eyerleri ters yerleştirilmiş olarak yürütülmüştü. II. Osman'ın çok sevdiği atı Sisli Kır, H. 1208'de Üsküdar Sarayı'nın bahçesindeki türbeye yalnız olarak gömülmüştür.

Atların sahipleriyle birlikte gömülme geleneğinin Türk halkları arasında günümüze kadar devam ettiğini belirtmek gerekir. Radloff'un bildirdiğine göre Sibirya'da yüksek rütbeli önemli kişiler tahnit edilmiş atlarıyla (*baydara*) birlikte gömülüyordu.

3. *At Renklerinin Simgeselliği*[16]

Hun hükümdarı Mete (Mo-tun) renk simgeciliği nedeniyle, değişik renklerdeki atlardan oluşan süvari bölüklerinin askerlerini (doru veya demir kırı atlı olanlarını doğuya, al atlıları güneye, ak atlıları batıya, kara yağız atlıları ise kuzeye) dört ayrı yöne sevk etmişti. Kök Türk dönemi metinlerinde en fazla sözü edilen at rengi aktır (*alaca* ile birlikte ayrıca açıklanacaktır). Kaşgarî'ye göre *ak*, Oğuz lehçesindeki beyaz anlamı dışında alacalı anlamına da gelmektedir, Burada *ak* at önce beyaz renkli at olarak ele alınacaktır. *Irk Bitig* (fal 29) ak atın dinsel bir karakteri olduğunu ispatlar: *Ak at karşısın üç bolugta talulapan, aganka, ötügke idmiş.* "Ak at hasmını üç varlıkta ıslatarak tek başına bir yere kapanıp dua etmeye göndermiş." Bu Maniheist yazmadaki ak at ile Uygur sanatında saf beyaz at olarak tasvir edilen Kanthaka arasında bir ilgi kurulabilir. Kurban edilmek üzere *ak* atlar tercih edilirdi.[17] Beyler ak ata binerdi:

Begyontinaru barmış

---

[16] At renkleri ve Mao-tun'un süvarileri hakkında bkz. E. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre....", el-Kâşif, *Lübâbü'l-İhtiyârât*, varak 67. Boz at hakkında bkz. İz, s. 433, 488. Osmanlı atları hakkında bkz. A. Yund, *a.g.y.* Kurbanlık Altay atları hakkında bkz. Harva, s. 367.

[17] Çırgak Yazıtları, N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936, c. III, s. 80.

Ak bişi kulunlamış...[18]

Bey atlarına doğru varmış
Ak kısrağı tay doğurmuş...

Kül Tigin, seferleri sırasmda pek çok ak ata ve aygıra binmişti. Kök Türk dönemi beylerine ait atlar bahsedilen diğer renkleri *boz* (Kaşgarî'de *ak* ve al; Kül Tigin ve Tonyukuk'un bu renkte atları vardı) ve *yağız* idi (parlak siyah, Kül Tigin'in bindiği atlardan biri bu renkteydi).

Ortaçağda ve daha sonraki dönemlerde *kır*, *ablak*, *kaçka*, *tepel*, *humâyî*, *semend* renkli atlar özellikle değer verilirdi. Ancak bütün bu at renkleri, alacalı at grubuna girerdi ve hepsi birlikte alacalı at olarak değerlendirilirdi.

Eski Turfan at heykelcikleri bazen parlak maviye boyanırdı. Aynı durum özellikle Selçuklu-Osmanlı minyatürlerindeki at tasvirlerinde görülmektedir. Bununla ilgili olarak metinlerde sıklıkla *kök* (gök rengi, mavi) attan bahsedilmesi dikkat çekicidir.[19] Doğu Türkistanlılar gri *alaca* atı *kök alaca* olarak adlandırırlar. Minyatürlerde ayrıca yeşil atlar da görülebilir. *Tuhfetü'l-Mülûk*'un yazarı, yeşilimsi at rengini balık rengine benzetir.

Al at, Oğuz destanlarmda altın dağla bağlantılı olarak ele alınmıştır.[20] Oğuz beylerinin hanı Kazan, böyle bir ata binerdi. Yine Oğuz destanlarmda açık renkli atların önemli ve yüksek rütbeli kişilere ayrıldığına işaret edildiği görülmektedir. Türkistan'ın mihveri Büyük Han Bayındır, *boz* bir ata (Kaşgarî'ye göre kırmızı lekeli beyaz at) binerdi.

Erken dönem Anadolu edebiyatına ait İskender mesnevilerinde, ölümsüz Hızır da boz bir ata binerdi. Diğer yandan Bayındır Han'ın kızı ve aynı zamanda ateşli bir savaşçı olan Uzun Burla Hatun, kara yağız bir ata binmekteydi. Bu bağlamda, Anohin'in işaret ettiği bir gerçeği burada hatırlamak gerekir; Altay geleneklerinde açık renkli atlar, yalnızca erkek *kam*'ların hizmet edebildiği gök tanrısı Ülgen'e kurban edilirdi. Fakat kadın *kam*'ların hizmet ettiği yeraltı tanrısı Erlig, kara yağız ata binerdi.

Atların astrolojik bağlantıları Mete Han'ın atları bahsinde geçmişti. At renkleriyle

---

[18] *Irk Bitig*, fal 7.

[19] Oğuz destanları, s. 14, *kök bidevî*; *Tuhfetü'l-Mülûk*, varak 57a, *kök at*.

[20] *Altun Tağın al aygırı*, M. Ergin, *a.g.y.*, 1964, s. 96.

ilgili benzer kurallardan Timur dönemi yazarlarından el-Kâşif de söz etmektedir. Sarı at güneşle, kahverengi at Jüpiter'le, zarif kır at yine bu atı idare eden dişil gezegen Venüs'le, kara at Satürn'le özdeşleştirilir; *alaca* ise uğurları şartlara göre değişen Merkür'ün atı olarak görülür.

4. *Alaca*[21]

Simgesel özelliği olan at renkleri arasında *alaca* renk antik dönemden beri önde gelir. IÖ IV. yüzyılda kuzey ormanlarındaki Barbarlar *Tcheou-you* adı verilen ve kap-

---

[21] Alaca: *Tcheou-you* hakkında bkz. M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1959, s. 107-115, 364-65, 375. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 65, 66. Alayondlu hakkında bkz. J. Bacot, *Reconnaissance en Haute Asie septentrionale par cinq envoyés ouigours au VIIIe siècle*, Paris 1957, s. 11. Diğer Türk *alaca*'larının cinsleri hakkında bkz. Z. V. Togan, "Traditions and Historical Records..."; aynı yazar, *The Ethnography of Inner-Asia*, s. 86. Turfan'da Basmıllar hakkında bkz. A. von Gabain, *Das uigurische Königreich Chotscho*, s. 20, 21, not 24. Hotan'ın Türkleştirilmesi hakkında bkz. W. Barthold, "Türkestan," *Encyclopaedia of Islam*, 1952. Alacalı atların Hotan tarzı resimleri hakkında bkz. A. Stein, *Ancient Khotan*, Londra 1921, buluntu isimleri listesi D VII 5. Kurtak hakkında bkz. Z. V. Togan, *Ibn Fadlans Reisebericht*, s. 145; L. A. Evtukhova, "Kamenie izvayania yujnoy Sibiri i Mongolii," *Arch. material.*, c. 24, Moskova 1952, çeşitli resimler ve res. 31. Madara taş kabartmaları hakkında bkz. B. Ögel, *Islamiyetten Evvelki Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962, s. 261. Kaseli Uygur binicileri hakkında bkz. Le Coq, *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*, Berlin 1913, res. 70. Çin imparatorunun "resmedilen atları" hakkında bkz. Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 427, not 284. Hsüan-tsang'ın Tong Yabgu tasviri için bkz. R. Grousset, *Sur les traces de Bouddha*, Paris 1929, s. 66-90. *Güneş ve hilâl* pigtogramları hakkında bkz. *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'nden (Ankara 1957) sonra Erzenî'den yapılan alıntı, "*ablak*" maddesi. Kır at için bkz. Z. V. Togan, "Traditions and Historical Records..." (bir ejder aygırda doğdu). Manzum destanlarda: A. Yund ve A. İnan. Hükümdar ve kader arasındaki mücadele hakkında bkz. Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, *Acun*, *Acun begi*, *Ödlek* maddeleri. Karahanlı hanının sözleri için bkz. N. Lugal, *a.g.y.*, s. 41-45. *Alaca* türleri hakkında bkz. Mahmud Kaşgarî'de *ala* (siyah ve beyaz, (الارقط, الاشجر), *kır* (ala), *böğrül* maddeleri. (Sayın Koşmak, modern Doğu Türkistan karşılıklarını vermiştir: *küllü* (güllü), *çiren* (kahverengi ve kızıl benekli), *kök* (mavi-gri alacalı at), *böğrül* (yalnızca sağrısı benekli), *azgan* (alnında ve ayaklarında beyaz leke olan az bulunur at), *yektaban* (tek ayağında beyazlık olan, uğursuz at), *sür* (iri benekli, uğursuz at), *çopur* (her renkten beneği olan ve alacalıların en nadir türü.) Görünüşe göre alacalı atlar her cinsten olabilirdi.

lanla kıyaslanan bir *alaca* türü yetiştirdiler. Çinlilerin Orta Asya'dan temin ettikleri ve "cennet atı" dedikleri atların *alaca* atlar olduğunu belirleyen Prof. Haneda'nın isabetle işaret ettiği gibi, Türkçe *alaca* kelimesine Han döneminden beri Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Prof. Eberhard, *alaca* kelimesinin Altay dilleriyle muhtemelen erken Tabgaç Türkçesi ve Kansu'da Alaşan Dağları Türkçesiyle ilgili olduğunu söyler. Geç antik dönemde adlarından daha önce bahsedilen çeşitli Türk grupları *ala* atlar yetiştirdiler. Türklere ait petrogliflerde benekli veya şerit biçiminde lekeleri olan çeşitli at türleri görülür. Basmılların, *alaca* atların sanat eserlerinde özenle tasvir edildiği Doğu Türkistan'la ilişkileri özellikle dikkat çekicidir. Basmıllar Kök Türklerin kuzeyindeki karlı bölgelerde yaşıyorlardı, fakat daha sonra Turfan'a gelerek Uygurlardan önce bu bölgeye yerleşmişlerdi. Basmılların hakanı, Aşina soyundan gelen İdikut'un sarayı Beşbalık'taydı. Bu döneme tarihlenen Astana at heykelcikleri arasında dikkat çekici bir şekilde Kaşgarî tarafından *böğrül* grubuna dahil edilen sağrısı benekli bir at türü vardır.[22] Barthold'a göre hemen hemen aynı dönemde Türklerin daha önceden yerleşmiş olduğu Hotan yakınlarında diğer bir yetişkin *ala* tasviri görülür.[23] Yarı Moğol tipli binicinin giydiği göçebe pantolonu, botları ve kısa İskit tuniğinden oluşan ve Oğuz Türklerinin *kurtak* adını verdiği kıyafet daha sonraki dönemde Türk balballarının, Uygur resimlerindeki önemli kişilerin ve Kırgız atlılarının üzerinde görülür (R332). Binicinin saçları, T'ung Yabgu hakkında anlatılanlara uygun olarak ve Uygur soylu rahip tasvirlerinde görüldüğü üzere T'ong Yabgu'nunkiler gibi uzun ve bir bantla bağlıydı. Başında hale olan Hotanlı bu binicinin alnında, bir Uygur minyatüründeki kağanın başı üzerinde yer alan tekerlek biçimli, haleye benzer parmaklıklı bir çark süslemesi vardır. Tasvirin dikkat çeken diğer bir özelliği de binicinin elinde tuttuğu kaseye doğru uçan bir kuş motifinin işlenmiş olmasıdır. Bu tasvir buraya kadar belli kalıpları izlemiştir. Prof. von Gabain gayet isabetli bir tespitte bulunarak benzer kompozisyon içinde elinde tuttuğu kaseye doğru uçan bir kuş motifli biniciyi gösteren Uygur tomarına dikkat çeker. Tuna civarında Bulgar bölgesinde Madera Omurtag Han taş kabartmasında da elinde kase tutan bir binici tasvir edilmiştir. Bu üç figürle hanedana mensup doğaüstü güçleri olan önemli kişiler arasında ortaklık kurulabilir. Hotan resmindeki binicinin tekerlek biçimli *cakravartin* süslemesi, bu durumu teyit eder mahiyettedir. Kase ise bir hükümdarlık

[22] Johansen'in makalesi, Abb. 9.

[23] A. Stein, *Ancient Khotan*, Resim 42.

simgesidir. Aşağıda da açıklanacağı gibi *alaca* at, hakanın binek hayvanıdır. Bunun yanı sıra Hotan atının, *ala* (Kaşgarî'ye göre siyah beyaz benekli) rengi, yuvarlak pullardan ve hilallerden meydana gelen baş süsü, *bodhisattva*'lar veya İç Asya hükümdarları için de uygun bir simge olması, at figürüne özel bir değer kazandırmıştı. Aynı şekilde Yol Tengri'nin ala atı, gece gündüz durmaksızın at süren ve hayatın başlangıcındaki kişiyle buluşan *Irk Bitig*' in alegorik figürü hatırlanmalıdır:

Ala atlı yol tengrim,
En yarın kiçe sürmen.
Utru iki aylığ kişi oğlu sokuşmuş, korkmuş.
"Korkma" timiş, "kut birgeymen"[24]

Ala atlı yol tanrısıyım
Gece gündüz sürer giderim.
İki aylık insan oğluna rastlamış, (insanoğlu) korkmuş.
"Korkma" demiş, "ben kut veririm".

Gece ve gündüzün art arda gelmesi ile *alaca* atın siyah ve beyaz benekleri arasında benzerlik kurulduğundan Selçuklu eserlerinde feleğin *alaca* atı (*ablak-ı çarh*), zamanın geçişiyle ilgili mecazi bir ifade olarak karşımıza çıkar. Yukarıda işaret edildiği gibi Anadolu Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad tahta çıkış töreninin atlı kısmını başlatmak ve "zamanın alaca atı"na binmek üzere davet edilmişti. Bu bağlamda, siyah beyaz benekli *alaca* atın durup dinlenmek bilmeyen binicisi *Irk Bitig*'deki Yol Tengri, *Kutadgu Bilig*'de de binici bir figür olarak tasvir edilen eski Türk zaman tanrısı Öd veya Ödlek ile bağlantılı görülmektedir.

Anasından toğup atansa adı,
Misafir bulup bindi Ödlek atı,
Günü bir mangım, tünü bir mangım,
İletür ölümke, kurutur engem. (1388-1389. beyitler)

Anasından doğup adı konduğunda,
Misafir gibi hemen Ödlek'in atına bindi.
Günü bir adım gecesi bir adım,
Ölüme iletir, yüzü soldurur.

---

[24] *Irk Bitig*, fal 2.

Eğer Hotan resmindeki *ala* atın binicisi zaman tanrısı Öd ise o zaman alnındaki çark süslemesi de kader çarkını temsil ediyor olmalıdır. Ödlek ayrıca zamanın ölçüsü olan ay ile de özdeşleştirilmişti. Kaşgarî ay ve Ödlek'in birlikte hareket ettiğini söyler.[25]

Yukarıda işaret edildiği üzere ala at, yalnızca zamanın simgesi değil, ayrıca alegorik olarak zamanın efendisi olan hükümdarın da atıydı. Hükümdarlar daha ziyade *ala* atlara binerdi. Oğuz destanları Kayı İnal Han'dan *alaca* ata binen, kakum kürklü bey olarak bahseder (*ala atlı as tonlu* Kayı İnal Han). *Ak* kelimesi, Kaşgarî'nin belirttiği gibi "beyaz" veya "açık renkli" anlamlarından ziyade "alaca" anlamına geliyorsa, bu durumda Kül Tigin ve diğer Kök Türk beyleri sıklıkla *alaca* atla binmiş olmalıdır. At resimleri Çin imparatorlarının hazinelerinin arasında sayılmış ve dört at bir arada iki tekerlekli arabaları çekerken tasvir edilmiştir.

Kaşgarî'nin XI. yüzyıla ait Türkçe-Arapça sözlüğü, Zengî'nin XII. yüzyıla ait binicilik üzerine risalesi, Timur'un *Umdetü'l-Mülük*'u gibi ortaçağ kaynakları, *alaca* at cinsleri hakkında çok çeşit açıklamalar verirler. *Alaca* at genellikle, uğurlu veya uğursuz, fakat bazı yararları olabilen belirli simgesel anlamlara sahip bir binek hayvanı olarak görülür. Zengî,[26] siyah benekli *alaca* atlarla beyaz benekli alacaların arasındaki temel farkı tespit etmiştir (*ablak, abraş, arcal*). Kara benek alacalardan alnı ve ayak bilekleri beyaz lekeli olanları hükümdarlara layıktı. Beyaz benekli olanla bazen çok uğurlu sayılmakla birlikte kesinlikle zayıf atlardı. İnanışın aksine Zengî, her beyaz beneği beyaz yeleyi ve mavi gözleri, zayıflığın belirtisi olarak görür. Kaşgarî de parlak renkli *alaca* atların (*taz* maddesi) zayıf toynakları olduğunu söyler ve gösterişli alacaları iki yüzlü insanlarla karşılaştırarak "İnsanın alası içinde, atın alası dışındadır" der.[27] Bununla birlikte Zengî, başka bölgelerin atlarında kusur olarak kabul edilen özelliklerin, Türk atlarında kusur olmadığını ilave eder.[28] Bu söz, Çin ve Türk atlarıyla ilgili özellikler olarak sayılar alındaki beyaz lekeleri, beyaz yeleler ve mavi gözleri de kapsar.[29] Prof. Zajaçzkowski, 1964 yılında PIAC toplantısında sunduğu

---

[25] Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, *Alkınur Ödlek birle ay*, c. I, s. 41.

[26] Zengî, varak 63a-66, 69.

[27] *Kişi alası içtin, yılkı alası taştın*. Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, c. I, s. 91.

[28] Zengî, varak 61a.

[29] *Tuhfetü'l-Mülûk*, varak 50, burada *aşkar-i Sînî* cinsi at Çin'den gelen sarımsı ve kızılımsı benekli beyaz yeleli ve beyaz kuyruklu bir at olarak tarif edilir.

bildiride Memlûk dönemine ait Türkçe-Arapça bir sözlükte bulunan *bulaca* teriminin bir *alaca* cinsinin rengi olduğunu ve diğer at renkleri arasında yer aldığını bildirmiştir. Bu bağlamda, Prof. Togan *bulak* teriminin Kaşgarî'de küçük bir at olarak tarif edildiğine işaret eder, ancak *bulak* terimi aynı zamanda ayakları benekli at anlamına da gelmektedir (Radloff, Wörterbuch).

Erken dönem İslam tasvir sanatında, Selçuklu ve İlhanlı dönemlerinde *alaca*, Doğu Türkistan ve Çin resminde sırtı kaplan postu gibi veya ejder sırtı gibi çizgili olarak tasvir edilen atlardan bu yönüyle de pek farklı tasvir edilmemiştir. Doğu Türkistan midillisinin oranları ve özellikleri XIV. yüzyıl *alaca* tasvirlerinde görülmeye devam eder. Bundan sonra yalnızca Yakındoğu'da *alaca* figürü geleneksel üslup ölçülerine uygun olacaktır.

Doğu Türkistan resimlerinde görülen kaplan şeritli alacalar yine aynı surette ve aynı özelliklere sahip olarak Yakındoğu Türk tasvirlerinde ve genel olarak da İslam sanatında görülür. *Burak*, bazen insan başlı bir alaca olarak gösterilmiş ve *hing* veya *ablak* olarak tanımlanmıştır. Halife Hz. Ali'nin katırı Düldül, Osmanlı sanatında bazen Kanthaka resimlerinde olduğu gibi[30] alevden hale içinde idealize edilmiş bir alaca[31] olarak resmedilmiştir. Talih yıldızı Merkür ise *alaca* bir at üzerinde tasvir edilmiştir. Hükümdarlar *alaca* ata binmeye devam etmişlerdi. Yukarıda siyah beyaz benekli *ala* bir ata binmiş olarak tarif edilen Oğuz beyi Kayı İnal Han, Türklerin Yakındoğu'ya göçlerinin en önemli dönemine ait bir yarı Yakındoğu figürüydü. Selçuklu beyleri, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki *Varka ve Gülşah* adlı yazma eserde olduğu gibi alaca atlar üzerinde gösterilmiştir. Daha önce de bahsedildiği gibi Anadolu Selçuklu sultanlarının resmi tahta çıkış törenindeki ata binme, benekleri gece ve gündüzü temsil eden simgesel siyah beyaz (*ablak*) ata binmeye benzetilirdi. XIV. yüzyıl Erzurumlu Türk şairi Mustafa Darîr Erzenî de Atın Efendisi'nin siyah beyaz benekli alacasını tarif eder:

Koydu ayağını rikâbına şâh,
Tâ ola suvâr nâgah.
Gûş olunup sahîl-i ablak-ı şâh,

---

[30] E. Esin, "Influences de l'art nomade et de l'artdu Turkestan pré-islamique sur l'art turc," Türk Sanatı Birinci Kongresine sunulan teblig, Resim 67.

[31] Kalender Paşa, *Fâlnâme*, varak 19

Şehsuvâr olduğunu bilirdi sipâh[32]

Şah ayağını üzengiye koydu,
Çabucak *alaca* ata bindi.
Şahın alacasının kişnemesi duyulunca
Süvariler onun şehsuvar olduğunu bilirdi.

Oğuz destanlarında kafir hükümdar Şökli Melik'in atı alaca at olarak tanımlanır:

Altındağı[*] *alaca atın ne öğersin.*
Ala başlu kiçimçe gelmez bana[33]

Altındaki *alaca* atı ne översin.
Bana *ala* başlı keçim gibi bile gelmez.

Hüner-nâme'de[34] Osmanlı padişahı Sultan Süleyman bir av yolculuğu sırasında boz renkli bir alacaya binmiş olarak tasvir edilmiştir. Aynı yazmanın başka bir minyatüründe padişah, uğurlu beyaz lekeleri olan yağız bir ata binmişken, padişahın maiyetindekilere düzgün siyah beyaz benekleri olan alacaların ayrılmış olduğu görülmektedir. Osmanlı tarihçisi Küçük Çelebizâde Âsım Efendi H. 1135 yılında tamamlanmış olan Sadâbâd Köşkü'ne yaptığı ilk ziyaretinde III. Ahmed'in bindiği kaplan gibi bir alacayı "Padişah aslan burcuna binmiş güneş gibi görünüyordu" şeklinde tarif eder.

Padişah, kaplan postu şeritli ve aslan pençeleri kadar güçlü toynakları olan alaca bir ata (*rahş*) biniyordu. Böylece alaca, bir gök atı olarak semavi simgelerle karşılaştırılmaya devam ediyordu.

Günümüzde siyah sırtlı atlarla beraber, yine sırtı siyah olan yaban eşeğinin Doğu Türkistan ve Kuzey Asya'da bulunduğu görülürken, kaplan çizgili *ala* at asıl Doğu Türkistan'da bulunur. Aurel Stein eski Hotan resimlerindeki alaca atı, Yarkent'te sa-

---

[32] Mustafa Darîr Erzenî, *Yüz Hadisler Tercemesi*, Ali Emîrî Kütüphanesi, Şer'iyye no. 1 154, varak 133)

[*] Metindeki "Altındağı" kelimesi Emel Esin tarafından "altındaki" şeklinde değil, "altın dağ" şeklinde yorumlanmıştır -çn.

[33] Salur Kazan'ın evinin yağmalanmasının hikâyesi, M. Ergin, *a.g.y.*, s. 15.

[34] *A.g.y.*, c. II, varak 28.

tılan türlerden ve Yarkent midillisi adıyla tanınan bir Doğu Türkistan midillisi olarak tanımlamıştır.[35] Bununla birlikte, yardımlarını benden esirgemeyen Sayın Koşmak'ın bildirdiğine göre bu şekilde tarif edilen alacalı midilliler, Doğu Türkistan'da her yerde bulunabildiği gibi komşu ülkelere de satılmaktadır. Büyük beyaz benekli midilliler uğursuz (*sür*) kabul edilirken, alnı beyaz olanlar uğurlu görülür.

Kaşgarî, yüzündeki beyaz lekelerle aya benzettiği atı (*tüküz*) över (*tüküz, tükez, ugar, yetiş* maddeleri). Oğuz destanlarında alındaki beyaz leke *kaşka* veya *tepel* olarak adlandırılır. Ayrıca Zengî de atın alnındaki beyaz leke hakkında görüşlerini bildirir[36] ve kendisi kişisel olarak tek ayaktaki beyazlığı daima zayıf bir ayağın işareti olarak düşünmesine rağmen iki, üç, dört ayaktaki beyaz lekelerin uğur işareti sayıldığını ilave eder. Bununla beraber teki beyaz olan ön ayak hem uğursuz hem de tehlikelidir. Zengî bu hususun doğruluğunu Ebû Yakub Huttalî'den alıntı yaparak gösterme çalışır. Yılın beş ayını Abbasî halifesinin hizmetinde, geri kalan kısmını da memleketi Huttal'da geçiren bu Türk beyi, kendi ordusunda bir Türkmen'in bindiği ve daha sonra tökezleyerek binicisinin ölümüne sebep olan atın, ön ayaklarından birinin beyaz olduğunu görmüştür.[37] *Tuhfetü'l-Mülük*'ta, alnında yıldıza benzeyen beyaz bir leke bulunan koyu renkli at, *ablak* veya *ağır* olarak adlandırılır ve hızlı geniş adımlarıyla binicisini zafere götürdüğünden doğa üstü bir at (*ruhanî*) olarak tarif edilir. Buna ek olarak eğer atın ayak bileklerindeki beyaz lekeler bilezik gibi halka halinde olursa, böyle bir binek hayvanı (*mücmelü'l-erba'ah*) atların en hızlısıdır ve hükümdarlara layıktır. Gerçekten de Paris Bibliothèque Nationale'deki *Camiü't-Tevarîh* adlı yazmada pek çok İlhanlı hükümdarı bu tür atların üzerinde resmedilmiştir. Osmanlı padişahı Sultan Süleyman *Hüner-nâme*'de alnı ve üç ya da dört ayak bileği beyaz lekeli atlar üzerinde tasvir edilmiştir (R337). Ayaklarında bu şekilde beyaz lekeler olan atlar bugün Doğu Türkistan'da *azgan* adıyla bilinmekte ve bu yörede sık rastlan, alacalardan daha çok değer verilmektedir.

Alaca atların bir grubunun, sudan çıktığına inanılan aygır efsanesiyle ilgisi olduğu görülür. Bu bağlamda, Türkçede atın beneklerinin, balığınkileri de çağrıştıracak şekilde *pul* olarak adlandırılması oldukça dikkat çekicidir. Zengî, Ebû Yakub Huttalî'den aktararak, "ateşten bir göl" yanında bulunan yabani aygırlardan türediği

[35] A. Stein, *Ancient Khotan*, Resim D. VII 5.

[36] Zengî, varak 65a.

[37] *A.g.y.*, varak 66.

söylenen ve rengi yaban eşeklerininkine benzeyen (Orta Asya yaban eşekleri, omuzları ve sırtı boyunca koyu bir şerit uzanan boz bir renge sahiptir) bir tür Türk dağ atını tarif eder.[38] Sudan gelen aygır efsanesiyle ilgili diğer bir at rengi, Kaşgarî'nin *ala* olarak tanımladığı, siyah ve beyaz benekleriyle mitolojik Yol Tengri'nin ve Oğuz kahramanı Kayı İnal Han'ın tercih ettiği *kır*'dır. Kır At efsanesi hemen hemen tarih kadar eskidir. Sayın İnan tarafından aktarılan destansı bir şiirde Kır At, yaradılış efsanesinin bir karakteri olarak verilir ve yağız yer yaratıldığında yeryüzünde binicisiyle birlikte büyüdüğü söylenir. İzleri IX.-X. yüzyıllara kadar uzanan Köroğlu Destanında Kır At'ın babasının Amu Derya sularından çıkmış bir aygır olduğu söylenir. Zengî, *kır* rengi en iyi ikinci at rengi olarak över[39] ve hükümdarlara layık olduğunu söyler. Fakat bu atın tıpkı yaban eşeklerinde olduğu gibi ayaklarında kara benekler, sırtında uzun kara bir şerit ve kara bir yele ile kara bir kuyruğu olması gerektiğini de ilave eder. Galiba bu at gençken *sebz hing* (yeşil at) olarak adlandırılıyordu ve yine hükümdarlara layık görülüyordu. Köroğlu, Dadaloğlu gibi kahramanlar, I. Bayezid, II. Mehmed, IV. Murad, II. Osman, II. Selim gibi padişahlar kır atlara binmişlerdir. Nakkaş Osman *Hüner-nâme*'de II. Mehmed'i, yeni fethettiği İstanbul'a girerken oldukça canlı tasvir edilmiş bir kır atın üzerinde resmetmiştir. Zengî, ayrıca uğurlu sayılan kara benekleri, yine sırtındaki şeridi, yelesi ve kuyruğu siyah renkte, açık kahverengi olan *kula* ve *semend* atlardan bahseder. Türklerin *kula* dediği *semend* at, güneş atı sayılırmış (el-Kâşif) ve birçok Osmanlı minyatüründe hükümdarın binek hayvanı olarak tasvir edilmiştir. Bununla birlikte eğer, uğurlu kara benekleri yoksa *semend* değersiz sayılmıştır.[40] Başkurdistan'da sırtları siyah şeritli, yarı yabani, açık kahverengi atların (*Sülgen*) Volga sularından çıkmış aygır neslinden geldiği kabul edilir.

Zengî'nin bahsettiği ancak tarif etmediği *harmunc*, Türkçe olarak kaleme alınmış Osmanlı yazması *Tuhfetü'l-Mülûk*'ta siyah benekli, yeşilimsi bir at olarak tasvir edilmiş ve balığa (*hût*) benzetilmiştir.

Alaca at ayrıca yırtıcı bir kuşa da benzetilmiştir. İbn Bîbî gökteki Kartal takımyıldızına benzettiği hükümdarın kartal gibi (*hümâyî*) olan atından bahseder. Nef'î, IV. Murad'ın *hümâyî* atlarına işaret eder. *Tuhfetü'l-Mülûk*, rengi tavşancılın pençelerinin

[38] *A.g.y.*, varak 69-71.

[39] *A.g.y.*, varak 63, 65.

[40] *Alma kula, olsa dahi bir pula, Tühfetü'l-Mülûk*, varak 55.

rengine benzeyen kırmızı ve beyaz benekli alaca atı, birinci sınıf atlar arasında sayar. Köroğlu ve Dadaloğlu destanlarında alaca atlar her zaman kartallarla veya diğer yırtıcı kuşlarla karşılaştırılır. Bu benzetmeler daha sonra ele alınacaktır.

5. *Ejder Aygırı*[41]

Atla ilgili en eski mitolojik unsurlardan birinin suyla bağlantılı olduğu görülmektedir. Sudan çıkan atla ilgili efsaneler Uzak Doğu'dan Yakındoğu'ya kadar olan bölgelerde bilinir. Bu mitin Uzak Doğu varyasyonu, sayın Boyle'un bana bildirdiği gibi Hunlar ve diğer Türkler tarafından tapılan ve muhtemelen mağara ve ejder ayinleriyle ilgili olan mağarada yaşayan ejder aygırı efsanesidir. Ejder aygırı miti, Hunların gerçekten yaşadığı olayların geçtiği Kuça bölgesiyle ilgilidir. Türk atlarına benzemeyen Kuça bölgesi atları, küçük olmalarına rağmen uzun yolculuklara dayanıklıydılar. Bunun yanı sıra Çin kaynaklarındaki ejder aygırlarıyla da bağlantılı olan bu mitin Kul Oba'da bulunan bir Avrupa İskit kılıç kınını etkilemiş olduğu görülmektedir.[42] Bu kılıç kını Helenistik dönem deniz atı tasvirleriyle doğrudan ilgisi olmayan bir ejder aygırıyla süslenmiştir. Kul Oba ejder aygırının tırtıklı sırtı, İç Asya'da özellikle Altay ve Sibirya bölgelerindeki göçebe atlarının tasvirlerinde görülen tutam tutam veya testere dişi gibi yelesi olan at figürü serisini hatırlatır (R335, R333, R338).[43] Ejder ve mağara aygırı efsanelerini yalnızca Türklerle akraba olan halklar (Eftalitler ve Tuyü-hunları) değil Türkler de biliyordu. İbn Hürdezbih sudan çıkan at efsanesinin bir Türk versiyonunu nakleder. Hurtal'daki Bek hanedanının oturduğu Rustabak'ın girişinde olağanüstü bir at cinsinin atası olan ve Beklerin boş yere uğraşarak yakalamaya çalıştıkları sudan gelen aygırın ortaya çıktığı bir göl vardı. Sudan gelen aygır veya ejder efsaneleri daha sonra Kaşgarî'nin anlattığı hayvan hikâyelerine uygun olarak yüksek platoların gizemli atmosferinde genellikle birdenbire ortaya çıkan yabani atların bu büyülü aygırlar olduğunu ispatlar.

---

[41] Ejder atları hakkında bkz. Kuça efsanesi: S. Beal, *a.g.y.*, c. I, s. 20. E. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre...". Kır At hakkında bkz. Z. V. Togan, "Traditions and Historical Records..."; N. Togan, *a.g.y.*, s. 28, not 6. Amu Derya'nın bir atın ağzından akması hakkında bkz. S. Beal, *a.g.y.*, c. I, s. 10.

[42] Bkz. T. Rice, *The Scythians*, New York, 1957, Resim 13.

[43] Ayrıca bkz. Abb. 3, Johansen'in makalesi.

Yaşın atıp yaşnadı
Tuman turup tuşnadı
Öğür alıp okraşır[44]

Şimşek çakıp parladı
Bulut gelip yağdı
Aygır (kısrak) alıp, kişner.

Zengî, Abbasî halifesine hizmet eden Huttal beyi Ebü Yakub'un zamanında meydana gelen bir olayı nakleder. Semerkant elçisi, halifeye derisi yaban eşeği renginde hatta ondan daha ilginç renkteki çirkin bir Türk atının en önde yürüdüğü bir at koleksiyonu hediye etmişti. Dağ atı (*tagî*) olarak adlandırılan bu atın, suyu ateşten bir gölle bağlantılı ehil kısraklar ve yabani aygırlardan türediği söylenirdi. Bu yarı yabani midilli, olağanüstü derecede maharetli olduğu için en iyi atlardan bile üstün tutulurdu. Si-yu-ki ve diğer yerlerde bulunan ateş suları olarak adlandırılan sular ve ılıca suları daima ejder efsaneleriyle ilgilidir. *Tagî* denen yaban eşeği rengindeki bu Türk atları, eski Iç Asya ejder atlarından biri olarak kabul edilebilir. Ejder at efsaneleri yalnızca Iç Asya'daki değil Yakındoğu'daki Türkler arasında da yaşamıştır. Sırtında yaban eşeğininki gibi çizgileri olan alaca atlar kategorisinin Kır At ve diğerleri gibi genellikle sudan çıkan aygırlarla bağlantılı olduğundan daha önce bahsedilmişti. Oğuz kahramanı Bamsı Beyrek'in atı Ak-Boz da, sudan çıkmış bir aygırdan (deniz kulunu) türemişti.[45] Defî'nin şiirinde geçen atlardan biri de Evren'dir (ejder).

Sudan çıkan at efsanesinin anlamının unutulmakla birlikte izlerinin XVIII. yüzyılda bile hâlâ yaşadığını, Anadolu'nun sevilen şairi Dadaloğlu'nun atını övmek için söylediği sözler ortaya koymaktadır.

At kulağın dikmiş de göz süzer
Gövel ördek gibi göllerde yüzer
Çırpındırır yele, ceyrândır tozar
Atın eşkini seldir, yeğite gerek[46]

Prof. Togan'ın Şülgen'de Ak-Edil'in göl gibi genişlediği yerde sudan çıkan bir ay-

---

[44] Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "öğür" maddesi.
[45] M. Ergin, *a.g.y.*, s. 27.
[46] A. Yund, *a.g.y.*

gırdan türediği söylenen, sırtı siyah çizgili, boz renkli, tarpana benzer yarı yabani bir at türüyle ilgili efsaneye Başkurdistan'da rastladığına işaret edilmişti.

Eski *alaca* at *Tcheou-you*'nun aynı zamanda bir ejder olduğu hatırlanırsa, sonuç olarak ejder veya sudan çıkan aygır efsanelerinin, derilerinde kendilerine özgü işaretleri bulunan yarı yabani atları gösterdiğini söyleyerek bu bahsi bitirmek uygun olacaktır.

6. *Pegasus*

Göksel at miti[47] hem Helenistik mitolojideki hem de sudan çıkan ejderin uçan bir figür olarak da tasvir edildiği İç Asya'daki sudan gelen at efsanesiyle birleştirilmektedir. Eski alaca at Tcheou-you yani güneş atı, hem bir ejder hem de bir kuştu. Kuça hükümdarının ejder atları, gökyüzünde giden bir arabaya koşulmuştu.

Atın ilk defa gökyüzüyle birlikte ele alınması, oniki hayvanlı takvime göre birbiri ardınca gelen yılların durağını gösteren bir gök işareti olarak düşünülmesiyle başlamıştır. Eski Türk yazıtları, oniki hayvanlı burcu dolaşan gök hâkimi "Kök Han" fikrini açıkça ifade eder. At, gök ve yıldız tanrılarının bineği olarak da görülür. Moğolistan'da Airag-Nur'da (Songino, Zavkhan bölgesi) bulunan güneş biçiminde bir diskteki alçak kabartma, dört at başının atın güneş tapımıyla ilgisini ortaya koyduğu düşünülmüştür (A. Vandui'deki resim). Diğer yandan Waley ve Petrucci'nin Tunhuang'daki çalışmaları, bu bölgede atın, aya ait bir taşıyıcı olduğunu ve güneşin arabasını ise kazların çektiğini göstermiştir. Kaşgarî'nin bir şiirde, atın alnındaki beyaz akıtmanın ay için olduğunu söyleyerek[48] atları şaka yollu böyle tavsiye etmesi, atın ayla olan ilgisini akla getirmektedir. Timur dönemine ait bir astroloji kitabı olan *Lübabü'l-İhtiyârât*'ta, gökyüzünde sabit olmaması nedeniyle dengeyi bozduğu düşünülen ay, atlar söz konusu olduğunda talih getireceği şeklinde yorumlanmaktadır; çünkü atların tedirgin ve harekete hazır olmaları makbul sayılmaktadır.

Ölümden sonra cennete yükselen asil ruh da atlı bir figür olarak ortaya çıkar.

---

[47] Gök atları *aurora borealis* hakkında bkz. Z. V. Togan, *Ibn Fadlans Reisebericht*, s. 52. Altay efsaneleri için bkz. Harva. Şen atları için bkz. N. Togan, *a.g.y.*, s. 28, not 6, s. 5, 153, not 61. Rahşiye: Dadaloğlu'nun şiirleri: A. Yund, *a.g.y*; el-Kâşif, varak 45, 67. "*Tâli kamer, burc munkalib ola...* ", "*rab el-sa'ah burc-ı münkalibde kamer ola...* "

[48] Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "tüküz" maddesi.

İbn Fadlan, Volga Bulgar bölgesi Türk hakanının *Aurora Borealis* olduğunu zannettiğimiz bir gök olayını, kendisine cennetteki atlı ruhların mızrak dövüşü olarak yorumladığını anlatır.

Doğu Türkistan bölgesi özellikle uçan at efsaneleri bakımından zengindir. Bu bölge eski İç Asya'da bir gök at türünün yetiştirildiği yer olarak meşhurdur. Kuça hükümdarının göksel arabasından daha önce bahsedilmişti. Bir Uygur resminde el-Câhiz'in anlattığı, emredildiğinde diz çöken Türk midillileri'ni hatırlatacak şekilde bir Budist rahibi taşıyan iki kanatlı midilliler tasvir edilmiştir (R234). Kendisi de uçan at mitleri bakımından zengin olan bu bölgeden gelen Kaşgarî, ata binmek için "kanatlanmak" terimini kullanır; ayrıca canlılık ve neşe veren ata binmeyi uçmaya benzeten birden fazla ata sözüne yer verir: "*Er atın, kuş kanadın*" ("Kuş için kanat ne ise er için de at odur").[49]

Gerçekte zarif tarpan türünün atlarına dayanan uçan at efsaneleri, Doğu Türkistan'da bugün hâlâ mevcuttur. Bu bölgede kullanılan kuş biçimli eyerler muhtemelen bu efsanelere dayanmaktadır. Türkiye'de de atın hızı genellikle uçan bir kuşa benzetilir. Köroğlu "*Karakuş oyunlu kır at*" diyerek Kır At'ını kuşların kralı kartala benzetir. İbn Bîbî, Alâeddin Keykubad'ın atını gökyüzündeki Kartal takımyıldızına benzetir. Oğuz destanlarında olduğu gibi Osmanlı edebi eserlerinde safkan atlar çoğunlukla yırtıcı kuşlara benzetilir. Nef'î, özellikle IV. Murad'ın atı *hümâyî*'yi rengi dolayısıyla kartala benzetirken, diğer atlarını tavus kuşuyla karşılaştırır. Kanatlı tekboynuz, bir at olarak tasvir edilmiştir.[50]

Günümüz Altay efsanelerinde de gök atı mitleri oldukça boldur. Oniki hayvanlı takvimdeki at göksel bir figürdür. Diğer yıldızlar gök tanrısı Ülgen'in kazığı olan Kuzeyyıldızı'na bağlı, otlayan atlar olarak tasvir edilmiştir. Bir akşam yıldızı olan Çoban veya Çolpan, alacalı atı üzerinde gök çayırında sürüsünü otlatan bir at çobanıdır. Çobanyıldızı *kam*'ların davulları üzerinde yıldız tutan bir binici olarak tasvir edilmiştir.[51] Zengî, *çoban* terimini at yetiştiren Türkmenler için kullanır.

Bayan Johansen'a Altay *kam*'larının kozmik yolculuğa çıkmak için kurbanlık atın temsili olan bir sopaya ata biner gibi bindiklerini hatırlattığı için müteşekkirim.

---

49 Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, c. 1, s. 34.

50 *Tuhfetü'l-Mülûk*'da varak 66a'daki minyatür.

51 Harva, s. 96.

II. Tamgalar, Süslemeler ve Koşum Takımları

Türk atları ait oldukları boyların damgalarını taşırlardı.[52] Damgadan bahseden çeşitli metinler ve tasvirler aşağıda incelenmiştir. Prof. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* adlı eserinin girişinde bir bölümü Oğuz damgalarına ayırmıştır. Bu damgalardan biri, konumuz bakımından bizi oldukça ilgilendirmektedir. Bu damga bazı Türk boylarıyla birlikte özellikle *ala yond* (siyah beyaz *alaca* at) yetiştirmekte ünlü *ala* Yondlu Oğuzların damgasıdır. Ali Yazıcızâde'nin *Selçuk-nâme*'sinde *ala* Yondlu damgası şeklinde verilir. Sülek süvari atını tasvir eden petrogliflerdeki bir damga şeklinde gösterilmiştir. *T'ang-hui-yao*'dan sonra Türk at damgaları Liu Mau-Tsai tarafından aşağıdaki gibi gösterilmiştir:

A-shi-na atı
Ho-lu atı
A-schi-tê atı
Ta-a-schi-ê atı
Pa-yen a-schi-tê atı
En-kie atı (Sse-kie) (çölün güneyindeki Kök Türk atı)
Fu-li-yu atı (güney Kök Türk atı)
Ki-pi atı (güney Kök Türk atlarına benzer)
Hi-Kie veya güney Kök Türk atlarına benzer Uygur atları
Hu-sie atları (Kök Türk atlarıyla aynıdır)
Nu-la atları (çölün güneyindeki atlarla aynıdır)

Bundan başka runik Türk alfabesinde at anlamına gelen ve bu kelimenin yerini tutan şekiller vardır ( ).

Yele ve kuyruk da eski göçebelerden kalmış olduğu düşünülen bazı özellikler

52 At damgaları hakında bkz. N. Orkun, *a.g.y.*, c. III, s. 134. Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 453.

gösterir.[53] Geç Han dönemine ait sanat eserlerinde Hunların (ve Çinlilerin) süvari atları, kuyrukları kesilmiş veya düğümlenmiş olarak tasvir edilmiştir. Aynı özellik Pazırık halısının iri atlarında da görülmektedir. Türk döneminde hemen hemen bütün at tasvirlerinde kuyruklar düğümlenmiştir. *Irk Bitig* bu âdetten şöyle söz eder:

Tığ atın kudrukun tüğüp tigret,
Yazığ kodu... [54]

Altın renkli doru atın kuyruğunu düğümleyip, sür.
Bağından koparmalı....

Bu metinde, atın kuyruğunun atın eğitimi için bağlandığı izlenimi verilir. At veya kuş kuyruğunun (Kaşgarî'de *uş*) bir başka ifadesi Talas Yazıtları'nda ortaya çıkar: *Taşına, uşına olıtı abadım* ("Taşına oturup, atının kuyruğunu bağladım").[55] Orkun, kendisinin okuduğu bu metinle bir Türk geleneği olarak, ölmüş Bamsı Beyrek'in atının kuyruğunun bağlandığının anlatıldığı Dede Korkut hikâyesi arasında ilgi kurar (*ağ boz atının kuyruğunu kestiler*). Orkun, Pazırık kurganlarında da at kuyruklarının kesildiğine işaret eder. Araplar aynı geleneği H. 44 yılında Multanlı Türkler arasında gözlemlemişler ve kendileri de benimsemiştir. Bu geleneğe göre ölen düşmanın atının kuyruğu savaş ganimeti olarak toplanır ve bir direğin ucuna bağlanırdı. Kaşgarî de at veya insan saçından kesilen *kesme*'den şöyle bahseder:

Tünle bile bastımız
Teğme yangak pustumuz
Kesmelerin kestimiz[56]

Gece baskın yaptık
Hepimiz bir yana pustuk
Kesmelerini kestik.

---

[53] Yele ve kuyruk hakkında bkz. Belazûrî, *Kitabü'l-Fütûhü'l-Büldân*, c. II, s. 320. Yakut el-Hemâvî, *Mucemü'l-Büldân*, "kaykaniye" maddesi. Alparslan'ın Malazgirt'te atların kuyruğunu bağlaması hakkında bkz. N. Lugal, *a.g.y.*, s. 34. Perçem için bkz. Tihrânî, *Kitâb-i Diyarbakriyye*, c. II, s. 581.

[54] *Irk Bitig*, fal 77.

[55] N. Orkun, *a.g.y.*, c. II, s. 135.

[56] Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "kesme" maddesi.

Kaşgarî aşağıdaki dizelerle savaşa başlamadan önce atın kuyruğunun bağlanması âdetini yine teyit eder:

Kudruk katı tüğdümüz
Tenriğ öküş öğdümüz
Kemşip atı teğdimiz,
Aldap yana kaçtımız.[57]

Kuyruğu iyice bağladık
Tanrıyı pek çok övdük
Dizginleri çekip atı mahmuzladık
Aldatıp yana kaçtık.

Kaşgarî'nin şiirinde tasvir edilen bu sahne, gerçekten de Malazgirt Meydan Savaşı'nda dua edip atının kuyruğunu bağladıktan sonra savaşa başlayan Selçuklu Türkleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Yine Kaşgarî, süvarilerin atlarına veya kendilerine, yak kuyruğu yahut ipekli kumaştan ibaret olan ve *beçkem* adı verilen (Oğuz lehçesinde *perçem*) alametleri (püskül? bayrak?) taktıkları diğer bir çeşit kuyruk nişanından bahseder:

Beçkem urup atlaka,
Uygurdaki tatlaka
Oğrı, yavuz itlaka
Kuşlar gibi uçtımız.[58]

Atlara perçem takıp
Uygurdaki düşmanlara
Uğrulara, yavuz itlere
Kuşlar gibi uçtuk.

Oğuz destanlarında at gerdanlığı *hotaz*'dan bahsedilir.[59] Raşid Tarihi'nde olduğu gibi Osmanlı kaynaklarında da geçen atların boyunlarına bağlanan bir kuyruk nişanı olan *kutas*, Türkçe *hotaz* (yak kuyruğu) kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir. Raşid, resmi kıyafetler giyildiği zamanlarda (*dîvân bisâtı*) daima atların büyük kuyruk ni-

---

[57] A.g.y., "kudruk" maddesi.

[58] *A.g.y.*, "beçkem" maddesi.

[59] M. Ergin, *a.g.y.*, s. 24.

şanlarından bahseder. Atların boyunlarına asılan kuyruk nişanları savaşçıların başlıklarına taktıkları kuş telekleri, sorguçlar[60] ve (Hazar mezarlarında bulunan) metalden yapılmış at alınlıklarının tümü Türk süvari atlarında da görülebilir (R335, R336, R337). Yine Kaşgarî, bazen atların boyunlarına takılan boncuk veya değerli taş ya da bir aslan tırnağından *moncuk* olarak bahseder. *Moncuk* kelimesi İbn Bîbî'de hükümdarlık simgesi olarak geçer.

Türk süvari atlarına aynı zamanda zırh da giydirilirdi (R335). Kül Tigin Anıtı'nda ancak yüz ok zırhını deldikten sonra ölen *kedimli at* (giyimli at) anılır. Uygur süvari atlarına da Pazırık'taki kurbanlık atlarda olduğu gibi maskeler takılmıştır.[61] Altay petroglifinde süvari atının aynı şekilde maskeli olduğu görülür (R335).

At kuyruğu sancak olarak da kullanılmıştır. Bununla birlikte Kaşgarî, *tuğ*'dan at kuyruğu olarak değil de hükümdarlık gücünün simgesi olan ipekli, turuncu bir bayrak (püskül?) olarak bahseder. Dokuz, yedi veya beş *tuğ* hükümdarlık gücünün çeşitli derecelerini belirler. Prof. Gazimihal'in çalışmaları şu gerçeği ortaya çıkarmıştır ki, Hakanlı *tuğ*'u, Osmanlı *felek*'i gibi müzik aletlerine bağlanan bir kuyruk nişanıdır. Gerçekten de Kaşgarî *tuğ* dikilip vurulmasıyla ordunun harekete geçtiğini söyler.[62] Bununla birlikte daha sonraki Selçuklu, Osmanlı, Akkoyunlu tarih metinlerinde at kuyruğu sancakları, *perçem, çalış* veya *tuğ* olarak adlandırılmıştır. Osmanlı sultanının altı veya yedi *tuğ*'u olurken, *paşa*'ların derecelerine göre daha az *tuğ*'ları vardı. Savaş zamanında sultanın iki *tuğ*'u, Dinsel törenle saray kapısına dikilirdi. İki *tuğ*'u ordu götürürdü. Diğer *tuğ*'lar ise sultanın ardınca götürülürdü.

Kul Oba'da ejder-at motifinde görülen zikzaklı yele diğer bir özelliği meydana getirir. Üç zikzaklı yele ayrıca Pazırık'taki süvari atlarında da görülür.[63] Bununla birlikte zikzakların her biri çeşitli renklerdeydi ve ilginç olan bir şey de bu zikzakların tutam tutam olmaması ve yalnızca tutam halinde olanların renkli torbalarda bulunmasıydı. Hunların saç örgülerini torba veya keselerde saklama âdetleri vardı. Üç zikzaklı yeleye Altay, Sibirya ve Doğu Türkistan at tasvirlerinde sıklıkla rastlanır. Sülek (R333, R338) ve Altay'da (R335) olduğu gibi Kuzey Türk petrogliflerindeki bütün at türlerinde değişmez bir özellik olarak görülür. Üç zikzaklı yelenin, Pazırık döne-

---

60 Kaşgarî'ye göre bunlar Türklere özgü işaretlerdi, "Türkmen" maddesi.

61 Ettinghausen-Guest, "The Iconology of a Kashan Lustre Plate," *Ars Orientalis*, IV, Resim 10.

62 Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "*tuğum tikip uruldu*", c. 1, s. 195.

63 Johansen'in makalesindeki Abb. 3.

minden itibaren başlayıp Türk dönemine kadar devam eden Altay, Sibirya, Doğu Türkistan bölgelerinin yerel bir geleneği olduğu söylenebilir. Türk yazıtlarıyla birlikte bir definede bulunan Nagy Szent Miklos kabındaki at figürünün yelesi tutam tutam ayrılmış gibi görünür.[64] Bu geleneğe, Anadolu Türklerinin atlarında ve aynı geleneğin kurbanlık bir atın işareti olarak görüldüğü Altay Zelenin'deki atlarda hâlâ önem veriliyor olması muhtemeldir. Tutam tutam ayılmış veya zikzaklı yeleler, İç Asya'nın iki yanında bulunan Çin'de (Tay-tsung'un süvari atının tasviri) ve İran'daki (Sasanî hükümdar atı tasvirleri) at tasvirlerinde de görülmektedir. Bu durumda yelenin tutam tutam ayılması, üç zikzaklı yelenin daha sık kullanıldığı İç Asya etkisine bağlanabilir.

Türkler atların ve koşum takımlarının bakımı üzerinde önemle dururlar.[65] El-Câhiz, Türk binicilerin kendi kendilerinin saracı ve veterineri olduklarına işaret ederek kağanın, halifenin elçisi huzuruna getirildiğinde eyerini onardığını söyler. İkinci Osmanlı padişahı Orhan, destanı kahramanlar gibi atının nallanmasını ve diğer hizmetlerini kendisi üstlenmişti. Altay Kök Türk petroglifinde ön ve arka kaşları yüksek Türk eyerinin, kendine özgü biçimi görülür (R335). Pazırık saraçlık ürünlerinden geliştirilmiş gibi görünen bu biçimdeki eyerler, günümüze kadar İç Asya'da ve *Osmanlı eyeri* olarak da Anadolu'da değişmeden kalmıştır. Binici, kement ve heybe gibi eşyalarını eyerinin ön veya arka kaşına bağlardı ve okçulukta, at oyunlarında bu eyer kaşlarından destek alırdı. Eski bir Kök Türk eyer kaşı, bir av sahnesiyle bezenmiştir.[66] İstanbul Askeri Müzesi ve Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Osmanlı eyer kaşları, altın ve değerli taş kakmalarla süslenmiştir. Doğu Türkistan'da *eyer kaşı* olarak aynı adı taşıyan yeşimtaşı kimi zaman hükümdarların veya soylu kimselerin kuş başı biçiminde olan eyerlerinin süslemesinde kullanılıyordu. Geniş ve sabit olmayan Türk eyerinin öne veya arkaya doğru kayması karşılıklı olarak atın göğsünden (*kemeldürük*) ve kuyruğunun altından (*koşkum*) geçen kayışlarla önleniyordu. Püsküller ve yuvarlak metal parçalarıyla süslenmiş kayışlar da en erken dönemler-

---

[64] Bkz. K. Otto-Dorn, "Türkische Grabsteine mit Figurenreliefs," *Ars Orientalis*, III, Resim 31.

[65] Koşum takımları ve Türk kağanının eyeri hakkında bkz. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 50. B. Ögel, *a.g.y.*, s. 201-204. Orhan Bey'in atını nallaması hakkında bkz. A. Yund, *a.g.y.*; *Kedimli at* hakkında bkz. N. Orkun, *a.g.y.*, c. I, s. 136.

[66] B. Ögel, *a.g.y.* Resim 3.

den beri Türk at tasvirlerinde görülmektedir (R335).

Kaşgarî, atın gövdesini ahşap eyerin basıncından korumak için, bir eyer altı örtüsü (*içlik*) kullanıldığını açıklar. Astana mezarlığından çıkan Turfan at heykelciklerinde eyer altı örtüleri, kaplan postundan veya kaplan postunu taklit eden kumaşlardan yapılmıştır. Bu gelenek Osmanlı döneminde devam etmiş, Türkistan'da[67] ise günümüze kadar gelmiştir. Çeşitli sanat eserlerinde de görüldüğü gibi bir kimse eyersiz olarak, *içlik* üzerinde ata binebilirdi. At arabasının sürücüsü ata eyersiz, yalnız *içlik* ile binerdi.[68] Varlıklı binicilerin, zengin işlemeli bir içliği veya Osmanlı Türkçesindeki adıyla *çulu* olurdu.

Beğler gelir sağlı sollu,
Hep atları sırma çullu,
Altın mıhlı, gümüş nallı.[69]

Türk hükümdarlarının eyer altı örtüleri Selçuklu, İlhanlı, Timurlu, Osmanlı ve Türkmen minyatürlerinde görülmektedir (R337).

Kaşgarî, soylu, önemli kişilere ayrılan ve Karahanlı hükümdarlarının sancağı gibi *al*[70] olarak adlandırılan aynı turuncu malzemeden yapılmış ilave bir eyer örtüsünden bahseder. Atların binicisiz tasvir edildiği bir Altay petroglifinde olduğu gibi *al*, eyerlerin üzerine örtülmüş bir örtü olarak da gösterilebiliyordu (R335). Kan-tcheou'lu Uygur kağanları döneminde bazı Tun-huang resimlerinde[71] katlanmış veya sol tarafa asılı, turuncu renkteki eyer üstü örtüleri görülür. Profesör Ettinghausen'in çalışmalarına göre hükümdarlarla ilgili simgesel bir anlamı olan ve Arapçada *gaşiye* olarak adlandırılan eyer üstü örtüleri, Yakındoğu İslam eserlerinde Selçuklu Türklerinin gelişiyle aynı anda tasvir edilmeye başlanmıştır. Genel olarak at örtüsü anlamına ge-

---

[67] Abramson, Resim 13.

[68] J. Artamonov, *The History of the Khazars*, Leningrad 1962, s. 454.

[69] A. Yund'un Köroğlu Destanından aldığı kısım.

[70] Al ve gaşiye hakkında bkz. Mahmud Kaşgarî, "al" maddesi. N. Lugal, *a.g.y.*, s. 15. Osmanlı eyer örtüleri hakkında bkz. Serrano y Sanz, *Kanuni Devrinde İstanbul*, çev. F. Carim, İstanbul 1964, s. 122. Koşun at hakkında bkz. Mahmud Kaşgarî, "koşun at" ve "Tihranî" maddesi, c. II, s. 122. Kan-tcheou'lu Türk hükümdarları hakkında bkz. Hamilton, *a.g.y.*, s. 143-144.

[71] Delhi Müzesi, envanter no. 00388.

len *gaşiye* terimi ve tarih kitaplarında hem eyer altı hem de eyer üstü örtüsü anlamlarında kullanılmıştır. Yakındoğu'da Selçuklu sultanlarının yerleştiği zamanda yerleşmiş olan Kaşgarî, *al* kelimesini *gaşiye* ile aynı kökten gelen bir fiille tercüme eder. Selçuklu tarihlerinde beylerin *gaşiye*'sinin taşınması âdetinden hemen her fırsatta söz edilir. Selçuklular tarafından mağlup edilen çok tanrılı dine sahip Türk hakanları, Selçuklu sultanının *gaşiye*'sini üstelik de bir ahır bakıcısına iştirak ederek taşırdı. Fakat *mir-i ahır* (Kaşgarî'de *el-başı*), hükümdarla birlikte şeref payesi olarak yedek at (Kaşgarî'de *koşun at*) götürebilen en yüksek dereceli memurlardan biriydi. Tuğrul Bey halifenin *gaşiye*'sini taşımakta tereddüt etmemişti. Belki de *gaşiye*'nin bir hükümdarlık simgesi anlamına gelmesinin ve *al*'ın hükümdarın sancağından yapılmış olmasının aynı şey olduğu sonucuna varılabilir. Bu gelenek devam etmiş ve kırmızı ipekten eyer üstü örtüsü, Türk hakanlarını tasvir eden minyatürlerde yaygın olarak görülen bir özellik olmuştur. Celâyirî hükümdarı Sultan Ahmed döneminden bir resim, *gaşiye*'nin Altaylara ve Tun-huang'a ait *al* ile olan benzerliğinin iyi bir örneğini vermektedir.[72] Eyer üstü örtüleri Osmanlı minyatürlerinde sık sık resmedilir ve o döneme ait metinlerde eyer üstü örtüsünün, beylerin, önemli kişilerin seyisleri tarafından taşındığına, zengin süslemeli eyeri örtmek ve binicisi bineğinden indiğinde eyeri tozdan korumak için kullanıldığına işaret edilir. Osmanlı tarihçisi Raşid, III. Ahmed'in oğullarının sünnetini takiben düzenlenen atlı alayı tarif ederken, saray çevresine mensup olanlara ait yedek atların resmi koşum takımlarının, bir padişahın tahta çıkışındaki at binme törenindeki yedek atlarda olduğu gibi mücevherle süslü bir eyer, mücevherli kalkanlar, aynı şekilde mücevherle donatılmış bir eyer örtüsü (*zînpûş*) ve derilerden (R336, alt rütbede olanlar sağ köşede) oluşan koşum takımlarıyla aynı olduğunu anlatır. Her yedek at bir *mîr-i ahır* tarafından götürülürdü. Hatta, kırmızı eyer örtüsü, Osmanlı padişahlarını ve ileri gelenleri tasvir eden Kırım Savaşı dönemine ait İngiliz seramik heykelciklerinde de görülür. Doğu Türkistan'da *han*'lar son otuz-kırk yıl öncesine kadar sert, işlemeli eyer örtüleri (*yapık*) kullanmaktaydı. Türklerin şeref payesi olarak eyer örtüsü kullanmaları âdetinin aksine, İranlıların başka simgeleri vardı. Osmanlı vakanüvisi Çelebizâde, H 1141 yılında İran elçisi İstanbul'u ziyaret ettiği sırada yedek atların eyerleri üzerinde bir onur işareti (*âb-ı rûy*) olarak bir dizi *tabl-bâz*'ın olduğunu ve davulcuların su kuşlarını kor-

---

72 M. Ş. İpşiroğlu ve S. Eyuboğlu, "Ein Beitrag zur türkischen Malerei im XV. Jahrhundert," *Du*, Zürih, Haziran 1959, Resim 112, 116.

kutup kaçırmak maksadıyla bunları çaldığını nakleder.

III. Türk Sanatında At Türleri

Sanat eserlerinde olduğu kadar edebi eserlerde de[73] genel olarak İç Asya atlarının özellikle Türk atlarının kendine has özellikleri olduğu tespit edilir. Bir Yakındoğu atının üstünlüğünü belirleyen ölçütlerin Türk atlarına uygulanmadığından bahseden Zengî,[74] Türk atlarının fiziksel özelliklerini de açıklar ve Türklerin tayları zor kullanarak değil yumuşak davranarak eğitmelerini, iyi beslemelerini, eğittikleri yerin dışında atların mümkün olduğunca serbestçe gezmelerine izin vermelerini över.[75]

Atların fiziksel özellikleri oldukça çeşitliydi. Bu özelliklerin birçoğu melezleştirmelerde yabani soyun yüksek oranına bağlanabilir. Zengî, Türk atlarının olağanüstü hızına ve dayanıklılığına dikkat çeker.[76] Bu atların yükseklikleri genellikle küçük ve orta boy arasındaydı.[77] Toynakları çok güçlü olduğu için atlar nallanmıyordu, fakat buna rağmen taşlı arazilerde rahatça gidebiliyorlardı.[78] Bu özellikler sanat eserlerinde abartılı bir biçimde gösterilmiştir. Yine sanat eserlerinde bacaklar genellikle kısa ve atın omuz başı yüksekliğinin yarısı kadar gösterilmiştir. Prof. Togan'a göre İç Asya atları başlarını genellikle aşağı doğru tutarlardı (tarpanlar gibi, Herrmans), bu duruş birçok sanat eserinde görülebilmektedir. Bu atların, hatta safkanların da Türkmen *argamak*'larında görüldüğü gibi arka kısımları genellikle basık olurdu.

İbn Hürdezbih, Türk atlarının gövdesinin uzun olduğunu söylemiştir. Bu özellik antik dönemlerden beri ortaçağ İç Asya at tasvirlerinde görülebilir (R335, R333). Hatta

[73] Przewalski ve tarpan atlarının sevk edildiği bölge hakkında bkz. M. Herrmans, *Die Nomaden von Tibet*, Viyana 1949, Resim 4, 5, 7 ve s. 286-287'deki tablo. İç Asya atlarının ve güçlü toynaklarının devam eden biçimi hakkında bkz. Z. V. Togan, "Traditions and Historical Records...," İbn Hürdezbih'den alıntı. W. Radloff, s. 59-500'de de zikredilmektedir.

[74] Zengî, *a.g.y.*, varak 61a.

[75] *A.g.y.*, varak 78.

[76] *A.g.y.*, varak 69-73.

[77] *A.g.y.*, varak 61.

[78] *A.g.y.*, varak 70.

günümüz Altay at tasvirlerinde ve Türkmen *argamak*'larında da bu özellik bulunmaktadır.

Rahat bir oturma yeri sağlayan düz bir sırt, at sırtında çok uzun yolculuklara çıkan Türklerin aradığı en önemli özellikti. Kaşgarî'nin övdüğü ve bu özelliğe atfen kullandığı yassı terimine Osmanlı metinlerinde de rastlanır.[79] Yine bu özellik pek çok Türk atı tasvirinde görülebilir (R333).

Atta uzun boyuna da aynı derecede itibar edilirdi. Bazı eski resimlerde harikulade uzun ve kavisli boyunları olan İç Asya atları görülür. Osmanlı metinlerinde de uzun boyundan, iyi sıçrayan atın bir özelliği olarak bahsedilir.[80]

Kuzey Asya'da yetiştirilen atların tüylü ve açık renkli derileri vardı. Bu özellikler Kaşgarî'nin bahsettiği tüylerin renginin mevsimle birlikte değiştiğine[81] ve pek çok açık renkli atın var olduğu gerçeğine uygundur. *Alaca* renkli atlara da oldukça sık rastlanır. Türkmen bölgesinde atların rengi parlak ve koyudur. Zengî'ye göre Türk atlarının açık renkli yeleleri ve mavi gözleri (*çeşm-i zâg*) olurdu.

Kaşgarî'nin *yorga* (rahvan yürüyüşlü) kelimesinin eş anlamlılarına birçok madde ayırmasının nedeni Doğu Türkistan'da rahvan yürüyüşlü atlara sık rastlanmasındandır. Zengî bazı atlara sonradan rahvan yürüyüşün öğretilmesine karşın bazılarının rahvan yürüyüşlü olarak doğduğunu söyler[82] ve Huttal atlarının böyle olduğunu ilave eder. Rahvan yürüyüşlüler, rahat bir biniş için kullandıkları gibi av için de tercih ediliyordu. Gerçekten de Osmanlı Türkçesinde *yorga* kelimesi hem hızlı hem de rahvan yürüyüşlü at için kullanılmıştır. Osmanlı ordusundaki posta Tatarları, dört nala giden fakat yorulduğunda yürüyerek dinlenen sıradan atlardan daha kısa zamanda uzak mesafeleri hızla kat edebilen ve uzun yolculuklara dayanabilen uzun adımlı (*eşkin*) *yorga*'lara binerdi. Osmanlı döneminde rahvan yürüyüşlü atlar, Türklerin yetiştirdiği veya eğittiği bir at türü olarak görülmüştür. Osmanlı ansiklopedisti Ahmed bin Musa Merkez Efendi (ölm. H 963) Farsça *rahvâr* kelimesini Türkçe *yorga* kelimesiyle karşılamış ve bir Türk atı (*feres-i Türkî*) olduğunu ilave etmiştir. Zengî'nin de bahsettiği gibi Sayın Koşmak, Doğu Türkistan'da rahvan yürüyüşlü atlar bulunduğunu söyler ve atların böyle bir yürüyüş özelliği kazanmasını, buzlu te-

---

79 *Tuhfetü'l-Mülûk*, varak 21.

80 *A.g.y.*, varak 24.

81 Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "tüledi" maddesi.

82 Zengî, *a.g.y.*, varak 68a.

peler üzerinde kaymadan gitmek ve uzun otlar arasında dörtnala koşmanın zorluğundan dolayı geliştirdiklerini düşünür. Doğu Türkistan'da rahvan yürüyüşlü olmayan atlara çok az rastlanır ve böyle atlar *sök-sök* diye adlandırılır.

Zengî, cahil Türklerin atın nefesini açmak için burun deliklerini yarmasına üzüldüğünü belirtir.[83] Burun deliklerinin yarılması, Prof. Togan tarafından İç Asya'da görülmüştür.

Çeşitli at türlerini tanıyan eski Çinliler Türklerin yarı yabani atlarından, küçük midillilerinden, orta boy binek atlarından savaş arabalarına koşulan ve süvari atı olarak kullanılan büyük boy atlardan bahsederler. Zengî de atlar için hemen hemen buna benzer bir sınıflama yapar. Zengî ayrıca Türk atlarının ister küçük, ister orta boy olsun hükümdarın maiyetindekiler veya müzisyenlere eşlik edenler yahut da o dönemde beylik derecesindeki *mîr-i ahır* gibi ikinci derecede önemli kişiler için bu atların çok uygun olduğunu ifade eder.[84] Küçük atlara çocuklar, kısa seyahatler yapan yalnız biniciler ve binicilik oyunlarına katılanlar binerdi (Zengî, kendisinin *çevgan* dediği *çöğen*'den ve Osmanlıların *cirid* dediği sopaları fırlatarak oynanan binicilik oyunlarından bahseder). Zengî, Türklerin av için büyük atlar kullanmadıklarını ancak yaban eşeği kadar hızlı olan *tagî*'yi (yarı yabani dağ atı) tercih ettiklerini belirtir.[85] Orta boy atlar, bir sıçrayışta altı kulaçlık eski bir uzunluğun ancak dört kulaçlık kısmını atlayabildiklerini ima etmek için, "altıda dörtlük" olarak adlandırılırdı.[86] Zengî'ye göre altıda dörtlükler, sefer, av, binicilik oyunlarından başka her maksat için uygundu. Büyük atlar, rahvan yürüyüşlüler kadar uzun yolculuklar ve ağır biniciler için uygundu. Son olarak da altıda beşlik büyük atlar, savaşta süvari safları için, cirit için ve ağır biniciler için tercih edilirdi.[87]

Zengî'nin sınıflaması Türk atlarının en belirgin türü olan yarı yabani midillilerle başlayarak aşağıda verilecektir.

---

83 *A.g.y.*, varak 57a.

84 *A.g.y.*, varak 68a.

85 *A.g.y.*, varak 70.

86 *Tuhfetü'l-Mülûk*, varak 36a.

87 Zengî, *a.g.y.*, varak 52, 68a.

1. Yarı Yabani Midilliler[88]

Prof. Eberhard'ın bildirdiğine göre Çinliler, yabani atlar ve Hunların atları için aynı kelimeyi (*t'ao-tu*) kullanmıştı. Eski göçebe mezarlarında bu tür midilliler bulunmuştur. Erken dönemlerden itibaren sanat eserleri, eskiden olduğu gibi bugün de lç Asya'da mevcut Przewalski ve tarpan tipi atlara benzerlik gösteren iki farklı tipte midillileri tasvir eder. Sayın Herrmans'ın çalışmalarının ortaya koyduğu sonuçlara göre tarpan cinsi Güney Türkistan'da yetiştirilirken, Przewalski cinsi kuzey ve doğu Asya'da bulunurdu. Ayrıca karışık türlerden de bahsedilir. Sanat eserleri bu bölgesel dağılımı destekler mahiyettedir. Tanrı Dağları'nda erken Hun yerleşimine ait bir at figürü tarpan cinsi bir midilliyi ve karışık bir türü gösterirken,[89] Sibirya'da bulunmuş, MÖ V. yüzyıla ait metal kabartmalardaki at figürleri[90] ve yine Trans Baykal'daki Hun mezarındaki at figürleri[91] Przewalski midillisi veya bugün de yaşayan büyük kafalı, bodur Sibirya midillisiyle bağlantılı olabilir.

lç Asya göçebeleri bu midillileri uzun göçlerinde kullanırlardı. Avrupa Hunları, Avarlar, Partlar söylendiği gibi ve sanat eserlerinde de görüldüğü üzere[92] Przewalski cinsi midillilere binerlerdi. Przewalski cinsi midilli, Leao-yang mağaralarındaki Mançurya resimlerinde tasvir edilen avcı binekleri arasında da görülmektedir.

Bundan başka sanat eserlerinde görüldüğü gibi ve bugün de hâlâ İç Asya'da yaşayan midilli büyüklüğünde, fakat büyük Przewalski midillilerinden daha küçük, zarif başlarıyla ve kavisli boyunlarıyla fark edilen, narin görünüşlü başka at ırkları vardı. Bu zarif midillilerin Hotan'da bugün de yaşayan tarpana benzer bir türün neslinden olabileceği aşağıda görülecektir. lç Asya at türleri arasında olan bu zarif mi-

[88] Yarı yabani midilliler hakkında bkz. E. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre..." (Hun yabani midillileri, Tibet midillileri). Hun bölgesi atlan hakkında bkz. A. Altheiın, *Geschichte der Hunnen*, Berlin 1960, c. IV, s. 56, 280. Avar midillileri hakkında bkz. J. Astamonov, *a.g.y.*, s. 178'deki resim. Göçebe atlannın iskeleti hakkında bkz. S. J. Rudenko, *Culture of the Altay Mountains in the Scythian Period*, Moskova 1953, 1959, Resim 15, 28. el-Câhiz, *a.g.y.*, s. 39. Gazne kabartması hakkında bkz. A. Bombaci, "Gazne'deki Kazılara Giriş," *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, Istanbul, Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1963, s. 535-560.

[89] Bkz. B. Ögel, *a.g.y.*, Levha III, Resim 3.

[90] Johansen'in makalesinde Abb. 5.

[91] Bkz. S. J. Rudenko, *Hunnic Culture in the Noin Ula kurgan*, Moskova 1962, Resim 41.

[92] *Kunstschätze aus Iran*, Resim 57.

dilliler, antik dönemden beri çok beğeniliyordu. Svat kabartmalarında Siddartha'nın arabasının atı[93] Miran duvarlarında Vassandhara'nın binek ve araba atları,[94] astral tanrıların dört atlı savaş arabaları, Şorcuk'taki heykelcikler,[95] bir Tun-huang tomarındaki Kanthaka tasviri[96] gibi tasvirlerin hepsi nispeten küçük başlı bir midilli cinsini gösterir. Uygur eserleri, natüralist bir üslupla ve Uygur hayvan figürlerinin ifadeci cazibesiyle tasvir edilmiş tarpan benzeri hayvan türlerini ihtiva eder. Yine Uygur eserlerinde el-Câhiz'e göre, emredildiğinde diz çöken Türk midillileri gibi diz çökmüş küçük midillilere sıklıkla rastlanır. Bir Uygur duvar resminde, tarpan benzeri kanatlı midilliler, Budist rahibi gökyüzüne taşımak için diz çökmüş olarak tasvir edilmiştir (R337). Diğer resimler, at ırkının temsilcisi olarak Buda önünde diz çöken küçük, narin midillileri gösterir. Güneş veya ay tanrısının atları olması muhtemel böyle narin bir at sürüsü gökteki köşkün avlusunda gösterilmiştir. Kök Türk petroglifleri, çok beğenildiği tahmin edilen tarpan cinsi, yarı yabani avcı atı olan birçok küçük midilli cinsini nitelikli atlar arasında gösterir (R335). Resim 335'te görüldüğü gibi özenle eyerlenmiş, üç zikzaklı yele ve nitelikli atların diğer süsleriyle süslenmiş bu midilliler tay değildir.

Przewalski cinsi midilli, Türk sanatında da resmedilir. Bu tipte bir midilli Uybat bölgesinde Türk yazıtlarıyla birlikte bir definede bulunan altın yaldızlı bir bronz kabartmada görülmektedir. Bu kabartmada çılgın adımlarla dörtnala giden bir okçu geriye dönmüş kedi cinsinden yırtıcı bir avı vururken tasvir edilmiştir (R332).

El-Câhiz, Arapların Türk midillilerinin başarısına tanık olduklarında duydukları şaşkınlığı anlatır. Horasanlı biniciler kaçan yabani bir atı yakalayamazken, Türkler gösterişli safkan atlara binerdi. Prof. Diez'in[97] açıklamalarına göre Selçuk sanat eserlerindeki kısa boylu Türk tasviri, Uygur sanatından Selçuk minyatürüne geçtiği anlaşılan ay yüzlü, küçük insanlara benzemektedir. Kısa boylu Türk, Przewalski tipinde bir *arkun* olması gereken kendisi gibi küçük bir midilliye biniyordu. Horasanlılar ve Araplar bu gösterişsiz ikiliye gülerken, Türkler ise midillilerini hızlı

---

[93] D. Facenna, *Sculptures from the Sacred Area of Butkara, I: Swat, Pakistan*, Roma 1962, Levha 62.

[94] A. Stein, *Ruins of Desert Cathay*, Londra 1912, Resim 146.

[95] A. Stein, *Serindia*, Oxford 1921, Levha 136.

[96] E. Esin, "Influences de l'art nomade...," Resim 67.

[97] Diez, *Kunst der Islamischen Wölker*, s. 186.

adımlarla koşturup yabani atlara yetiştiriyordu.

Zengî, Abbasî halifeleri döneminde yarı yabani bir Türk midillisinin görünüşü hakkında bilgi verir. Semerkand elçisinin Huttal ve başka yörelerden getirttiği iyi cins atların başında yürüterek halifeye hediye olarak sunduğu Türk "dağ atı" (*tagî*) diye adlandırılan attan yukarıda söz edilmişti. Bağdat'a getirilen dünyanın en iyi atlarını, görmeye alışmış olan halifenin sarayındaki beyler, hep birlikte Türk midillisinin dış görünüşüne kahkahalarla gülerler. Fakat elçi bu Türk *tagî*'sinin en hızlı avcı atı olduğunu ve aşağıdaki hikâyeyle ilgisini açıklar.

Eski zamanlarda iki Türk boyu birbiriyle savaşıyordu. Boylardan biri diğerinin bütün atlarını, bir dağın tepesindeki ateşten bir suya götürmüştü. Bu boyun insanları yurtlarını da oraya kurmuşlardı ve kısrakları suyun sol yanında bir iple bağlıydı. *Tagî* adlı türün atası olan yabani aygırın gelişini gizlice seyretmişlerdi. *Tagî* öyle hızlıydı ki, on fersahlık bir uzaklıkta yaban eşeği veya geyik ona yetişemiyordu. Türkler bu atı iki yaşını aşmadan kementle yakalıyorlar ve eyerleyip, ehlileştiriyorlardı. İki yaşından büyük taylar ehlileştirilemezdi. Türkler *tagî*'yi, kementle yabani eşek yakalamak için kullanıyordu. *Tagî* Bağdat'ta düzenlenen bir yarışta da denenmiş ve kendine has özelliklerini göstermişti. *Tagî* halifenin tavlasındaki atlarla aynı koşullar altında tutulmuş, o atlar gibi beslenmiş, zaman zaman özen gösterilmiş ve nalsız toynakları nallanmıştı. Atlar yarışlardan bir gece önce, ertesi günün sonunda başlayıp kat edecekleri onbeş fersahlık bir uzaklığa götürülürdü. Türk *tagî*'si varış noktasına sabah ezanından hemen sonra gelmiş ve binicisinin yorgun olmasına rağmen bir sonraki onbeş fersahlık yolu kat etmek için koşmuştu. Halifenin iyi cins atları ise varış yerine gösterişli bir biçimde yürüyerek altı saat sonra öğle ve ikindi namazı arasında gelebilmişti. Bunun üzerine, halifenin sarayında yılın beş ayı hizmet eden ve zamanının en büyük at meraklısı olan Huttallı Türk beyi Yakub el-Huttalî, birkaç *tagî* midillisi elde etmek amacıyla Türkistan'a gitmişti. Ebû Yakub da *tagî*'yi tarif eder. Bu tarife göre *tagî*'nin görünüşünde iyi bir ata özgü hiçbir işaret yoktur. Bu hayvan yaban eşeğininkine benzer derisinin az rastlanan rengiyle garip bir görünüşü olan altıda dörtlük, orta boy bir attır. Bununla birlikte *tagî* yaban eşeğinden daha iriydi. Güçlü iskelet yapısı, kürek kemikleri, dişleri ve toynaklarıyla sağlam bir dış görünüşe sahip olan bu atın ortalama bir boynu vardı. Yelesiyle kuyruğu gür ve kısaydı. Bu bilgilere göre kısaca *tagî*, yabani bir at görünüşüne sahip olmalıydı ve belki de Uybat'ta metal Türk kabartmasındaki avcının bindiği midilliye benziyordu (R332). Burun delikleri nefes alma gücünü artırmak için yarılıyordu. *Tagî* kelimesi *Kutadgu Bilig*'de 5375. beyitteki *tagî*'yi hatırlatmaktadır.

Ortaçağda, yarı yabani Türk midillilerinden sık sık bahsedilir. Kaşgarî en hızlı avcı atının evcil bir kısrakla yabani bir aygırın birleşmesinden doğan *arkun* olduğunu söyler ve Bulak Türklerinin yetiştirdiği düz ve rahat sırtlı küçük bir at türü olan *bulak*'tan soyunun yabani olup olmadığı hakkında bilgi vermeden söz eder. *Arkun*'un Karahanlı hükümdarının ahırlarında itibarlı bir yeri vardı.[98] Hafız Ebru'nun *Zübdetü't-Tevarih*[99] adlı eserinin arasında bulunan İlhanlı dönemine ait Karahanlı hükümdarını, açık kahverengi, beyaz yeleli *tagî* veya *arkun* olması muhtemel küçük bir midilli üzerinde gösterir.[100] İltutmış bindiği midillinin de aynı tipte olduğu görülmektedir (R275). H. IX. yüzyıl civarına tarihlendirilen Dede Korkut hikâyelerinin derlendiği dönemde, Türklerin bindiği iki hızlı at türünün farkı, Oğuz hikâyelerinde ortaya konulmuştur. Dede Korkut, Deli Karçar'ın öfkesinden kaçması gerekeceğini bildiğinden Han'ın ahırındaki en hızlı atları dilemişti.[101] Bu atlar "küçük başlı geçer aygır" (*kiçi başlı kiçer aygır*) ve "toklu başlı doru aygır" (*toklu başlı toru aygır*) olmak üzere iki cinstir. Bu tariflerin tarpan cinsi at ile büyük ve tüylü Przewalski cinsi midilliye uygun olduğu görülmektedir.

Çok sayıdaki Türk midillisinin Yakındoğu'ya göçü Selçuklu döneminde gerçekleşmiştir. Yakut, Dicle'de sulanan, bu alışılmamış atların Yakındoğu'da görülmesiyle duyulan şaşkınlığı nakleder. Bu atları görenler hemen Peygamberin "Moğollar atlarını Dicle'de suladıklarında İslam dünyası üzerinde hâkimiyetlerini kuracaklardır" anlamına gelen hadisini hatırlamıştı.

Selçuklu dönemi sanat eserleri, midillilerin avcı atı olarak kullanıldığını doğrular. Alçı kabartmalarda, bronz aynaların üzerinde[102] veya Konya'daki Alâeddin Köşkü çinileri üzerindeki Gazneli (Bombaci'deki resim) ve Selçuklu atlı doğancıları Sasanîler gibi soylu atlara değil, Leao-yang mağaralarındaki doğancılar ve Uybat kabartmalarındaki kaplan avcıları (R332) gibi küçük midillilere binmektedirler. Bu figürler Kaşgarî'nin şiirindeki avlanan Türk beylerini çağrıştırır:

Çağrı alıp, arkun münüp, arkar yeter

---

[98] *Kutadgu Bilig*, 5369. beyit.

[99] *Zübdetü't-Tevarih*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1635.

[100] *A.g.y.*, varak 284a.

[101] M. Ergin, *a.g.y.*, s. 30.

[102] Storm Rice, Resim 6.

Avlar keyik, taygan idip tilki tutar.[103]

Şahin alıp, arkuna binip, dağ keçisine yetişir
Geyik avlar, köpek salıp tilki tutar.

Zarif görünüşlü tarpan benzeri midilliler, beylere layık safkan soylu atlar olarak XV. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı sanat eserlerinde tasvir edilmeye devam edilmiştir.[104] Bu tarihten sonra hükümdarın ve önemli kişilerin bindiği atların, azametli olarak tasvir edildiği görülür. Küçük midilliler ise Anadolu süvarilerini tasvir eden resimlerde görülmeye devam eder. Sayın Yund gibi uzmanların görüşüne göre Anadolu midillileri, kısmen İç Asya Türk midillilerinin soyundandır.

Bu arada tarihçilerin bahsettiği ve sanat eserlerinde tasvir edildiği gibi[105] İç Asya yabani midillileri eskiden olduğu gibi kementle yakalanmaya, evcilleştirmek için güdülmeye ve melezlenmeye devam ediliyordu.

Bu bağlamda tarihi araştırmalarını Prof. Togan'ın, üslup analizlerini Prof. Ettinghausen'in yaptığı İstanbul koleksiyonuna ait bir grup tam teşhis edilemeyen eserin, Türkistan ve Çin ile bağlantılı görüldüğü söylenebilir. Hatta Prof. Togan, Muhammed Siyah Kalem'in Timurlu kaynaklarında Çin porseleni yapmayı denemiş, çok kabiliyetli ve çılgın bir sanatçı olarak tarif edilen meşhur ressam Muhammed Bahşı Uygur olabileceğini ileri sürmüştür. Ressamın Uygur asıllı olması ve Çin tekniğini yansıtan üslubu Siyah Kalem'in çalışmalarının özelliklerini açıklayabilir. Bundan başka Siyah Kalem'in resimlerindeki at tasvirleri, ressamın çağdaşlarının tasvir ettiği Arap atına benzeyen zayıf atlara hiçbir şekilde benzemiyordu. Siyah Kalem'in eserlerindeki atlar, Şorcuk midilli heykelcikleri, Uygur midillilerinin resimleri, Doğu Türkistan *alaca* midillilerinin Ming dönemi tasvirlerinde olduğu gibi Doğu Türkistan ve Çin sınırlarında meydana getirilen at tasvirleriyle bağlantılı olmalıdır. Aynı değerlendirme, Prof. von Gabain'in belirttiği gibi, Çin üslubu oldukça vurgulanmış[106] ve henüz anlaşılamamış diğer bir resimde tasvir edilmiş olan alacalar için de yapılabilir.

Yabani midilliler olarak adlandırılan *kulan*'ların kementle yakalanması günü-

---

[103] Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, c. I, s. 42.

[104] V. Minorsky, *A Catalogue of Turkish Manuscripts and Miniatures of the Chester Beatty Collection*, Dublin 1958, sunuş sayfası.

[105] M. Ş. İpşiroğlu ve S. Eyuboğlu, *a.g.y.*, Resim 117.

[106] *A.g.y.*, Resim 113A.

müzde de devam etmektedir. Özellikle Doğu Türkistan'da nefes almanın bile güçleştiği yüksek dağlarda yaşayan çeşitli *kulan*'ların bulunduğu bildirilmektedir. *Kulan*'lar, yabani at, yabani eşek gibi görünmesine ve hatta üçüncü bir tür olan katıra benzemesine rağmen tamamen kırmızı ve beyaz çizgilere sahiptir. Daha önce Turfan'da şimdi ise Istanbul'da yaşayan Hacı Abdurrahim, Çerçen bölgesinde Türkistan ve Tibet sınırında Çimen Dağları'nda zebraya benzeyen çok hızlı ve asla yakalanamayan hayvanlarla karşılaşmıştır. Ayrıca Çimen ve Altay dağlarında kül renkli fakat çizgisiz yabani eşekler de görmüştür. Altay bölgesinin *kulan* atları büyük kafalı hayvanlar olup muhtemelen Przewalski cinsidir. Altay ve Bar Köl midillileri, *kulan*'larla melezleştirilmiştir. Moğol midillilerine benzeyen bu yarı yabani atlar, Kaşgarî'nin bahsettiği *arkun*'lar gibi çok hızlıydı ve bütün yarışları kazanırdı. Kötü huyuyla tanınan Bar Köl midillilerine binmek oldukça zordu. Kırgızlar da Muhammed Siyah Kalem'in resimlerindeki gibi[107] avlanmaya *kulan*'lar üzerinde av köpekleri, doğanlar ve kartallar ile giderlerdi. Doğu Türkistan'ın en hızlı ve en iyi görünüşe sahip atı olan *kulan*, Aksa-i Çin'e doğru Hotan Dağları'nda bulunurdu. Bu *kulan*'ların atalarının kuşlar olduğu söylenir. Veteriner olan sayın Koşmak, bunlardan bazılarını kementle yakaladığını bana anlatmıştı. Altın gibi derileri, küçük başları olan ve aynı zaman da tarpan tipinin devamı olan bu hayvanlar çok zarifti. Prof. Togan, Başkurdistan'da bu hayvanlar kadar zarif, açık kahverengi, çizgili ve yarı yabani, atalarının ise sudan gelen aygır olduğu söylenen *Şülgen* adlı bir *kulan* cinsi gördüğünü söylemektedir.

2. *Orta Boy Safkanlar*[108]

Sanat eserleri gibi tarihi kaynaklar da asıl özellikleri dayanıklılık olan Iç Asya orta

---

[107] M. Ş. İpşiroğlu, "Ein Beitrag... "

[108] Ortaboy safkanlar. Güney Bölgesi Türk atları ve yetiştiren gruplar için bkz. Liu Mau-Tsai, *a.g.y.*, s. 453-54, 267 (A-sche-te). Ho-lu için bkz. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiues (turcs) occidentaux*, St. Petersburg 1903, dizin. Sse-kie Enkie'si için bkz. s. 243, 318, 322, 25 ve 1776. notlar. K'i-pi için bkz. E. Chavannes, *a.g.y.*, s. 87. Hu-sie için bkz. N. Togan, *a.g.y.*, 32. not. Şen atları için bkz. N. Togan, *a.g.y.*, s. 28, 30, 42, 51, 28. ve 32. notlar. El-Câhiz, *a.g.y.*, s. 23. Kansu'daki yabani Hun midillileri için bkz. E. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre..."; Muhammed Siyah Kalem hakkında bkz. Z. V. Togan, *On the Miniatures in the Istanbul Libraries*, Istanbul 1963, s. 5-9. Türk atlarının Gazne'ye getirilmesi hakkında bkz. W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, s. 272-84.

boy atlarının tarifi konusunda görüş birliği içerisindedir. Bu atların görünüşü yukarıda tanımı yapılan zarif yarı yabani tarpan cinsinin görünüşünden çok farklı değildir. Sanat eserlerinde tasvir edilen atın bazen küçük başlı, kavisli boyunlu bir midilli atı mı, yoksa orta boy bir safkan mı olduğunu tespit etmek oldukça güçtür. Orta boy safkan türünün muhtemel bir prototipi, daha önce Tanrı atlarından bahsederken geçen Tanrı Dağları'nda bulunmuş Hun dönemine ait bir at tasvirinde görülmektedir.[109] Daha farklı bir görünüşe sahip olan bu hayvan bununla birlikte iri Przewalski tipinin gövdesi, bacakları ve basık arka kısmıyla bu iri gövdeye oranla bir safkanın oldukça küçük başını birleştiren ve çoğu kez tasvirlerde rastlanan günümüzde de mevcut gerçek bir türe daha uygundur. Aynı at tipinin eyerlenmiş bir tasviri zikzaklı yelesiyle değer verilen bir at olarak Pazırık keçe örtülerindeki apliklerde görülür.[110] Noin-ula mezarlarında bulunan Hun dokuma örtülerinde görünüşü birbirine benzeyen iki at cinsi görülür.[111] Mançurya Leao-yang mağaraları resimlerindeki avcı atlar arasında gösterilen orta boy atlar kendine has özelliklere sahiptir. Astana mezarlığında bulunan heykelcikler, belki biraz abartılı iri gövde ve ayakları, hatta kalın ve çok tüylü görünüşlü ayak bilekleri, buna karşılık harikulade uzun ve kavisli boynu üzerine şaşırtıcı bir şekilde kuş gibi kondurulmuş zarif bir başı olan at tasvirleridir. Eğer Altay Kök Türk petrogliflerine yeniden dönecek olursak Tanrı Dağları at türlerinin büyük süvari atı, küçük midilli ve orta boy binek atı olmak üzere üç grupta toplandığı görülür. Dayanıklılığı ve hızıyla meşhur ve bunun yanı sıra göze hoş gelen orantılı bir yapıya sahip Türk avcı atlarının Kök Türk petroglifindeki orta boy atlara benzediği kabul edilebilir. Huttal ve Sogd'da da yetiştirilen Kuça'nın meşhur "Şen" atları, Türk avcı atları gibi uzun yolculuklar için kullanılan küçük olağanüstü atlardı. VI. ve VII. yüzyıllara ait bir Türkistan sanat eserinde tasvir edilmiş olan küçük at türleri muhtemelen Şen atlarıdır. Şorcuk alçı heykelciklerinde görülen daha büyük atlar[112] bir okçunun bindiği Varakşah atı (Shishkin'deki resim), midilliler ve büyük süvari atı arasındaki orta boy atlardan sayılmalıdır.

VII. yüzyılın sonunda Türkler çölün güneyinde Şen atlarının yetiştiği bölgede

---

[109] B. Ögel, *a.g.y.*, Levha III, Resim 3.

[110] Bkz. Johansen'in makalesinde, Abb. 3.

[111] S. J. Rudenko, *Hunnic Culture in the Noin Ula Kurgun*, Moskova 1962, Levha 63.

[112] A. Stein, *Serindia*, Oxford 1921, Levha 136.

tamamen Şen atına benzeyen ve bugün birçok tasviri mevcut olan bir at türü yetiştirdiler. Bu güçlü ancak zarif görünüşlü orta boy at hem binek atı hem avcı atı hem de süvari atı olarak çok çeşitli maksatlar için kullanılıyordu. Türk boylarının güneye doğru hareketinden sonra Kansu'da görülen Hun midillilerinin yarı yabani türüne ait bilgiler, Fergana hükümdarının ve Uygurların yetiştirdiği atlara benzeyen çölün güneyindeki Kök Türk atlarının özel türüne ait bilgilere uygunluk göstermektedir. Yetiştirilen Fu-li-yü, K'i-pi, Hu-si, Nu-la cinsi atlar, Kök Türklerin orantılı bir yapıya sahip Sse-kie yani "çölün güneyi" adlı prototipine benziyorlardı. Türk atlarının güney bölgesinde yetişen cinsi, kuzey bölgesi Türk avcı atlarından, yani Aşina ve bölgedeki diğer atlardan farklı değildi: Güney bölgesi Türk atı olan Sse-kie'nin yetiştiricileri 690 ve 705 yılları arasında çölü geçerek Kansu'ya vardılar. Şimdi Ermitage Müzesi'nde olan ve Artamonov'un Türk binicisi olarak adlandırdığı bir binici heykelciği Tun-huang'da bulunmuştur (R339). Uygur hayvan tasvirlerinin dorukta olduğu dönemde mükemmel bir teknikle duvara resmedilmiş olan parlak siyah süvari atında olduğu gibi (R340) Tun-huang'da bulunan bu binici heykelciği Turfan bölgesi safkan atlarının Uygur tasvirleriyle bağlantılı bir at tipini göstermeye yetmektedir. Uygur ressamları yalnızca İç Asya'nın, yetenekli sanatçıları arasında olmayıp aynı zamanda binicilere ve atlara olan aşinalıklarıyla açıklanabilecek at anatomisi bilgisine sahiplerdi. Etkileyici derecede zarif, süt beyazı safkan olarak başka bir Uygur resminde tasvir edilmiş Ioan Kanthaka (Haertel'deki resim), safkan at estetiği kavramıyla ilgili olarak Uygur sanat beğenisinin ne olduğunu ortaya koyar. Türklerin ideal at biçiminin Uygur safkanlarında somutlaştığını söylemek doğru olacaktır. Güneyin safkan Türk atlarıyla ilgili diğer bir kanıt da Prof. Ettinghausen tarafından yayımlanan ve Sung dönemi Çin resimlerinde yer alan Uygur süvari atlarıdır. Diğer bir grup Çin resminde Hotan atları tasvir edilmiştir.[113] Bu orta boy soylu atların hepsi Uygurların siyah süvari atlarına benzemektedir (R340). Çin resimlerinin döneminin üslup özelliğine uygun biçimde çok besili atları doğallığını bozmadan biraz deforme ederek resmettiklerini söylemek gerekir. Erken dönemde Türkler, zayıf ve hızlı atları (*incka, yügürük*) beğeniyorlardı ve *Irk Bitig*'de çok besili ve bunun sonucu olarak isteksizleşen atlar kötü, uğursuz bir alamet olarak kabul edilir. Çin üslubu etkisinin artmaya başlamasıyla birlikte belki de Çinlilerin uğurlu ve soylu at kavramı, Uygur duvar resimlerinde tasvir edilen iyi beslenmiş olmakla birlikte canlılı-

---

[113] M. Paul-David, *La Chine des Song et des Yuan (L'Art et l'homme)*, Paris 1957.

ğını ve zarafetini kaybetmemiş olan Türk safkanlarının imajına karşı üstünlük sağlamıştı. XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud şöyle demişti: "*Beğler semüz atlanır*" ("Beyler semiz atlara binerler").

Prof. Togan Arap kaynakları üzerinde yaptığı araştırmalarla güney Türk atları sorununu açıklığa kavuşturmuş ve Türk dönemi öncesi Kuça ile yakınlarındaki atların Şen atlarından başka atlar olmadığını aydınlatmıştır. Araplar, Toharistan Türkleri sayesinde bilinen bütün İç Asya atlarına Türkçe veya Toharistan farklı olarak *birdaun* adını vermişlerdi. Geç Emevî ve Abbasî dönemlerinde Toharistan Dağları at yetiştiricilerinin bu bölgeye hâkim olduğu görülür. Tohar atı, Emevî sarayına ilk olarak Bayınçur adlı pagan bir Fergana elçisi tarafından getirilmiştir. Bu safkan *birdaun*, hızı ve dayanıklılığıyla Arapları hayran bırakmıştı. Huttallı Türk Bek hanedanının yetiştirdiği ve Prof. Togan'ın Şen atları olarak tespit ettiği soylu atlar, çok değerli bir binek hayvanı olarak kabul edilirdi. Bekler, Abbasi halifeleri için hem Huttal'da hem de Bağdat'ta at yetiştirmişlerdir. At yetiştiriciliği hakkında eser yazmış olan Huttallı Ebû Yakub Huttalî ünlü bir Bek beyiydi.

Türk veya Tohar atlarını, Prof. Bombaci'nin ortaçağ Latincesinden alındığını ve Latincede de Arapçada da yük hayvanı anlamına geldiğini bana bildirdiği *birdaun* kelimesiyle adlandıran Araplar, bu atları ağır buluyorlardı. Bu adlandırma *birdaun*'un ağır cins atların karakteristiği olan ağır gövde, tüylü deri ve tüylü ayak bilekleriyle, yabani Przewalski midillisinin soyundan izler taşıması gerçeğine dayalıdır. Przewalski cinsinin öncüleri olan atlar, Türk atları hakkında Arap yazarların naklettiği küçük boy, olağanüstü hızlı adımlar, sürekli canlılık ve güçlü toynaklar gibi yabani atalara işaret eden özelliklerle kendilerini ortaya koyarlar.

El-Câhiz, kağanların en iyi cins *birdaun* olması gereken binek atını, Yakındoğu'nun en iyi atı olan Sasanî hükümdarının binek atıyla karşılaştırır. Muhtemelen efsanevi olan bu hikâye, yine de bahsedilen iki at türüne ait özellikleri gerçek gözleme dayanarak vermektedir. Dönemin Büyük Kağanının, Çin ve Horasan arasında, Kuşan'da yerleşmiş olan Atın Efendisi Dokuz Oğuz kağanı olduğu unutulmamalıdır. Eğer Kuça, Kuşan ise Atın Efendisi'nin başkenti Şen atlarının diyarı olmalıdır. Bu husus, Prof. Togan'ın güneyli Türk atlarının veya eski Şen atıyla *birdaun*'un kimliği hakkındaki düşüncelerini tekrar doğrulamaktadır.

Büyük kağan ile büyük Sasanî hükümdarı at üzerinde görüşürlerdi. Kağan, sabırla, bir heykel gibi hareketsiz oturuyordu. Bu bakımdan Kağan, Sasani kabartmalarında tasvir edilen ağır, iri atlar gibi daima mükemmel bir şekilde ayakta duran Sasani hükümdarının atına benziyordu. Fakat Sasani hükümdarı ve Türk *birdaun*'u

oldukça canlıydı. Sasani hükümdarı elleri ve başıyla heyecanlı jestler yaparken, *birdaun* da arka ayakları üzerinde şaha kalkıp ön ayaklarını sürekli sallıyordu.

Kaşgarî hem yarış atı olarak hem de rahvan yürüyüşünden (*erik*) dolayı tercih edilen güzel görünüşlü ve *ıkılaç* olarak adlandırılan bir at kategorisinden de bahseder. Zengî'nin, Huttallı rahvan yürüyüşlü atlar için ileri sürdüğü ihtimale göre *ıkılaç* Türkistan güneyindeki atlarla Huttallı orta boy atların bir çeşididir. *Ikılaç* atı Karahanlı hakanının ahırındaki iyi atlar listesinde yer almaz.[114] Güney Türk veya Türkmen atlarının orta boy türünün görünüşleri hakkında Ebû Yakub Huttalî döneminden yeteri kadar bilgi mevcuttur.[115] Ebû Yakub yüz fersah uzaklıktaki mesafeye sefere çıkmak ister. Kendi gözlemlerine göre askerleri arasında yalnızca tek atı olan bir Türkmen vardır. Bey, seferde bir asker için birkaç atın bile yetmeyeceğini düşünmektedir. Fakat Türkmen tek atıyla sefer boyunca orduyu takip eder. Bu durum Ebû Yakub'un çok ilgisini çeker ve Türkmen atını gözlemeye başlar. Genç binici bir yandan atını durmaksızın sürer, diğer yandan da av ve sefer yorgunları için düzenlenen çevgen partilerine katılır. Bununla birlikte Türkmen, atının serbestçe gezinmesine izin verir ve onu iyi besler. Türkmen atı diğerlerinden daha fazla yer ve hatta ön ayaklarını yere vurarak daha fazla yulaf ister. Diğer atlar yorulup zayıflarken, Türkmen atı bakımlı görünür. Ebû Yakub, Türkmen türünü iyi cins atlara özgü işaretler taşımayan, gösterişsiz, orta boy atlar olarak tarif eder. Ancak bu atların güçlü kemikleri ve Yakındoğu'da çok değer verilen ve takdir edilen beneksiz, doru renkleri (Zengî'nin Türkçe adıyla *yağız* dediği *kümeyt*) vardı. Türkmen atı kendisine has bir özelliğe sahipti. Sırtına vurulduğunda hiçbir korku belirtisi göstermeksizin belini biraz bükerdi (*ba puşt dutagî kerd*). Zengî'nin, alnında mükemmel bir at olduğunu gösteren beyaz lekeli bu cins doru bir atı vardı ve Zengî atıyla durmaksızın çevgen oynar, ava ve sefere çıkardı. Her türlü maksat için uygun olan Türkmen atlarının rengi, Kuzey bölgesi yarı yabani Türk atı olan, *tagî*'den daha koyuydu. Marco Polo'nun bildirdiğine göre Türkmen atları Anadolulu Türkler tarafından da yetiştiriliyordu.

Konya Alâeddin Sarayı'ndaki bir kabartmada ejder ve aslan avı sırasında tasvir edilmiş bir atın, (R341) Zengî'nin tarif ettiği orta boy Türkmen atı olması muhtemeldir. Destani şiirlerde de Alpların, binerek yalnız başlarına maceralara atıldıkları bu

---

[114] *Kutadgu Bilig*, 5369. beyit.

[115] Zengî, *a.g.y.*, varak 72.

atlar, çok çeşitli amaçlarla kullanıldığı gibi törenler için de yeteri kadar gösterişliydi. Osmanlı minyatürlerinde her işe yatkın, uzun yolculuk atları olarak kullanılmak üzere rahvan yürüyüşlü olarak yetiştirilen orta boy at türleri tasvir edilmiştir. Resmi ata binme törenlerinde, büyük atlar padişah ve beylerbeyleri için ayrılırken diğer ileri gelenler iyi cins orta boy atlara biniyorlardı (R336).

Birdaun'a benzeyen ve biraz daha iri bir orta boy safkan at, Selçuklu, İlhanlı ve Timurlu sanat eserlerinde sıklıkla tasvir edilmiştir. Mizahi karakterli bazı tasvirler Altay Kök Türk taş kazılarındaki eski at figürünü hatırlatır (R335). Üslubu tam olarak tespit edilemeyen bu tasvirler Blochet tarafından Herat ekolüne, Martin tarafından ise Osmanlı ekolüne bağlanmıştır. Prof. Togan, Bedahşan'da kendisine *birdaun*'un tarihi tasvirlerini hatırlatan, bu bölgedeki Türkler tarafından yetiştirilen bir at tipiyle karşılaşmıştır. Bu güçlü toynaklı, orta boy at, daha rahat nefes alabilmesi için burun kenarları sonradan yarıldığından oldukça canlıdır. Bu at klasik safkanlar gibi başını yukarıda tutmayıp, Şorcuk heykelciklerinde veya Uygur atlarının Çinliler tarafından yapılan tasvirlerinde (Ettinghausen) olduğu gibi Doğu Türkistan tasvirlerindeki orta boy atın bilinen duruşlarına benzer şekilde başını aşağı doğru tutuyordu.

3. *Büyük Safkanlar*[116]

Çin kaynakları, diğerlerine oranla daha büyük olan at türlerinden süvari atlarının ve araba atlarının ölçülerini verir. Rudenko'ya göre eski göçebelerin mezarlarında bulunan böyle büyük at iskeletleri yine göçebelerin kendileri tarafından yetiştiriliyor olmalıdır. Vitt ise göçebelerin bu safkanları her yerden temin edebildiklerini düşünmektedir. Sanat eserlerine bakıldığında, Batı Asya'da olduğu gibi eski İç Asya atlarının da iri, uzun gövdeli ve düz sırtlı araba atları görünüşüne sahip oldukları gö-

---

[116] Büyük at iskeletleri hakkında ve Anyan'a yakın Ta-su-k'ung'da Şang dönemi hakkında bkz. Cottrell, *Concise Encyclopedia of Archeology*, Londra 1960, Levha 11; büyük göçebe safkanları hakkında T. Vitt ve Rudenko; Rice, s. 71. Hunların ve Türklerin araba atları hakkında bkz. E. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre..."; Türk yük arabaları hakkında bkz. B. Ögel, *a.g.y.*, s. 204, 293. İskender'in atları hakkında bkz. N. Togan, *a.g.y.*, s. 28'deki not. Sir Gerard Clauson, klasik kaynaklarda İskender'in atlarının Doğu Türkistan'a ulaştığına dair bilgiler olduğunu bana söylemiştir. Büyük Kırgız atları için bkz. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 68.

rülür. Meşhur Hun araba atlarının hafif bir arabayı çekerek günde bin *lis*'lik bir mesafeyi kat ettikleri söylenir. Pazırık halısının bordürlerinde sıralanan ve her biri bir binici taşıyan, iri beyaz atlar yine bir binici taşıyan Siddartha'nın araba atı[117] veya Miran duvar resimlerindeki Vassandhara'nın beyaz araba atının[118] oranlarına sahiptir. Han dönemi araba atlarının da iri bir görünüşü vardır.[119]

Kavisli boynu, yine kavisli beli ve dolgun sağrısıyla Helenistik dönemin kaslı ve ateşli araba atı idealinin İç Asya'da ortaya çıkması, uzun süre yaşamış ve Marco Polo'nun zamanına kadar gelmiş İskender'in büyük atları efsanesinin İç Asya'ya ulaşmasıyla aynı zamana rastlamaktadır. Helenistik dönemin çok hareketli, ateşli araba atı tipi Sarmatya sanatında da görülür.[120] Kuşan sanatı, Helenistik üslubun etkisini taşımakla birlikte, daha iri bacaklı, uzun sırtlı ve Helenistik üsluptakinden daha fazla vurgulanmış sağrılara sahip Tanrı Dağları atları gibi Orta Asya cinslerinden daha fazla ilham alarak kendi araba atı ölçülerini geliştirmiştir. Grek-Kuşan olarak adlandırılabilecek geleneksel araba atı biçimi, Kızıl[121] ve Pencikent duvar resimlerinde görüldüğü gibi geç Orta Asya ideal at biçimi olarak yerleşmiş ve geliştirilmiştir. Kuşan sanatının ışıltısı Çin'e de ulaşmıştır. Hunlarla yaptıkları savaşlarım resmeden geç Han dönemi tasvirlerinde Hun ve Çin süvari atları Kuşan ve Helenistik dönem atlarını hatırlatan geleneksel binek hayvanları olarak gösterilir.[122] Diğer Hun tasvirlerinde, geleneksel olandan biraz farklı, dev ölçülerdeki gerçekçi tasvirlere göre daha doğru oranlara sahip, Astana heykelciğindeki[123] at gibi süvari atı olarak kullanılan iri ve Tanrı Dağları atıyla aynı tipte olan ateşli görünüşlü, kaslı süvari atları görülür.

Türk dönemi için iri atların kökeni problemi tekrar gündeme gelmektedir. Bu dönemde Kırgızların iri atlar yetiştirdiği bilinmektedir. Gerçekten de Sülek petrogliflerinde, Pazırık halısında görülen iri, düz sırtlı büyük atlar gibi birçok at görülür.

---

[117] D. Facenna, *Sculptures from the Sacred Area of Butkara, I: Swat, Pakistan*, Roma 1962, Levha 62.

[118] A. Stein, *Ruins of Desert Cathay*, Resim 146.

[119] M. Paul-David, *La Chine et son expansion des Han aux T'ang*.

[120] S. J. Rudenko, *The Culture of the Altay Mauntains in the Scythian Period*, Resim 113.

[121] A. von Le Coq, *Bilderatlas...*, Resim 32.

[122] E. Eberhard, *Çin Tarihi*, Levha VI.

[123] J. Artamonov, *a.g.y.*, s. 43.

Sülek türleri özellikle şişman ve kısa bacaklıdır (R33, R338). Bu tip at resimleri aynı zamanda Kurikan bölgesinde de bulunmuştur. Bu atlardan biri yetiştirildiği yeri gösteren bir *tamga* taşımaktadır.[124] Okçuları ve ellerindeki *batrak*la[125] hücuma hazır zırhlı savaşçıları taşıyan (R338) iri, şişman, düz Sırtlı Sülek ve Kurikan atları *beçkem*'lerle süslenmiştir. Kök Türk petroglifindeki üç at arasında en irisi olan sorgucu ve *beçkem*'inden dolayı süvari atı olduğu anlaşılan bu atın iri, şişman ve düz sırtlı grubuna ait olduğu görülür (R335, R2). Bu bağlamda, sıradan bir binek atı olan *özlüg*'ün yanı sıra Kül Tigin'in Orhun yazıtlarında bildirdiği gibi kendisinin bindiği "Az" veya "Azman" atının bir diğer tür olduğu açıktır. *Azman* Osmanlı Türkçesinde iğdiş edilmiş beygir anlamındadır. Prof. Togan'a göre *Azman*, Azlar tarafından yetiştirilmiş olmalıdır. Diğer bir tür iri, şişman süvari atı Nagy Szent Miklos'ta Türk yazıtlarıyla birlikte bulunan bir definedeki bir sürahi üzerinde görülür.[126]

Türk petroglifinde görülen atların biçim farklılıkları hakkındaki soruların bir kısmının cevabı *Kutadgu Bilig*'in Karahanlı hanının ahırı hakkındaki beyitlerinde bulunabilir:

Kevel, tazı, büktel, tagı arkun,
Akur toldı...[127]

Kevel, Arap, büktel ve arkun,
Ahır doldu...

Arkun, yukarıda anlatıldığı gibi yarı yabani bir attır. *Kutadgu Bilig*'i günümüz Türkçesine aktaran merhum Prof. Arat, *kevel* ve *tazî* kelimelerini Arap atları kategorisindeki soylu atlar olarak tercüme etmiştir. Kaşgarî'de bir beyitte güçlü toynaklı bir süvari atı olarak *kevel*'den bahseder:

Yürüdü kevel at,
Çakıldı kızıl ot.[128]

---

[124] J. Artamonov, *a.g.y.*, s 210)

[125] Kaşgarî'ye göre *batrak*, alpın renklerini taşıyan mızraktır.

[126] Otto-Dorn, Resim 31.

[127] *Kutadgu Bilig*, 5369. beyit.

[128] Mahmud Kaşgarî, *a.g.y.*, "kevel" maddesi.

Kevel at yürüdü
Kızıl ot ezildi.

Kevel hakkındaki sorular bir yana bırakıp *büktel*'i ele alırsak Kaşgarî'nin bu at cinsini açık olarak tarif ettiği görülür. *Büktel*, geniş, rahat ve düz sırtlı, iri bir attır. Gerçekten de bu atlar Sülek petrogliflerinde görülen iri, şişman ve düz Sırtlı atlar (R338) ile Altay petroglifinde görülen süvari atına benzemektedir (R335).

Daha sonraki Türk minyatürlerinde, bir yük arabasına koşulmuş, çadır malzemeleriyle birlikte çadır sakinlerini ve arada sırada da seyisi taşıyan Türk yük atı tasvirleri görülmektedir. Kıpçak göçlerini resimleyen bir Slav minyatüründe koşumunun zorlamasıyla güçlü boynunun büküldüğü görülen kuvvetli bir yük atı tasvir edilmiştir.[129] Diğer yandan Raşideddin'in *Camiü't-Tevarih*'inin[130] Türklere ayrılmış kısmında Türk göçlerini resmeden minyatürde Erken Timurlu üslubunun etkisiyle idealize edilmiş zarif bir at tasviri bulunmaktadır.

4. *Türk-Arap Atı*[131]

Buraya kadar soyları bugün Arap atı ve Türkmen *argamak*'larında devam eden Türk

---

[129] J. Artamonov, *a.g.y.*, s. 454.

[130] H. 717 tarihli yazma, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, no. H. 1654.

[131] Arap atlarıyla ilişkiler için bkz. N. Togna, *a.g.y.*, 61. not. Daha büyük Arap atları için bkz. E. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre..." Uygurların Arap atlarını Çinlilere takdimi hakkında bkz. B. Ögel, *a.g.y.*, s. 368. Horasan atları hakkında bkz. el-Câhiz, *a.g.y.*, s. 10, 8-11. V. Minorsky, *Hudûd*, s. 19, 100, 116, 119. "Tupçak" hakkında bkz. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 438, not 157. *Baysungur Şehnamesi* hakkında bkz. A. Godard, *Iran*, Paris 1956, Levha I-X. Nakkaşların kimliği hakkında bkz. Z. V. Togan, *On the Miniatures...*, s. 6-9; G. A. Pougatchenkova, *De l'école des miniatures de l'Asie Centrale des XVI-XVIIe siècles*, Moskova 1960; Kâdı Ahmed, *Calligraphers and Painters*, çev. V. Minorsky, Washington 1959. *Argamak* hakkında bkz. W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte*, *argamak* maddesi. Prof. Togan'ın bana bildirdiğine göre *argamak* atları Aşkabad yakınında Sir Derya'da yaşayan Türkmenler tarafından yetiştirilir (Tekke Türkmenleri *akhal* yetiştirir). General Ömer, bana Belh'de Mezar-ı Şerif Katagan'ı Türkmenlerinin ve *argamak* görünüşlü iyi cins atlar yetiştiren bazı Özbek boylarının adlarını vermiştir. Sayın Alptekin de bana Doğu Türkistan'da *argamak* yetiştirilen Karaşar yakınındaki Yulduz platosunu, Tamşılık'ın ve Barahtay'ın yerlerini göstermiştir.

ve Arap atı cinsleri arasındaki melezleştirme ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Tarihler, Türk ve Arap atı cinslerinin çok erken bir tarihte buluştuklarını bildirir. Arap süvarileri H. 44 gibi erken bir tarihte Multan civarında Türk süvarileriyle karşılaştılar ve Türkleri taklit ederek savaş ganimeti olarak at kuyruklarını kestiler. Türk atlarının Emevî döneminde Yakındoğu'ya zaten gelmiş olduklarını belirtelim. Zengî, Ebû Yakub Huttalî döneminden önce meydana gelmiş olan ve Türkmenlerle Arapların kendi atlarının hünerleri hakkında tartıştıklarını nakleder.[132] Arap atları 1006 yılında Uygur topraklarına ulaşmış ve hatta Uygurlar tarafından Çin'e tanıtılmıştır. 1068 yılında yazılmış olan *Kutadgu Bilig*, Karahanlı hükümdarının atları arasında yer alan *tazî*'den bahseder. Bununla birlikte *tazî* kelimesi her zaman Arap atı anlamına gelmezdi, bazen da Horasan'da Arapların yetiştirdiği atlar için veya Arap atına benzeyen cinsler için kullanılmıştı. Oğuz destanlarında, hakkında çok fazla bilgi olmayan iri atlar (Kazılığ Dağı iri atları) kadar özellikle Arap atı ve *bidevî* veya uzun boyunlu *bidevî*'den bahsedilir.[133]

Orta Asya'nın İslamlaşmasının ardından çeşitli at türlerinin melezleri arasında el-Câhiz'in heybetli atlar olarak bahsettiği Horasanî cinsi önemli bir rol oynamış olmalıdır. *Hudûdü'l-Âlem* Horasan'da at yetiştirilen birkaç yerin adını verir. Fakat bu bilgi buralarda yetiştirilen atların Türkistan at türlerinden tamamen farklı olduğu anlamına gelmez. El-Câhiz'in belirttiği gibi Türklerin ve Horasanlıların ilişkileri Mekke ve Medinelilerinki kadar yakındır. Horasanî kelimesi etnik bir kökene işaret etmeyip hem Türk hem de İranlı anlamlarına gelebilmektedir. Horasanî usta binicilerin Araplar olduğu da ortaya çıkacaktır. Bunun yanı sıra, Abbasî halifeleri tarafından bugünkü Türkiye'nin güneyine yerleştirilmiş olan Horasanlılar, Sayın N. Ramazanoğlu'nun XXVI. Şarkiyatçılar Kongresi'nde açıkladığı gibi Türk binicileriydi. O halde iri Horasanî atlarıyla Kırgız (Gir-tis) atları gibi belirli İri Türk cinsleri arasında İlgi kurmanın mümkün olduğu görülür. Böylece iri atların yerel türlerinin de *birdawn*'un gelmesinden önce Bedahşan'da mevcut olduğu söylenebilir. Marco Polo'nun zamanında eski iri atlar efsanesi İskender'le birlikte anılırdı. Horasan ve İran atları arasında da bir ilgi olmalıdır. Türk-Arap cinsi atlar İslam dünyasında zaten ideal bir at tipi olduğu zaman el-Câhiz döneminde ve daha sonraları İran atları yumuşak başlılıklarıyla tanınıyordu. Osmanlı döneminde Afgan at yetiştiricilerinin

[132] Zengî, *a.g.y.*, varak 83.

[133] M. Ergin, *a.g.y.*, s. 21.

lranlı at yetiştiricileriyle ilişkileri olmuştur. Küçük Çelebizâde, İran Afgan hükümdarının elçisinin H. 1141 yılındaki ziyareti sırasında, beraberindeki atların, lranlıların atlarına benzediğini söyler. Yine el-Câhiz'in İran atları hakkında "yeni bir hamlede bulunmak için elle itilmesi gereken satranç taşlan gibidirler" benzetmesini bu atların huylarını anlatmak maksadıyla kullanır ve onları canlı Türk atlarıyla karşılaştırarak eleştirir.

Sanat eserlerine bakıldığında Arapların ve İranlıların aksine Türkler hakkında söylenenlere uygun olarak sakalı ve bıyığı tıraş edilmiş ve yine sanki bir Türk beyi gibi saçları omuzlarına dökülen İç Asya kıyafetinde atlı bir okçuyu tasvir eden *Kasrü'l-Hayr*'ın resimlerinden birinde lç Asya ve Yakındoğu atları melezleştirilmesinin ilk işaretlerinin görüldüğü söylenebilir. Bu atın ne çöl safkanlarınınki gibi zarif ayakları vardır, ne de Sasanî atları gibi tıknazdır. Fakat Güney bölgesi Türk atlarından ve Çin resimlerindeki at tasvirlerinden daha iridir. Uzun bir gövde, basık arka kısım ve düğümlenmiş kuyruk gibi İç Asya türlerine has özellikleri de henüz taşımaktadır. Gerçekten de Türk ve Arap cinslerinin melezleştirilmesiyle ortaya çıktığı söylenen bugünkü Türkmen *argamak*'larına daha çok benzemektedir. *Kasrü'l-Hayr*'daki bu resim, Arap ve Türk atları arasındaki melezleştirmenin Ebü Yakub Huttalî döneminden de önce olduğunu desteklemektedir.

Ancak Zengî'nin bildirdiğine göre Türk kısrakları ve *tazî* (Arap, Horasanî?) aygırlarını ilk olarak melezleştirmeyi deneyen ve Türk-Arap türünü üreten Ebü Yakub'dur.[134] Ebü Yakub'a atla ilgili konularda kendi konusunda uzman on Türkmen ve yine Türkmenler kadar usta on Horasanlı Arap yol gösteriyordu. Zengî, Türk at uzmanları ve müellif Ebü Yakub Huttalî ile Arap at meraklıları ve müellif Muhammed Abdullah b. Müslim'i karşılaştırır.

Eserini H. 555 yıllarında yazmış olan Zengî, Türk-Arap cinsini bilinen bir at olarak kabul ediyordu. Bununla birlikte Zengî, Türk safkanlarının kendine has özelliklerini aktararak onları Türklerin yetiştirmediği diğer iri atlarla karşılaştırır. Zengî'nin bahsettiği ve kendisinin de yaşadığı anlaşılan Şam ve Musul civarlarında bütün at türlerinden çok sayıda bulunuyordu.[135] Farsça ve Arapça kadar Türkçe de bilen Zengî, sıklıkla Türkçe kelimeler kullanıyordu. Türk Zengî hanedanıyla çağdaş ve muhtemelen akrabaydı. ayrıca Zengî hanedanının son hükümdarı Sultan Muham-

---

[134] Zengî, *a.g.y.*, varak 46, 48-49.

[135] *A.g.y.*, 50b.

med'in sarayından ve kendine ait büyük ahırları olan, günlük spor faaliyetleri olarak yarış ve binicilik oyunları düzenleyen hükümdarlığın ileri gelenlerinden (Nasıreddin Akkuş, Musullu Zeyneddin Küçük) bahseder. Ebû Yakub Huttalî'nin ünlü eserine sahip olduğu,[136] gençliğinde kendini binicilik sporlarına adadığı günleri özlemle anan Zengî, tutkulu bir at meraklısıydı.

Minyatürlerdeki at tasvirlerinden çıkan sonuca göre Moğol istilasıyla pek çok İç Asya at türü gelmiş olmalıdır ve muhtemelen bu türler Türk-Arap cinsinin gelişimini engellemiştir. Yalnızca Timur döneminde ideal güzel at biçimine sahip ve *Kasrü'l-Hayr*'da tasvir edilmiş olan at ile bugünkü Türkmen *argamak*'larına benzeyen at cinsi yeniden yaygınlaşmıştır. Arap ve Türkmen atlarının çok önceden bir araya geldikleri ve Türkmenlerin bugün *argamak* yetiştirdikleri Türkistan ve Horasan bölgelerinde geliştirilen ideal Türk-Arap atına yeniden dönüş oldukça önemlidir.

Bu at cinsinin gelişmesi Timur dönemi resimlerinden takip edilebilmektedir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan H. 2160 numaralı albümde, Timur dönemi sanatçılarından Ferganalı Emir Celâl Kâşî'ye atfedilen at resimleri, Türkmen *argamak*'larının gelişmelerinin başlangıcındaki dönemini gayet güzel tasvir etmektedir. Çağatay Türk saray çevresine mensup Tebrizli üç Türkmen'in (Cafer Baysungurî, Ali Musavvir, Kıvameddin Mücellid) ve Timur hanedanından Mirza Halil'in eseri olan 1437 tarihli *Baysungur Şehnamesi*'nde yine *argamak* tasvir edilmiştir. Fakat bu örnekte bugünkü Arap atının sahip olduğu zarif ayaklar gibi belirli bazı özellikleri fark edilebilir. Türk nakkaş Mahmud Müzehhib'in 1545 yılında, Buhara'da minyatürlerini yaptığı Nizamî'nin *Mahzenü'l-Esrar*'ında bugünkü Arap atı biçimine daha yakın güzel atlar görülür.

Timurlu sanatı, safkan atların tasvirinde değişmeyen, ideal bir biçime ulaşmıştır. Eski *birdaun* cinsine benzediği görülen bu çevik ve becerikli at süvari, avcı ve binicilik oyunu atı olarak çeşitli sahalarda kullanılmıştır.

İç Asya Türkleri bugün de oynadıkları ve binicilerin bir dağ keçisini kapıp kaçmalarına dayanan *oğlak* (buz-kaşi) oyununu *argamak*'lar üzerinde oynarlar. Rusya Türkistanındaki İç Asya "Güneyli" at tipinin günümüzdeki yetiştiricileri ve daha önceleri Türk bölgesi olan Kuzey Afganistan'daki at yetiştiricileri bindikleri *argamak*'larını hem gösteri amacıyla bayramlarda hem de günlük hayatlarında kul-

[136] *A.g.y.*, varak 46a, 50a.

lanmaktadırlar. Ancak Doğu Türkistan'da *argamak*'lara yalnızca bayramlarda ve *oğlak* oyunu sırasında binilir. Yarışlar ve avcılık için yerel yarı yabaniler ve diğer midilliler tercih edilir.

Bütün İç Asya Türkleri atlı oyunlar sırasında en iyi elbiselerini giyerler. Türkmenler koyun postundan yapılmış büyük bir başlık veya *karakül* dedikleri daha küçük bir başlık ile Kök Türklerin eski üç parçalı üst giysisine benzeyen parlak *çapan*'larını giyerler. Kırgızlar ve Doğu Türkistanlılar keçe veya kadifeden yapılmış leopar veya diğer kürkler ve tüylerle süslenmiş kenarı çentiklenmiş ve yukarı kıvrılmış başlıklar giyerler. Siyah Kalem in binici resimlerinde bu başlıkları görmek mümkündür.[137]

Türkiye'deki at tasvirlerinde çoğunlukla Kuzey Doğu Asya midillilerinin çeşitli tiplerinin bir karışması görülür. XVI. yüzyılda, tasvirlerde sultanların ve yüksek rütbeli kişilerin bindiği bir tören atı (*alay atı*) olarak *argamak* cinsi gösterilirdi. Türk binicilerini tasvir eden çok sayıdaki resimde aynı durum görülmektedir. Beylerbeyi *argamak* görünüşlü iri bir safkan olan *alay atı*'na, daha alt rütbedeki askerler ise uzun mesafeler kat ederek düşmanla karşı karşıya geldikleri, dayanıklı orta boy atlara binerdi. Yedek atlar da seyisler tarafından çekilirdi. Saflar halinde ilerleyen Anadolu süvarileri bugün de hâlâ mevcut olan güçlü Anadolu midillilerine binerdi.[138]

Minyatürlerde *cirit* oyunlarını tasvir eden sahnelerde *argamak* cinsleri görülmektedir. Türk köylüleri bugün hâlâ cirit oynamaktadır, fakat bindikleri atlar Anadolu midillileridir.

Tarihler, daha sonraki dönemde, Kırım hanı veya Türkistan beyleri tarafından hediye edilmiş yahut da göçmenler tarafından getirilmiş İç Asya atlarının Türkiye'ye gelişinden birçok defa bahseder. *Argamak*'ın ideal bir at tipi olarak inceden inceye işlenmesi, kendi yerel üsluplarıyla Şah Kulu'nun emrinde çalışan Türkmen nakkaş ustalarının Osmanlı sarayında oluşturduğu üsluba uygun görünmektedir. Merhum Prof. Meriç, Çaldıran Savaşından sonra Türkiye'ye gelen çeşitli Türkmen sanatçılarının adları hakkında bir çalışmayı yayımlamak üzereydi. Topkapı Sarayı arşivlerinde bulunan bu liste ne yazık ki yayımlanamamıştır. *Argamak* cinsi at ideali Osmanlı nakkaşları tarafından mükemmel görünüşlü bir hükümdar bineği olarak benim-

---

137 M. Ş. İpşiroğlu, "Einbeitrag... "

138 E. Esin, *Turkish Miniature...*, Levha 9.

senmiştir. Ünlü Osmanlı nakkaşı Osman tarafından minyatürlenen, 1585 tarihli *Hüner-nâme*'nin sultanın binicilik maharetlerine ayrılmış birçok sahnesinde padişah bineği olarak daima safkan *argamak* cinsi görülür. Sayın Koşmak'a göre Sultan Süleyman'ın atı, *azgan* türünden tipik bir *argamak*'tı (R337).

Osmanlıların Türkmen ve Tatar dünyasıyla olan bağları kesildiğinde, Azerbaycan ve Kırım elden çıktığında, safkanlar yalnızca Arap topraklarından gelir olmuştu. Böylece Osmanlı ideal at tipi arka kısmı dolgun, parlak renkli ve ince ayak bilekli Arap safkanlarına daha çok benzemeye başlamıştı. H. 1106 tarihli, Türkçe *Kitabü'l-Makbul fî Fezaili'l-Huyûl*'ün yazarı iyi cins atları sıralarken "Türkmenlerin ve Guzza (Gaziler)"nın yetiştirdiği türden kısaca bahseder (varak 17a). Ancak dünyanın en iyi atının hurma renkli, çöl *saylavî*'si olduğunu öne sürer (varak 19).

Yine aynı yazar, tıpkı eski Türk sanat eserlerinde ve metinlerinde tasvir edildiği şekle uygun olarak bu atı gayet uysal, neredeyse insan yaradılışlı, alegorik yakıştırmalardan uzak, fakat güçlü, kahraman, garip bir at olarak tarif eder. Bu atın, sultanın resmi alaylarında kullanılmak üzere bir tören atı modeline dönüştüğü görülür:[139]

> Atların eyüsü oldur ki güzel yüzlü, ceylan gözlü ola ve kulakları kamış yaprağı gibi olup iki kulağı arası geniş ve ufak dişli, yumru alınlı, kuru kaşlı, uzun boylu ve uzun saçlı, kısa belli, küçük burunlu ve küçük omuzlu, yassı ve oyluğu dolu, çok gögüslü, kuyruk yatağı geniş, butları arası etli, aşıklarından aşağı siyah ola. Sür'atle baka, yabancı, yani gururlu ve yürürken iki tarafına selam veriyormuş gibi yürüye. Önüne ırmak gelürse, sıçrayup geçe, irkilmeye. korkmaya. Yürürken ayaklarını berk dutunup, çiysak adamlar gibi yürümiye. Kendüyü aşağı koyuvermiye, önü ardından ve ardı önünden yüksek olmıya.

Atın insanileştirilmesinin, atlı dönemin sonunu ve eski İç Asya'daki kahramanlık anlayışının yıkılışını ifade edip etmediği veya atı günlük hayatın ayrılmaz bir parçası olarak düşünen Türkün ihtiyaç dışında ata düşkünlüğünün diğer bir yönü olup olmadığı gerçekten de merak konusudur. Yine XIX. yüzyılda Namık Kemal, Kırım Hanı Gazi Giray'ı anlatırken, İç Asya ve Anadolu platolarında hâlâ at yetiştiren Türklerin atlara olan bağlılığım şöyle özetler:

---

[139] Yund'dan alınan Türkçe metin.

Rayete meyl ederiz kamet-i dil-cu yerine
Tuğa bel bağlamışız kakûl-i hoş-bu yerine

Gönül çeken (sevgilinin) boyu yerine sancağa meyl ederiz.
Hoş kokulu kakül yerine, (at kuyruğundan yapılmış) tuğa bel bağlarız.

KAYNAKLAR

Ahmed b. Mûsâ Merkez Efendi, *Bâbûsü'l-vâsıt*, Selimiye Kütüphanesi, no. 1224.

Albüm. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 408. Mukaddimesi I. Ahmed'e ithaf edilmiş ve çoğu Osmanlı üslubunda yaklaşık XV.-XVll. yüzyıllara ait minyatürler bulunan (tarihe ayrılan yapraklarda Osmanlı hanedanının ataları olan Yalvaç Bey, Sungur Bey, Kurtardı Bey'in tasvirleri yer alırken, tek figürlerin bulunduğu kısımda Osmanlı kıyafetleri içinde din büyükleri, saray halkı, yeniçeriler, kadınlar ve günlük hayat sahneleri tasvir edilmiştir) bu albüm yazarının ve onun ustası Muhammed Şerif Bağdadî'nin ortak çalışması olarak padişaha sunulmuştur.

Albüm. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 2165. Osmanlı sarayını gösteren minyatürler ve Timurlu üslubunda, Timurluların veya Osmanlıların yapmış olduğu diğer bazı minyatürlerin bulunduğu albümün Türkçe mukaddimesinde Bakî'nin Eğri Seferi (1592) ile ilgili şiirleri vardır.

A. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, Berlin 1960.

Anohin, A. V., "Altay Şamanlığına Aid Maddeler," çev. A. lnan, *Ülkü*, lstanbul, Mart-Ağustos 1940.

Artamonov, J., *Hazarların Tarihi* |Rusça|, Leningrad 1962.

Auboyer, J., *La marche vers l'Extrème Orient*, L'art et l'homme, haz. R. Huygue, Paris 1957.

Bacot, J., *Reconnaissance en Haute Asie septentrionale par cinq envoyès ouigours au VIIIe siècle*, Paris 1957.

Belâzurî el-Ahmed b. Yahya, *Kitabü'l-Fütûhü'l-Büldân*, çev. Ugan, lstanbul 1956.

Bang, W. ve Gabain, A. von, "Türkische Turfan Texte V," *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1929-31.

Barthold, W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Londra 1958.

——, "Turkestan," *Encyclopedia of Islam*, 1924 baskısı.

Beal, S., *Si-yi-ki, Buddhist Records of the Western World, Translated from the Chinese of Hiuen-Tsang (A.D. 629)*, Boston 1885.

Blochet, E., *Musulman Painting*, London 1929.

Bombaci, A., "Gazne'deki Kazılara Giriş," *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve Incelemeleri*, lstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1963.

Câhiz, (Ebû Osman b. Ömer) el-, *Risâle li'l-Feth b. Hâkân fî menâkıbü't-Türk*, Leyden 1903.

Chavannes, E., *Documents sur les Tou-Kiue occidentaux*, St. Petersbourg, 1900.

Eberhard, E., *Das Toba-Reich Nord Chinas*, Leyden 1949.

——, "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri," *Ülkü*, lstanbul, Ekim 1940.

——, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.

——, *Çin Tarihi*, Ankara 1974.

Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1964.

Esin, E., "Central Asian Characteristics in Some Drawings of the Topkapı Museum," XXVI. Şarkiyatçılar Kongresi'nde sunulan bildiri, Moskova 1963.

——, "Influences de l'art nomade et de l'art du Turkestan pré-islamique sur l'art turc," Birinci Türk Sanatı Kongresi'ne sunulan bildiri, Ankara 1961.

——, "The Formal Representations of Turkic and Ilkhanid Kings and the Cakravartin," XXVI. Şarkiyatçılar Kongresi'nde sunulan bildiri.

——, *Turkish Miniature Painting*, Japonya ve ABD, 1959.

Ettinghausen, R., "Chinese Representations of Central Asian Turks," *Beiträge zur Kunstgeschichte Asiens, E. Diez Memor Armağanı* içinde, Istanbul 1963.

Ettinghausen-Guest, "The Iconology of a Kashan Lustre Plate," Ars *Orientalis*, IV.

Evtukhova, L. A., "Kamenie izvayania yujnoy Sibiri i Mongolii," Arch. *Material*., c. 24 Moskova 1952.

Facenna, D., *Sculptures from the Sacred Area of Butkara*, I: *Swat*, *Pakistan*, Roma 1942.

Firdevsî, *Şehnâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H 731 tarihli, H. 1479 no.'lu yazma.

Gabain, A. von, *Das uigurische Königreich Chotscho*, Berlin 1961.

Godard, A., *Iran*, Paris 1956.

Granet, M., *Danses et légendes de la Chine ancienne*, Paris 1959.

Grousset, R., *Sur les traces de Bouddha*, Paris 1929.

Hamilton, J. R., *Les oughours à l'époque des cinq dynasties*, Paris 1955.

Haertel, H., *Turfan und Gandhara*, Berlin 1957.

Hedin, S., *Im Herzen von Asien*, Leipzig 1914.

Herrmans, M., *Die Nomaden von Tibet*, Viyana 1949.

Hüner-nâme, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1523 ve H. 1524 numaralı H 992 ve 987-992 tarihli, Nakkaş Osman tarafından minyatürlenmiş (birinde 45, diğerinde 65 adet) yazma. Eserin birinci cildi Osmanlı hanedanının tarihine ve Kanunî Sultan Süleyman'a kadar olan padişahların cülüslarıyla avcılıktaki maharetlerine, ikinci cildi ise Kanunî'nin seferleri ve Kanunî Sultan Süleyman'ın avcılıktaki maharetlerine ayrılmıştır. Bkz. F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, no. 688, 689.

İbn Bibî, *Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûrü'l-Alâiyye*, A. Erzi baskısı, Ankara 1956.

İbrahim Hakkı, *Ma'rifet-nâme*, telif tarihi H 1170, istinsah tarihi H 1235.

İhtiyârât-i Türkî, H 1031-1042 tarihli, Emel Esin Kütüphanesi.

İnan, A., "Türk Destanlarına Genel Bakış," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara 1954.

İprişoğlu, M. Ş. ve Eyüboğlu, S., "Ein Beitrag zur türkischen Malerei im XV. Jahrhundert," *Du* Zürih, Haziran 1959.

——, *Fatih albumuna bir bakış*, İstanbul

Kalender Paşa, *Fal-nâme*, minyatürlerinden birinde müellifin tuğrası bulunan, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1703 no.'lu bu Türkçe yazma H. 1012 tarihlidir ve I. Ahmed'e

ithaf edilmiştir.

Kâşif, (Hasan b. Ali b. Hasan el-Bayhakî), el-, *Lübabü'l-lhtiyârât*, Semerkand hakanı Ebū Sa'id Mirza için H 852-870 yıllarında yazılmıştır.

Karatay, F. E., *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Katalogu*, lstanbul 1961.

Kisilev, S., V., *Güney Sibirya Tarihi* [Rusça], Moskova 1944.

Kitabü'l-Makbûl fi Fezaili'l-Huyûl, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. S. 320 numaralı Türkçe yazma, H. 1106 tarihlidir; eser usta bir binici olduğu söylenen ve sarayda veteriner olarak hizmet veren Fuyûzî tarafından Arapça eserlerden de faydalanılarak yazılmış, II. Mustafa'ya ithaf edilmiştir.

Kunstschätze aus Iran, sergi katalogu, Zürih, Ağustos 1962.

Küçük Çelebizâde lsmâil Asım Efendi, *Târîh*, lstanbul, H 1282.

Le Coq. A. von, *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*, Berlin 1913.

——, *Buddhistische Spàtanike in Mittelasien*, Berlin 1922-28.

——, *Chotscho*, Berlin 1921.

——, "Türkische Manichaica aus Chotscho III," *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1922/3.

——, *Von Land und Leuten Ost Turkestans*, Leipzig 1938.

Ligeti, F., *Bilinmeyen İç Asya*, çev. S. Karatay, lstanbul 1946.

Liu Mau-Tsai, *Die Chinesische Nachrichten zur Geschichte der Tu-küe*, Wiesbaden 1958.

Lugal, N., *Ahbar-i devlet-i Selçukiyye, Sadruddin Ebû'l-Hasan Nasr el-Hüseynî Târîhi*, Ankara 1943.

Mahmud Kaşgarî, *Dîvan-ü Lugâti't-Türk*, tıpkı basım, Ankara 1941.

Mahmud Şevket, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyyesi*, lstanbul H 1325.

Makrîzî, *Kitabü's-Sulûk li'l-Ma'rifetü'l-düvel el-Mülûk*, Kahire 1958.

Martin, F. R., *Miniature Painting and Painters of Persia, India and Turkey*, Londra 1912.

Mes'ûdî, (Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin), el-, *Mürûcü'z-Zeheb*, Kahire 1958.

Minorsky, V., *A Catalogue of Turkish Manuscripts and Miniatures of the Chester Beatty Collection* · Dublin 1958.

____, *Hudûdü'l-Âlem*, Oxford 1937.

____, *Şeref al-Zaman Tahir al-Marzavi on China, the Turks and India*, Londra 1942.

Naîmâ, *Târîh*, lstanbul, H 1281.

Orkun, N., *Eski Türk Yazıtları*, lstanbul 1936-41.

Otto-Dorn, K., "Türkische Grabsteine mit Figurenreliefs," *Ars Orientalis*, III.

Ögel, B., *İslamiyetten Evvelki Türk Kültür Tarih*, Ankara 1962.

Özerdim, N., "Choular ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini," *Belleten*, Ocak 1963.

Panj-kent (The Ancient Paintings of), Moskova, 1954.

Paul-David, M., *La Chine et son expansion des Han aux T'ang (L'art et l'homme)*, Paris 1957.

——, *La Chine des Song et des Yuan (L'Art et l'homme)*, Paris 1957.

Petrucci, "Essai sur les peintures bouddhiques de Touen-houang," A. Stein, *Serindia* içinde, Oxford 1921.

Pougatchenkova, G., A., *De l'école des miniatures de l'Asie Centrale des XVII-XVIIe siècles* Moskova. 1960.

Qâdī Ahmed b. Mīr Munshī, *Calligraphers and Painters*, çev. V. Minorsky, Washington 1959.

Radloff, W., *Atlas der Altertümer der Mongolei*, St. Petersburg 1896.

——, *Sibir ya'dan*, çev. A. Temir, İstanbul 1956.

——, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte*, Gravenhage 1950.

Reşideddin, *Camiü't-Tevarih*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1654 no.'lu, H 714 tarihli yazma.

Râşid, *Târîh*, İstanbul, H 1282.

Rice, S., "A Seljuq Mirror," Birinci Türk Sanatı Kongresi, Ankara 1961.

Rice, T. *The Scythians*, New York 1957.

Rodgers, C. S., *Catalogue of the Coins of the Indian Museum*, Kalküta 1894.

——, "Coins Supplementary to Thomas's Chronicles," *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, c. XLIX.

Roux, J. P., *La mort chez les peuples altaiques anciens et medievaux*, Paris 1963.

Rudenko, S. J., *İskit Devrinde Altay Dağlarının Kültürü* [Rusça], Moskova 1953, 1959.

——, *Noin Ula Kurganında Hun Kültürü* [Rusça], Moskova 1963.

Stein, Aurel, *Ancient Khotan*, Londra 1921.

——, *Ruins of Desert Cathay*, Londra 1912.

——, *Serindia*, Oxford 1921.

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, c. I, Ankara 1963; c. II, İstanbul 1954; c. III, İstanbul 1954; c. IV, İstanbul 1957.

Tihrânî, *Kitab-ı Diyarbakriyye*, çev. N. Lugal-F. Sümer, Ankara 1964.

Togan, N., "Peygamberin Çağında Orta Asya," *İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. IV, Bölüm 1-2, İstanbul 1964.

Togan, Z. V., *Eftalitlerin ve Bermeklilerin Menşei Meselesi*, İstanbul 1964.

——, *İbn Fadlâns Reisebericht*, leipzig 1938.

——, *On the Miniatures in the Istanbul Libraries*, İstanbul 1964.

——, "Traditions and Historical Records on the Training of Horses by the Ancient Turks," yayımlanmamış çalışma.

——, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946.

Tuhfetü'l-Mülük ve's-Selâtin, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 415 numaralı bu Türkçe yazma I. Ahmed (1603-1617) için hazırlanmıştır ve Emir Aşık Timur'un *'Umdetü'l-Mülük* adlı eserinden tercüme edildiği söylenmektedir. Yazmada Osmanlı üslubunda 164 minyatür vardır.

Turan, O., *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941.

Nasıreddin Tûsî, *Zîc-i İlhanî*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. III. Ahmed 3502 no.'lu yazma.

Vandui, A., "Some Ancient Relics of Mongolia," *Mongolia Today*, Delhi, Mayıs-Haziran, 1964.

Vâsıf, *Târîh*, İstanbul, H. 1219.

Varka ve Gülşah, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 841 no.'lu yazma. Eser, Prof. Z. V. Togan'ın, Argun Han'ın çağdaşı, Kastamonu beyi Emir Çobanoğlu Yavlak Arslanoğlu Muhammed'in himayesinde bir yazar olan Hasan ibn Muhammed ibn Abdülmümin Hôyî'nin babası olduğunu tespit ettiği Abdülmümin b. Muhammed el-Höyî en-Nakkaş tarafından minyatürlenmiştir.

Waley, A., *A Cataloque of Paintings Recovered from Tun-huang by Sir Aurel Stein*, Londra 1931.

Yakut el-Hemâvî, *Mu'cemü'l-Büldan*, Beyrut 1955.

Yund, A., "Türklerde At," *Suvâri Mecmuası*, Haziran 1942.

Zengî (Mübarek, Kasım en-Nihavendî), Bursa Bektaşi Baba Tekkesi koleksiyonunda tıp kitapları arasında, dört cilt halindeki, biniciliğe dair risalelerin arasında bulunan, yaklaşık H 900-950 civarında daha erken tarihli aslından istinsah edilmiş, Z. V. Togan'ın ortaya çıkardığı ilk Osmanlı yazmalarından olan bu Farsça eser, 1910'dan beri Bursa Orhaniye Kütüphanesi'nde 2114 numarada kayıtlıdır. Zengî eserini Farsça ya da Arapça yazmış olabilirdi. Fakat kendisi yalnızca gençken H. 555'te Ebû Yakub Huttalî'nin eserini okuduğunu söylemektedir (varak 46 v. 9). Pek çok Türkçe kelime ve ifade kullanan Zengî'nin, Sultan Muhammed dönemindeki Musul, Şam bölgelerinde yaşadığı ve kendini atlarla ilgili meselelere adamış bir Türk beyi olduğu anlaşılmaktadır.

Zélénine, D., *Le culte des idoles en Siberie*, Paris 1952.

DİZİN

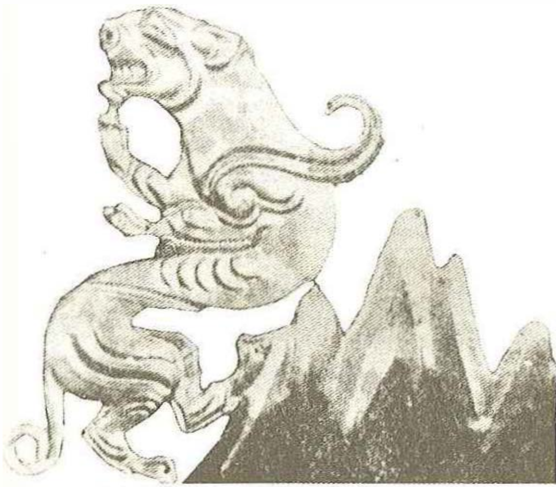
RESİMLER

R1 Yenisey bölgesinde bir mezarda bulunan VII. VIII. yüzyıllara ait ve Kök Türkçe yazısı olan yaldızlı bronz motifler.

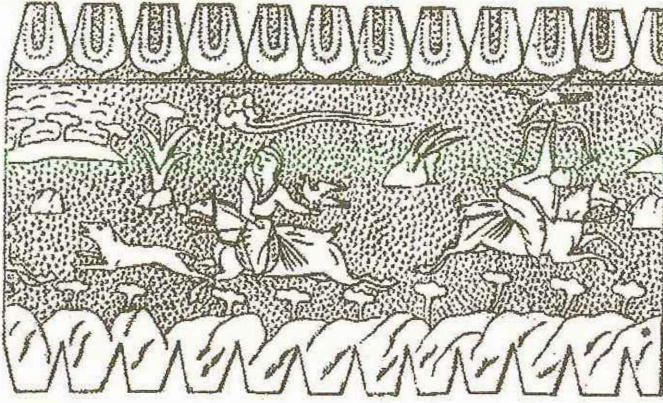
R2 Orta Türkistan'da Kargai mezarında bulunan, Hıristiyanlığın başlangıç dönemlerine ait olan bir altın taç üzerindeki motifler.

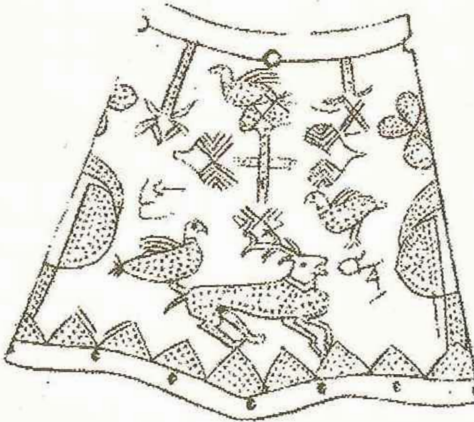
R3 Orta Türkistan, Esik mezarından, MÖ IV. yüzyıla ait, kanatlı bir kaplanı ve dağları gösteren süsleme motifi.

R4 Bezeklik duvar resimlerinden, sulardan çıkan Meru Dağı (VIII.-IX. yüzyıllar). Sağda kırmızı renkte güneş tilgeni, solda ak renkte ay tilgeni. Güneş tilgeninin yanmda üç yapraklı bir gonca veya kargı motifi, ay tilgeninin yanında ise lotus motifi görülüyor. Meru Dağı'nın sağındaki kişilerin yanında Türkçe "*ol temürcü*" ("Bu demirci") yazılıdır.

R5 Noktalı zemin üzerine kabartma motifleri olan gümüş bir kap; her birinin zirvesinde bir ağaç olan dağları ve bir köpekli av sahnesini gösteriyor (VII.-VIII. yüzyıl Kırgız Türkleri).

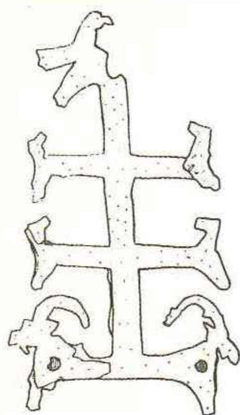
R6 Sarkel'de Hazar dönemi mezarlığında bulunan, VII.-IX. yüzyıllara ait kemik üzerine oyma.

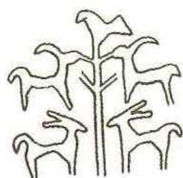
R7

R8 Sibirya'da bulunmuş altın yaldızlı, tunç ağaç ve oğlak başlı çift *evren* (muhtemelen MÖ VII. yüzyıl)

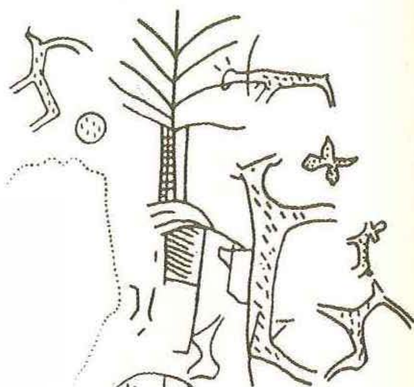
R9

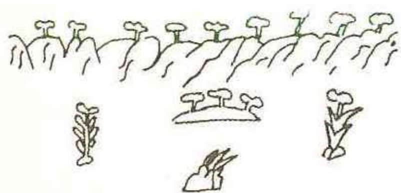
R10

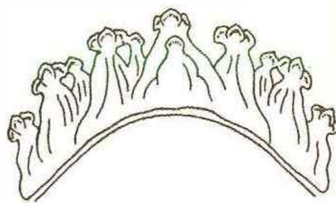
R11

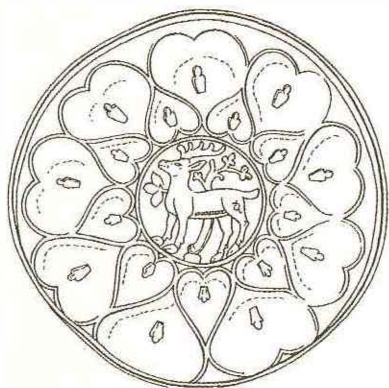
R12

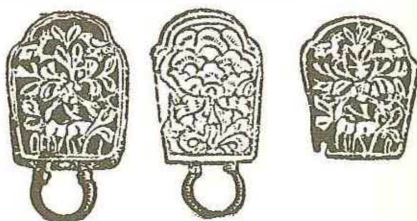
R13

R14

R15

R16

R17

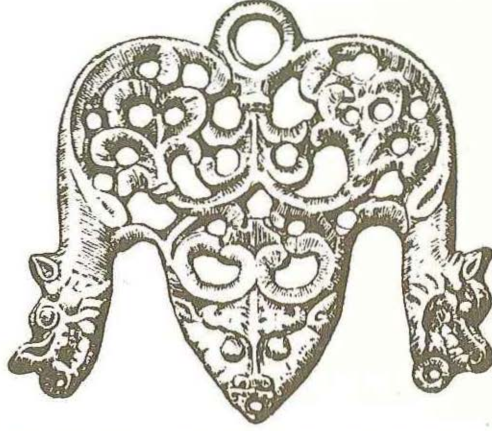

R18

R19

R20 VIII.-IX. yüzyıl dönemlerine ait Sibirya Türk mezarında bulunan ve çift başlı ejder üzerinde bir maske ve ağacı gösteren bronz levha.

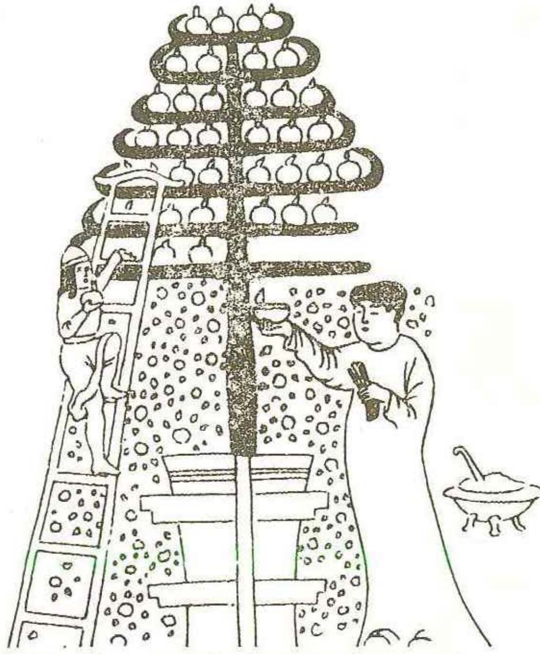

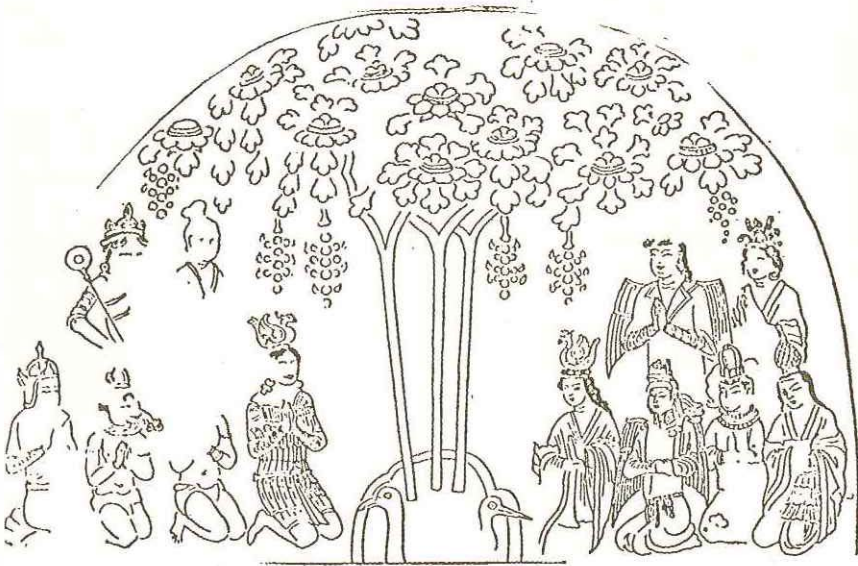

R21 710 tarihli sikkelerle birlikte bir T'ien Şan Türk mezarında bulunan yaldızlı bronz levha.

R22 Bezeklik'te Uygur duvar resimlerinden, tapınak 27'den bulunan bir dünya simgesi. Sudan çıkan Sumeru Dağı'na, dört yöne başlarını çeviren iki çift *evren* düğümlenmiş vaziyettedir. Sumeru'nun tepesindeki ağacın dallarında tanrılar durmakta ve lotus tahtı üzerinde Avalokitesvara oturmaktadır.

R23 Murtuk tapınağından bir Uygur duvar resmi.

R24

R25

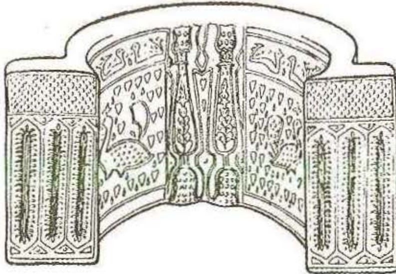
R26

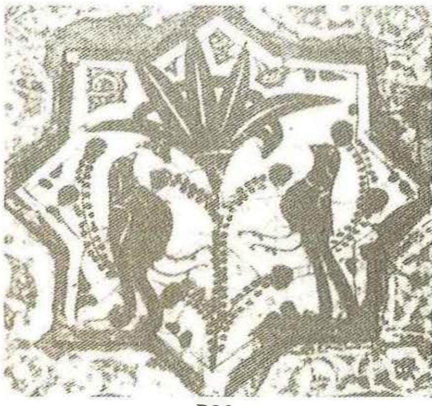
R27

R28

R29

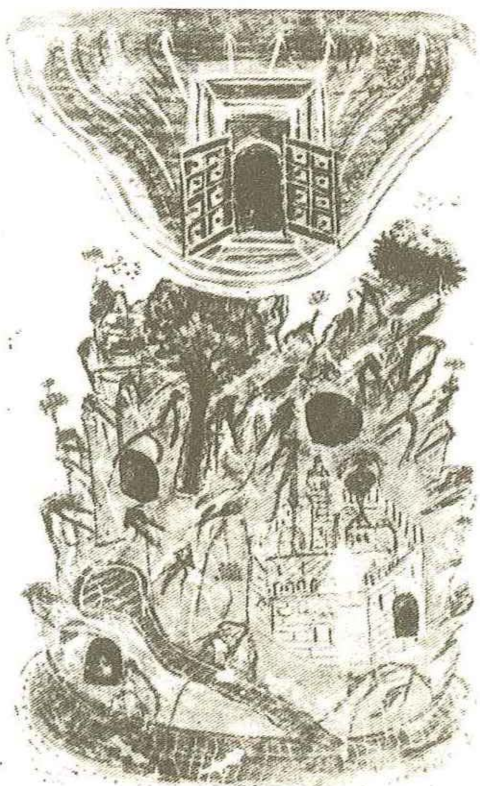
R30

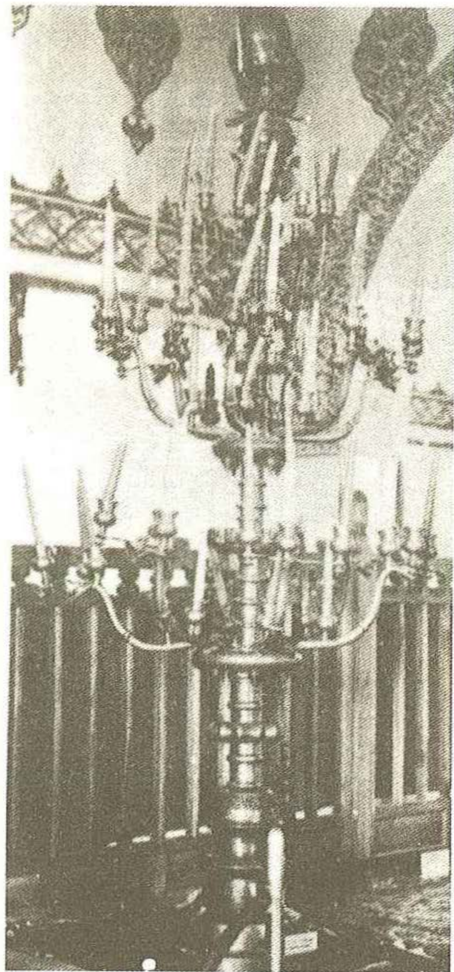

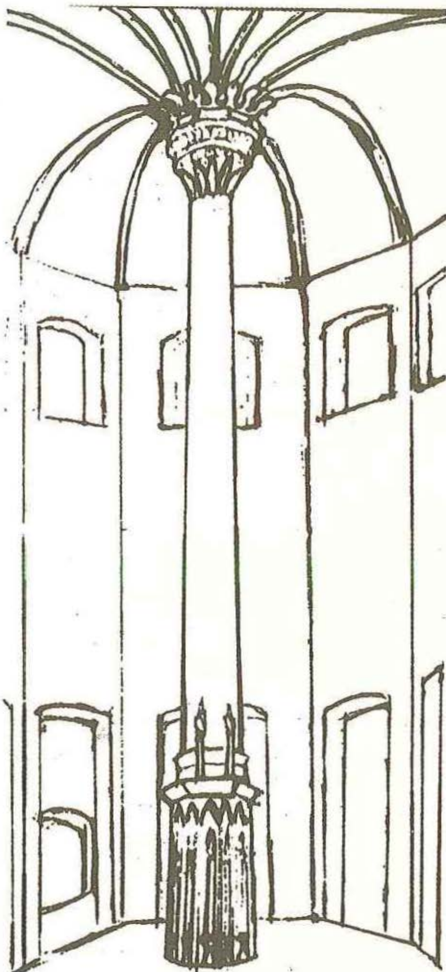
R31 XIII. yüzyıl tarihli Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese kapısındaki dünya ağacı, *evren* ve iki başlı kartal.

R32

R33

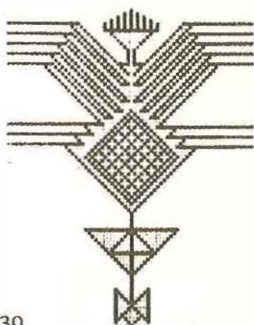

R34

R35

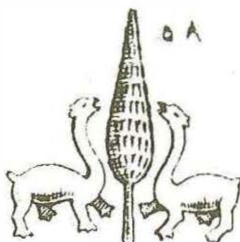

R36

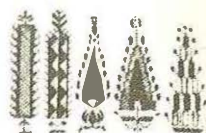

R37

R38

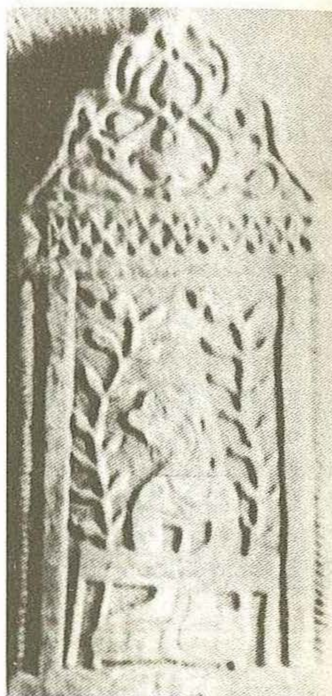

R39

R40

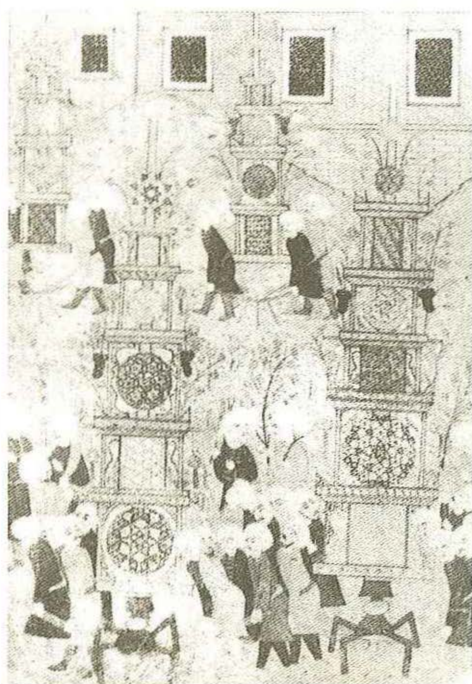

R41

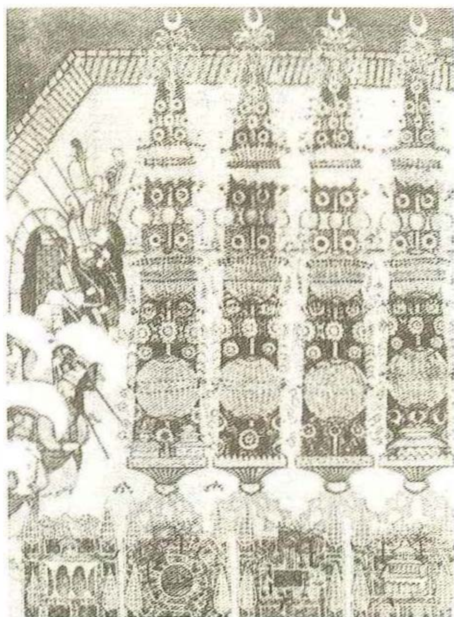

R42

R43

R44

R45

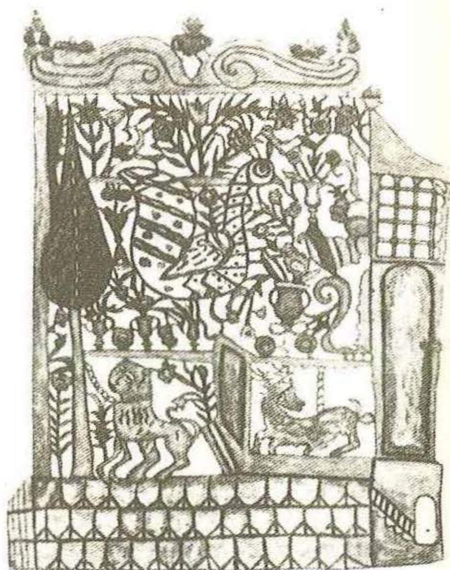

R46

R47

R48

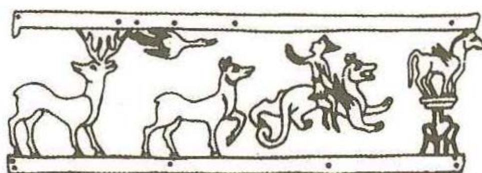

R49

R50

R51

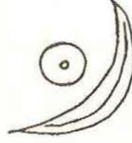
R52 Yavuz Selim sikkesinde *mihr ü mâh* (güneş, altı köşeli yıldız).

R53 Yavuz'un sancağındaki hilal.

R54, R55 Orhun ve Yenisey bölgesinde VII.-VIII. yüzyılda taşa oyulan Türkçe yazılarda *ay* veya *ya* okunan fonogramlar.

R56 Chou devrine (MÖ 1028-281) ait *kün-ay* piktogramı. İmparator ve parlaklık simgesiydi.

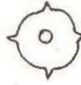
R57 Chou devri güneş ve gün piktogramı. R58 Chou devri yıldız piktogramı.

R59 Batı Türk devrine (VI.-VII. yüzyıllar) ait olduğu sanılan bir Turfan mezarında bulunmuş tabut örtüsündeki üç ayaklı kuş motifi ile güneş ve hilal simgesi. Yuvarlak şekiller yıldızlardır.

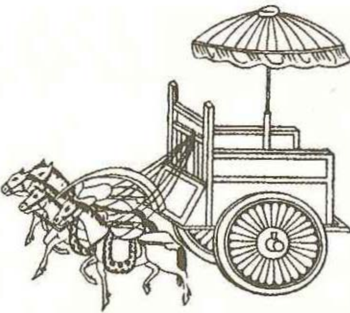
R60 Uygurlara ait Bezeklik duvar resimlerinin birinde Küzedkici Basaman'ın *yalınteg d.r.l.z.* (alev gibi *trisula*, yaba) alemli, üç *bars* (?) kuyruğundan oluşan tuğu.

R61 Chou devrinde gök ibadetinde kullanılan yeşim taşından dört çıkıntılı simge.

R62 Çin'de göğün dört yönünde ve merkezinde gök gürültüsü simgesi.

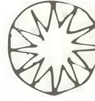
R63 Chou devri savaş kağnısı.

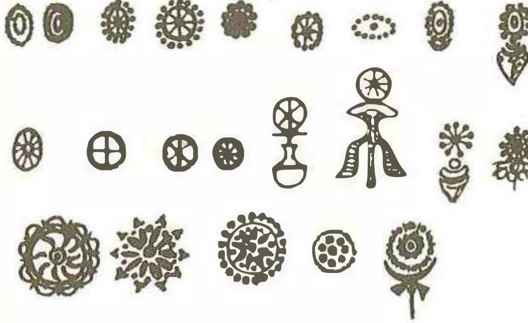
R64 Kızıl'da, erken Türk devrinden (Orta Asya VI.-VIII. yüzyıl) bir *öy*'de güneş ve ay tanrısı tasvirlerinde görülen bir hale.

R65 Batı Türk devrine ait olduğu (VI.-VII. yüzyıllar) sanılan Turfan mezarında bulunmuş bir tabut örtüsündeki güneş ve ay işareti.

R66 Doğu Asya'da (?) bulunmuş tunç kazanın kozmik süsleri arasında güneş simgesi olması muhtemel bir şekil.

R67 Ak Hun paralarındaki astral işaretler.

R68 Erken Türk devrine (Orta Asya VI.-VIII. yüzyıl) ait bir Hotan duvar resminde Budha tasvirinin sağ ve sol omuzlarındaki oklu ışıklar.

R69 *Mihr ü māh.* Topkapı Müzesi, sancak 27991.

R70 Uygurlara ait Bezeklik duvar resimlerinde tasvir edilen *stupa* alemlerinden birisi.

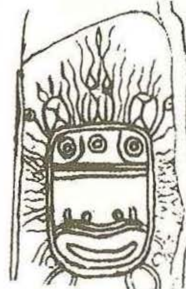
R71 Kuzey Altay'da, bugünkü Moğolistan sınırında bulunan Türk devrine ait olduğu sanılan bir taş üzerinde, dört atlı kağnı süren bir figür. Ortadaki daire içindeki haç işareti dört yönde gök gürültüsü, gök ve dört yön işaretidir.

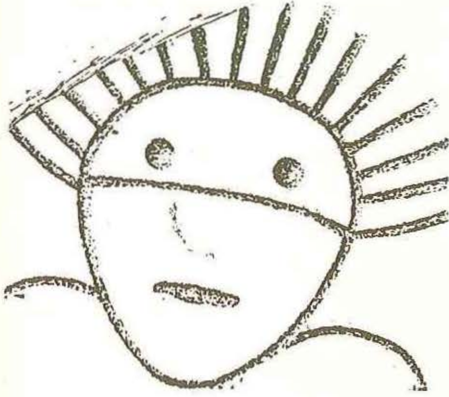
R72 Chou devri ay piktogramı.

R73 Sibirya'da bulunmuş tunç devrine ait bir tasvirde başın etrafındaki güneşi hatırlatan hale.

R74 Karasuk devrine ait, taş üstüne oyulmuş güneş haleli baş.

R75 Bernştam'ın Türk devrine ait saydığı bir taş üzerine oyulmuş haleli baş.

R76 Karasuk devrine ait bir dikili taş üstünde bulunmuş ve Türk devrine has bir tarzda, bir büyük yay ve bir küçük yay ile oktan oluşmuş tamga.

R77 Orhun ve Yenisey bölgesinde, VII. ve VIII. yüzyıllarda taşa kazılmış yazılarda "ok" okunan fonogram.

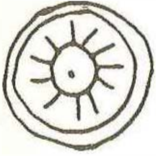
R78 Bir Selçuklu sikkesindeki, büyük ve küçük yay ile oktan oluşan tamga.

R79 Karasuk devrine ait bir dikili taşta Çin bulut ve hareket ideogramına benzeyen helezon.

R80 Karasuk devrine ait bir dikili taş üzerindeki Çin yer-gök planını hatırlatan, ortası noktalı (güneş ?) ideogram.

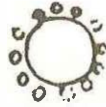
R81 Kuşan tanrıçası Nanaia'nın tasvirinin sağ elinde tuttuğu açılmış çiçek şeklindeki güneş.

R82 Kuşan Tanrıçası Nanaia'nın sol elinde tuttuğu hilal.

R83 Kuşan hükümdarları tasvirlerindeki görülen taçlarda yer alan astral bir motif.

R84 Batı Türk devrine ait olduğu sanılan bir Turfan mezarında bulunmuş başka bir tabut örtüsündeki güneş ve ay işareti.

R85 Kızıl yakınındaki bir öy'de (ev, mağara içinde tapınak) bulunan duvar resimlerinde ay ve yıldız (ay menzilleri ?) işareti.

R86 Kuşan hükümdarlarının tasvirlerinde görülen taçlardaki astral motiflerden birisi.

R87 Kuşan hükümdarlarının tasvirlerinde görülen taçlardaki astral motiflerden birisi.

R88 Orkun ve Yenisey bölgesinde, VII.-VIII. yüzyıllarda taşa oyulan Türkçe yazılardaki "n" harfi.

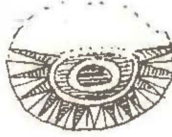

R89 Orhun ve Yenisey bölgesinde, VII.-VIII. yüzyıllarda taşa oyulan Türkçe yazılarda "and" okunan harf.

R90 Kuşan hükümdarlarının tasvirlerinde görülen taçlardaki astral motiflerden birisi.

R91 Kuşan Tanrıçası Nanaia'nın tasvirinin tacında hilal ve üç astral daireden oluşan şekil.

R92 Kuşan hükümdarlarının tasvirlerinde görülen taçlardaki astral motiflerden birisi.

R93 Bir Part sikkesinde görülen kün-ay motifi.

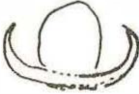

R94 Chü-chü Hunlarına atfedilen Tun-huang öy 118'in tepesinde yer alan güneş işareti.

R95 Bir sikke üzerindeki astral haleli kişi tasvirleri.

R96 Bir sikke üzerindeki ok ve yaya benzer şekil.

R97 Bir sikke üzerindeki ok ve yay biçimli taç süsü.

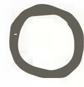

R98 Semerkand Müzesi'nde bir Ak Hun parası üstündeki beş uçlu yıldız ve hilal işareti.

R99 Bir Doğu Türkistan duvar resminde Vajrasattva tasvirinde görülen taç süsü.

R100 Uygurlara ait Bezeklik tapınaklarının duvar resimlerinde görülen Budha tilgeni.

R101 Uygur eseri Bezeklik tapınaklarına ait duvar resimlerinde görülen Budha tilgeni.

R102 Uygur Bezeklik duvar resimlerinden bir stupa alemi.

R103 Orhun ve Yenisey bölgesinde VII.-VIII. yüzyılda taşa oyulan Türkçe yazılarda "ay" veya "ya" okunan fonogram.

R104 Orhun ve Yenisey bölgesinde taş üzerine oyulmuş bir tamga.

R105 Kök Türk harfleriyle yazılı bir taş üzerinde görülen tamga (?).

R106 Orhun ve Yenisey bölgesinde taşa oyulmuş ve Türkçe yazılarda "and" okunan harf.

R107, R108 Sulık'da (Sibirya) eski Kırgız devrinden kalma (IX. yüzyıl?) bir taş üzerine oyulmuş atlı resminde görülen at tamgaları.

R109 A-şi-te ve Ta A-şi-te Türk tamgalarından birisi.

R110 Orhun ve Yenisey bölgesinde taşlar ve kayalar üstünde görülen tamgalardan birisi.

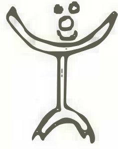
R111 Yenisey bölgesinde, Türkçe yazılı, VII.-VIII. yüzyıla ait Bengü-taş üstündeki işaretlerdan birisi.

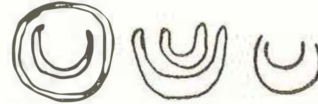
R112 Orkun ve Yenisey bölgesinde taşlar ve kayalar üstünde görülen tamgalardan birisi.

R113 İtil Nehri üstündeki Bulgar harabelerinde bulunan ve Islamiyeti kabul edip Cafer adını alan. Bulgar Türk boyunun kağanının oğlu İsmail b. Cafer'e ait edilen, X. yüzyıla ait sikkedeki kün-ay işareti.

R114 Yenisey bölgesinde, Türkçe yazılı, VII.-VIII. yüzyıla ait Bengü-taş üstündeki bir işaret.

R115, R116, R117 Kuşan hükümdarlarının tasvirlerinde görülen taçlardaki astral motifler.

R118 Kün-ay tengri adı verilen Mani'nin bir Uygur duvar resminde kırmızı güneş tilgeni ve ak hilaldan oluşan kün-ay halesi.

R119 Bir Uygur eserinde Budha'nın halesinin tepesindeki kün-ay işareti.

R120 Koço'da bulunmuş, Uygur harfleriyle Türkçe yazılmış bir hukuki belgede, şahit olup yazan kimsenin kün-ay ve iki ok-yaydan oluşan tamgası.

R121, R122 Avalokiteşvara tacındaki kün-ay işareti.

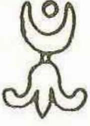

R123 Ta A-şi-te, Kök Türk kağan soyu atlarına basılan tamga.

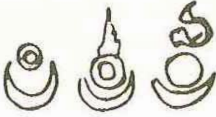
R124 Çift kün-ay ve Ta A-şi-te Kök Türk tamgası.

R125 Türgiş paralarında kün-ay ile *d.r.z.l.* (yaba şekli) veya ok yay ya da gonca olabilecek bir işaret.

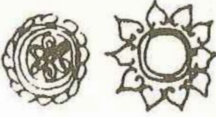
R126 Bulgar bölgesi Türklerinden ilk Müslüman olan hükümdar Yaltıvar Cafer'in oğluna atfedilen ve üzerinde Ismâîl b. Cafer yazılı, IX.-X. yüzyıl sikkesindeki kün-ay işareti.

R127, R128, R129 Hangai tarafından Uygur harfleriyle Türkçe, Arapça ve Çince yazılmış Müslüman mezarlarındaki kün-ay işaretleri.

R130 Hangai tarafından Uygur harfleriyle Türkçe, Arapça ve Çince yazılmış Müslüman mezarlarından bir *körkle moncuk* işareti.

R131, R132 Türgiş (658-766) paralarının bulunduğu Ak-beşim Budha tapınağındaki yaldızlı yapraklı gonca motifleri.

R133 Pencikent'te bulunan Türk paralarından hükümdar tasvirinin başı üstündeki hilal işareti.

R135 Uygurlara ait Bezeklik duvar resimlerinin birinde, *yek'*-leri (cin) kovmak için bir alpın kullandığı çakır motifi.

R134 Uygurlara ait Bezeklik tapınaklarının duvar resimlerinden birinde, Budha çakırı (*çakra*).

R136 Uygur eserlerinden, kuzey alp-tanrısı Küzedkici Basaman'ı (veya Kupiri: Lokapala Vaisravana) tasvir eden bayraklarda Basaman'ın hilal halesi.

R137 Basanıan'ın elindeki hilal ve haç alemli bayrak ve tuğ. Tuğ bir at ve üç *bars* (?) kuyruğundan ibarettir.

R138 Bezeklik'te bulunmuş Uygur alfabesiyle yazılmış Türkçe tomarda, yarım *d.r.z.l.* ve tuğ resmi.

R139 Turfan'da Uygur devri Maniheist kumaş resimlerinden birinde yaldızlı hilal şeklindeki bir gemiye binmiş kişiler.

R140 Uygurlara ait yazıları olan, Idikut-şehri, Tapınak Alfa'da bulunmuş bir Maniheist resimde, lotus içinde hilal gemi ve içinde kün-ay taçlı bir baş.

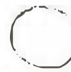
R141 Kumaş üzerine yapılmış bir resimde, *körkle moncuk* (*Cintâmani*) resmi.

R142, R143 Bir *dâkinî*'nin (Tantra tanrıçası) sağ ve sol elindeki güneş ve ay işaretleri. Ayın üstünde kaşâ-i Hindi dalı vardır.

R144 Uygur eserlerinden bir Bezeklik duvar resminde, savaş tanrısı Karttikeya'nın iki elinde tüttuğu kırmızı güneş ve ak ay işaretleri.

R145 VI.-VII. yüzyıl Batı Türk devrine ait Kum-tura resimlerinden birinde ay tanrısı tasviri.

R146 Uygur eseri Toyuk duvar resimlerinden, bir kubbeye yerleştirilmiş güneş tanrısı tasviri.

R147 Uygur eserlerinden bir Bezeklik kubbe resminde Budha'nın *parivara*'sı (hizmetkarları) arasında önde kırmızı tilgenli güneş ve arkada ak tilgenli ayın kişileştirilmiş şekilleri.

R148 Türgiş devri (658-766) Ak-beşim Budha tapınağı harabelerinde bulunan ve Türgiş tamgasına benzeyen tunç levha veya alem.

R149 Tirmiz civarında bulunmuş bir Türk parası üzerindeki hilal, güneş dairesi ve yıldız işaretleri.

R150 VI.-VII. yüzyıl bir Harizm parasında güneş işareti biçimindeki taç süsü.

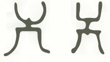
R151 Taşkent civarı ve Zerefşan Vadisi'ndekilere benzer bir Türk parası üzerinde yer alan Bey ve Hatun. Uzun saçlı olan beyin başında hilal gözüküyor.

R152 Pencikent'te VII.-VIII. yüzyıl harabelerinde bulunan Türk paralarından birinde, hükümdarın başının yanında duran *koş-kılıç* (Kâşgarî: çift kılıç) ve hilal işareti.

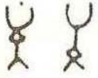
R153, R154, R155 Halaç soyundan Türk beylerinin hâkim olduğu VII.-VIII. yüzyıl Pencikent duvar resimlerinden astral haleler ve kün-ay şeklindeki taç süsleri.

R156, R157 Göbl'e göre hilal veya öküz boynuzu piktogramları. Kök Türk Ta A-şi-te tamgasıyla benzerlik göstermektedir.

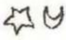
R158 Ta A-şi-te Türk boyunun at tamgası.

R159, R160 Sulık'taki IX. yüzyıl Kırgızlarına atfedilen bir petrogliftel at tamgaları.

R161

R162

R163

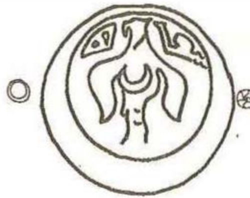
R164

R161, R162, R163, R64 Göbl tarafından, Yelme Kağan (Yel-Tigin veya Yeli-Tigin) olarak okunmuş sikkeler.

R165 Nümizmatların çoğu tarafından Türklere ait sayılan bu sikkedeki tacın üstündeki *senmurv* (bize göre "böri") başına dikkat ediniz.

R166 Geç Hakanlı devrine ait olduğu sanılan bir kase üzerinde, karnında küçük bir hilal bulunan ve daha büyük bir hilal içine oturtulmuş karakuş ile sağında ve solunda Uygur ve Çin üslubunda dolunay ve güneş işaretleri.

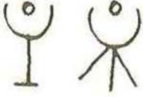

R167 Türk tamgası olması muhtemel bir işaret.

R168 Göbl, bu sikkenin ibaresini "Yabgu Baxlkan" (Belh Yabgusu) olarak okumuştur. Bu devirde Belh'te hâkim olanlar Kök Türk soyundan Toharistan yabgularıydı.

R169, R170 Genellikle Türklere ait sayılan Şahî Tigin ve Martan Şah paralarında bulunan işaretler.

R171 Şahi Tigin sikkesi.

R172 Şahi Tigin sikkesi. Smith, tacın başındaki hayvan başını kaplan sanmıştı. Göbl ise, buna benzer sikkelerdeki taçlarda *senmurv* başı tespit etmiştir, bizce göre bunlar *böri* başıdır. Smith, bu sikkenin arka yüzündeki kut tanrısını Multan güneş tanrısı olarak nitelendirmiştir.

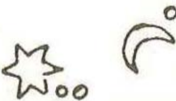
R173 Şahi Tigin'e atfedilen sikkelerde kün-ay işaretli ve Göbl'ün *senmurv* başlı bizim ise böri başlı dediğimiz baş ile süslü taçlar.

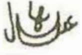
R174, 175 Selçuklu dönemine ait, Süleyman Şâh, Keykubâd ve Keyhusrev sikkelerinde beş ve altı uçlu yıldız motifi.

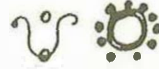
R176 Arapça Sâlih Atâ yazılı sikkeden bir işaret.

R177 Türk Memluku ve Gaznî hükümdarı Yulduz'un sikkesinde altı uçlu yıldız (güneş ?), hilal ve küçük dairelerden oluşan işaretler.

R178 Bahâü'd-Devle el-Kadir Arslan Han Biga Tigin adına basılmış, H. 414/M. 1023 tarihli Buhara sikkesi üzerindeki işaret.

R179, R180 605'ten beri Türk Tudunları merkezi olan ve Sâmânîlerin 819 civarında aldığı Taşkent'te (Şaş) basılmış sikkelerin üzerindeki işaretler.

R181 Kadir Ahmed Han sikkesi üzerindeki işarte.

R182 H. 418/M. 1022 tarihli Semerkand'da basılmış "... Alî Padişah" yazılı Hakanlı sikkesindeki hilal işareti.

R183, R184 H. 416/M. 1025 tarihli Hakanlı sikkesindeki hilal içinde "İlig" yazılı işaretler.

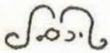
R185 H. 418/M. 1027 tarihli Arslan İlig Yûsuf sikkesinde çizgili hilal içinde "Lillâh" yazısı.

R186 Bahâü'd-Devle el-Kadir Arslan Han Biga Tigin adına basılmış H. 414/M. 1023 tarihli, Buhara sikkesi üzerindeki işaret.

R187 Aurel Stein tarafından Hotan'ın 5 mil batısındaki Yotkan'da bulunmuş, H. 445/M. 1052 tarihli tunç hilal (alem?). Hotan'ın Hakanlılar tarafından alındığı devre ait olabilir.

R188 Uygur harfli, Kâdir Billah Han Melik el-Maşrık adına basılmış sikkelerin işareti.

R189 Bir Şaş sikkesi üzerindeki işaret.

R190 H 409/M 1018 tarihli İlig ve Ebû Nasr Ahmed b. Alî yazılı Semerkand parasında Çin usulü noktalı daire güneş ve dolunay işareti.

R191 Kuzey Türkistan'da bulunmuş Hakanlı devrine ait aynada, kün-ay işareti

R193 Üzerinde Muhammed yazan H 317/M 929 tarihli bir sikke üzerindeki işaret

R194 Buğra Bey adına Buhara'da basılmış H 352/M 963 tarihli sikkenin üzerindeki işaret.

R195 Şahi Tigin parasının arka yüzündeki kut tanrısının alevli halesi.

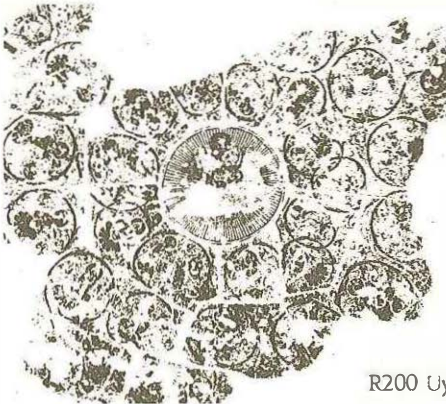
R192 Kazakistan'da bulunmuş Hakanlı devrine ait tunç aynada aslan ve *evren* arasında duran avcı hükümdar tasviri (*evren* atın başının üstüne tesadüf ediyor).

R196 Türk Şâhî devrinde (VII.-IX. yüzyıl) bir Fundukistan duvar resmi.

R197, R198, R199 Kuşanlara ait tamgalar (MÖ 165-136 civarı).

R200 Uygur Toyuk tapınağından resimli bir kubbe.

Inschrift zerstört
(Pugja ?)

Lieù-sieú
Aśleṣā

Sing-sieú
Maghā

Tschang-sieú
Pūrvaphâlgunî

Ì-sieú
Uttaraphâlgunî

Tschin-sieú
(Hasta

Kiŭ-sieu
Tschitrâ

K'ang-sieu
Svâti

Unlesbar
(Viśâkhâ?)

Fang-sieu
Anurâdhâ

Inschrift zerstört
(Dschjeṣṭhâ?)

Unlesbar
(Mûla?)

Ki - sieú
Pûrv(âṣâḍ)hâ)

Teú - sieú
Uttar(âṣâḍhâ)

Nieú - sieú
Śravaṇa

Unlesbar
(Dhaniṣṭhâ ?)

Wei - sieú
Çatabh(iṣâ)

Schi - sieú
Pûrvabhâd(rapadâ)

Pi - sieú
'Uttarabhadrapada

K'uei - sieú
Revatī

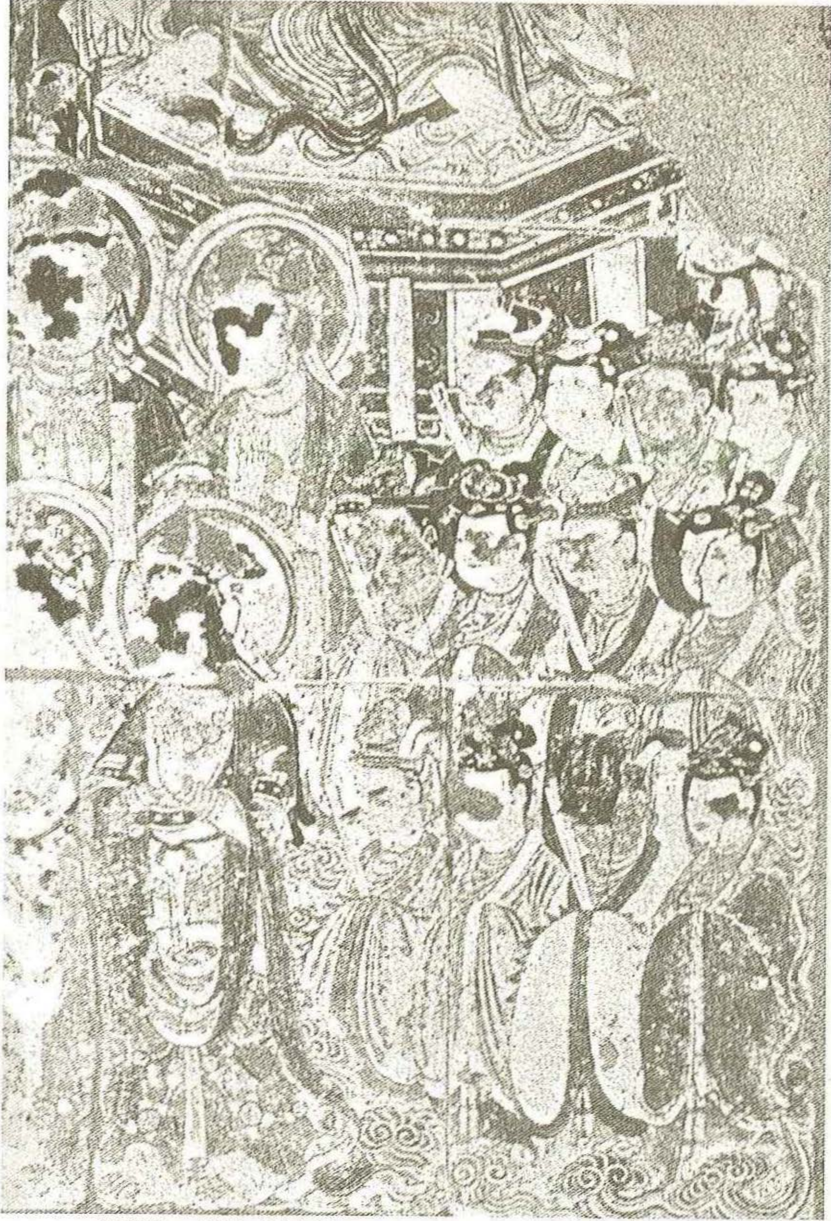
Leû - sieú
Aśvinī

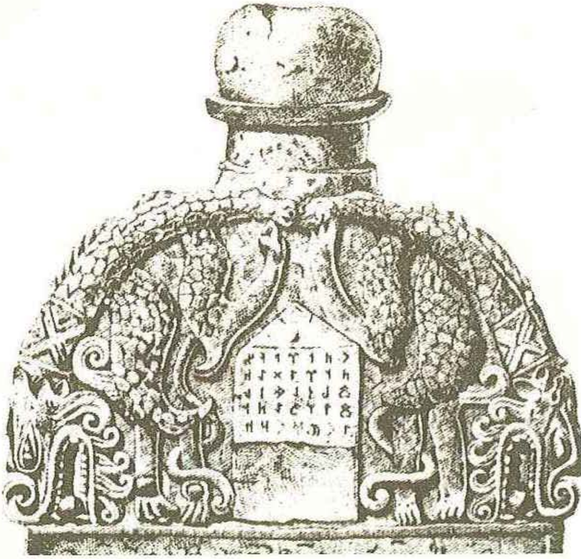
Wei - sieú
Bharaṇī [3])

R204

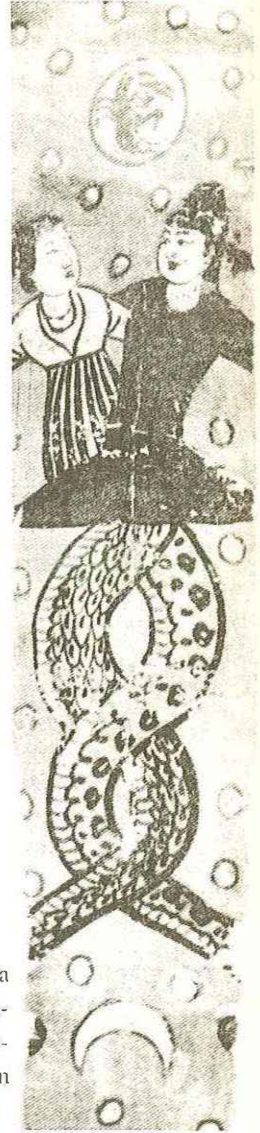
R201, R202, R203, R204 Sengimağız VI tapınağının kubbesinden Uygur resimleri.

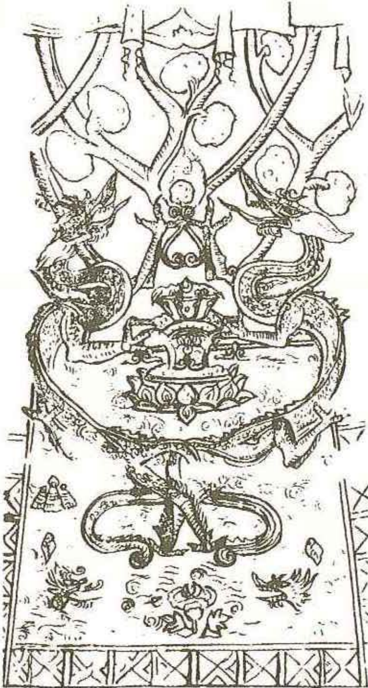
R205 Bezeklik'teki bir Uygur tapınağının kubbesinden bir resim.

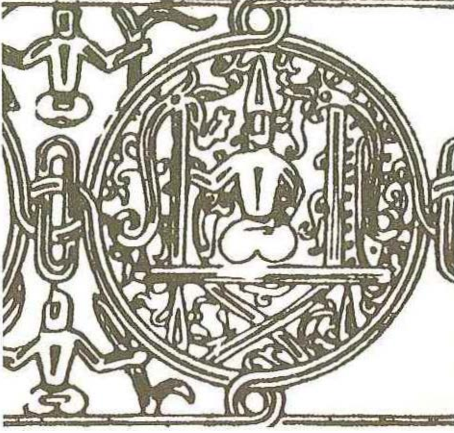
R206 Uygur başkenti Ordu Balık'ta bulunan ve bir Uygur kağanına ait taş anıttaki süs, IX. yüzyıl.

R207 Koço Astâna mezarlığında bulunan Kök Türk dönemi tabut örtüsünden bir resim.

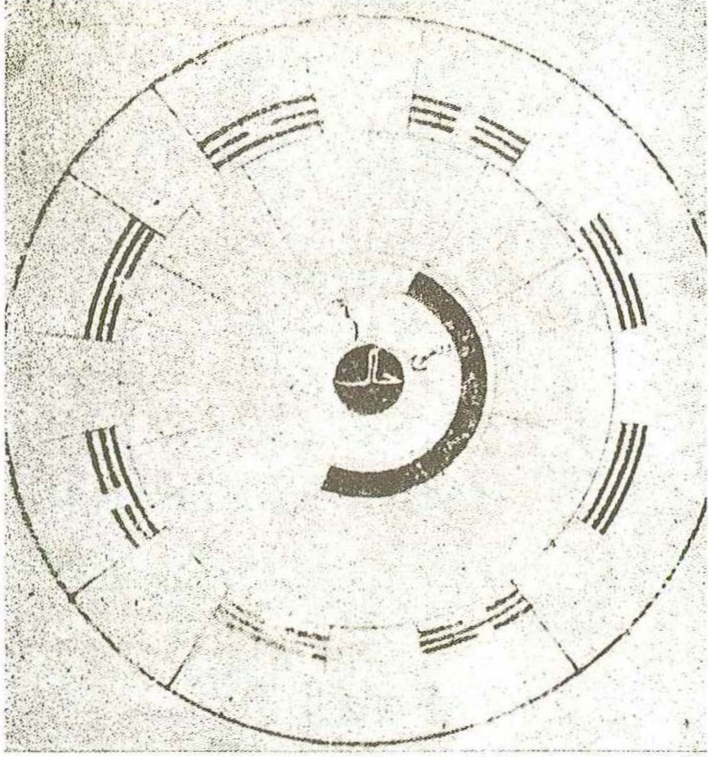

R208 MS IX.-XIV. yüzyıla ait Bezeklik Uygur duvar resimlerinden, tapınak 9'dan bir Padmapani kısmı. Çift kök *luu*'lar *körkle moncuk*'u (*cintāmani*) gün ortasına, gök kubbeye, yükseltmektedir. Kuzey tarafı sayılan ve su simgesi olan havuzda, bir diğer çift *luu* yüzmektedir.

R209 VII.-VIII. yüzyıldan beri Türk paraları çıkarılan Munçak Tepe'de bulunmuş, Hakanlı devrine ait bir tunç hokka üzerinde çift *evren* süslü tahtta oturan kişi.

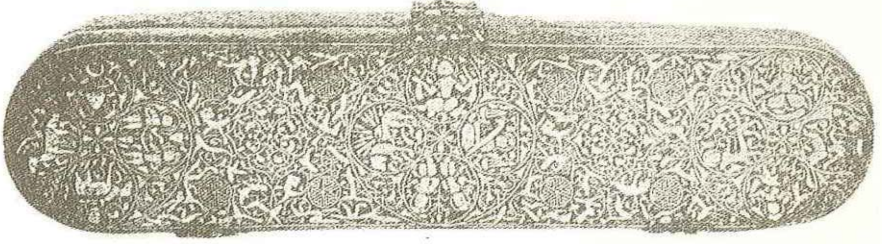
R210 Bakır bir Tibet takvimi.

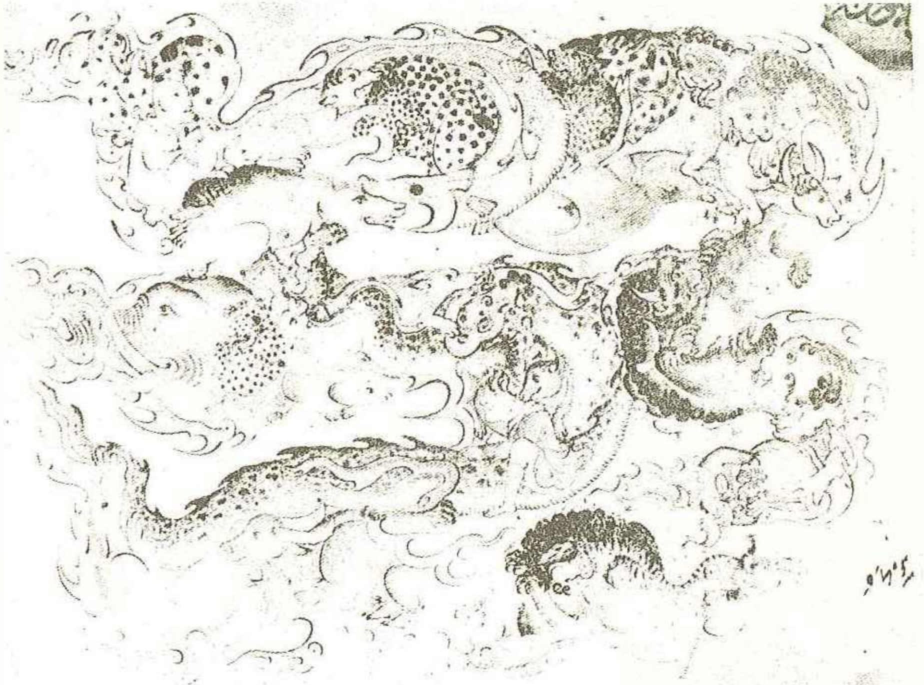
R211 H. 713/1313 tarihli *Tansuk-nâme* yazması varak 79; Çin-Türk kozmik ve astral kriptogramları (*ırk*) gösteriyor.

R212 Artuklu hükümdarı, Davudoğlu Fahreddin Karaarslan'ın (H. 539-62/1144-66) gök ejder amblemini gösteren, muhtemelen Türkiye'den getirilmiş ve şu anda Kahire İslam Müzesinde duran bir taş anıt.

R213 Mamüd b. Sungkur imzalı, H. 607/1210 tarihli bronz kalemdân.

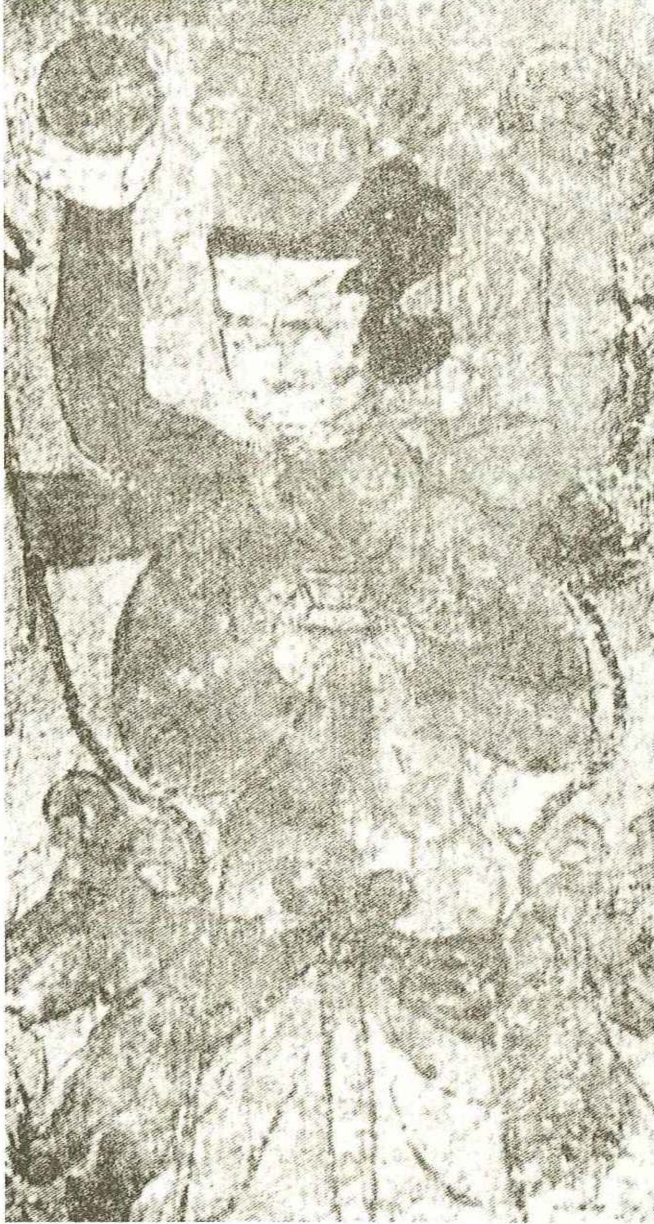
R214 Muhammed Siyah Kalem'e atfedilen bir resim, H. 2153, Topkapı Müzesi Kütüphanesi.

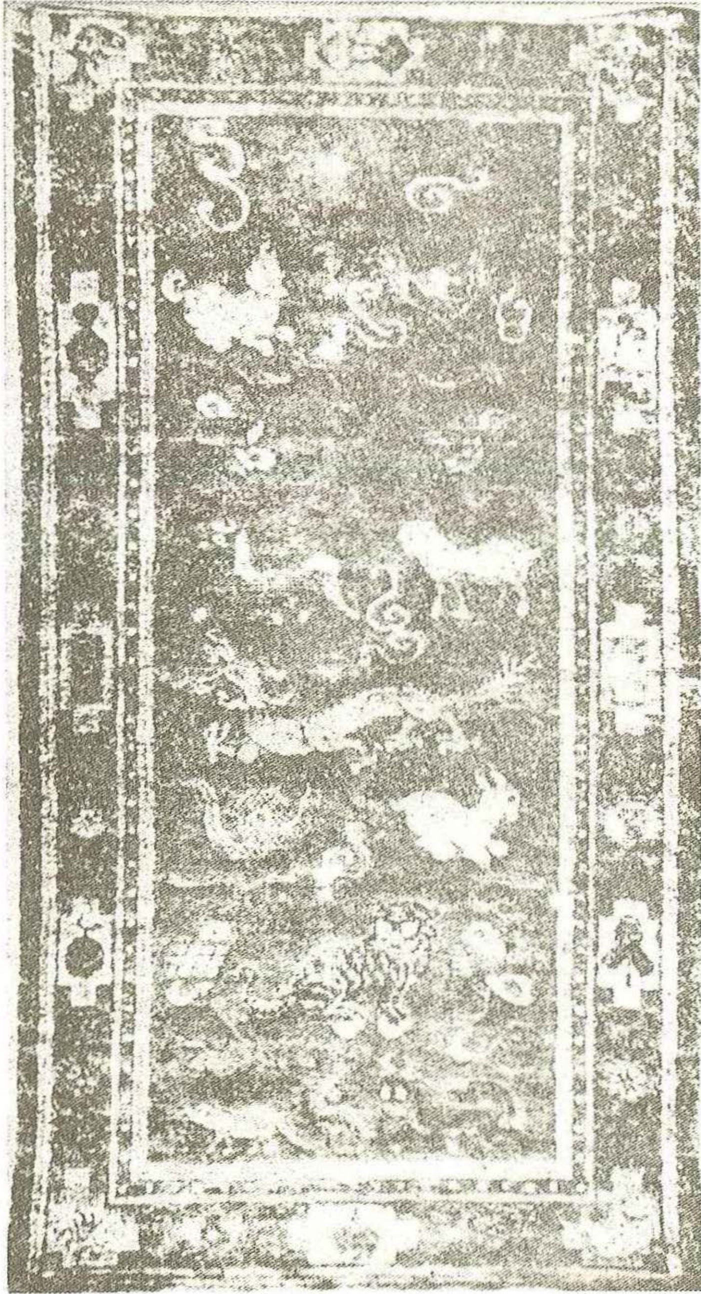
R215 Muhammed Siyah Kalem'e atfedilen bir resim, H. 2153 Topkapı Müzesi Kütüphanesi.

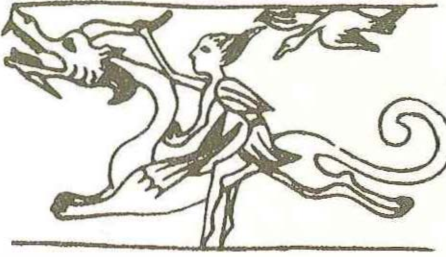
R216 Nâsıreddin Sivasî'den bir minyatür.

R217 Kiçik Hisar'da bulunan Uygur bayrağı parçası.

R218 Muhtemelen XVI. yüzyıla ait Doğu Türkistan'da dokunmuş bir halı.

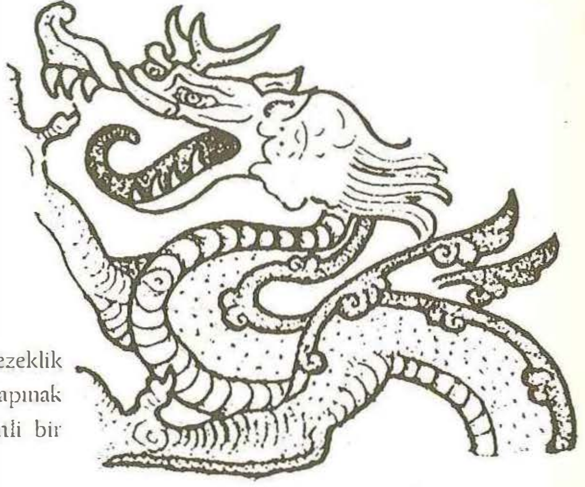
R219 Hun devrinden kalan Kargalık (Tien Şan Dağları) kurganlarından, bir kadın kam kurganında bulunan taç üstünde, *evren*'e binen insan tasviri.

R220 Nâsıreddin Sivasî'nin Aksaray ve Kayseri'de, 1270 civarında yaptığı resimlerden, Hint-Arap astrolojisindeki Zenb'in (dünya *evren*'inin kuyruğu) evçi olan Kavs burcunu, *evren* kuyruklu kentauros suretinde gösteren bir resim.

R221 Koçngar'da 707-709 tarihli paraların bulunduğu Batı Türk devrine ait hazineden çıkan yaldızlı tunç levhalardan biri. Dünya ağacının dalları, *evren* başı şeklinde bitmektedir.

R222 IX.-XIV. yüzyıllara ait Bezeklik Uygur duvar resimlerinden, tapınak 19'da, *makara* başlı, *bars* bedenli bir *evren* resmi.

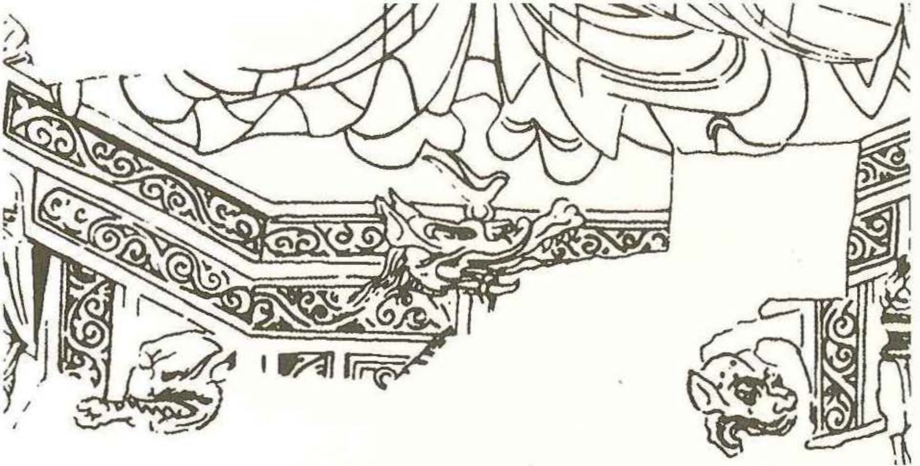
R223 Koço'da bulunmuş Uygur yer resminde, hortumlu su *luu*'su.

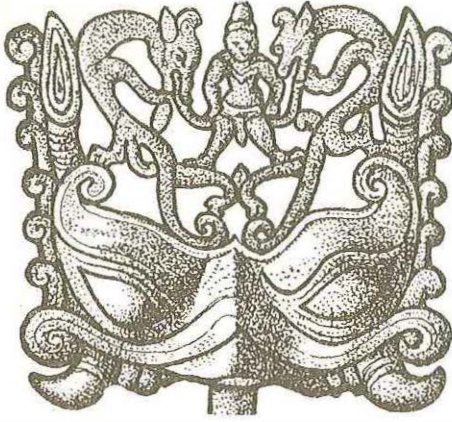
R224 Konya Selçuklu Sarayı'ndan bir çift *evren* tasvirini gösteren alçı kabartma.

R225 Şensi'de Tabgaç veya Tabgaçlardan sonraki Altaylı (belki Türk asıllı) sülaleler devrine ait Kelen (Chi-l'un'in Türkçesi) tipinde bir çift *evren* ile ay ve güneş motiflerini gösteren mezar taşı.

R226 Kofu'da, Uygur yazılı duvar resimleri olan alfa tapınağında bulunan ipek kumaş üzerine yapılmış resimde, Amoghapasa veya Ksitigarbha'nın tahtını ve çift *kök luu* motifinden kalan bir başı gösteren resim.

R227 Çin'in Han devrine ait tunç bir T'ao-tieh başı üstünde, bir çift *evren*'i tutan adam motifi.

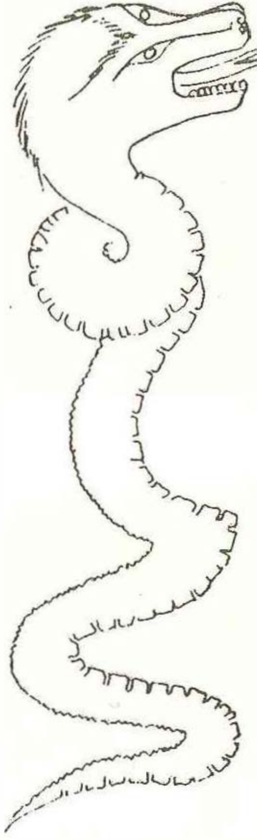
R228 1221 tarihinde Bağdat'ta yapılan Tılsım Kapısı üzerinde bir çift *evren*'i tutan hükümdar motifi.

R229 Çıkan Köl (göl), öy (mağara) 5'te, Türkistan'da ilk Uygur devrine ait (VIII. yüzyıl) bir duvar resminde, chiao-lung tipinde, kaplan veya aslan başlı, balık bedenli *evren* tasviri.

R230 Nagyszentmiklos'ta bulunan ve Peçeneklere atfedilen, IX. yüzyıla ait olduğu sanılan, Türkçe yazılı altın kaplardan birinde aslan-*evren* tasviri.

R231 Mardin Artukoğulları devrinde (1108-1408), 1134'te Mardin Kalesi'nde yapılan Şüca burcunun tasviri.

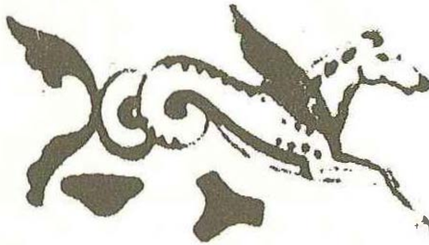
R232 1221'de yapılan Konya Kalesi'nde taş oyma aslan-*evren* tasviri.

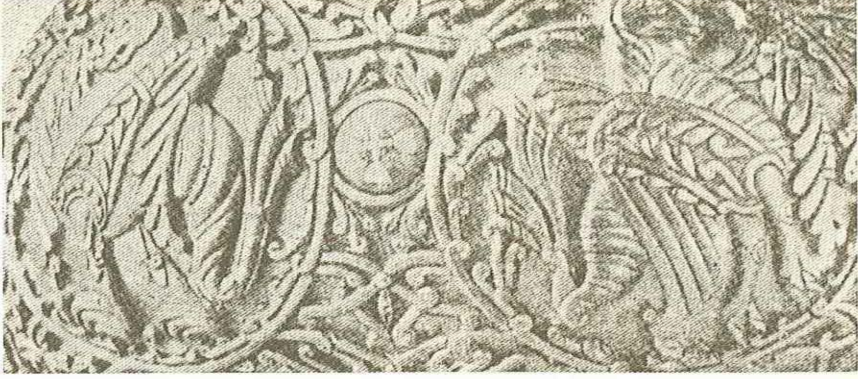
R233 VII.-VIII. yüzyılda Halaç Türklerinden bir sülalenin hâkim olduğu Pencikent duvar resimlerinden biri.

R234 VII. yüzyıla ait olduğu sanılan Toyok Uygur harabelerinde büyük tapınaktaki (Klementz 36) bir duvar resminde, bir çift at-*evren*'e binmiş Budhist rahip tasviri.

R235 Doğu Türkistan'da, Kızıl harabelerinde, Kök Türk devrine ait bir duvar resminde, üç başlı yılanı kement gibi kullanarak, kaçan bir at-*evren*'i tutmaya çalışan *luu*-hanı (*nâga-râjah*).

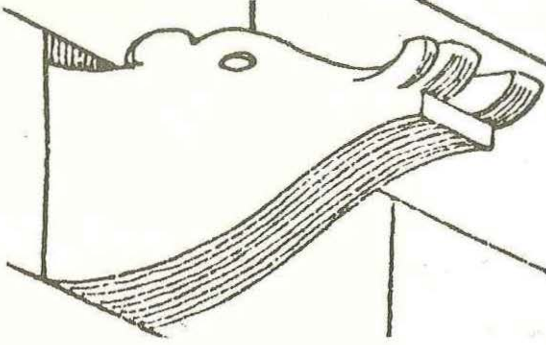
R236 Nagyszentmiklos'ta bulunan ve Peçeneklere atfedilerek IX. yüzyıla ait olduğu sanılan Türkçe yazılı altın kapların birinde at-*evren* tasviri.

R237 1221'de yapılan Konya Kalesi'nde bir *evren*'i tasvir eden taş oyma.

R238 Nasîreddin Sivasî'nin 1270 civarında Aksaray ve Kayseri'de yaptığı büyü "heykellerinden", su unsuruna hükmeden "Melik Ebû Ahnaf"ın resmi.

R239 Selçuklu mimarisinde, İbn Bîbî'nin *pîl-i nilgûn-i sipihr* diye nitelendirdiği şekilde, fil başlı *evren* tasviri.

R240 1270 tarihli Sivas Gök Medresesi'nden fil başlı *evren* tasviri.

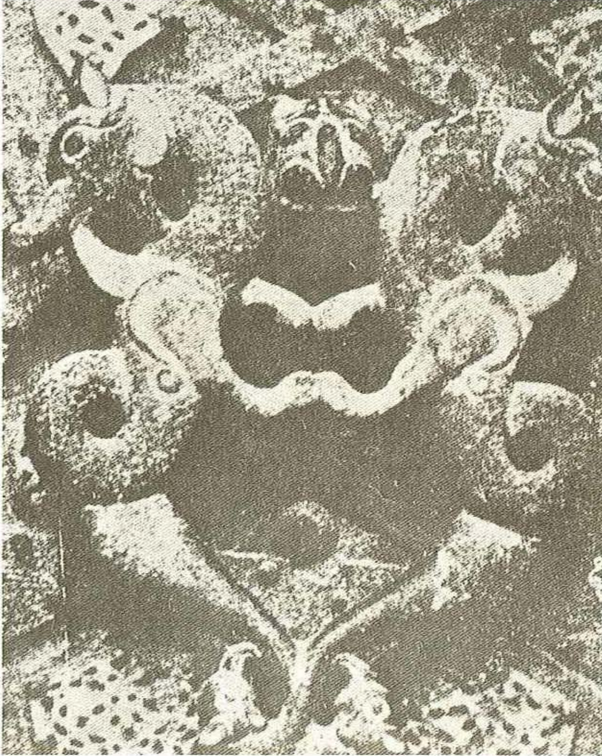
R241 Hindistan'da *jalebha* (fil başlı *evren*) maskeli su oluğu.

R242 Harput Artukoğullarından İmâdeddin Ebû Bakr b. Kara Arslan'ın (1185-1203) bakır parası.

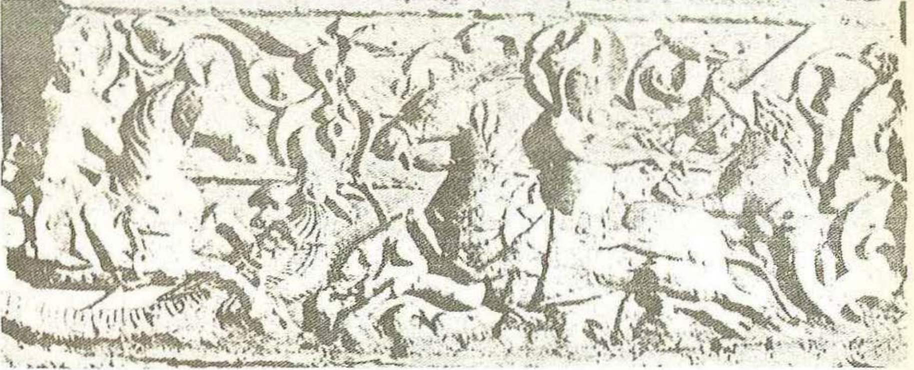
R243 Mahmud b. Sunkur'un eseri olan, 1211 tarihli kalem kutusundan *kelen* veya at başlı çift *evren* motifleri.

R244 1176-1186'da yapılan (Artukoğlu devri) Cizre Camii kapısında, bir çift *evren* gösteren yaldızlı tunçtan kapı tokmağı.

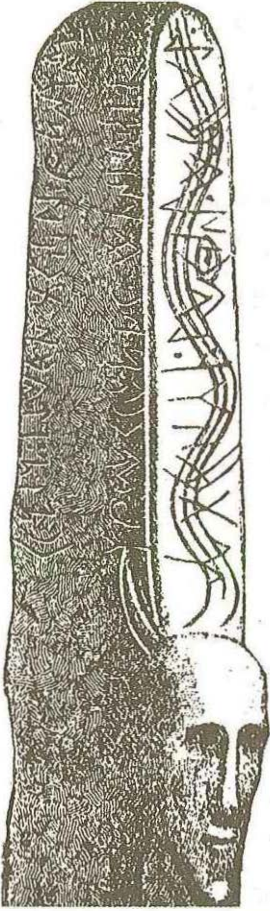
R245 Nâsıreddin Sivasî'nin Aksaray ve Kayseri'de, 1270 civarında yaptığı resimlerden, Hint-Arap astrolojisinde Zenb'in evçi olan Kavs burcunu, evren kuyruklu kentauros suretinde gösteren bir resim.

R246 Konya Selçuklu Sarayı'ndan alçı kabartma.

R247 Kurutka (Turfan) Tapınak IX'da bulunan Uygur harfleriyle Türkçe metinli minyatürden parça. Çift başlı ejder alameti taşıyan bayrak direğini tutan bir adamı gösteriyor (motifin yarısı yırtılmış gibi). Yeraltı bölgelerinin tanrısı Erklig Han alametinden dolayı muhtemelen bir yer ejderi.

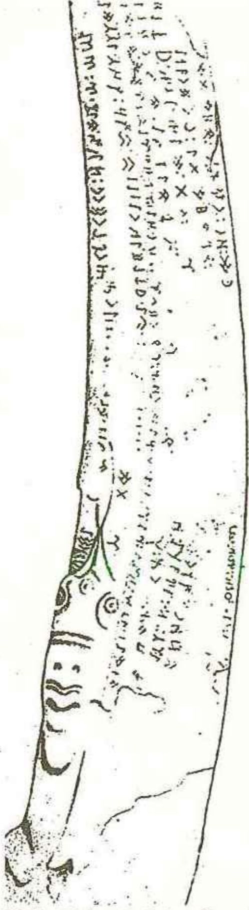
R248 Kök Türk harfleriyle yazılı Türkçe mezar kitabesi VIII.-IX. yüzyıllara ait oymalı taş anıt.

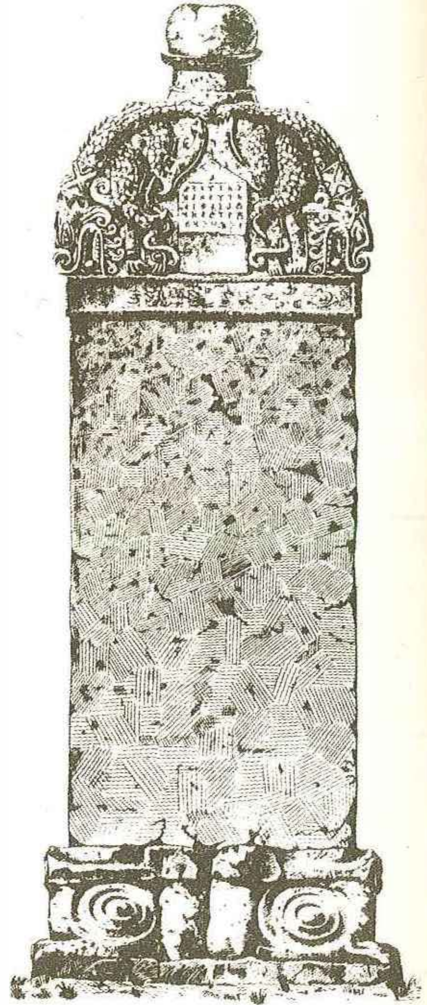
R249 Han devri tarzı kapıların üzerinde bronz maske şeklindeki dört kapı tokmağından biri, Abakan'daki (Sibirya) MÖ I. yüzyıl Oğuz Türklerine atfediliyor.

R250 Kök Türk veziri Tonyukuk'un (650-716) tapınak mezarı duvarlarındaki tuğla maskeler.

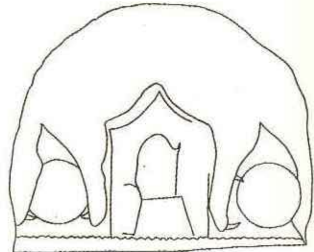

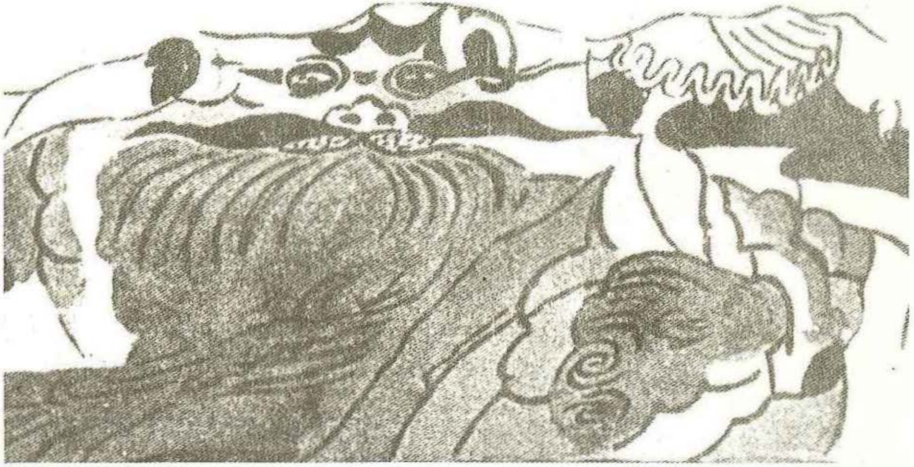
R251 Kök Türk harfleriyle yazılı Türkçe mezar kitabesi VI.-VIII. yüzyıllara ait oymalı taş anıt.

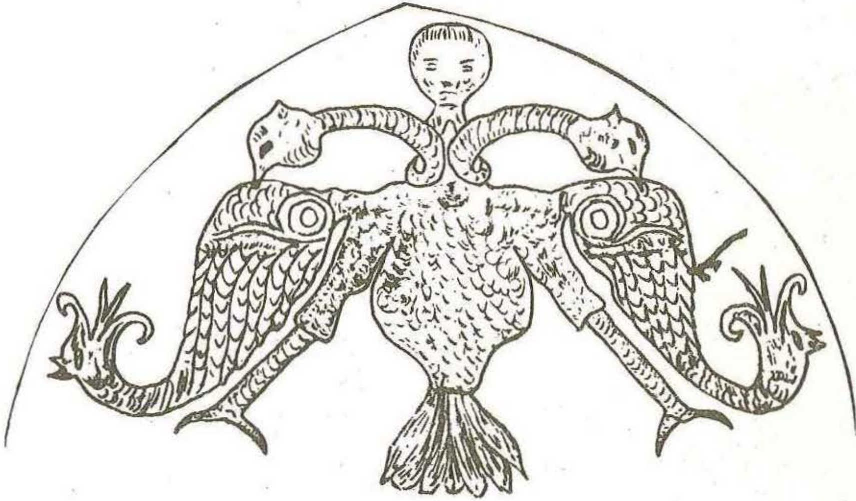
R252 Alp İnancı Baga Tarkan tarafından "göksel Uygur kağanı" için dikilen IX. yüzyıl başlarına ait taş anıt.

R253 731'te ölen Kül Tigin'in anıtının Doğu yüzüne bir kitabeyle birlikte Yolluğ Tigin tarafından çizilen Kök Türk hanedan *tamga*'sıyla, (bir keçiyi yandan gösteren) çizgisel çift başlı ejder taslağı.

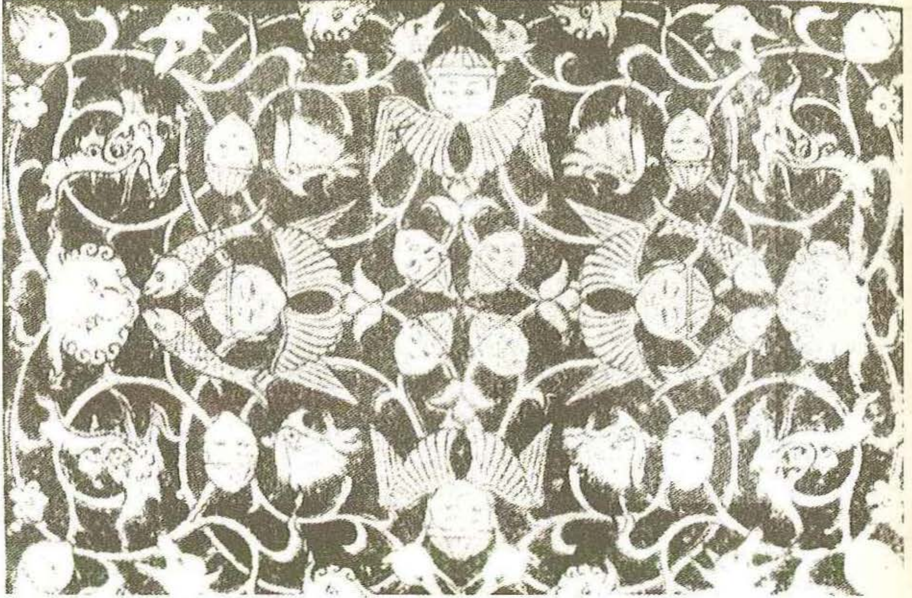

R254 Bezeklikten, Kök Türk hanedan *tamga*'sıyla birlikte Budist Türk (Uygur) resmi parçası; bir duvar resminin alt kısmını oluşturuyor ve Sumeru Dağı'nın altında ezilen canavarı gösteriyor (VIII.-IX. yüzyıllar).

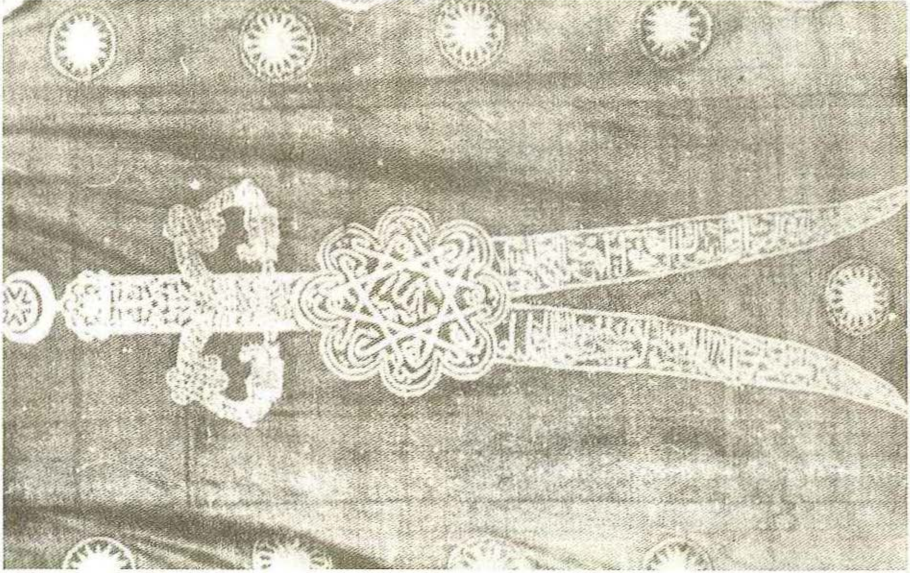
R255 1312'de Niğde'de Hüdavend Hatun için yaptırılan türbedeki oyma.

R256 1431'de Yezd'de Timurlu Emir Çakmak için Mansur Balışı tarafından Uygur karakterleriyle hazırlanan Türkçe antolojideki munis insan ve kozmik hayvan maskelerini gösteren bir resim.

R257 1702'de Uzun Firdevsî'nin 1487'de yazdığı Türkçe yazma *Davet-nâme*'nin 1702 nüshasındaki nazarlığı gösteren çizim.

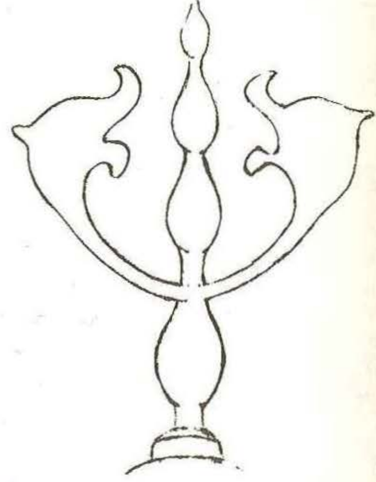
R258 Sultan I. Selim'in (1512-1520) bayrağının orta bölümü, bir çift başlı ejder muhafızla (Osmanlı kayıtlarında ejder ağuzlu denilen) çatallı kılıç (XVI. yüzyıl Osmanlı kayıtlarında çatal olarak geçen) Zülfikâr'ı gösteriyor. Kılıç üzerindeki yazı Kuran ayetidir (Topkapı Sarayı Müzesi H 824).

R259 Kök Türk kağanı Kül Tigin'in (685-731) tapınak mezarı duvarları üzerindeki dört tuğla maskeden biri.

R260 Kökeni bilinmeyen bir minyatürün çizgisel kopyası. (Topkapı Sarayı Müzesi H 2152). Uygur *kök luu* başlı çift ejder motifi olan bir tahtta oturan, sakalsız, bıyıksız, uzun saçlı ve XIII. yüzyıl Uygur soylu başlığı giymiş Budist Türk görünümünde bir hükümdarı gösteriyor.

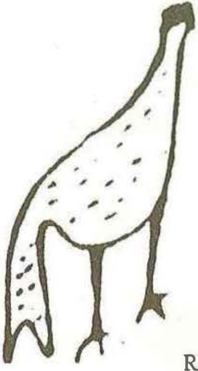
R261 Kökeni bilinmeyen bir minyatürdeki Timurlu bayrak direği üzerine tasvir edilmiş çift başlı ejderin çizgisel kopyası (Topkapı Sarayı Müzesi H 2152).

R262 Doğu Türkistan'da bir avcı karakuş.

R263 Doğu Türkistan'da bir karçıgay (tuğrul cinsinden gök renginde bir avcı kuş).

R264 Bir sungur çizimi.

R265 Sungur cinsinden Kuzey Avrupa'dan bir kuş.

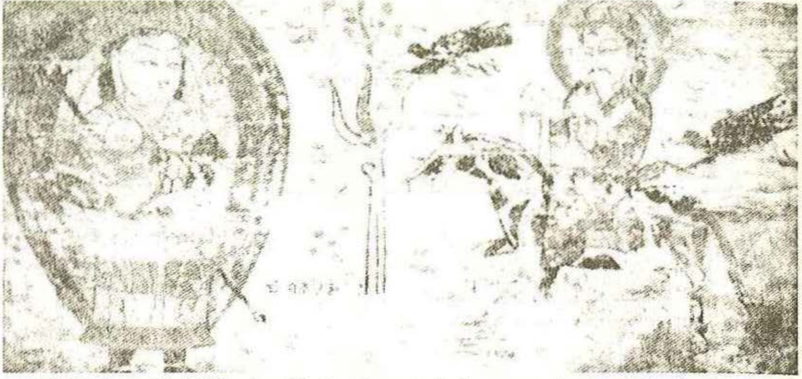
R266 Yakın Doğudan bir çakır.

R267 Yakındoğu-dan bir laçın.

R268 Doğu Türkistan'-dan bir çakır.

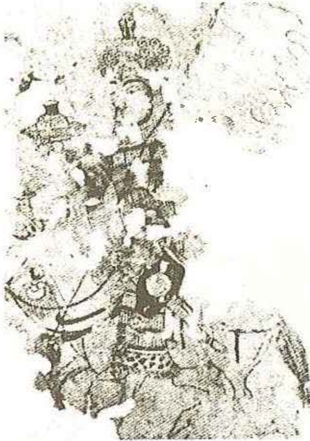
R269 Hotan'da VIII. yüzyıl kalıntılarında bulunmuş tahta levhalardan birisi.

R270 Hotan'daki VIII. yüzyıla ait buluntulardan birisi.

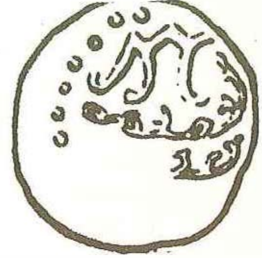

R271 Hotan'daki VIII. yüzyıla ait buluntulardan birisi.

R272 Yar şehri (Doğu Türkistan) IX.-X. yüzyıllara ait buluntulardan bir Uygur resmi. Kağıt üzerine mürekkep.

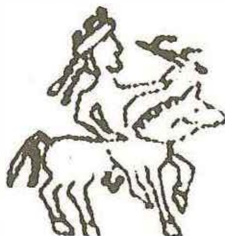
R273 Pencikent harabelerinde bulunmuş, VII.-VIII. yüzyıla ait, Halaç-Türk damgalı sikke.

R274 Hakanlı devrinden tunç ayna; Maveraünnehir, 992-1220.

R275 Atın Efendisi. Dihli Türk sultanlarından İltutmuş'ın sikkelerinden biri, 1210-1235.

R276 Eski Oğuz ili güney sınırındaki Bara-tigin bölgesinde bulunmuş Kengeres damgalı "Husrev" yazılı sikkeler; VIII.

R277 Ural bölgesinde bulunmuş, IX.-X. yüzıllara ait bir gümüş tastaki atlı doğancı tasviri.

R278 Selçulu dönemine ait çelik ayna.

R279 XIII. yüzyıla ait bir çini kase.

R280 Konya Selçuklu Köşkü'nden, bir çini üzerindeki atlı doğancı tasviri.

R281 Topkapı Müzesi minyatürlerinden bir atlı doğancı tasviri.

R282 Muhammed Siyah Kalem'e atfedilen bir kitap resmi.

R283 Kanuni Süleyman'ın doğancılığını gösteren minyatür.

R284 Huai devri (MÖ VI.-IV. yüzyıllar) Bir insanı yakalamış avcı baykuşu gösteren Çin heykeli.

R285 Altay Berel mezarından kulaklı, ibikli yırtıcı kuş (MÖ III.-I. yüzyıllar).

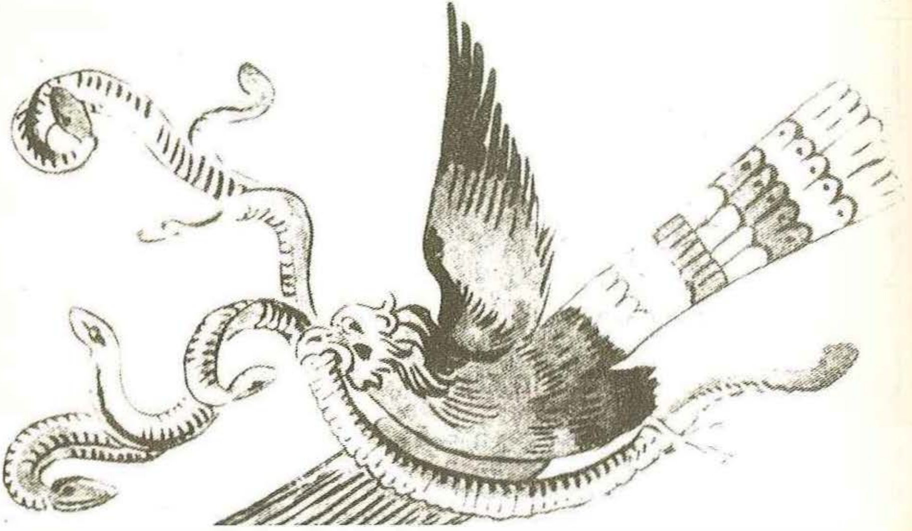
R286 MÖ VII.-II. yüzyıllarda Aral Denizi bölgesindeki Koy-kırılgan Kal'a ait seramik su şişesi paçası üzerinde kartal başı.

R287 Moğolistan'daki Noin-ula mezar VI'dan çıkarılan keçe üzerine uygulama. II. yüzyıl Hiung-nularına atfediliyor .

R288 Bir yılan ve bir dişi cin yakalamış Garuda. MS I. yüzyıl civarı, Kuşan devri.

R289 Budist tapınağının kubbesine resmedilmiş yılan kapan Garuda. Kök Türk yazısıyla üç Budist yazıtının bulunduğu Kum-tura'da Kök Türk ve Batı Türk devrine (550-740) ait bir külliyeden.

R290 Yılanlarla birlikte çift başlı bir Garuda. Kök Türk ve Batı Türk devri (550-740) Budist resmi.

R291 Garuda'yı yılanlarla birlikte gösteren Budist resmi, Kök ve Batı Türk devri (550-740).

R292 Bir çocuğu çalmaya çalışan Garuda'nın yakalanmasını gösteren Uygur Koço Kağanlığı devrinden (840-1220) bir duvar resmi parçası.

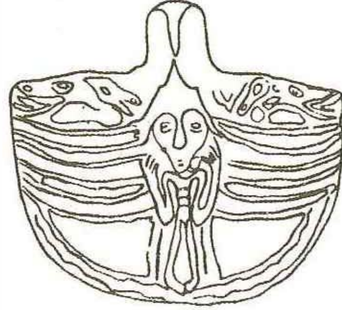
R293 Yabani tavşan yakalamış bir yırtıcı kuş. Tirmiz Sarayı'nda bulunmuş cam madalyon, XII. yüzyıl.

R294 Bir keçi piktogramı şeklindeki Kök Türk hanedan tamgası ve yırtıcı kuş, Kök Türk Bilge Kağan'ın (ölm. 734) taş lahdi üzerinde.

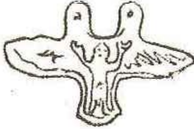

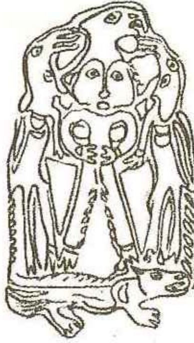
R295 Sibirya, Tomsk'ta bulunan bronz rölyef, IV. yüzyıla ait eski bir Türk eseri olduğu düşünülüyor.

R296 VII.-VIII. yüzyıllara ait Kazgan bölgesinde bulunan bronz.

R297 IV.-VII. yüzyıllara ait Perm bölgesinde bulunan bronz.

R298 Gümüş tabak. Perm bölgesi, V.-VII. yuzyıllar.

R299 Nagyszentmiklós hazinesi 7 numaralı altın kap, Türkçe yazılı.

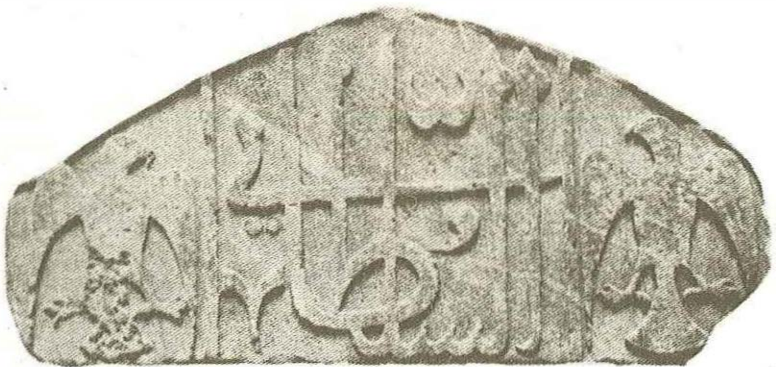
R300 Türkçe yazıtlı Nagyszentmiklós hazinesinden iki numaralı parça.

R301 Mavrodinov' göre, Nagyszentmiklós hazinesinin 2 no'lu yüzüğü üzerindeki tamga.

R302 Kaşgari'ye göre Oğuzların Kayı boyunun tamgası.

R303 VII.-VIII. yüzyıl Kubâ kalıntılarından bina tepe süsü olarak kullanılan bakır yırtıcı kuş.

R304 Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat tarafından H.618/1221'de yaptırılmış Konya Kalesi duvarlarından "es-Sultânî" yazıtı ve iki yanında birer yırtıcı kuş.

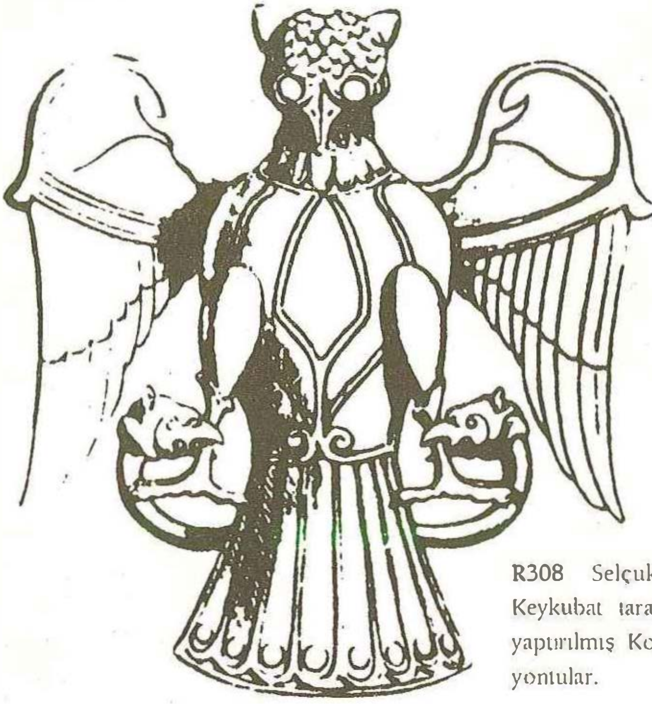
R305 Bakır ya da kurşundan gagası kayıp, bina tepe süsü olarak kullanılan alacalı (mavi baş, beyaz gövde, alev kırmızısı kuyruk) ibikli yırtıcı kuş, Selçuklu devri.

R306 Kanatlarında iki insan profili olan çift başlı kartal. Sultan Mahmud b. Muhammed Artuk Bronz sikkesi.

R307 Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat tarafından H. 618/ 1221'de yaptırılmış Konya kale duvarlarından yontu.

R308 Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat tarafından H. 618/1221'de yaptırılmış Konya kale duvarlarından yontular.

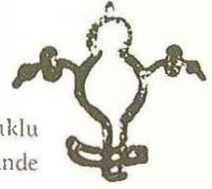
R309 Semerkand'ı Samanilerden 99'da alan Hakani İlig Buğra Han'ın bayrağı. Muhtemelen Timurlu devri.

R310 IX.-XII. yüzyıl portesi; Uygur harfleriyle Türkçe isim kabartmalı.

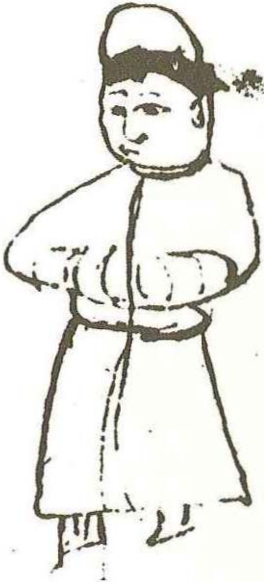
R311 IX.-XII. yüzyıla ait, Uygur alfabesiyle yazılmış yazıları olan kabartmalı portre.

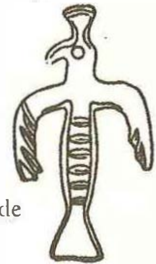
R312 Orta Asya Selçuklu hanedanı sikkeleri üzerinde tuğrıl cinsi kuş.

R313 Bir bebeği kapıp götürmeye çalışan ve peşindeki adam tarafından kementle yakalanan feng-huang.

R314 Runik harflerle Türkçe yazılmış bir Maniheist yazmada Sungur Tigin portresi.

R315 Kama ve Volga bölgesinde bulunan bronz yırtıcı kuşlar.

R316 Kama ve Volga bölgesinde bulunan bronz yırtıcı kuşlar

R317 Kerç'ten altın yırtıcı kuş (IV. yüzyıl).

R318 Moldau, Conşesti'den lal taşı kakmalı yırtıcı kuş motifi.

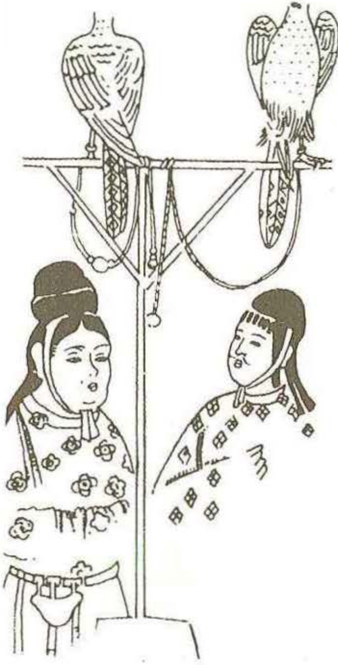
R319 Saltovo-Mayak kültür sahasından bronz kemer süsleri.

R320 Saltovo-Mayak kültür sahasından bronz kemer süsleri.

R321 Muhtemelen bir *tuğrıl*'ı gösteren X. yüzyıl tarihli altın ya da yaldızlı Macar rölyef.

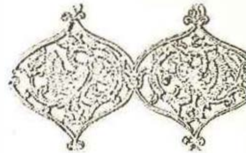
R322 Uygur duvar resminden bir parçanın kopyası (Koço, y. IX. yüzyıl).

R323 IX.-XII. yüzyıl uygur duvar resminde bağışta bulunan bir kişinin giysisi üzerindeki madalyonda bir çift yırtıcı kuş.

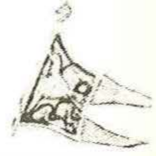

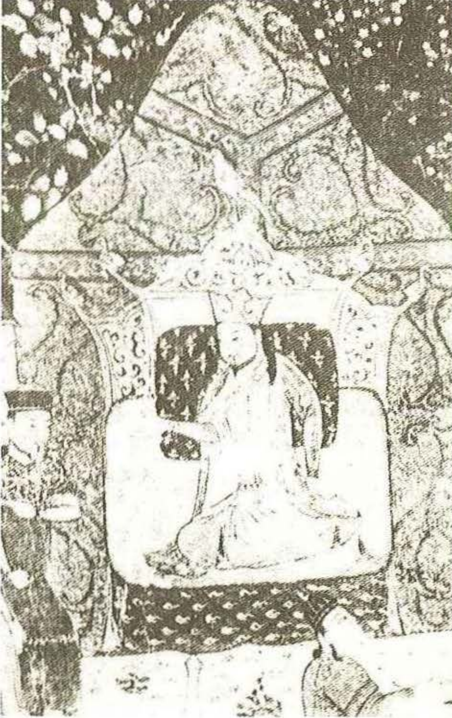
R324 Pencikent'ten resim parçası.

R325 Gagasında yılan-balık olan ibikli yırtıcı kuş, VIII.-IX. yüzyıl Sibirya mezarındaki altın kadeh üzerinde, runik Türkçe yazı.

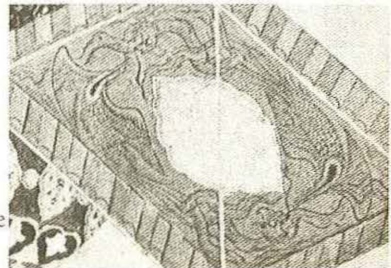

R326 Taht-ı Süleyman'daki İlhanlı köşkünde bulunan rölyef-çini üzerine efsanevi yırtıcı kuş tasviri.

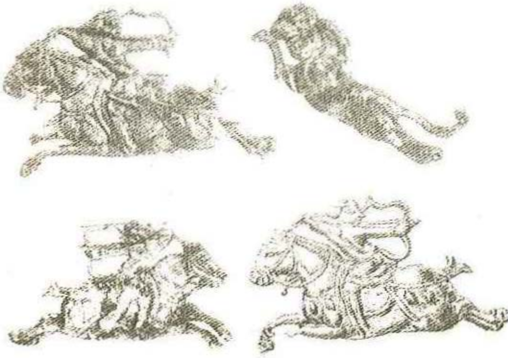

R327 Topkapı Sarayı Müzesi, 1331 tarihli İlhanlı Şehnâme'sindaki bir resimde görülen bayrak.

R328 Üzerine yırtıcı bir kuşun tünediği tahtta oturan Cingiz Han'ı gösteren bir Timurlu devri resmi.

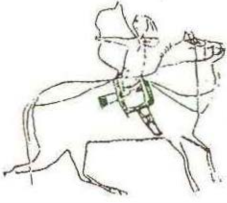

R329 Bir Tahı-ı Süleyman çinisi

R330 Altın kaplama üzerine efsanevi yırtıcı kuş motifi (I. Süleyman için yapılmış kılıç üzerinde Ahmed Tekelü imzasını taşıyor).

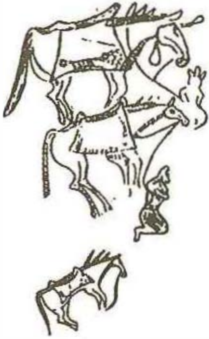

R331 Topkapı H. 1339 tarihli yazmadaki resimde II. Selim gölgeliği.

R332 Büyük başlı bir midilli cinsi at üzerinde, yırtıcı hayvan avlayan bir biniciyi tasvir eden, Uybat'ta bulunmuş, Türklere ait yaldızlı bronz kabartma.

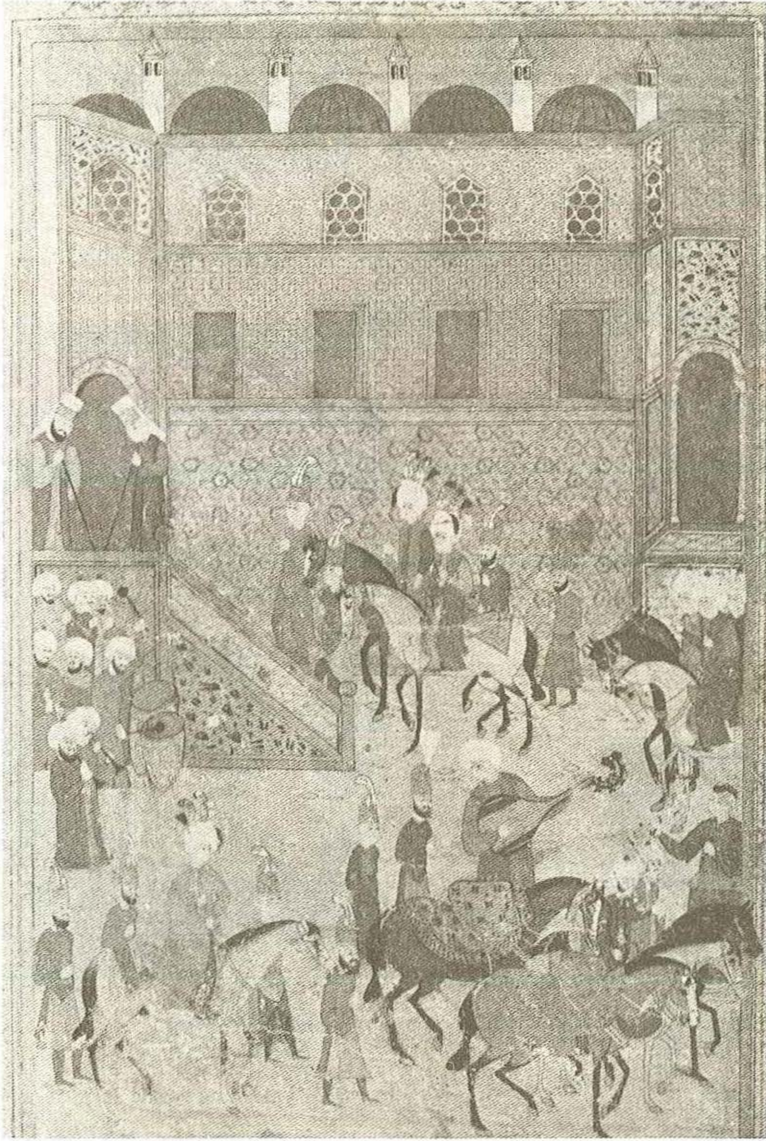
R333 Okçunun bindiği büyük bir atı tasvir eden, Sülek'de bulunmuş Türklere ait bir petroglif levha.

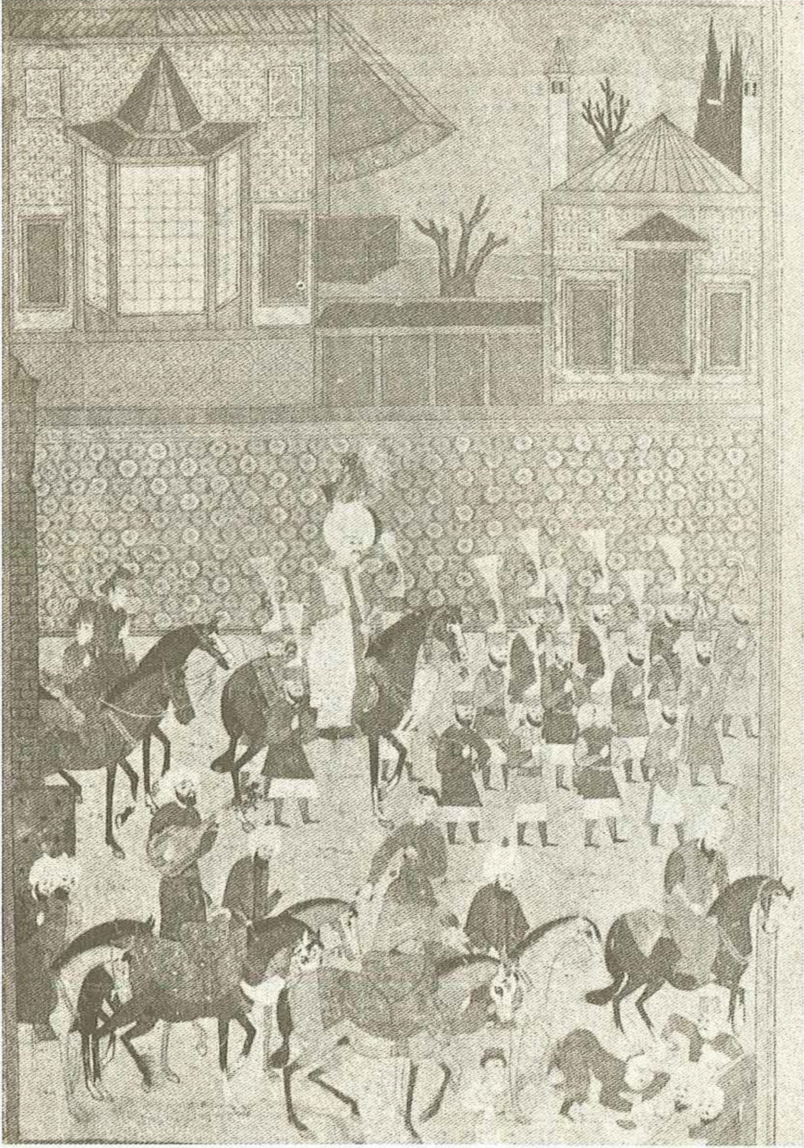
R335 Doğu Altaylarda Kudırga'daki bir Kök Türk petroglifinden beçkenli büyük bir süvari atı; muhtemelen maskeli küçük başlı bir safkan ve bir midilli olmak üzere üç cins at görülmektedir.

R334 At cini. Bezeklik'te, üzerinde Türkçe yazılar bulunan Uygur duvar resmindeki at cinini temsil eden figürün baş çizimi.

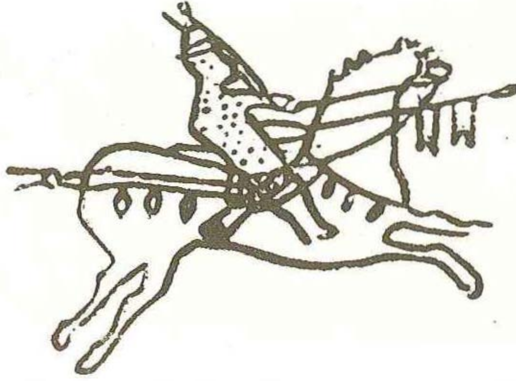
R336 Şehzadelerin sünneti dolayısıyla, Sultan Süleyman ile üç oğlu Mustafa. Mehmed ve Selim'i ata binme töreninde gösteren Osmanlı minyatürü. Bu sahne *Hüner-nâme*'nin II. cildinde varak 104'te karşılıklı iki sayfa üzerinde tasvir edilmiştir. Soldaki sayfanın orta kısmında boyunluk ve beçkemle süslenmiş ablak bir ata binen Sultan görülmektedir. Solaklar ve yeniçeriler, at üzerindeki Sultana eşlik etmekte, silah ve giysilerini taşıyan iç oğlanları at üstünde arkadan gelmektedir. Sağ taraftaki sayfanın orta kısmında asaletlerine işaret eden

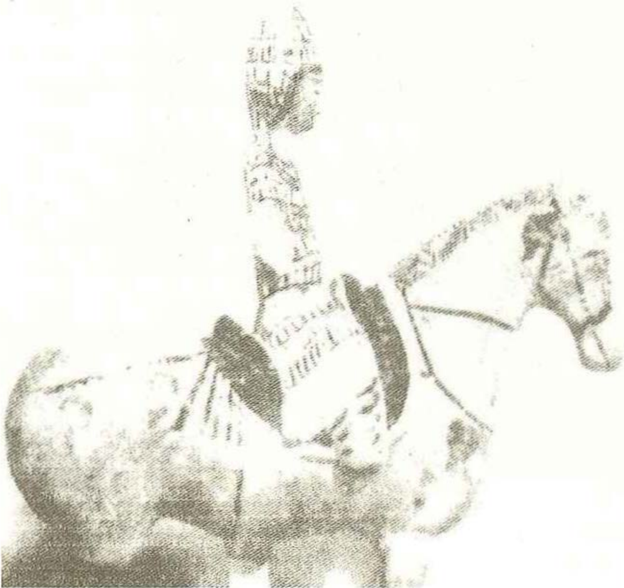
tuğlarıyla ayırdedilen şehzadeler bir merdivene doğru yaklaşmaktadır. Her iki sayfanın ön kısmında yer alan alayda üçüncü şehzade (sağdaki sayfanın sol alt köşesi) ileri gelenler ve "üsküf" giymiş yürüyen solak muhafızlar ile telli sazlarla türkü söyleyen ozanlar, takla atan canbazlar (*tulumvu*) ve bayramlık eyer takımlarıyla binicisiz yedek atlar görülmektedir. Arka plandaki mimari muhtemelen II. Mehmed tarafından yaptırılmış olan Bayezid'deki saraydır.

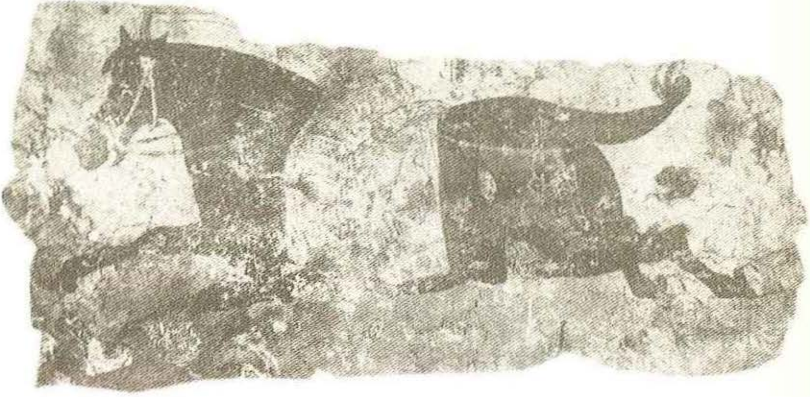
R337 Yaklaşık olarak 1566'ya tarihlendirilen ve Kanuni Sultan Süleyman'ı at üstünde tasvir eden bir Osmanlı minyatürü. Boynuna kutas bağlanmış olan bu at ablak denilen türdendir.

R338 Elinde bir batrak tutan bir binici, Sulek'de bulunmuş bir petroglif.

R339 Tun-Huang'da bulunmuş bir Türk savaşçıyı gösteren boyalı toprak heykelcik.

R340 Turfan'da bulunmuş, dörtnala koşan yağız bir süvarî atını gösteren Uygur resmi.

R341 Konya'da Sultan Alâeddin'in Sarayı'ndan aslan ve ejder avlayanları gösteren Anadolu Selçuklularına ait alçı kabartma.

EMEL ESİN KAYNAKÇASI

Prof. Dr. Aykut KAZANCIGIL

Dr. Emel Esin'in (1911-1987) sayısı birkaç yüze varan eserlerinin bibliyografyası önemli bir başvuru kaynağı oluşturmaktadır. Dr. Emel Esin'in yayınları, asil üyesi olduğu Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü tarafından onun adına yayımlanan Armağan'da ilk defa derlenmiştir.[1] Bu bibliyografyada 287 künye mevcuttur. Vefatından sonra Tek-Esin Vakfı tarafından hazırlanan *Dr. Emel Esin Kütüphanesi Kataloğu'nun* birinci cildinde Dr. Emel Esin'in yayınları kütüphane fişlerine göre bir defa daha derlenmiş fakat bunlarda da bazı tekrarlar ve eksikler görülmüştür. Nihayet Toplu Eserleri'nin yayına hazırlanması vesilesi ile bütün ayrı baskılar ve eldeki veriler tekrar gözden geçirilerek bu yeni kaynakçayı hazırladık.

Dr. Emel Esin'in vefatından sonra onunla ilgili yayınlarda ailesi, hayatı ve çalışmaları hakkında bilgi olduğundan bunları tekrarlamıyoruz.[2]

Kaynakçayı önce yıllara göre numaralandırarak sıraladık sonrada alfabetik olarak hazırladığımız konular dizinini ekledik. Böylece yazarın yayın akışı yıllara göre takip edilebilecektir.

---

1 Dr. Emel Esin'e Armağan: *Türk Kültürü Araştırmaları*, yıl XXIV/1, Anakara 1986. Armağan sayısında 16 yazı mevcuttur. Bunlar 8 Türk yazar (T. Baykara, O. Sertkaya, A. Altun, H. Z. Koşay, M. Saray, S. T. Tural, M. Üçer, C. Kurmaz) ve 8 yabancı yazardır (C. Balint, B. Brenyes, K. Fischer, A. von Gabain, M. Hamidullah, G. Jarring, E. Trıyjarski, P. Zieme).

2 O. F. Köprülü: "Emel Esin'in Arkasından," *Türk Kültürü*, sayı 290, Haziran 1987, s.16-17. Müjgan Cumbur, "Emel Esin'i Kaybettik," *Erdem*, c. 3, sayı 7, 1987, s. 293-307. Osman Okyar, "Emek Esin'in Ardından, *Yeni Forum*, c. 8, sayı 181, 15 Mart 1987, s. 49-50. Beşir Ayvazoğlu, "Emel Esin Hanıma Dair," *Tercüman*, 3 Mart 1987, s. 11. A. Kazancıgil, "Önsöz," Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 9-14, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

1948

1. "Hüseyin Gazi," *La Direction Générale de la Presse*, Ankara 1948. *La Quinzaine d'Ankara*, c. 1, no. 22, Ocak 1948.

1958

2. "Turkish Music in the Western World," New York 1958. *Musical Courrier*, c. 159, no. 1, Ocak 1959, s. 7-8.

1959

3. "Yeni Bir Hümanizm Görüşü," *Türk Yurdu*, yıl 1, sayı 1, Ankara, Mart 1959, s. 10.
4. "Yahya Kemal ve Hümanizma," *Türk Yurdu*, sayı 3, Ankara, Mayıs 1959, s. 53-54.
5. "Tarihi Türk Musikisi," *The Federation of Turkish-American Societies Inc.*, New York 1959. *Yankı*, c. 1, no 1, Kasım 1959, s. 3.
6. *Türkistan Seyahatnâmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, seri VI, no 4, s. 68, 69 res., Ankara, 1959; TTK, Ankara 1997. (Tekrar yayın ve iktibas: *Bizim Anadolu* 25 Haziran-15 Temmuz 1976; *Türk Edebiyatı*, no. 123-124, İstanbul, Şubat 1984).

1960

7. "Ankara Hatıraları," *Türk Yurdu*, yıl 2, sayı 11, Ankara, Şubat 1960, s. 8-9.
8. "Milletlerarası Birinci Türk Sanatı Kongresi," *Türk Yurdu*, yıl 2, sayı 10, Ankara 1960, s. 55-56.
9. "Yirmibeşinci Şarkiyat Kongresinde Türk Sanat Tarihi," I-II-III, *Türk Yurdu*, yıl 2, sayı 6, Ankara, Eylül 1960, s. 51-52; sayı 7, Ekim 1960, s. 43-44; sayı 8, Kasım 1960, 45-47 (makale dizisi).
10. "Yirmibeşinci Şarkiyat Kongresinde Türk Sanat Tarihi," *Musiki Mecmuası*, yıl 13, sayı 153, İleri Türk Musikisi Konservatuarı, Kasım 1960, s. 643-645, 669.
11. "What Turkish Women Say About Themselves; Evolution in Our Status," Turkish Information Office, New York 1960. *Turkey Today*, no. 6, "Turkish Women," s. 11-13.
12. *Turkish Miniature Painting*, s. 32, 12 lev., 12 res., 32 s bib., Rutland, Vermont,

Tokyo: Charles E. Tuttle Company 1960; W. Lillys-R. Reiff, *Oriental Miniatures*, Londra 1965.

1961

13. "Ak-Beşim ve Türk Sanat Tarihinde Kara-Hanlı Devrinin Mevkii," *VI. Türk Tarih Kongresi, 20-26 Ekim 1961, Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1967, s. 100-130.

1962

14. "Eurasia Göçebelerinin Sanatının ve İslamiyetten Evvelki Türkistan Sanatının Türk Plastik ve Tersimi Sanatları Üzerindeki Bazı Tesirleri" (Quelques aspects des influences de l'art des anciens nomades Eurasiens et de l'art du Turkestan pré-Islamique sur les arts plastiques et picturaux Turcs), *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi*, Ankara, 19-24 Ekim 1959, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü, 1962, s. 152-174.
15. Tanıtma: Talbot Rice: "*The Seljuks in Asia Minor* Adlı Eserin Tenkidi," *Vakıflar Dergisi*, c. 5, 1962, s. 275-281.
16. Tanıtma: Basil Gray: "*La peinture Persane*," *Belleten*, c. 25, no. 102, Nisan 1962, s. 375-390.

1963

17. "The Contribution of Jalâluddin Rumi to Turkish Culture," Mevlânâ Yıllığı, Konya 1963.
18. "İç Asyada Türk Kültür ve Sanat Tarihini İlgilendiren Konular Hakkında Notlar," *Türk Yurdu*, yıl 3, sayı 7, Ankara, Aralık 1963, s. 16-17.
19. "Central Asian Characteristics in Same Drawings and Miniatures of the Topkapı Museum," *Izdatel'stvo Vostoçnoy Literaturi*, Moskova 1960-1963. *Trudi Dvadtsati Pyatogo Mejdunarodnogo Kongressa Vostokovedov*, Tom II, s. 378-386.
20. "Two Book-Paintings from the Topkapı Collection," *Ars Orientalis* III, s. 141-161, Michigan 1963. Makalenin ikinci baskısı için bkz. "Two Miniatures from the Topkapı Museum," Tahran, Persian Art, Londra Oxford Univ. Pres; *A Survey of Persian Art: From Prehistoric Times to the Present*; Arthur U. Pope; Phyllis Ackerman, c. XV, s. 3233-3248. Tokyo: Meiji Shobo, 1968.
21. "Selçuklu Devrine Ait Resimli Bir Anadolu Yazması," *Güzel Sanatlar Akademisi*,

Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, c. I, İstanbul 1963, s. 16.

22. *Il La Mecque, ville bénie, Medine, ville radieuse*, fotog. Haluk Doğanbay; Fransızca çev. Catherine Grégoire, Editions Albin Michel, Paris 1963, 223 s., 113 res., 1 harita; İngilizce baskısı, Elec Books, Londra 1963; İtalyanca çev. Carlo Rossi-Novara, Istituto Geografico de Agostini, 1963; Almanca çev. Eva Bornemann, Umschau Verlag, Frankfurt 1964; İspanyolca çev. Raimunda Grino, Liberia Editoryal Argos, Barcelona 1964; Farsça çev. Ahmad Aram, Amir Kabir Publishing Grup, Tahran 1979.
23. "An Angel Figure, in the Miscellany Album H. 2152 of Topkapı," *Beiträge zur Kuntstgeshichte Asiens, in memoriam Ernst Diez*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü yayını, Baha Matbaası, İstanbul 1963, s. 264-282.

1964

24. Tanıtma: "Tuchelt," K. [Hrsg]: "Türkische Gewander und Osmanische Gesellschaft im 18. Jahrhundert" (Leipzig 1964), *Orientalische Literaturzeitung*, yıl 64, no. 7-8, 1969, s. 370-372.
25. "Klasik Türk Musikisi Festival Projesi," Üsküdar İmar ve Kültür Derneği, İstanbul 1964.
26. "Safi'nin Ölümü: Safiye Erol Hakkında Birkaç Hatıra," *Yeni İstanbul*, İstanbul, 7 Ekim 1964, s. 2-6.

1965

27. "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü I," *Türk Kültürü*, yıl 3, sayı 34, Ankara, Ağustos 1965, s. 769-789.
28. "An Eighteenth Century 'Yalı' on the Shores of the Bosphorus Viewed in the Line of Development of Related Forms in Turkic Architectecture," *Atti Del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca*, Venedik 1963; Napoli 1965, s. 83-112.
29. "The Horse in Turkish Art," *Proceedings of the Seventh International Altaistic Conference; Central Asiatic Journal*, c. 10, no. 3-4, Weisbaden, December 1965, s. 167-227.
30. *L'aspect de la civilisation Turque dans l'ile de Chypre*, 83 s., 34 res., T.K.A.E. Yayınları, Ankara 1965; İngilizce basım, Ankara 1985.
31. Müfide Ferid Tek ile Birlikte: "Pakistan ve Hindistan'da Türkler," *Pakistan*

Postası, XII/10, İstanbul, Ocak 1965.

32. Müfide Ferid Tek ile birlikte: "Keşmir Kültürü ve Türkler," *Son Havadis*, İstanbul, 22-26 Ekim, 1965.
33. "Terbiye Usulümüz Hakkında Düşünceler ve Teklifler," *Tercüman*, İstanbul, 28 Mayıs 1965.

1966

34. "Türk-İslam Mimarisinin Türkistan'daki İlk Abideleri," *Türk Dünyası*, sayı 2, Mayıs-Temmuz 1966, s. 1-10.
35. "İsrâ Gecesi: Uygur Miraç-nâmesi'nde Cennet Tasvirleri," *Türk Kültürü*, yıl 4, sayı 47, Ankara, Eylül 1966, s. 1039-1049.
36. "Resimli bir Uygur Varakı," seri 1, sayı A 2, Türk Kültürü, *Reşit Rahmeti Arat Özel Sayısı*, Ankara 1966, s. 189-207.
37. "Türk Kültürü," *Türk Kültürü*, sayı 43, Ankara, Mayıs 1966, s. 607-613.
38. "Pictures in Book in Mecca and Medina," *The Muslim World*, c. 4, no. 22, Karaçi, Aralık 1966, s. 4.

1967

39. "Al-Qubbah al-Turkiyyah: An Essay on the Origins of the Architectonic Form of the Islamic Turkish Funerary Monument," *Atti del III Congresso di studi Arabi e Islamici*, Napoli 1967, s. 281-313.
40. "Kıbrıs'ta Genocide 'Jenosid'," *Son Havadis*, İstanbul, 13 Aralık 1967, s. 2.
41. "Hamdullah Suphi Bey Hakkında Çocukluk Hatıralarım," *Türk Yurdu, Hamdullah Suphi Tanrıöver Özel sayısı*, c. 6, sayı 2, Ankara, Şubat 1967, s. 21-22.
42. "İslamda Fert ve Toplum Münasebetleri," *Son Havadis*, İstanbul, 21 Şubat 1967, s. 1.
43. "Kıbrıs Davamız ve Bir Hatıra," *Son Havadis*, İstanbul, 6 Aralık 1967, s. 1.
44. "Lebbeyk. Hac Hatıraları I: Yunus'un İlahisi," *Fikir ve Sanatta Hareket*, c. 2, sayı 18, İstanbul, Haziran 1967, s. 8-11.
45. "Lebbeyk. Hac Hatıraları II: Peygamberin Medinesi," *Fikir ve Sanatta Hareket*, c. 2, sayı 19, İstanbul, Temmuz 1967, s. 21-26.
46. "Lebbeyk. Hac Hatıraları III: Hacc," *Fikir ve Sanatta Hareket*, c. 2, sayı 20, İstanbul, Ağustos 1967, s. 16-21.

47. *Antecedents and Development of Budhist and Manichean Turkish art in Eastern Turkistan and Kansu*, Handbook of Turkish Culture, Suppl. to the IInd Serie, Istanbul 1967.

1968

48. "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü II: Budhist ve Manihai Türk Sanatının Türkistan'daki Eserlerinde Alp Şahsiyeti," *Türk Kültürü*, yıl 6, sayı 70, Ankara, Ağustos 1968, s. 775-803.

49. "İslamda Kadının Mevkii" I, II, III, *Sabah*, İstanbul, 16 Mayıs 1968, s. 2; 17 Mayıs 1968, s. 2; 18 Mayıs 1968, s. 2.

50. Tanıtma: Kömürcüoğlu Eyüp Asım: "*Das alttürkische Wohnhaus*," *Journal of Asian History*, c. 2, no. 1, s. 1, Indiana 1968.

51. "The Hunter-Prince in Turkish Iconography," *Proceeding of the Eighth Permanent International Altaistic Conference* (Die Jagd bei den Altaischen Völkern), *Asiatische Forschungen*, 26, Wiesbaden 1968.

52. "Naziğim'in Destanı," *Türk Kültürü*, c. 7, no. 73, Ankara, Kasım 1968, s. 89-97.

53. "Birmanya'da Esarette Ölen Şehitlerimizi Ziyaret," *Türk Kültürü*, c. 6, no. 72, Ankara, Ekim 1968, s. 999-1018.

54. "İnsan Hakları Yılı, 1968'de Kıbrıs Türkleri," *Son Havadis*, İstanbul, 17 Ocak 1968.

55. *Lebbeyk: Hac Hatıraları*, İstanbul 1968, 31 sayfa, 9 resim.

56. "The Turco-Mongol Monarch Representation and the Cakravartin," *Proceedings of the Twentysixth Congress of Orientalists*, II, Yeni Delhi 1968.

1969

57. "Türk Hümanizmi ve Nazikim'in Destanı," *Türk Dünyası*, yıl 4, sayı 13, Nisan-Haziran 1969, s. 17-24.

58. "Kıbrıs'ta Türk Devrinin İlk Abideleri Hakkında," *Türk Kültürü*, yıl 8, sayı 86, Aralık 1969, s. 126-138.

59. "Türk Sanatında Alp Şahsiyetinin Görünüşü III," *Türk Kültürü*, yıl 7, sayı 82, Ankara, Ağustos 1969, s. 770-794.

60. Tanıtma: "Atti del secondo Congresso Internazionale di Arte Turca," *Orientalistische Literaturzeitung*, 64. Jahrgang, no. 1-2, Leipzig 1969, s. 69.

61. "Prof. Necati Lugal Hakkında Hatıralar,".*Necati Lugal Armağanı*, TTK, 1969, s. 47-54.

62. "Prof. Necati Lugal'in Tedris Ettiği *Terceme-i Darirî* ve Bu Eser İçin Yapılan Resimler,".*Necati Lugal Armağanı*, TTK, 1969, s. 247-260.

63. "Evren, Selçuklu Sanatında Evren Tasvirinin Türk Ikonografisinde Menşeleri," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, no.1, Ankara 1969, s. 161-182.

64. *Türkish Art in Cyprus*, Ankara 1969, 35 s. 40 lev., 51 res.

1970

65. "The Turkish Baksi and the Painter Muhammad Siyah Kalam," *Proceedings of the Tenth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, *Acta Orientalia*, c. 32, Kopenhag, 1970, s. 81-114.

66. Tanıtma: "Ernest J. Grube, *The Classical Style in Islamic Painting*," *Ural Altaische Jahrbücher*, c. 42, no. 1-4, Wiesbaden 1970, s. 257-259.

67. "Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın Arkasından," *Yeni Asya*, İstanbul, 4 Ağustos 1970, yıl 1 sayı 165, s. 2; (iktibas) Türkiye Muallimler Birliği, *Bilgi*, c. 24, sayı 279, İstanbul, Ağustos 1970, s. 15-16.

68. "Bedük Börk: The Iconography of Turkish Honorific Headgears," *Proceedings of the IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, Napoli: Instituto Universitario Orientale, 1970, s. 71-138.

69. "Büke: The Cosmic Significance of the Dragon in Early Turkish Iconography," *Cultura Turcica*, c. 5-7, Ankara 1968-1970, s. 76-108.

70. "Bağdaş ve Çökmek: Türk Töresinde Iki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi," *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, no. 3, 1970, s. 231-242.

71. "Ay-Bitiği: The Court Attendants in Turkish Iconography," Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1970. (J. A. Boyle-K. John: *Rashid al-Din Commemorative Volume*) *Central Asiatic Journal*, c. 14, no. 1-3, 1970, s. 78-117.

72. "And, the Cup Rites in Inner-Asian and Turkish Art," *Forschungen zur Kunst Asiens, in Memoriam Kurt Erdmann*, İstanbul 1970, s. 224-261.

73. "1970 Yılında Türk Kültürünün Meseleleri: Türk Kültürümüzün Tarihi Seyri I-II-III," *Yeni Asya*, İstanbul, 18 Ağustos 1970, s. 2.; 19 Ağustos 1970, s. 2; 20 Ağustos 1970, s. 2.

74. "Le développement hétérodoxe de la peinture figurative réligieuse Turque-Islamique," (Centre pour L'Etude des Problèmes du Monde Musulman

Contemporain), *V Congrés International d'Arabisants et d'Islamisants, Correspondance d'Orient*, no. 11, Brüksel 1970, s. 197-208.

75. "Hıdrellez," *Türk Ansiklopedisi*, c. 19, fasikül 148, Ankara 1970, s. 208.
76. "Hızır," *Türk Ansiklopedisi*, c. 19, fasikül 148, Ankara 1970, s. 215-216.
77. Tanıtma: "Abdullah Kuran: *Anadolu Medreseleri*," *Türk Kültürü*, yıl 8, sayı 95, Ankara, Eylül 1970.
78. "Hacc," *Türk Ansiklopedisi*, c. 18, fasikül 141, Ankara 1970, s. 266-272.
79. "Hacer-i Esved," *Türk Ansiklopedisi*, c. 18, fasikül 141, Ankara 1970, s. 274-275
80. "Merhum Profesör Mustafa Zühdi İnhan Hakkında," *Yeni Asya*, yıl 1, sayı 256, İstanbul, 3 Kasım 1970, s. 2-5.
81. Tanıtma: "Proceedings of the XXVIth Congress of Orientalists," (Cilt I-II-III tanıtımı), *Türk Kültürü*, yıl 8, sayı 96, Ankara, Ekim 1970, s. 870-872.
82. Tanıtma: "Proceedings of the XXVI. Congress of Orientalists," (Cilt I-IV tanıtımı), *Cultura Turcica*, c. 5-7, Ankara 1968-1970, s. 170-172.
83. "Türk Sanatında Alp Şahsiyetinin Görünüşü IV," *Türk Kültürü*, yıl 8, sayı 94, Ankara, Ağustos 1970, s. 712-724.
84. Tanıtma: "Taşhodzaev, S. S. Hudozestvennaya polivnaya keramika Samarkanda IX-naçala XIII vv," *Orientalistische Literaturzeitung*, yıl 65, no. 11-12, Leipzig 1970, s. 572-574.
85. "İslamda Demokrasi ve Sosyal Hizmetler," *Yeni Asya*, İstanbul, 11 Ekim 1970, yıl 1, sayı 234, s. 5.
86. "İslamiyetten Evvelki Türk İkonografisinde Ay-Güneş-Yıldız," *VII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 25-29 Eylül 1970, s. 16-17.
87. Tanıtma: "Pugaçenkova, G. A.: Halçayan," *Orientalische Literaturzeitung*, yıl 65, no. 11-12, Leipzig 1970, s. 574-576.
88. "Zerefşan Kıyılarında, Türk Melikinin Şehri Kökşibagan'da Hakanlı Devrinden Bir Mescid," *Türk Kültürü*, yıl 9, sayı 98, Ankara, Aralık 1970, s. 132-156.
89. "Milletlerarası Daimi Altaistler Konferansı (PIAC) Toplantıları Hakkında" (*Permanent International Altaistic Conference*), *Türk Kültürü*, yıl 8, sayı 95, Ankara, Eylül 1970, s. 776-778.

1971

90. "L'adaptation des concepts du vihara et du moyanlık pré-Islamique aux ribat,

medrese et han Turcs," Aix-en Provence 1971. *Congré International d'Art Turc* VI, 10-15 Eylül 1971, s. 25.

91. "Ahmet Ferit Tek, (7 Mart 1877-25 Kasım 1971)," *Türk Kültürü*, yıl 10, sayı 110, Ankara, Aralık 1971, s. 137-142.
92. "Annem Muharrir Müfide Ferit Tek, I"; "Gençlik Yılları. Edebi Faaliyetinin Başlangıcı, II"; "İstiklal Harbi, III," *Yeni Asya*, İstanbul, 9 Haziran, s. 2, 7; 10 Haziran, s. 2; 11 Haziran 1971, s. 2.
93. "Gök-Türklerin Ecdadından Tsü-k'ü Meng-Sün (M 367-433) Devrinde Sanat," *Türk Kültürü*, yıl 9, sayı 100, Ankara Şubat 1971, s. 314-334.
94. "Hindistan Türk Sanat Merkezleri," *Türk Ansiklopedisi*, c. 19, fasikül 149, s. 267-279, Ankara 1971.
95. "Hüner-nâme," *Türk Ansiklopedisi*, c. 19, fasikül 151, s. 406-407, Ankara 1971.
96. "Luu-khanı and Su-iyesi, the Nâga-râjah in Turkish Iconography," *Abstracts of the Twentyeighth Congress of Orientalists*, Sydney 1971.
97. "Hümâyun-nâme," *Türk Ansiklopedisi*, c. 19, fasikül 150, Ankara 1971, s. 375.
98. "Kültür Tarihi Çerçevesinde Malazgirt'e Bakış," *Türk Kültürü*, yıl 9, sayı 106, Ankara, Ağustos 1971, s. 790-794.
99. "Kıbrıs Tarihi ile İlgili Onaltıcı Yüzyılda Yapılmış Birkaç Türk Kitap Resmi," (*Some Sixteenth Century Turkish Paintings Connected with the History of Cyprus*) *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi*, Ankara, 14-19 Nisan 1969; *Bildiriler*, Ankara 1971, s. 299-333.
100. "Müfide Ferid Tek," *Türk Kültürü*, yıl 9, sayı 103, Ankara, Mayıs 1971, s. 640.
101. Oldruğ-Turuğ: The Hierarchy of Sedent Postures in Turkish Iconography, *Kunst des Oriens*, no. 2, Berlin 1971, s. 3-29.
102. Tanıtma: "Pugaçenkova, G. A. and L. I. Rempel: istorija iskusstv Uzbekistana," *Orientalistishe Literaturzeitung*, c. 66, no. 1-2, 1971, s. 68-69.
103. Tanıtma: "Selçuklu Araştırmaları Dergisi" *Oriens*, c. 23-24, Leiden 1971. 1970-1971, s. 519.
104. "Türk Kubbesi: Göktürklerden Selçuklulara Kadar," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 159-182.
105. "İlhanlı Sanatı," *Türk Ansiklopedisi*, c. 20, fasikül 154, s. 78-81, Ankara 1971.
106. "İbrahim Peygamber," *Türk Ansiklopedisi*, c. 20, fasikül 153, Ankara 1971, s. 6-8.

1972

107. Tanıtma: "The Fourth Congress of Turkish Art; The Handbook of Turkish Culture," *Central Asiatic Journal*, c. 15, no. 4, Wiesbaden 1972, s. 318-320.
108. "The Genesis of the Turkish Mosque and Madrasa Complex," *Annali dell'Instituto Orientale di Napoli*, c. 32, 1972, s. 151-185.
109. "Altıncı İran Sanatı Kongresi 10-16 Eylül 1972," *Türk Kültürü*, yıl 11, sayı 121, Ankara, Kasım 1972, s. 52-57.
110. "Annem Muharrir Müfide Ferid Tek," *Türk Soroptimisti*, (Müfide Ferid Tek sayısı), İstanbul 1972.
111. "Ahmet Kabaklı-Ahmet Ferid Tek ve Seçim Kanunu," *Tercüman Gazetesi*, İstanbul, 25 Ekim 1972, s. 2-6.
112. "Butan-ı Halaç: M VII.-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri" *İ. Ü. Türkiyat Enstitüsü, Türkiyat Mecmuası*, XVII, İstanbul 1972, s. 25-67.
113. "Böri," *Bozkurt*, İstanbul 1972, s. 8-12.
114. "Central Asia: Iranian Tokharian, Tibetan, Nepalese, Turkish, Si-Hia, Mongolian, Manchu Written Records" Manuscrits Unesco, Londra; New-York 1972. *Liber Librorum, The Book Trough 5000 Years*, 1972, s. 84-96. (Fransızcası: Brexuelles Arcade 1972-1973; Almancası: çev. A. Kouni, Genf, Weber Verlag 1973).
115. "Four Turkish Bakhshi Active in Iranian Lands," *V[th] International Congress of Iranian Art and Archeology, 11-18th April 1968*, (Tahran, Isfahan, Şiraz da sunulan bildiri), s. 53-73, 1972.
116. Tanıtma: "K. Jahn: *Die Geschichte der Oğuzen des Raschid ad-Din*," *Türk Kültürü*, yıl 10, sayı 11, Ankara, Ocak 1972, s. 191-192; (*aynı yazı*) *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. 5, no. 1-4, 1973, s. 320-321.
117. "Kün-Ay: Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi," *VII. Türk Tarih Kongresi*, s. 313-360, Ankara 1972.
118. "Mustafa Zühdi İnhan," *Türk Ansiklopedisi*, c. 20, fasikül 155, s. 150-151, Ankara 1972.
119. "Muyanlık:Uygur (Buyan) Yapısından (Vihâra) Hakanî Muyanlığına (Ribât) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme," *Malazgirt Armağanı*, TTK, 1972, s. 76-102.
120. "Orduğ: Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri," *A.Ü. Dil Tarih*

Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, c. 6, sayı 10-11, 1972, s. 137-215.

121. "Tös and Moncuk: Notes on Turkish Flag-Pole Finals," *Central Asiatic Journal*, c. 16, no. 1, Wiesbaden 1972, s. 14-36.

122. "İslamiyetten Önceki Orta Asya Türk Resim Sanatı," *Türk Kültürü El-Kitabı*, Seri II, c. I/a, İstanbul, 1972.

123. "Ötüken İllerinde, M. Sekizinci-Dokuzuncu Yüzyıllardan Türk Âbidelerinde Sanatkâr Adları," *Türk Kültürü El-Kitabı*, Seri II, c. I/a, İstanbul 1972.

124. "Burkan ve Mani Dinleri Çevrelerinde Türk Sanatı," *Türk Kültürü El-Kitabı*, seri II .:. I/a, İstanbul 1972.

125. "Türk Mimari Geleneği Çerçevesinde Sadullah Paşa Yalısı," *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, c. 33, no. 312, Ocak-Mart 1972, s. 11-25.

126. "İran Sanatı," *Türk Ansiklopedisi*, c. 20, fasikül 156, 1972, s. 204-211, Ankara 1972.

127. "İslam Sanatı," *Türk Ansiklopedisi*, c. 20, fasikül 157, s. 280-298, Ankara 1972.

128. "İsmail Peygamber," *Türk Ansiklopedisi*, c. 20, fasikül 157, s. 310, Ankara 1972.

129. "Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin Doğduğu Şehir Belh: İslamdan Önce," *Türk Edebiyatı*, c. 1, sayı 12, İstanbul, Aralık 1972, s. 28-31.

1973

130. "Mevlana Celaleddin Rumi'nin Doğduğu Şehir Belh: İslamdan Sonra," *Türk Edebiyatı*, c. 1, sayı 13, İstanbul, Ocak 1973, s. 10-12.

131. "The First International Congress of Turcology (İstanbul, 15-20 Ekim 1973)," *Cultura Turcica*, VIII-IX, Ankara 1971-1973, s. 203-207.

132. "Birinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 15-20 Ekim 1973," *Türk Kültürü*, yıl 12, sayı 134, Ankara, Aralık 1973, s. 102-105 (İktibas) *Türk Edebiyatı*, c. 2, sayı 24, İstanbul, Aralık 1973, s. 11-13.

133. "Belh'in Kültür ve Sanat Tarihçesi," Birinci Bölüm: "Altıncı Asırda, Batı Türk Hakanlığına İlhâkdan İslama Kadar," *Bildiriler, Mevlânâ'nın Yediyüzüncü Ölüm Yıldönümü Dolayısı ile, Birinci Uuslararası Mevlânâ Semineri*, Ankara 1973. İkinci Bölüm: *Uluslararası İkinci Mevlânâ Semineri Bildirileri*, Ankara 1977-78.

134. "Alplik, Şehitlik ve Gazilik," *Türk Kültürü*, yıl 10-12, sayı 130-132, Ankara, Ağustos-Ekim 1973, s. 645-661.

135. "Bu Yıl Türkiye'de Toplanacak (PIAC) *XVI. Daimi Milletlerarası Altaistler*

Konferansına Doğru," *Türk Kültürü*, yıl 11, sayı 128, Ankara, Haziran 1973, s. 652-654.

136. "Cumhuriyeti Kuranlardan Ferid Tek'in Bitmeyen Son Makalesi," *Türk Edebiyatı*, c. 2, sayı 22, İstanbul, Ekim 1973, s. 11-12.
137. "Kâmil" *Türk Ansiklopedisi*, fasikül XXI/162, Ankara 1973.
138. "Hotham ve Batıl İnançlar," *Tercüman Gazetesi*, İstanbul, 10 Mayıs 1973, s. 2.
139. "Kâbe," *Türk Ansiklopedisi*, c. 21, fasikül 162, Ankara 1973, s. 71-76.
140. "Karahanlı Sanatı," *Türk Ansiklopedisi*, c. 21, fasikül 163, s. 278-284, Ankara 1973.
141. "Milli Kültür Tarihi Salhalarında Türk İnsanı, MÖ 204-MS 1922" Ankara: Din İşleri Yüksek Kurulu, 1973. (Türk Devletleri ve Ordusu), *Diyanet Gazetesi Ordu Özel Sayısı* 3, 1973, s. 15-24.
142. "Son Çağatay Devrinde Doğu Türkistan'dan Resimli Bir Han Silsilenâmesi," (Prof. Zeki Velidi Togan'ın İran'da Bulduğu Bir Yazma) İstanbul, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, (*Z. V. Togan Hatıra Sayısı*), c. 5, sayı 1-4, 1973, s. 171-203.
143. "Tirmiz," *İslam Ansiklopedisi*, c. 12/1, fasikül 124, 1972, İstanbul 1974, s. 382-386.
144. "Türkistan Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış," *Gerçek*, c. 1, sayı 3, Temmuz 1973, s. 36-62.
145. "The Cosmic Symbolism of the Dracontine Arch and the Apotropaic Mask in Turkish Conography" *Art and Archaelogy Research Papers*, no 4, Londra, 4 Aralık 1973, s. 32-51
146. "Türk Buddhist Sanatının Tarihçesi," *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, 15-20 Ekim 1973, *Özetler*; s. 28-29; *Tebliğler* c. 3, s. 696-758, 1979.
147. "Tabari's Report on the Warfare With the Türgis and Testimony of Eighth Century Central Asian Art," *Proceedings of the Fifteenth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC)*, *Central Asiatic Journal*, c. 17, no. 2-4, Wiesbaden 1973, s. 130-149.
148. "Türk-ul Acemlerin Eseri: Samarra'da Cavsak Ul-Hakanî'nin Duvar Resimleri," *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, c. 5, 1973, s. 309-358.
149. "Yirmidokuzuncu Şarkiyat Kongresi," (No. 41, seri I, sayı A3), *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, Ankara 1973, s. 225-231.
150. Tanıtma: "Zeki Velidi Togan, Oğuz Destanı, Reşiduddin Oğuznâmesinin

Terceme ve Tahlili," *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, (Z. V. Togan Hatıra Sayısı)* c. 5, no. 1-4, 1973, s. 319.

151. "İstiklal Harbi Esnasında Ahmed Ferid Bey'in Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya bir Mektubu, *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, Ankara 1973, s. 29-34.
152. "İnsan ve Toplum," *Tercüman Gazetesi*, İstanbul, 9 Mayıs 1973, s. 2.
153. "İslami Toplumda Kadının Yeri," *Türk Edebiyatı*, c. 2, sayı 18, İstanbul, Haziran 1973, s. 8-10.
154. "Kaşgar," *Türk Ansiklopedisi*, c. 21, fasikül 166-167, Ankara 1973, s. 384-389.

1974

155. "L'arme à décor zoomorphe du guerrier turc: Etude iconographique," *(Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference), Sprache Geschichte und Kultur der altaischen Völker*, Berlin 1974, s. 193-217.
156. "Aspects de la civilisation Turque à Chypre," *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, c. 44, sayı 323, Ekim-Aralık 1974, s. 32-48. (aynı yazının aym sayfalarda İngilizce ve Almanca çevirileri mevcut, ayrıca bkz. yayın 31).
157. "Almanya'da İslam Araştırmaları Kongresi," *Türk Edebiyatı*, sayı 34, İstanbul Ekim 1974, s.10-13. (aynı makaleden iktibas): *Sabah Gazetesi*, İstanbul, 16 Ekim 1974, s. 2.
158. "Birinci Magrib Tarih ve Medeniyeti Kongresi," *Türk Kültürü*, yıl 13, sayı 146, Aralık 1974, s. 108-111.
159. "Holzarbeiten Stuttgart," *Lexicon der Islamischen Welt*, c. 2, s. 34-35, Stuttgart 1974.
160. "Müfide Ferit Tek'in Eseri, *Pervâneler*'in İkinci Baskısına Giriş," *Pervâneler*, (ikinci baskı), İstanbul 1974.
161. "Karluk Sanatı," *Türk Ansiklopedisi*, c. 21, fasikül 166, Ankara 1974, s. 348-351.
162. "Kıbrıs Sahillerinde Düşen İlk Şehid: Hala Sultan," *Türk Edebiyatı*, c. 3, sayı 33, İstanbul, Eylül 1974, s. 9-12.
163. "Pervaneler ve Türk Kültürü," *Türk Edebiyatı*, c. 3, sayı 32, İstanbul, Ağustos 1974, s. 23-24.
164. "Leder," *Lexicon der Islamischen Welt*, c. 2, Stuttgart 1974, s. 123-124.
165. "Metallarbeiten," *Lexicon der Islamischen Welt*, c. 2, Stuttgart 1974, s. 164-166. (Bu makalede imza yanlışlığı mevcuttur.)
166. "Onaltıncı Altaistler Konferansı (PIAC)," *Töre*, yıl 6, no. 37, Haziran 1974, s.

34-37.

167. "Kıbrıs'ta Rum Mezaliminden Dünya Habersiz," *Tercüman Gazetesi*, İstanbul, 29 Ağustos 1974, s. 2.

168. "Semâ," *Türk Edebiyatı*, c. 3, sayı 36, İstanbul, Aralık 1974, s. 12-14.

169. "Stuck," *Lexicon der Islamischen Welt*, c. 3, Stuttgart, 1974, s. 128-129.

170. "Steinskulptur," *Lexicon der Islamischen Welt*, c. 3, Stuttgart, 1974, s 125-126.

171. "Tunus'tan Türkiye'ye Tarihi Dostluk Nişanesi," *Tercüman Gazetesi*, İstanbul, 11 Ekim 1974, s. 2.

172. "Uluslararası Mevlana Semineri 15-17 Aralık 1977," *Türk Edebiyatı*, c. 3, sayı 26, İstanbul, Şubat 1974, s. 15-20.

173. "Açık Oturum ve Emel Esin'in Devlet İstişare Kurulu ile İlgili Mektubu," *Tercüman Gazetesi*, İstanbul, 11 Aralık 1974, s. 2, 7.

174. "İspanya'da Türkiye'yi Tanıtan Konferanslar Serisi," *Türk Edebiyatı*, c. 3, sayı 30, Istanbul, Haziran 1974, s.10-12.

1975

175. "The Cosmic Mountain, the Tree and the Auspicious Bestiary in Turki Iconography," *Art and Archeology Research Paper*, no. 8, Londra, Aralık 1975, s. 34-42.

176. "The Turk al-Adjam of Samarra and the Paintings Attributable to Them in the Gawsaq al-Haqanı," *Kunst des Orients*, c. IX, no. 1-2, Wiesbaden 1975, s. 48-88.

177. "Beşinci Milletlerarası Türk Sanatı Kongresi," *Türk Kültürü*, yıl 14, sayı 157, Ankara, Kasım 1975, s. 37-43.

178. "Babam Ahmed Ferid Tek," *Hergün Gazetesi*, İstanbul, 25 Kasım 1975, s. 2.

179. "Dr. Hamid Zübeyir Koşay'ın Eserleri Üzerinde Düşünceler," *Türk Kültürü*, yıl 13, sayı 156, Ankara, Ekim 1975, s. 328-330.

180. Magrib Tarih ve Medeniyeti Birinci Kongresi, *Tercüman*, İstanbul, 20 Ocak 1975, s. 2, 7.

181. Tanıtma: "Strani i Narodi Vostoka," *Türk Kültürü Araştırmaları*, yıl 11-14, Ankara 1973-1975, s. 281-286.

182. "Sadullah Paşa Yalısının Bağlı Olduğu Gelenek" I-II-III, *Türkiyemiz*, İstanbul, Haziran 1975, s. 2, 7; "Sadullah Paşa Yalısı," Ekim 1975, s. 22-26; "Sadullah

Paşa Yalısının Tarihçesi," Haziran 1976, s. 13-17.

183. "Tugril and the Sungkur: Iconography of Two Heraldic Turkish Prey-bird Motifs," *Summaries of Papers to Be Delivered at the Vth International Congresse of Turkish Art*, Budapeşte 1975, s. 63-64; *Proceedings*, Budapest 1978, s. 295-322.
184. "Turquie: Etudes Médiévales en Turquie en 1973," *Bulletin de Philosophie Médiévale*, no. 16-17, Louvain 1974-1975, s. 186-188.
185. "Türk Kültür Tarihinin Neşri Meseleleri," *Orta Doğu Gazetesi*, İstanbul, 15 Kasım 1975, s. 2.
186. "Evren: J. M. Rogers'in *Kunst des Orients* VII/2'de Çıkan Tenkidine Cevap," *Kunts des Orients*, c. 9, no:1-2, Wiesbaden 1975, s. 151-152.

1976

187. "The Cultural Background of Afşin Haidar of Uşrusana in the Light of Recent Numismatic and Iconographic Data," *Acten des VII.Kongresses für Arabistik und Islam Wissenschaft 15-22 August 1974*, Göttingen 1976, s. 126-145.
188. "The Sixteenth Century Halveti Şeyh Merkez Efendi and His Circle of Disciples in His Later Years" *International Conference on Pre- Ottoman and Ottoman Studies* 2, Hamburg, 5-10 Eylül 1976, s. 2.
189. "Notes to the Manichean Paintings of Eastern Turkistan," *Memorial Volume of the Sixth Congress of Iranian Art*, Tahran 1976, s. 49-80.
190. "The Impact of the Ideal of Madinat un-Nabi on the Turks," *International Congress on Seerat*, Karaçi 1976, s. 3-7; aynı yazının ikinci baskısı, *Hamdard Islamicus*, c. 1, no. 2, Karaçi, güz 1978, s. 73-77.
191. "İnsan Çabasından İbârettir Meâlinde Âyet-i Kerime Hakkında" *Yeniden Milli Mücâdele*, İstanbul, 24-31 Ağustos 1976.
192. "Ay Demir," *Orta Doğu*, İstanbul, 2 Nisan 1976, s. 2.
193. "Buyan la Fondation Pieuse Turque Bouddhique des VIII-XI siécles et son Adaptation à l'Islam," *IVème Congrés International d'Art Turc 10-15 Sept. 1971, Etudes Historiques III*, Aix-en-Provence 1976, s. 69-88.
194. "Farhâr-ı Halluh, Erken Devir Karluk Budist Sanatına Dair," *Türkiyat Mecmuası*, c. 18, İstanbul 1976, s. 79-106.
195. "Farabi'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı," *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. 6, no. 3-4, İstanbul 1976, s. 81-139.
196. *History of the Sadullah Pasha Yalı*, İstanbul 1976, s. 45.

197. "Kuşcı, Türk Sanatında Atlı Doğancı İkonografisi Hakkında" *Sanat Tarihi Yıllığı*, c. 4, İstanbul 1976, s. 411-452.

198. "Medine," *Türk Ansiklopedisi*, c. 23, fasikül 182, Ankara 1976, s. 361-369.

199. "Medrese: Mimari Yönü," *Türk Ansiklopedisi*, c. 23, fasikül 182, Ankara 1976, s. 372-380.

200. "Mısır'da Türk Sanat Merkezleri," *Türk Ansiklopedisi*, c. 24, fasikül 186, Ankara 1976, s. 117-126.

201. "Mekke," *Türk Ansiklopedisi*, c. 23, fasikül 183, Ankara 1976, s. 438-444.

202. "Minâre," *Türk Ansiklopedisi*, c. 24, fasikül 188, Ankara 1970, s. 205-215.

203. "Meng-sün," *Türk Ansiklopedisi*, c. 23, fasikül 184, Ankara 1976, s. 502-503.

204. "Merâğa," *Türk Ansiklopedisi*, c. 23, fasikül 184, Ankara 1976, s. 507-509.

205. "Mescid (Türklerde)," *Türk Ansiklopedisi*, c. 24, fasikül 185, Ankara 1976, s. 24-34.

206. "Mescid-i Aksa," *Türk Ansiklopedisi*, c. 24, fasikül 185, Ankara 1976, s. 34-35.

207. "Merv," *Türk Ansiklopedisi*, c. 24, fasikül 185, Ankara 1976, s. 18-21.

208. "Miladi Dokuzuncu ve Onikinci Asırlarda Uygur Köşklerinden Safranbolu Ev Mimarisine Gelişme," *İTÜ Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni*, c. 2, sayı 5-6, İstanbul, Nisan 1976, s. 15-18.

209. "M.VII-IX.Yüzyıllarda Sir-Derya Oğuzlarının Kültürü Hakkında Notlar," *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri*, Ankara 1976, s. 49.

210. Tanıtma: A. von Gabain'ın Yeni Eserleri: "Das Leben im Uigurischen Könlgrcich von Qoço *(850-1250)*," *Türk Kültürü*, yıl 14, sayı 164, Ankara, Haziran 1976, s. 507-509.

211. "Sogd'da Türkler: VI-VIII. Asırlara Ait Son Maddi Kültür Buluntuları Işığında Konuya Yeniden Bakış," *II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Teliğ Özetleri*, s. 41-42.

212. "Turfan," *İslam Ansiklopedisi*, c. 7, fasikül 127, Ankara 1976, s. 115-118.

213. "Tuğril and Kara-Kuş," *Annali d'ell'Istitturo Orientale di Napoli*, c. 36, Napoli 1976, s. 189-211.

214. "Türkiye'de İç Asya Araştırmaları Hakkında Rapor," *Berichte und vertrage der XVII. Permenant International Altaistic Conference, 3-8 Juni 1974 in Bohn/Bad Honnef, Altaica Collecta*, Wiesbaden 1976, s. 45-48.

215. "İslam Peygamberinin Medine (toplum hayatı) Ülküsü ve Türkler," *Bayrak*

Gazetesi, İstanbul, 15 Mart 1976, s. 2, 7.

216. "Ötügen Yış, Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar," *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, s. 147-186.
217. Tanıtma: Albert von Le Coq: "Die Buddhistische Spaetantike Mittelastens" *Ergebnisse der Königlich Preussischen Turfan Expedition," Zeitschrift der Deutshen Morgenlandishen Gesellschaft*, c. 162, no. 2, 1976, s. 381-385.
218. "Yeni Zaferler Müjdecisi Zaferlerimizi Kutluyoruz" *Yeniden Mücadele Dergisi*, yıl 7, no. 243, İstanbul, 24-31 Ağustos 1976, s. 7-8.

1977

219. "A Pair of Miniatures from the Miscellany Collections of Topkapı," *Central Asiatic Journal*, c. 21, no. 1, Wiesbaden 1977, s. 13-35.
220. "La Femme Turque, Héritière des Traditions Nationales, et Islamiques," *Al-Multaka 'ul-hâdi 'aşar lil-Fikr'il Islami*, Warkla-Sadrata 1976. Çeviri (1-4) "Al-Mar'at'ut-Turkiyya, al-varisalı lil-takalid'll-vataniyya va'l-lslamiyya." İki bölümün tekrar basımı: *Al-Asalah*, no. 46-47, Cezayir 1977, s. 15-34.
221. "Altun-Qir der Begriff des Totenlandes bei den Türken des VI-VIII. Jahrhunderts," *XX. Deutscher Orientalistentag*, 1 s. Erlangen:1977.
222. "Milli Kültür Tarihi Safhalarına Bakış," *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, no. 2, Ankara 1977, s. 237-293. (Daha önce farklı bir özeti yayımlanmış olan makalenin tamamı, bkz. Yayın 141)
223. "The Religious Terminology of Qutadghu-Bilig, A Turkish Versified Allegory Dated in h.462/1070" *Sprache und Erkenntnis im Mittelalter: Kurzfassungen der Referate* Bohn 1977, s. 147.
224. Tanıtma: "Svenska Forskningsinstituet i İstanbul Meddelanden I," *Türk Kültürü*, yıl 15, sayı 174, Ankara, Nisan 1977, s. 379-381.
225. "Safranbolu'da Unutulmuş bir Mescid," *Türk Edebiyatı*, sayı 43, İstanbul, Mayıs 1977, s. 24-26.
226. "Sacrificial Themes in the Arts of Altaic and Uralic Peoples, in the Light of Turkish Tomb Inscriptions" *Altaica: Proceeding of the 19th Annual Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Helsinki, 7-11 June 1976, Mémoires de la Société' Fino-Ougrienne*, Helsinki 1977, s. 75-86.
227. "Türk Kültür Tarihinden Bir Sayfa: Miladi Sekizinci Yüzyılda Türkistan'da İslamiyetin Burkan Dini ile Karşılaşması" *Türk Kültürü Araştırmaları*, yıl 16,

sayı 1-2, Ankara 1977-1978, s. 231-237.

228. "Tarkhan Nizak or Tarkhan Tirek?: An Enquiry Concerning the Prince of Badhghis Who in a.h.91/a.d.709-710 Opposed the Omayyad Conquest of Central Asia," *Journal of the American Oriental Society*, c. 97, no. 3, Berkeley, Temmuz-Eylül 1977, s. 323-332.

229. "Türk Kültürü El-Kitabı Hakkında bir Düzeltme," *Orta Doğu Gazetesi*, İstanbul, 31 Ekim 1977, s. 1.

230. "Onbirinci İslam Düşüncesi (Fikr-ül İslami) Kongresi," Farklı başlıkları olan seri halinde 6 makale: 1- "Cezayir'in Fransa İşgaline Uğradığı Yılların Acıları"; 2- "Onbirinci Fikr-ül-İslami Kongresinin Kültür Çevresi"; 3- "En Eski Siyer Bulunuyor"; 4- "Kadın Yılı ve Türkler"; 5- "Milli Kültür Şuuru Nasıl Yükseltilebilir"; 6- "Cezayirliler; Ehlen ve Sehlen, Merhaba Ey Türkler Vatanınıza Geri Geldiniz," *Bayrak Gazetesi*, İstanbul, 18-23 Mart 1977.

231. "Multagi al-hadi ashr li'l Fikr al-İslami fi Wargala Al-Djaza'ir": Wizarat al-Shu'un al-Diniyya, *Al-Asala*, no. 46-47, 1977, s. 87-99.

232. *Sadullah Paşa Yalısı: The Yalı (sea-side mansion) of Sadullah Paşa*, İstanbul 1977, s. 63, Resim 43.

1978

233. Tanıtma: E. Tryjarski: *Hunowie Europejacy, Proto-Bulgarzy, Chazarowie, Pieczynagowie*," *Türk Kültürü*, yıl 16, sayı 185, Ankara, Mart 1978, s. 315-316.

234. "Khıdr Re'is Surnommé Ghazi Khayruddi'n Pasha Barbarossa, Vu par les Historiens et Peintres Turcs des XVI et XVII siécles," "Nazara al-muarrikin wa al-rassamin al-atrak fi al-garnayn al-sadis'ashar wa al-sabi'ashar ala Khıdr Reis al-mulgıb Ghazi Khayr al-Din Basha Barbarusa," *Al-Fikr al-İslami*, konferans no. 42, Batna 1978, s. 21.

235. "Plevne Ovasında Bir Dua," *Kemalizm ve Türkiye*, yıl 3, sayı 29, İstanbul, Mayıs 1978, s. 18-20, 30.

236. "Plevne'yi Ziyaret I-II," *Bayrak Gazetesi*, İstanbul, 25-26 Mart 1978, s. 1; *Tercüman Gazetesi*, İstanbul, 30 Nisan 1978, s. 8.

237. "Türk Tarihi Işığında Bulgaristan," *Türk Kültürü*, yıl 16, sayı 187, Ankara, Mayıs 1978, s. 16-38.

238. "Türk Minaresinin Orta Asyadaki Öncüleri Hakkında," *Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, sayı 9, Ankara 1978, s. 103-

147.

239. "Turquie 1974-1978 Chronique," *Bulletin de Philosophie Médiévale*, no. 20, Louvain 1978, s. 131-132.

240. *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, *Türk Kültürü Elkitabı*, seri II, c. Ib'den ayrı basım, 1978.

1979

241. "The Bakhshi in the 14th to 16th Centuries: The Masters of the Pre-muslim Tradition," *The Arts of the Book in Central Asia: 14-16th Centuries*, Londra, Paris 1979, s. 281-295.

242. "The Encounter of İslam with Buddhism in Mediaeval Turkish Culture," *Actas del V Congresso Internacional de Filosofia Medievel*, c. 2, Madrid 1979, s. 707-714.

243. "An Essay of Interpretation of the Mountain-goat Pictogram Represented on the Tamga of the Kök-Türk Dynasty," *XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi 21-26.X.1973*, Ankara 1979, s. 135-152.

244. "Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in H. 444-60/1052-68 Samarkand'da Yaptırdığı Abideler," *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi*, *Sanat Tarihi Yıllığı 8*, İstanbul 1979, s. 37-55.

245. "Cezayir'de XII. Fikr ül-İslami Semineri," *Türk Kültürü*, yıl 17, sayı 196, Ankara, Şubat 1979, s. 234-238.

246. "Genève'de İslami Araştırmalar," *Türk Edebiyatı*, sayı 71, İstanbul, Eylül 1979, s. 21-22; (iktibas) *Sabah Gazetesi*, İstanbul, 26 Eylül 1979, s. 1.

247. "Hicretin Onbeşinci Asrı Münasebeti ile İlk Müslüman Oğuzlardan "Sül" (çöl) Tigin'e Dair Bir Not," *Türk Kültürü*, yıl 18, sayı 205-206, Ankara, Kasım-Aralık 1979, s. 44-48.

248. "Hicret ve İlk Müslüman Türkler," *Milli Eğitim ve Kültür*, yıl 2, sayı 5, Ankara, Aralık 1979, s. 21-25.

249. Tanıtma: M. A. Boisard: "L'Humanisme de l'Islam," *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. 7, böl. 3-4, İstanbul 1979, s. 240-243.

250. "Quelques Constances de la Civilisation Islamique," (Arabça): "Min az-Zawâhir'ith-thâbita fi'l-hazarat'il-Islamiyya," *Al Multaqa'uth-thâlith 'aşar lil Fikr'il-Islami*, Cezayir 1979, s. 18.

251. "On the Early History and the Symbols of Turkish Carpets," *Internationaler*

Kongress für Türkishe Kunst, Münih 1979, s. 36-37.

252. "Quelques Manuscrits Illustrés Turcs des XVI et XVII siécles Concernant la Tunisie," *Actes du Premier Congré d' Histoire et de Civilisation du Maghreb 1979, Cahier Serie Histoire*, c. 2, no. 1, Tunus, s. 47-70.

253. "Şuli'ler: İslam ile Karşılaşan İlk Türkler: Sul (Çöl?) (Çor?) Boylarından Selçuklulara Kadar Hazar Denizi Kıyılarındaki Oğuzlara Dair," *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. 7, sayı 3-4, İstanbul 1979, s. 31-86.

254. "Turk-i mâh-chicrah: The Turkish Norm of Beauty in Iran," *Akten des VII. Internationalen Kongressesfür Iranische Kunst und Archaologie, 7-10 Sept. 1976*, Münih, Berlin 1979, s. 449-460.

255. "Yusuf Akçura Hakkında Bilinmeyen Kaynaklar ve F. Georgeon'un Araştırması," *Turk Kültürü*, yıl 17, sayı 200-202, Ankara, Haziran-Ağustos 1979, s. 428-437.

256. *Türk Kosmolojisi, Erken Devir (Early Turkish Cosmology)*, İstanbul 1979. Bu eserin "Sıgunlar-beği" adlı ikinci makalesinin ikinci baskısı: Milletlerarası Altaistik Konferansı Bildirileri (*Acts of the XVIth Permanent International Altaistic Conference*), Ankara 1979.

1980

257. "The Hijra and Its Cultural Consequences Throughout History," (Makalenin "Portrait à Vol d'Oiseau d'une Civilisation" başlığı ile Fransızca, "La Hegira: Sus Consecuencias Culturales a traves de la Historia" başlığı ile İspanyolca çevirisi birlikte yayınlanmıştır) *Cultures*, c. 7, no. 4, Paris 1980, s. 55-71.

258. "The Figurative Astral Representations of the Uygur Turks," *International Symposium on the Observatories in Islam,19-23 September 1977*, İstanbul 1980, s. 53-89.

259. "Altun-Yiş (The Golden Mountain): The Mountain with Metallic Elemental Appartenance in Turkish Culture and Art of the Kök-Türk Period," *Journal of Turkish Studies*, c. 4, Harvard 1980, s. 33-47.

260. "Böri II," *Birinci Milli Türkoloji Kongresi Tebligler*, İstanbul 1980, s. 419-451.

261. "Kaşgar ve Dr. Jarring," *Türk Kültürü*, yıl 18, sayı 215-216, Ankara, Eylül-Ekim 1980, s. 314-315.

262. "Kur-Kursak: The Iconography of the Honorific Turkish Belt, in the Light of

Inscriptions and Written Records," *Central Asiatic Journal*, c. 24, no. 3-4, Wiesbaden 1980, s. 159-189.

263. "Milli Kültürün Gelişmesi İçin Bazı Görüşler," *Türk Kültürü*, yıl 18, sayı 211-214, Ankara, Mayıs-Ağustos 1980, s. 252-253.
264. "Turgud Reis," *Türk-Libya İlişkileri*, İstanbul 1980, s. 33-47.
265. "Merkez Efendi (H.870/1465 sıraları 959/1551) ile Şah Sultan Hakkında Bir Haşiye," *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türkiyat Mecmuası*, c. 19, İstanbul 1980, s. 65-92.
266. "Prof. John Andrew Boyle," *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türkiyat Mecmuası*, c. 19, İstanbul 1980, s. 277-278.
267. "Prof. Alessio Bombaci," *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türkiyat Mecmuası*, c. 19, İstanbul 1980, s. 279-281; Almanca çevirisi: "Zum Tode von Alessio Bombaci," *Materialia Turcica*, c. 4, Bochum 1980, s. 159-161.
268. "Sin: Bosna-Hersek'de Bogomillere Atfedilen, XIII-XVI. Asırlardan Lahidler ile Anadolu'daki XII-XIV. Yüzyıllardan Müşahhas Tasvirli Türk Mezar Taşları Arasında Bir Mukayese," *Prilozi na Orientalnu Filologiyu*, c. 30, Saraybosna 1980, s. 107-138.
269. "Sadrüddin Ağa Han'ın İslam Sanatı Kolleksiyonunun Kataloğu," *Milli Kültür*, c. 2, no. 1, Haziran 1980, s. 66-69; İngilizce çevirisi "The Catalogue of Prince Sadruddin Agha Khan's Collection of Art," *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı* XI, İstanbul 1981, s. 191-196.
270. "Türklerin İç Asyadan Getirdiği Universalist Devlet Mefhumu ve Bunun "Ordu" (hükümdar şehri) Mimarisindeki Tezahürleri," *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 10-15.
271. "İbni Sina'nın Mensubu Bulunduğu H. IV/M. X. Yüzyıl Buhara Kültür Çevresine Dair," *Doğumunun 1000. Yıldönümü Nedeniyle Milletlerarası İbni-Sina Kongresi Bildirileri*, İstanbul 1980, s. 34-35.
272. *A History of Pre-Islamic and Early Islamic-Turkish Culture*, İstanbul 1980.
273. "Selçuklulardan Önceki, Proto-Türk Keramik Sanatına Dair," *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Yıllığı*, c. 9-10, yıl 1979-1980, Istanbul 1981, s. 107-154.

1981

274. "La Géographie Tunisienne de Piri Reis à la Lumiére des Sources Turques du X/XVI siécle" *Cahiers de Tunisie*, c. 29, no. 117-118, Tunus 1981, s. 585-605.

275. "The Religious Terminology of Qutadghu-Bilig, The Blissful Sapience: A Turkish Versified Allegory Dated in H. 462/1070," *Sprache und Erkenntnis im Mittelalter*, c. 13/2, Berlin, New-York 1981, s. 831-837.

276. "Ahmed Ferit Tek," *Türk Ansiklopedisi*, c. 31, fasikül 247, Ankara 1981, s.28-29.

277. "Müfide Ferid Tek," *Türk Ansiklopedisi*, c. 31, fasikül 247, Ankara 1981, s. 29-30.

278. "Balasagun," *Küçük Türk İslam Ansiklopedisi*, fasikül 4, Ankara 1981, s. 304-305. (Yazı redaksiyon esnasında bozulmuş ve yanlışlıkla başka bir imza ile yayınlanmıştır)

279. "Ferhunde Demler Eski Alemler: Sadullah Paşa Yalısına Dair Araştırmalara Zeyl," *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 14, İstanbul, Ekim 1981, s. 112-136.

280. "Hicretin 15. Asrı Münasebeti ile Ezan-ı Muhammedi," *Türk Edebiyatı*, sayı 89, İstanbul, Mart 1981, s. 36-37.

281. Tanıtma: K. Jahn, "Indiengeschichte des Raşid ad-Din," *Türk Kültürü*, yıl 19, sayı 220, Ankara, Mayıs-Hazian 1981, s. 345.

282. "Lâle Devrinde Türkistan İlhamı," *Türk Dünyası Araştırmaları*, c. 2, sayı 10, İstanbul, Şubat 1981, s. 5-32.

283. "Miladi VII.-X. Yüzyıllarda Sir-Derya Oğuzlarının Maddi Kültürü Hakkında Notlar," *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, c. 2, Ankara 1981, s. 711-738.

284. "Otacı: Notes on Archaeology and Iconography Related to the Early History of Turkish Medical Science," *I. Uluslararası Türk İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi İTÜ 14-18 Eylül 1981*, İstanbul, s. 11-12.

285. "Türk Ay-Yıldızının Menşei Hakkında," *Türk Edebiyatı*, sayı 96, İstanbul, Ekim 1981, s. 12-13.

286. "Türk Dini Mimari Geleneği," *Milli Eğitim ve Kültür*, yıl 3, no. 11, Ankara, Ağustos 1981, s. 59-66.

287. "Vassiliy Vladimiroviç Barthold ve Eseri" *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, İstanbul 1981, s. 13-17.

288. "İslam ve Batı Adlı Miletlerarası Kültür Müesseseleri," *Türk Edebiyatı*, sayı 98, İstanbul, Aralık 1981; sayı 99, İstanbul, Ocak 1982; sayı 100, İstanbul, Şubat 1982.

289. "İlteriş Kağan'ın Mezarı Sanılan Şivet-Ulan Külliyesi," *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1981, s. 50.

290. "Le Thème de l'Intronisation dans les Inscriptions et la Littérature Turque du VIII au XI Siècle," *Journal Asiatique*, c. 269, 1981, s. 299-316.

1982

291. "L'homme et son Univers au Moyen Age = Man and His Universe in the Middle Ages = Der Mensch und seine Welt im Mittelalter," *Congré International pour l'Etude de la Philosophie Mediévale*, Louvain-La-Neuve 1982, s. 62.
292. "The Conjectural Links of Bogomilism with Central Asian Manicheism," *Bogomilism in the Balkans in the Light of the Latest Research*, Üsküp 1982. s. 105-112.
293. "Bengü-Taş (The Rock of Immortality): An Essay on Turkish Memorial Steles with Stag Depiction," *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli 1982, s. 141-164.
294. "Bezeklik Külliyesinde Dokuzuncu Tapınak," *Türkiyemiz*, yıl 13, sayı 37, İstanbul, Haziran 1982, s. 1-6.
295. "Emekli Büyükelçi Seyfullah Esin'in (1902-1982) *Hayatımın Muhasebesi* Adlı Hatıralardan Notlar," *Türk Kültürü*, yıl 21, sayı 233, Ankara, Eylül 1982, s. 708-716.
296. "Hazreti Türkistan," *Türk Edebiyatı*, sayı 123, İstanbul, Ocak 1984, s. 55-57.
297. "Marginalia on Merkez Efendi (ca. H. 870-959/1465-1551) and Şah Sultan," *Münchner Zeitschrift für Balkankunde*, c. 4, 1981-1982, Münih 1984, s. 151-167.
298. "Miladi Sekizinci İla Onikinci Asırlar Arasında İç Asyada Türk Çiniciliği," *II Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, 18-20 Kasım 1982, s. 24-25.
299. "On Qur'anic Symbols in Islamic Art," *Second International Congress on Qur'an 12-17 December 1982*, Tuglakabad 1982, s. 22-23.
300. "Osmanlı Çağı Türk Donanma Tarihinden Safhalar: Barak Reis'in Şahadeti," *Milli Kültür*, sayı 35, Ankara, Ağustos 1982, s. 11-13.
301. "Profesör Herbert Jansky (1898-1981)," *Türk Kültürü*, yıl 20, sayı 236, Ankara, Aralık 1982, s. 895-897.
302. "Tun-Huang," *Türk Ansiklopedisi*, c. 31, fasikül 254, Ankara 1982, s. 501-505.
303. "Turfan Kazıları," *Türk Ansiklopedisi*, c. 32, fasikül 255, Ankara 1982, s. 8-14.
304. "Yirmibeşinci Altaistik Kongresi Hakkında," *Türk Kültürü*, 1982, yıl 21, sayı 232, Ankara, Ağustos 1981, s. 649-651.

305. "İslam ve Batı Adlı Milletlerarası Kültür Müesseselerinin Toplantısı (14-16 Ekim 1981)," *Türk Kültürü*, yıl 20, sayı 225, Ankara, Ocak 1982, s. 189-193.

306. "Şura İslamın İlk Devrinde Halk Meclisi," *Türk Edebiyatı*, sayı 107, İstanbul, Eylül 1982, s. 32-33.

307. *Sadullah Paşa Yalısı*, İstanbul 1982.

1983

308. "Un Groupe de Bengü Médiévaux Sibériens: Les Obélisques et les Stèles Semi-figuratives," ("A Group of the Medieaval Siberian Bengü: The Obelisks and Semi-figurative Steles"), *Colloque Intenational Siberie, 24-27 Mai 1983, Paris*, Paris 1983, s. 2.

309. "The Qur'anic Verses and the Hadith, as Sources of Inspiration in Islamic Art," *The Common Principles, Forms and Themes of Islamic Art, 18-22 April 1983, İstanbul, Turkey*, İstanbul 1983, s. 2.

310. "Un Manuscrit Illustré Representant les Sanctuaires de la Mecque et Medine et le Dome du Mi'radj a l'Epoque des Sultans Turcs Selim et Suleyman 1er," *Revue d'Histoire Maghrebienne*, yıl 10, no. 31-32, Tunus, Aralık 1983, s. 175-190.

311. "Balık and Ordu: The Early Turkish Circumvallations in Architectural Aspects," *Central Asiatic Journal*, c. 27, no. 3-4, Wiesbaden 1983, s. 168-208.

312. "Düzme Kavvâl'in Benlik Rüyaları," *Türk Edebiyatı*, sayı 121-122, İstanbul 1983, s. 21-22, s. 23-24.

313. "Episodes of the Last Restoration of the Ka'bah (H. 1039-40/1629-30)," *Islam Today*, no. 1, Nisan 1983, s. 20-25.

314. "Evocations de la France dans les Sources Turques des XVI-XVIII Siécle," *Etudes Mediévales et Patrimoine Turcs*, Paris 1983, s. 127-133.

315. "Mecma'ül Bahreyn," *Türk Edebiyatı*, sayı 122, İstanbul, Aralık 1983, s. 35.

316. "Tunus'da Osmanlı Devri Araştırmaları," *Türk Kültürü*, yıl 21, sayı 242, Ankara, Haziran 1983, s. 426-427.

317. "Tin-Yıl and Töz: A Hypothesis on Turkish Depictions of the Effigial Pennon, as Receptacle of the Wind-like Vital Esence," *Materialia Turcica*, c. 7-8, 1981-1982, Bochum 1983, s. 141-151.

318. "Tengrilik: Türklerde Gök Tapınağına Dair (Tengrilik: the Turkish Variety of the Temple of Heaven)," *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı XII*, İstanbul 1983, s. 35-60.

319. "Türk Güzel Sanatları ile İlgili Dr. Emel Esin'in Raporu," *Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, yayın nu. DPT 1920 (Milli Kültür)*, Ankara 1983, s. 341-347
320. "Uygur Sanatı," *Türk Ansiklopedisi*, c. 33, fasikül 265, Ankara 1983, s. 131-141.
321. "Muhammad Siyah Qalam and Inner Asian-Turkish Tradition," *Islamic Art*, c. 1, New-York 1981, s. 90-10; Aynı yazı tekrar yayımlanmış: New York 1983; Bkz. "Muhammad Siyah Qalam and the Inner Asian Turkish Tradition," *Between China and Iran: Paintingfrom Four Istanbul Album*, Londra 1985.

1984

322. "Descriptions of Turks and "Tatars" (Mongols) of the Thirteenth Century in Some Anatolian Sources," *Documenta Barbarorum*, Wiesbaden 1984, s. (601-607) 81-87.
323. "Doğu Türkistan'ın İslama İhtidasından Safhaları": I- Satuk Buğra Han; II- Hakani Devrinde Kaşgar; III- Türk Hakanları Devrinin Sonu; IV- Doğu Türkistan Moğol Hükümdarı Tuğluk Temür'ün İslama Geçişi H. 784-65/1347-63 (Arapça ve İngilizce çevirisi mevcut), *Doğu Türkistanın Sesi*, c. 1, sayı 1-2-3, İstanbul 1984; c. 2, sayı 5, İstanbul 1985.
324. "Emel Esin ile Mülakat," *Kaynaklar*, no. 3, Ankara, Bahar 1984, s. 58-65.
325. "Eren; An Aspect of the Turkish Mediacy in the Westward Transmission of Eastern Culture, in the Case of Mysticism," *Proceedings of the 31st International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa, Tokyo 1983*, c. 1, Tokyo 1984, s. 378-379.
326. "Feodal Türk Köylüsü Yoktur!" *Türk Edebiyatı*, sayı 132, İstanbul 1984, s. 71.
327. "Hâkân-oğularından Tecvid Alimi Abü Muzahim Musa (H. 248-325 M. 862-937)," *Milli Eğitim ve Kültür*, yıl 6, sayı 27, Ankara, Mayıs 1984, s. 18-20.
328. "Japonya'da (Tokyo ve Kyoto) Toplanan XXXI'inci Asya ve Şimali Afrika'da İnsani İlimler Kongresi (31 Ağustos-7 Eylül 1983)," *Türk Kültürü*, yıl 22, sayı 253, Ankara, Mayıs 1984, s. 330-333.
329. "Mushaf Hattatlığı ve Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Hakkında Türklerce Yapılan İlk Çalışmalara Dair," *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İslam Tetkikleri Dergisi*, c. 8, böl. 1-4, İstanbul 1984, s. 4.
330. "On the Tamgha (Seal) of the Second Kök-Türk (Tu-Küe) Dynasty," *Proceedings of the 31st International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa*,

Tokyo 1983, c. 1, Tokyo 1984, s. 342-343.

331. "Selçuklu Öncesi Türk Halı Sanatına Dair," *İstanbul, I. Milletlerarası Türk Halı Kongresi, 7-14 Ekim 1984*, İstanbul, s. 2.

332. "Bitig," *Kemal Çığ'a Armağan*, İstanbul 1984, s. 111-126.

333. "Tarih Öncesinden Miladi Onüçüncü Asra Kadar İç Asyada Türk Çiniciliği," *2. Ulusal El Sanatları Sempozyumu, 18-20 Kasım 1982, Bildiriler*, İzmir 1984, s. 86-123

334. "Törü- La Coutume Selon les Turcs," *Congrés International Consacré au Thème la Coutume, 1-5 Oct.1984*, Brüksel 1984, s. 16.

335. "İbni Sina Çevresinde Türk Kültürü," *Uluslararası İbni Sina Sempozyumu*, Ankara, 17-20 Ağustos 1983, s. 531-562.

336. *Sadullah Paşa Yalısı, The "Yalı" -Sea-side mansion- of Sadullah Paşa*, İstanbul 1984.

1985

337. "The Renovations Effected in the Ka'bah Mosque, by Ottoman Sultan Selim II (H. 974-82/1566-74)," *Communications to the First Conference of the Arab Comittee for Otoman Studies*, Tunus 1984; *Revue d'Histoire Maghrébienne*, yıl 12, no. 39-40, Tunus 1985, s. 225-232.

338. "The Epic of the Frail Nazik," *Voice of Eastern Turkistan*, c. 2, no. 7-8, İstanbul 1985, s. 103-105.

339. "The Coranic Verses on the Sanctity of God Above All Ascriptions," *Assembly of the World's Religions*, New Jersey, 15-21 Kasım 1985, s. 4.

340. "Eren: Les Derviş Hétérodoxe Turcs d'Asie Centrale et le Peintre Surnommé Siyah- Kalam," *Turcica*, c. 17, Paris 1985, s. 7-41.

341. "Farabi'nin Vatanında İki Kültür Merkezi: Kengü-Tarban ve Sayram," *İbn-i Türk, Harizmi, Farabi, Bayruni ve İbn-i Sina Uluslararası Sempozyumu 9-12 Eylül, 1985 Ankara*, Ankara 1990, s. 34-49.

342. "Malazgirt'ten İnebahtı'ya Bizans Dünyası ve Türkler 1071-1571 Adlı Sempozyum (Birmingham Üniversitesi, 23-30 Mart 1985)," (*Chronicle, Manzikert to Lepanto, the Byzantine World and the Turks (1071-1571)*, A Symposium at the University of Birmingham, 23rd-30th March 1985), *Erdem*, c. 1, sayı 3, Ankara, Eylül 1985, s. 853-858.

343. "Kotuz: İkinci Kök-Türk Sülalesinin Tamgası" (İngilizce çevirisi ile), *Erdem*, c.

1, sayı 1, Ankara, 1985, s. 125-145.

344. "M.V-VII. Asırlardan Tarihi ve Arkeolojik Malzeme Işığından Taspar Kağan'ın (M. 571-81) Kültür Çevresi," *Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan, Türk Kültürü,* c. 33, sayı 1-2, Ankara 1985, s. 233-243.

345. "Naziğim'in Destanı," *Doğu Türkistanın Sesi,* c. 2, no. 7-8, 1985, s. 37-40.

346. "Osmanlı Çağı Türk Donanma Tarihinden Safhalar (II.bölüm): Adalar Denizi ve Mora Kıyılarında (H. 906/1499-1500) Gazası," *Milli Kültür,* sayı 50, Ankara, Eylül 1985, s. 31-33.

347. "On the Relationship Between the Iconography in Muslim Uygur Manuscripts and Buddhist Uygur Eschatology," (*The Twentyfifth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference,* Uppsala 1982'de sunulmuştur), *Kungl, Vitterhets Historieoch Antikvitets Akademiens Konferenser* 12, Göteburg 1985, s. 37-52.

348. "Ordu: Türk Saray Mimarisinin Onbeşinci Asırdan Önceki Tarihçesi," *Milli Saraylar Sempozyumu, 15-17 Kasım 1984,* İstanbul 1985, s. 20-26.

349. *The Culture of the Turks the Initial Inner-Asian Phase,* Ankara 1985. Dış kapakta *Early Turkish Culture* adı.

350. "Türk Kültür Tarihi - İç Asyadaki Erken Safhalar," *Erdem,* c. 1, sayı 2, Ankara 1985, s. 409-429.

351. "İkinci Bayezid'in H. 904-906/1498-1500 Yıllarında Adalar Denizine Seferi: İnebahtı/Aynabahtı, Moton, Koron, Avarina'nın Fethi" (The Aegean Expeditions of Bayezid II (H. 904-906/1498-1500): The Conquest of Lepanto, Modon, Koron and Navarino. A Communication to the Symposium "*Manzikert to Lepanto, The Byzantine World and the Turks, 1071-1571*" at the Birmingham University, March 23rd-30th 1985), *Erdem,* c. 1, sayı 3, Ankara, Eylül 1985, s. 789-799.

352. "İpek Yolu," *Türk Edebiyatı,* sayı 136, İstanbul, s. 44-46.

353. "İpek Yolu Dizisinin Türk Kültür ve Sanat Tarihi Açısından Yorumu," *Bayrak Gazetesi,* İstanbul, 8-14 Ocak 1985, s. 10.

1986

354. "L'Homme et Son Univers dans les Inscriptions et Textes Médiévaux Turcs," *L'homme et Son Univers au Moyen Age,* c. 1, Louvain-La-Neuvel 1986, s. 414-418.

355. "Le Mahbubiye, un Palais Ottoman alla Franca," *L'Empire Otoman, La Republique de Turquie et La France*, İstanbul, Paris 1986, s. 73-86.

356. "Ahmed Yesevi Külliyesi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, örnek fasikül, 1986, s. 41-42.

357. "O. I. Smirnova'nın Batı Türkistanda Kök-Türk Sikkelerine Dair Araştırmaları," ("O. I. Simirnova, On Turkish Numismatics of the Kök-Türk Period in Western Türkistan"), *Erdem*, c. 2, sayı 5, Ankara 1986, s. 623-633.

358. "Ribat-ı Melik Hakani Sülalesinden İbrahim-Oğlu Çu Tigin İkinci Nasr Şemsü'l-Mülk ve Harcang'de H. 471/1078'de Yaptırdığı Külliye," (Ribat-ı Malik, a Monument Erected at Haçang, Buhara, by the Hakanid (Hakani Turk) Monarch Çu Tigin Nasr Il Shamsal-Mulk, Son of Ibrahim, in H. 471/1078), *Erdem*, c. 2, sayı 5, Ankara, Mayıs 1986, s. 405-443.

359. "İlteriş Kağan, M. 681-692," *Erdem*, sayı 2, no. 4, Ankara 1986, s. 171-188.

360. "Şimal-Batı Türk İllerinde İlk İslami Devirden Abide: Onuncu Asırdan Biler Cami-Mescidi," *Phil. Dr. Hamit Zübeyr Koşay'ın Hatırasına Armağan*, Ankara 1986, s. 133-140.

1987

361. "Bayrak: Some Motifs of Ottoman Turkish Flags and Flag-pole Finials," *Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes VIth Symposium, Cambridge, 1-4 July 1984*, İstanbul, Paris, Leiden 1987, s. 12.

1989

362. "The Quranic Verses and the Hadith, Sources of Inspiration in Islamic Art" *Islamic Art Common Principles, Form, And Themes*, İstanbul 1983; Damascus: Dar al-Fikr, 1989, s. 73-83.

363. "Almalığ," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 1989, s. 506.

364. "Ahsikes," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 1989, s. 180-181.

365. "Ahmet Yesevi," *Türk Edebiyatı*, sayı 190, İstanbul 1989, s. 32-34.

366. "Ahmed Yesevi Külliyesi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 1989, s. 162-163.

1990 -1992

367. "Turkish Women in the Eighteenth Century," *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey, 24-26 August 1983*, İstanbul, Washington, Paris 1990, s. 205-211.

368. "The Turkish Vision of the Cosmos and Modes of Formal Symbolism," *Concept of Space: Ancient and Modern*, 1991, s. 181-184.

369. "Amuderya," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul 1991, s. 98-99.

370. "Börk," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 327-328, İstanbul 1992.

2001

371. *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul 2001. (*Türk Kozmolojisi-Erken Devri*, 1979 başlıklı kitabının bir bölümünün gözden geçirilmiş ikinci baskısı).

Kaynakça'ya Giremeyen Künyeler (EK)

I. "Yahya Kemal'e Selam," (*Konuşma Metni*), Columbia Üniversitesi, New York, 19 Aralık 1958.

II. "The Congregation," (*Konuşma Metni*), Columbia Üniversitesi, New York, 13 Şubat 1959.

III. "The Contribution of Jelaluddin Rumi to Development of Turkish Culture," (*Konuşma Metni*), Columbia Üniversitesi, New York, 13 Şubat 1959.

IV. "Le Ceinturon de Guerrier Nomade de Haute Asie," *Vingtneuvième Congrès International des Orientalistes*, Paris 1976.

V. "L'Arbre de Vie, dans l'Iconographie Turque," *Vingtneuvième Congrès International des Orientalistes*, Paris 1976. (Metni eksik)

VI. "Dhu'l-figâr, the Turkish Iconography of the Caliph 'Ali's Sword," *Abstract of the Thirtieth Internaitonal Congress of Human Sciences in Asia and North Africa* Mexico 1976.

VII. "Life in Istanbul in the 18th Century."

VIII. "Min al-zawahir al-sabit fi al-hadarat al-Islamiya al-Multaqi al-Thalith Ashara li'l-Fikr al-Islami."

IX. Vahran (Oran), Selon le *Kitab-ı Bahriye* de Ahmed b. Mehmed, Surnommé Piri Reis Oran: *Centre d'Etudes et de Recherche sur le Development Regional d'Oran*.

EMEL ESİN KAYNAKÇASI DİZİNİ

Orta Asya'dan Osmanlıya

TÜRK SANATINDA İKONOGRAFİK MOTİFLER

EMEL ESİN

Ünlü sanat tarihçimiz Dr. Emel Esin'in daha önce kitap olarak bir araya getirilmemiş makalelerinden oluşan bu seçmede, Türk sanatının bazı ikonografik motiflerinin çözümlendiği yazılar yer alıyor. Özellikle Yunan mitolojisi dolayımında Batı simge sistemine aşina olan Türk okuru bu yazılarla Orta Asya'dan Osmanlıya uzanan bir süreç içinde Türklerin ürettikleri çeşitli sanat eserlerinde ortaya çıkan ikonografi ve simge sistemini tanıma fırsatı bulacaklar.

Bu ciltteki makalelerde ayrıntılı olarak incelenen kozmik dağ, güneş, ay, gezegenler, ejderha gibi temel simgeleri anlamak, Türk kozmolojisini kavramak bakımından büyük önem taşıyor. Türk sanatında karşımıza çıkan avcı kuş ve at motifleri de yalnızca ikonografik özellikleri açısından değil simgesel anlamlarıyla da ele alınıyor.

Emel Esin, başta İngilizce ve Fransızca olmak üzere çeşitli yabancı dillerde kaleme aldığı çok sayıda makalesiyle Türk kültürünü dünyaya tanıtmıştır. Kitabın sonunda, Prof. Dr. Aykut Kazancıgil'in hazırladığı Emel Esin Kaynakçası'nda, bu verimli yazarın eserlerinin tam bir dökümünü bulacaksınız.

ISBN 975-8240-97-8

TÜRK SANATINDA İKONOGRAFİK MOTİFLER
EMEL ESİN